

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANTIK BİLİM DALI

SEYYİT AHMET SIDKI B. ALİ EL-BURSEVİ'NİN
***ZERİATU'L İMTİHAN* ADLI KİTABININ "TASDİKAT"**
BÖLÜMÜNÜN TERCÜMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Müşerref ARDIÇ

BURSA - 2023

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANTIK BİLİM DALI

SEYYİT AHMET SIDKI B. ALİ EL-BURSEVİ'NİN
***ZERİATU'L İMTİHAN* ADLI KİTABININ "TASDİKAT"**
BÖLÜMÜNÜN TERCÜMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Müşerref ARDIÇ

Danışman:

Prof. Dr. Aytekin ÖZEL

BURSA - 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Mantık Bilim Dalı'nda 702021031 numaralı Müşerref ARDIÇ'ın hazırladığı "SEYYİT AHMET SIDKI B. ALİ EL-BURSEVİ'NİN *ZERİATU'L İMTİHAN* ADLI KİTABININ "TASDİKAT" BÖLÜMÜNÜN TERCÜMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ" konulu yüksek lisans ile ilgili tez savunma sınavı,/...../20.... günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin (başarılı / başarısız) olduğuna (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aytekin ÖZEL
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Zikri YAVUZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Adnan GÜRSOY
Kocaeli Üniversitesi

...../...../20.....

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 18/09/2023

Tez Başlığı / Konusu: **Seyyit Ahmet Sıdkı b. Ali el-Bursevi'nin *Zeriatu'l İmtihan* Adlı Kitabının "Tasdikat" Bölümünün Tercümesi ve Değerlendirilmesi**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **259** sayfalık kısmına ilişkin, 18/09/2023 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **% 13**'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
18/09/2023

Adı Soyadı: Müşerref ARDIÇ

Öğrenci No: 702021031

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Mantık

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman

Prof. Dr. Aytakin ÖZEL

Tarih: 18/09/2023

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Seyyit Ahmet Sıdkı b. Ali el-Bursevi’nin *Zeriatu’l İmtihan* Adlı Kitabının “Tasdikat” Bölümünün Tercümesi ve Değerlendirilmesi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

.../.../2023

Adı Soyadı:	Müşerref ARDIÇ
Öğrenci No:	702021031
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı:	Mantık
Statüsü:	Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	Müşerref ARDIÇ
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	Mantık
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Mezuniyet Tarihi	: / / 2023
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Aytekin ÖZEL

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında yapılan reformlar sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısında mantık alanında gelenekselin yanında yeni bir yazım tarzı oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde yaşayan Ahmet Sıdkı Bursevi, eserlerinde geleneksel yazım tarzını benimseyen mantıkçılardan biridir. *Bu çalışmanın konusu, Ahmet Sıdkı'nın Ebherî'nin İśâgûcî'sine şerh olarak yazmış olduğu Zeriātu'l-İmtihan adlı kitabının "tasdikât" bölümüdür. Çalışmanın problemi, "tasavvurat" bölümü hakkında bir yüksek lisans tezi bulunan kitabın "tasdikât" bölümüyle ilgili bir çalışmanın bulunmamasıdır. Çalışmada kitabın "tasdikât" bölümünün orijinal yazım dili olan Arapçadan Türkiye Türkçesine tercümesi yapılmış ve Ahmet Sıdkı'nın tasdikât hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmanın neticesinde Zeriātu'l-İmtihan içerisinde Ahmet Sıdkı'nın kendi eserleri haricinde diğer mantık eserlerinde rastlanmayan bir sembolleştirme sistemi bulunduğu tespit edilmiştir.*

Anahtar Kelimeler: Ahmet Sıdkı Bursevi, *İśagoci*, *Zeriātu'l-İmtihan*, tasdikât, önerme, kıyas, beş sanat.

ABSTRACT

Name and Surname	Müşerref ARDIÇ
University	Bursa Uludağ University
İnstitution	Philosophy and Religious Studies
Field	Logic
DegreeAwarded	Master
DegreeDate/...../2023
Supervisor	Prof. Dr. Aytekin ÖZEL

As a result of the reforms made in the field of education in the Ottoman Empire, in the 19th century. In the second half of the century, a new writing style began to emerge in the field of logic alongside the traditional one. Ahmet Sıdkı Bursevi, who lived in this period, is one of the logicians who adopted the traditional writing style in his works. The subject of this study is the "tasdiqat" section of Ahmet Sıdkı's book *Zeriatu'l-İmtihan*, which he wrote as a commentary on Ebherî's *İsâgûcî*. The problem of the study is that there is no study on the "tasdikât" section of the book, which has a master's thesis about the "tasavvurat" section. In the study, the "tasdiqat" section of the book was translated from the original language of Arabic, into Turkey Turkish, and Ahmet Sıdkı's views on tasdiqat were included. As a result of the study, it was determined that *Zeriatu'l-İmtihan* contains a symbolization system that is not found in other logic works except Ahmet Sıdkı's own works.

Keywords: Ahmed Sıdkı Bursevi, *Isagoge*, *Zeriatu'l-İmtihan*, tasdiqat, proposition, syllogism, five arts.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	i
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

AHMET SIDKI BURSEVİ

1.1. AHMET SIDKI BURSEVİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	4
1.2. ZERİAT'UL-İMTİHAN HAKKINDA BİLGİ.....	6

2. BÖLÜM

ZERİAT'UL İMTİHAN "TASDİKAT" BÖLÜMÜ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

2.1. TASDİKATIN İLKELERİ.....	10
2.1.1. Önergeler.....	10
2.1.1.1. Yapısına Göre Önergeler	11
2.1.1.2. Nitelik Açısından Önergeler	22
2.1.1.3. Nicelik Bakımından Önergeler	23
2.1.1.4. Varlık ve Yokluk Bildirmeleri Bakımından Önergeler (Udûl ve Tahsil)	28
2.1.2. Önergeler Arası İlişkiler (Önergelerin Hükümleri)	29
2.1.2.1. Çelişki	30
2.1.2.2. Döndürme.....	35
2.2. TASDİKATIN MAKSATLARI	41
2.2.1. Kıyas	41
2.2.1.1. Birleşmeli Kıyas.....	46
2.2.1.2. Seçmeli Kıyas.....	73
2.2.1.3. Hulfi Kıyas	75
2.2.1.4. Hakki Kıyas.....	76
2.2.2. Beş Sanat.....	77
2.2.2.1. Burhan	77
2.2.2.2. Cedel	88
2.2.2.3. Hatâbe	90
2.2.2.4. Şiir	91
2.2.2.5. Mugâlata.....	93

3. BÖLÜM

ZERİAT'UL İMTİHAN "TASDİKAT" BÖLÜMÜ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNE TERCÜMESİ

3.1. ZERİAT'UL İMTİHAN "TASDİKAT" BÖLÜMÜ	96
3.2. ZERİAT'UL İMTİHAN "TASDİKAT" BÖLÜMÜNÜN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE TERCÜMESİ	160
SONUÇ	255
KAYNAKÇA	257

KISALTMALAR

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
b./ibn	Oğlu
bk./Ayrıca bk.	Bakınız/Ayrıca bakınız
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
dip.	Dipnot
ed.	Editör
h.	Hicri
haz.	Hazırlayan
md.	Madde
not.	Notlandıran
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm tarihi
s.a.v.	Sallallahu aleyhi ve sellem
sad.	Sadeleştiren
şrh.	Şerh eden
thk.	Tahkik eden
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu
v.d.	ve devamı
vd.	ve diğerleri
ج	Tikel olumlu önerme
ز	Tikel olumsuz önerme
س	Tümel olumsuz önerme
م	Tümel olumlu önerme

GİRİŞ

Osmanlı mantık eğitiminde Avrupa'da mantık alanında yaşanan gelişmelerin etkisi, Tanzimat Fermanı'yla (1839) birlikte yapılan reformlar sonrasında görülmeye başlanmıştır. Bu etki neticesinde, medreselerde okutulan geleneksel usulde yazılmış mantık eserlerinin yanı sıra Avrupa'da mantık alanında meydana gelen gelişmeleri takip eden yeni usul yazım tarzı ortaya çıkmıştır.¹ Bu dönemde yaşamış olan Osmanlı medrese hocası Ahmet Sıdkı Bursevî, döneminde pek çok *Îsâgûcî* şerhi bulunmasına rağmen medrese öğrencilerinin askerlikten muaf olmaları için yapılan Kur'a sınavlarında sorulan mantık sorularına doğru cevap vermeleri için bir *Îsâgûcî* şerhi olarak yazdığı *Zeriatu'l-İmtihan* adlı kitabının yazımında, geleneksel yazım tarzını tercih etmiştir.

Bu çalışmanın konusu, Ahmed Sıdkı Bursevi'nin, Ebherî'nin *Îsâgûcî fi'l-mantık* adlı eserine şerh olarak yazdığı *Zeriatu'l-İmtihan* adlı eserin "tasdikat" bölümünde yer alan görüşleridir.

Çalışmanın problemi, Ahmet Sıdkı'nın geleneksel yazım usulünde mantığın iki bölümünden biri olarak kabul edilen tasdikat hakkındaki görüşleri nelerdir? *Zeriatu'l-İmtihan* adlı kitabın "tasdikat" bölümünün şekilsel ve içeriksel yapısı nasıldır? Ayrıca bu eserin diğer mantık eserlerinden farklı yönleri nelerdir? sorularının cevaplarının araştırılması ve elde edilen bulguların çalışmada ifade edilmesidir.

Çalışmanın amacı, Osmanlı mantık eğitimi alanında değişimlerin gerçekleştiği bir dönemde yazılmış olan *Zeriatu'l-İmtihan* adlı kitabın "tasdikat" bölümünün Türkiye Türkçesine tercüme edilmesi ve kitabın yazarı Ahmet Sıdkı Bursevi'nin eserin bu bölümünde yer alan konular ile ilgili görüşlerinin tespit edilerek değerlendirilmesidir. Bununla birlikte daha önce "tasavvurat" bölümü, bir yüksek lisans tezinde çalışılması neticesinde Türkiye Türkçesine çevrilmiş olan kitabın tercümesinin tamamlanması ve kitabın bütünlüğünün sağlanması hedeflenmiştir. *Zeriatu'l-İmtihan*'ın "tasavvurat"

¹ Abdulkuddûs Bingöl, "Osmanlı'da Mantıkî Düşünce (veya Osmanlı'da Mantık Bilimine Bakış)", *Felsefe Dünyası* 44 (2/2006), 37-38.

bölümünü konu alan yüksek lisans tezi, Uğur Samur tarafından yazılmıştır.² Ayrıca Ahmet Sıdkı hakkında bir lisansüstü çalışma daha mevcuttur. Firdevs Seyna Yıldırım tarafından yazılmış olan bu yüksek lisans tezinin konusu, yazarın *Reddiyetu'l-Mi'yar* adlı kitabıdır.³

Çalışmanın sınırlılıkları, Ahmet Sıdkı Bursevi'nin tasdikat hakkındaki görüşlerinin *Zeriatu'l-İmtihan*'da bahsi geçen mantık konuları çerçevesinde araştırılmasıdır.

Çalışmanın yöntemi, arşiv tarama, doküman inceleme ve metin analizi yöntemleridir. Çalışmada ana materyal olarak *Zeriat'ul-İmtihan*'ın h. 1325 tarihli baskısı⁴ esas alınmıştır. Bu baskısının tercih edilme sebebi, yazarın sağlığında eser metni üzerinde değişiklik veya metne ilave yapma ihtimali bulunmasıdır. Eserin çalışmada esas alınan baskısında pek çok yazım hatası bulunması nedeniyle bu hataların doğru yazımlarının tespit edilmesi için gerekli yerlerde *Zeriat'ul-İmtihan*'ın h. 1303 tarihli baskısına⁵ başvurulmuştur. Düzeltile kısımlar, dipnot olarak yazılmıştır. Arapça metin ve çevirisi maddeler halinde numaralandırılmıştır. Eserde anlam kaymaları oluşmaması amacıyla Türkiye Türkçesine yalın bir şekilde tercüme edilmiştir. Ahmet Sıdkı'nın *Zeriat'ul-İmtihan*'ın *İsâgûcî* şerhi olması nedeniyle tasdikat konularının bazılarını farklı konuların açıklaması esnasında zikrettiği görülmüştür. Bu nedenle Ahmet Sıdkı'nın tasdikat hakkındaki görüşlerinin daha belirgin ve anlaşılır olması adına tasdikat konuları, belli başlıklar altında toplanarak yazılmıştır. Bu yazma esnasında, gerekli kısımlarda diğer mantık eserlerindeki bilgilere yer verilmiştir.

Bu çalışma, giriş, üç ana bölüm ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, problemi, amacı, sınırlılıkları, yöntemi ve çalışmanın üç ana bölümünde yer alan bilgiler tanıtılmıştır.

² Uğur Samur, *Seyyit Ahmet Sıdkı b. Ali El-Bursevi'nin Zeriatu'l-İmtihan Adlı Kitabının Tasavvurat Kısımının Tercümesi ve Değerlendirilmesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020).

³ Firdevs Seyna Yıldırım, *Osmanlı Mantıkçısı Ahmed Sıdkı Bursevi'nin "Reddiyetu'l-Mi'yar" Adlı Eserinin İncelemesi ve Tahkiki* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020).

⁴ Ahmet Sıdkı Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan* (Dersaadet (İstanbul): Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1325).

⁵ Ahmet Sıdkı Bursevi. *Zeriatu'l-İmtihan*. Şirket-i Sahafiyeye-i Osmaniye, 1303.

Çalışmanın ilk bölümünde Ahmet Sıdkı Bursevi'nin hayatı ve eserleri hakkında elde edilen bilgilerle birlikte *Zeriat'ul-İmtihan*'ın tanıtımı ve yazıldığı dönem hakkında bilgiler yer almaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümü, iki alt başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklarda *Zeriat'ul-İmtihan*'da bulunan tasdikât konuları incelenmiştir. Birinci başlıkta tasdikâtın ilkeleri olan önermeler yapıları, nitelikleri, nicelikleri ile varlık ve yokluk bildirmeleri açısından incelenmiş ve önermelerin hükümleri olan çelişki ve döndürme konularına yer verilmiştir. İkinci başlık altında ise tasdikâtın maksatları olan birleşmeli, seçmeli, hulfî ve hakki kıyaslar ile burhan, cedel, hatâbe, şiir ve mugâlata konuları incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde iki başlık altında *Zeriat'ul-İmtihan*'ın Arapça orijinal metni ile Türkiye Türkçesine tercümesi bulunmaktadır.

Sonuç bölümünde ise çalışma neticesinde elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve *Zeriat'ul-İmtihan*'ın diğer mantık eserlerinden farklı olan yönleri belirtilmiştir.

1. BÖLÜM

AHMET SIDKI BURSEVİ

Ahmet Sıdkı Bursevi (ö. 1894), Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış bir alimdir. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Ahmet Sıdkı'nın yazmış olduğu eserlerin bir kısmı, günümüze ulaşmıştır. Bu bölümde Ahmet Sıdkı Bursevi hakkında ulaşılan bilgilerle birlikte bu çalışmanın konusu olarak "tasdikat" bölümü incelenen *Zeriatu'l-İmtihan* adlı kitabın tanıtımı yer almaktadır.

1.1. AHMET SIDKI BURSEVİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Ahmet Sıdkı Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*'ın giriş kısmında adının "es-Seyyid Ahmed es-Sıdkı İbn Ali el-Bursevi"¹ olduğunu zikreder. Bursa doğumlu olan yazarın baba adı Ali'dir. Doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. İstanbul'da Vefa yakınlarında uzun bir süre yaşayan ve "Bursavi" olarak tanınan Ahmet Sıdkı, bu uzun ikameti nedeniyle öğrenciler tarafından "Vefalı" olarak da bilinmektedir. Yazarın çocukları hakkında ünlü birer şair oldukları bilgisi bulunmaktadır. Hicri 1312 yılına tekabül eden miladi 1894 yılında vefat eden Bursevi'nin mezarı İstanbul Edirnekapı'dadır.²

Bursalı Mehmet Tahir (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinin "Ulema" bölümünde yer verdiği Ahmet Sıdkı'nın, mantık alanındaki bilgisine işaret eder ve kendini "ders okutmağa ve ders müzakeresine" adanmış olduğunu söyler.³ Kaynaklarda yazara ait olarak zikredilen eser isimleri şunlardır: *Zeriatu'l-İmtihan (İsâgûcî şerhi)*, *Mizânu'l-İntizâm (Şemsiyye şerhi)*, *Zencir*, *Haşiye-i Şerh-i Akaid*, *Tasviratü'l-Anzer* adıyla yazdığı kitaba

¹ Ahmet Sıdkı Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan* (Dersaadet (İstanbul): Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1325), 2.

² Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınları, 1972), 1/249.; Raif Kaplanoğlu, *Bursalı Şair Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi* (İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 1998), 73.

³ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/249.

ek olarak *Tahriratü'l Enzar*, *Reddiyatü'l Miyar*, *Şerhu Risaleti'l İstidlaliye*'ye ek olarak *Tenvirü'l İstidlal* ve *Mecmua-i Ta'rifat*.⁴

Ahmet Sıdkı'nın *Zeriatu'l-İmtihan*'ın "Tasdikat" kısmında kendisine ait olarak zikrettiği eserleri ise -alfabetik sırayla- şunlardır:

- *İsbâtü'l-Mülâzeme* (risale)⁵
- *Mizânu'l-İntizâm* (Şemsiyye şerhi)
- *Reddiyetu'l-Mi'yar*
- *Tahrîrâtü'l-Enzâr* (risale)
- *Tasvirât'ül-Enzâr min el-Adâb* (yazarın *Tahrîrâtü'l-Enzâr* adlı kendi risalesine yazmış olduğu şerh)⁶
- *Tenvîr'ül İstidlâl* (*İstidlâliyye* şerhi)⁷

Firdevs Seyna Yıldırım tarafından hazırlanmış "Osmanlı Mantıkçısı Ahmed Sıdkı Bursevî'nin "*Reddiyetu'l-Mi'yar*" Adlı Eserinin İncelemesi ve Tahkiki" adlı yüksek lisans tezinde Ahmet Sıdkı'nın hocaları hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

"Mi'yâr'ın dibacesinde sırasıyla Gazâlî-zâde Bursevî Muhammed Nûrânî, Osman Mîzânî Fâzıl Belenî ve Ömer Kilisî isimleri mevcuttur. Bu isimlerden Gazâlî-zâde Bursevî Mehmed Nûrânî ve Osman Mîzânî Fâzıl Belânî, Ahmed Sıdkı Efendi'nin öğrencisi Mehmed Sadık b. İbrahim Göynükî'ye vermiş olduğu icazetnamede de artarda zikredilmiştir...İcazetname silsilesi içerisinde Seyyid Şerif Cürçânî, Kutbuddin Râzî, Ömer el-Kâtibî, Fahreddin er-Râzî, Gazzâlî, Cüveynî gibi isimler de mevcuttur."⁸

⁴ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/249.;

⁵ Ulusal Toplu Katalog (TO-KAT), "İsbatu mulazame mine'l-mantık". (Erişim 20 Haziran 2023).

⁶ Ulusal Toplu Katalog (TO-KAT), "Tasviratu'l enzar ala tahrirati'l enzar". (Erişim 20 Haziran 2023).

⁷ *Tenvir'ül İstidlal* adlı eser, taranan kütüphane kayıtlarında kendi adıyla bulunamamıştır. Kayıtlarda Ahmet Sıdkı'ya ait *Şerhu risale-i istidlaliyye* adlı bir eser olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Bu eserin bahsi geçen eser olma ihtimali mevcuttur. bk. Ulusal Toplu Katalog (TO-KAT), "Şerhu risale-i istidlaliyye", (Erişim 20 Haziran 2023).

⁸ Yıldırım, *Osmanlı Mantıkçısı Ahmed Sıdkı Bursevî'nin "Reddiyetu'l-Mi'yar" Adlı Eserinin İncelemesi ve Tahkiki*, 6-7.

Ahmet Sıdkı'nın iki oğlunun şair olduğu bilgisinden hareketle Şerif Rüşdü Efendi (ö. ?) ve Mustafa Eşref Paşa'nın (ö. 1894) Ahmet Sıdkı'nın oğulları oldukları düşünülmektedir.⁹ Kardeşlerden büyük olan Şerif Rüşdü Efendi'nin Bağdat Kadılığı görevinde bulunduğu bilgisi mevcuttur. Ahmet Sıdkı ile aynı yıl vefat eden Osmanlı devlet adamı Mustafa Eşref Paşa'nın *Eşrefü'ş-Şuarâ* adlı bir şiir divanı bulunmaktadır.¹⁰

1.2. ZERİAT'UL-İMTİHAN HAKKINDA BİLGİ

Zeriatu'l-İmtihan, Ahmet Sıdkı tarafından Ebherî'nin (ö. 663/1265[?]) *Îsâgûcî fi'l-mantık* veya diğer adıyla *er-Risaletü'l-Esiriyye fi'l-mantık* adlı eserine şerh¹¹ olarak yazılmış bir kitaptır. İlk *Îsâgûcî*, Aristoteles'in ölümünden sonra bir araya getirilen ve mantık alanındaki görüşlerinin yer aldığı altı kitaptan oluşan *Organon*¹² külliyyatının ilk kitabı *Kategoriler*'e giriş kitabı olarak Porphyrios (ö. 304) tarafından yazılmıştır. *Îsâgûcî*, adını giriş anlamına gelen Grekçe "eisagoge (eisagoge)" kelimesinden alır ve cins, nev'i, fasıl, hassa ve arazdan oluşan beş küllîyi¹³ konu edinir. Porphyrios'un *Îsâgûcî*'si Batı'da olduğu gibi İslam dünyasında da yoğun bir ilgi görmüştür. *Îsâgûcî*'nin ilk kez miladi VIII. yüzyılda İbnü'l-Mukaffa' tarafından Farsçadan Arapçaya çevirisi yapılmasından sonra üzerinde çalışmalar yapılması ve içeriğiyle kısmen benzer veya içeriğinden farklı olan tarzda eserler yazılması bakımından İslam mantığında bir *Îsâgûcî* geleneği oluşturulmuş ve bu şekilde yazılan eserlere *Îsâgûcî* veya *Îsâgûcî* ile aynı anlama gelen "el-medhal" adı verilmiştir. Ebherî'nin *er-Risaletü'l-Esiriyye fi'l-mantık*¹⁴ adlı eseri, bu *Îsâgûcîler* arasında en meşhur olanıdır.¹⁵ *Zeriatu'l-İmtihan*'ın şerh olarak yazıldığı Ebherî'nin *Îsagoci*'si, diğer

⁹ Yıldırım, *Osmanlı Mantıkçısı Ahmed Sıdkı Bursevî'nin "Reddiyetü'l-Mi'yar" Adlı Eserinin İncelemesi ve Tahkiki*, 2,5-6.

¹⁰ Alim Kahraman, "Eşref Paşa, Mustafa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Haziran 2023).

¹¹ "Şerhler bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir." Daha geniş bilgi için bk. Sedat Şensoy, "Şerh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Haziran 2023).

¹² İlk etapta *Kategoriler*, *Önrmeler*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler*, *Sofistik Deliller* olmak üzere altı kitaptan oluşan *Organon*'a daha sonra *Retorik* ve *Poetika* adlı kitaplarla Porphyrios'un yazmış olduğu *Îsagoci* eklenmiş ve *Organon*'u oluşturan kitap sayısı dokuza ulaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Necati Öner, *Klasik Mantık* (İstanbul: Divan Kitap, 2013), 17-18.

¹³ Beş küllî hakkında daha geniş bilgi için bk. M. Naci Bolay, "Beş Küllî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Haziran 2023).

¹⁴ Çalışmanın kalan kısmında bu eserden Ebherî'nin *Îsâgûcî*'si veya *Îsâgûcî* olarak bahsedilecektir.

¹⁵ Abdulkuddüs Bingöl, "Îsâgûcî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Haziran 2023).

mantığa giriş eserleri arasında daha fazla öne çıkmıştır. Fârâbi (ö. 338/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037) hatta Kindî (ö. 252/866) de dahil olmak üzere pek çok kişi, mantığa giriş olarak eserler yazmıştır ancak uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulan Ebherî'nin yazmış olduğu *İsâgûcî*, "mantık terimleri sözlüğü" tarzındaki yapısı nedeniyle diğer mantığa giriş eserlerinden daha fazla ilgi görmüş, bunun neticesinde hakkında pek çok şerh ve haşiye kaleme alınmıştır.¹⁶

Ahmet Sıdkı, imtihan vesilesi/vasıtası anlamına gelen *Zeriatu'l-İmtihan*'ın giriş kısmında bu kitabı yazma sebebi olarak medrese öğrencilerinin askerlikten muaf olmaları için yapılan Kur'a sınavlarında sorulan mantık soruları nedeniyle öğrencilerin, sınavlarda başarılı olmalarına yönelik olarak Ahmet Sıdkı'dan, Ebherî'nin *İsâgûcî*'sine bir şerh yazmasını istemeleri olduğunu söyler.¹⁷

Ahmet Sıdkı, öğrencilerin talebi üzerine yazdığı *Zeriatu'l-İmtihan*'ın metni içerisinde, Ebherî'nin *İsâgûcî*'sinin metnine parantez içerisinde yer vermiştir.¹⁸ Tasdikat konularında geçen ifadeleri daha iyi anlaşılması için örnekler üzerinden anlatmıştır. Ahmet Sıdkı, kitapta ayrıca Mantıkçıların kendi aralarındaki görüş farklılıklarının yanı sıra Nahivcilerle olan görüş farklılıklarına değinmiş ve bu görüş farklılıklarının çözümlerine yer vermiştir.

142 sayfadan oluşan *Zeriatu'l-İmtihan*'da "tasdikat" bölümü, 54 ile 142. sayfalar arasında yani kitabın 98 sayfalık son kısmındadır. Önergeler konusu 54. sayfadan, çelişki konusu 73. sayfadan, döndürme konusu 81. sayfadan, kıyas konusu 90. sayfadan ve beş sanat konusu 131. sayfadan itibaren yer almaktadır. Farklı yıllarda yapılmış baskıları bulunan eserin ilk basım yılı olarak ulaşılan en eski tarih hicri 1300 yılıdır. Osmanlı dönemi için ulaşılan son basım tarihi ise hicri 1325 yılıdır.¹⁹ Kitapta Ebherî'nin *İsâgûcî* metni takip edilerek mantık konuları örneklerle açıklanmak suretiyle anlatılmış ve yazım amacına uygun şekilde Kur'a sınavlarında²⁰ daha önce sorulmuş sorular ve cevaplarına yer

¹⁶ Kamil Kömürcü, "Mantık Tarihinde İsağoci Geleneği", *Bilimname* 36 (2018), 52.

¹⁷ Ahmet Sıdkı Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 2.

¹⁸ Şerhlerde şerh edilen eser metninin, şerh metni ile karışmasını önleme amacıyla farklı yöntemler uygulanmıştır. Şerh edilen metnin parantez içerisine alınarak yazılması, bunlardan biridir. Ayrıntılı bilgi için bk. Şensoy, "Şerh".

¹⁹ Ulusal Toplu Katalog (TO-KAT), "Zeriatü'l-İmtihan", (Erişim 8 Ekim 2021).

²⁰ Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri -XIX Asır-* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 32-33.

verilmiştir. Kitapta geçen mantık konularında Arapça alimleri ile Mantıkçılar arasında görüş farklılıkları belirtilmiştir. Eserde öğrencilerin karıştırmaları muhtemel olan mantık konuları hakkında uyarılar bulunmaktadır. Konular sadece kendi başlıkları altında incelenmemiştir. Farklı başlıklar altında konuların pekiştirilmesi adına konu tekrarları bulunmaktadır.

Ahmet Sıdkı'nın yaşamış olduğu dönemde mantık alanında yazılan eserlerde iki tarzın yani geleneksel tarzın ve yenilikçi tarzın etkileri görülmektedir. Geleneksel tarzda yazılan eserlerde, İbn Sînâ geleneğine uygun olarak tasavvurat ve tasdikât başlıkları altında mantık konuları işlenmiştir. Eserlerin bir kısmının yazımında geleneksel yazım dili olan Arapça kullanılırken diğer kısmında ise Türkçe kullanılmıştır. Geleneksel tarzda yazılan Arapça eserlere örnek olarak Mağnisevi'nin (ö. 1807) *Muğni't Tullâb* adlı eserini ve İsmail Hakkı İzmirli'nin (ö. 1946) *Mi'yar-ı Ulûm* adlı eserini gösterebiliriz. Ahmet Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) *Mi'yar-ı Sedad* adlı eseri ve Said Paşa'nın (ö. 1890) *Hülâsa-i Mantık* adlı eseri Türkçe olarak geleneksel tarzda yazılmış mantık eserlerindedir.²¹

Yenilikçi tarzda yazılan mantık eserlerinde öncelikle Batılılaşmaya yönelik eğitim tarzının Osmanlı eğitim sistemine dahil olmasıyla birlikte eski mantık ile yeni mantığı uzlaştırmaya yönelik eserler göze çarpar. Daha sonraları uzlaştırma çabaları terk edilerek yeni tarzda eserler üretilmeye başlanmıştır.²² Eski ve yeniye uzlaştırmaya yönelik olarak yazılan eserlere örnek olarak İtalyan mantıkçı Gallupi'den (ö. 1846) tercüme edilen *Miftahu'l Fünûn* ve Ahmed Cevdet'in oğlu Ali Sedad'ın (ö. 1900) *Mizan'ül Ukûl fi'l Mantık ve'l Usûl* adlı eseri gösterilebilir.²³

Osmanlı medreselerinde mantık eğitiminin dili Arapçadır. Türkçe mantık eğitimi, Tanzimat sonrasında açılan okullarda verilmeye başlanmıştır. Bu okullarda okutulmak üzere Türkçe mantık kitaplarının ortaya çıkışı, yine bu okullardaki Türkçe mantık eğitimi neticesindedir.²⁴

²¹ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı (1850-1950)* (İstanbul: Divan Kitap, 2012), 39-40.

²² Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, 85-86.

²³ Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, 87.

²⁴ Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995), 136.

Ahmet Sıdkı'nın *Zeriatu'l-İmtihan*'ı, döneminde var olan bu sınıflandırmalardan, geleneksel tarz başlığının altında Arapça olarak yazılan eserler kısmında yer almaktadır.

2. BÖLÜM

ZERİAT'UL İMTİHAN "TASDİKAT" BÖLÜMÜ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Ahmet Sıdkı, Ebherî'nin *İsâgûcî*'sine şerh olarak yazması nedeniyle *Zeriatu'l-İmtihan*'da mantığı, *İsâgûcî*'deki sıralamaya uygun olarak dokuz bölüme ayırarak inceler. Bu nedenle *Zeriatu'l-İmtihan*'da tasdikat yani tasdikler, üçüncü sırada yer alan bölüm ve sonrasında gelen beş bölümde anlatılmıştır.

Tasdikler, ilk iki bölümde yer alan tasavvurlar (tasavvurat) gibi iki alt bölüme ayrılır. Bu bölümlerin ilki, tasdiklerin ilkeleridir. İkincisi ise tasdiklerin amaçlarıdır. Bu iki alt bölüm, aynı şekilde kendi içinde ikiye ayrılır. Tasdiklerin ilkeleri, önermeler ve önermeler arası ilişkilerden oluşur. Tasdiklerin amaçları ise kıyaslar ve beş sanattan oluşmaktadır. Tasdiklerin ilkeleri olan önermeler ve aralarındaki hükümler, mantığın üçüncü bölümünde bulunmaktadır. Tasdiklerin amaçları olan kıyas mantığının dördüncü bölümünde, beş sanatı oluşturan burhan, cedel, hatâbe, şiir ve mugâlata ise mantığın beşinci bölümü ve devamındaki bölümlerde yer almaktadır.

2.1. TASDİKATIN İLKELERİ

Tasdiklerin ilkeleri, mantığın dokuz bölümünden üçüncüsüdür. Tasdiklerin ilkeleri, önermeler ile önermelerin hükümlerinden oluşur. Bu bölümde sırasıyla önermeler ve önermeler arası ilişkiler olan çelişki ve döndürme konuları yer almaktadır.

2.1.1. Önermeler

Önerme "doğrulanabilen veya yanlışlanabilen ve hüküm bildiren cümle türü"dür.¹ Ahmet Sıdkı, Ebherî'nin *İsâgûcî*'de önermeyi "Söyleyenine 'O, söylediği şeyde doğrudur veya

¹ İbrahim Emiroğlu - Hülya Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), "Önerme", 262-263.

onda yanlışır' denilmesinin sahih olduğu bir sözdür." olarak tanımladığını söyler.² Ayrıca önermenin insan zihninde veya dil ile ifade edilerek meydana gelebileceğini belirtir. Bu nedenle önerme ister zihinde meydana gelsin ister dille telaffuz edilsin bir sözden oluşur. Dolayısıyla Ebherî'nin *İsâgûcî*'de önerme tarifinde kullandığı "söz" ifadesi, hangisi için kullanıldığına dair bir emare bulunmasını gerektirmeksizin her ikisi için geçerlidir.³

Ahmet Sıdkı, önermenin "O, doğruluk ve yanlışlık ihtimali taşıyan sözdür." şeklindeki meşhur tanımına, Ebherî tarafından kısır döngüden kaçınma amacıyla sözün değil sözün söyleyeni için doğru veya yanlış olma ihtimali taşıması kaydının dahil edilmiş olduğunu belirtir. Zira doğru olma, önermenin hükmünün gerçekle uyumlu olmasıdır ve yanlış olma, önermenin hükmünün gerçekle uyumlu olmamasıdır. Bu nedenle önermenin bilgisi, doğruluğun ve yanlışlığın bilgisine dayanır. Aynı şekilde doğruluğun ve yanlışlığın bilgisi de önermenin bilgisine dayanır ki bu, kısır döngüdür. Bunun ortadan kaldırılması, doğru söyleyen için gerçekle uyumlu olma nispetinin haber verilmesi, yanlış söyleyen için ise gerçekle uyumlu olmama nispetinin haber verilmesidir. Dolayısıyla tarifte önermenin hükmünün doğru veya yanlış olma hali değil önermeyi söyleyen kimsenin iki hali yani doğru söyleyen ve yanlış söyleyen olma hali zikredilmiştir.⁴

İsâgûcî'de önermeler, farklı açılardan sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. Buna uygun olarak *Zeriatu'l-İmtihan*'da da önermeler, yapıları, nitelikleri, nicelikleri, varlık ve yokluk bildirmeleri açılarından sınıflandırılmıştır.

2.1.1.1. Yapısına Göre Önermeler

Ahmet Sıdkı, *Zeriatu'l-İmtihan*'da önermelerin ilk sınıflandırmasını, önermelerin yapısı üzerinden gerçekleştirir. Bir önerme, iki taraftan ve bu iki taraf arasındaki bağıntıdan oluşur. Ahmet Sıdkı, yapı bakımından önermelerin sınıflandırılmasının, önermenin iki

² Ahmet Sıdkı Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan* (Dersaadet (İstanbul): Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1325), 55-56.; Ebherî'nin önerme tanımı için ayrıca bk. Ebherî, *İsâgûcî Mantığa Giriş*, ed. Ali Durusoy, thk. ve çev. Hüseyin Sarıoğlu (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 71.; Esirüddin Ebherî, "İsâgûcî Tahkikli Neşir ve Çeviri", *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi*, thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 40-41.

³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 55.

⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 55-56.

tarafı arasındaki bağıntının kaldırılmasından sonra bu tarafların müfred lafızlara çözülebilmeleri bakımından yapıldığını söyler. Eğer bir önerme, kendisinde bulunan bağıntı kaldırıldığında önermenin iki tarafı birer müfred lafza çözülebiliyorsa o önerme yüklemlidir, çözülemiyorsa şartlıdır.⁵ Ahmet Sıdkı, müfred lafzın bilfiil veya bilkuvve müfred olabileceğini söyler. Bilfiil müfred, "Bu, şudur." veya "Konu, yüklemidir." önermelerindeki gibi müfred bir lafızla ifade edilendir. Bilkuvve müfred ise müfred lafızlarla ifade edilebilen lafız demektir. "Hayevan-ı natık, iki ayağının hareketiyle hareket edendir." önermesi, bilkuvve müfred lafızlardandır.⁶ Ahmet Sıdkı'nın yüklemli için verdiği örnek "Zeyd, kâtiptir"⁷ önermesidir. Şartlı önerme için verdiği örnek ise "Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur."⁸ önermesidir.⁹ Bu sınıflandırma, *Zeriatu'l-İmtihan*'da temel olan sınıflandırmadır ve devamındaki sınıflandırmalar, bu temel sınıflandırmanın üzerine inşa edilmiştir.

Ahmet Sıdkı, kendisinde bulunan bağıntı kaldırıldığında iki tarafı birer müfred lafza çözülebilen önerme türü olan yüklemli önerme hakkında bazı görüşlerden bahseder. Yüklemli hakkında Ömer Kâtibî'nin iki tarafı bilfiil veya bilkuvve iki müfrede çözülebildiğini, Şeyh İbn Sînâ'nın iki tarafı bilfiil veya bilkuvve iki müfred olduğunu, İsamüddin el-İsfereyânî'nin (ö. 945/1538) ise nisbeti iki tarafının icmalini gerektirdiğini söylediklerini belirtir.¹⁰ Ahmet Sıdkı, kendisinde bulunan bağıntı kaldırıldığında iki müfrede çözülemeyen önerme türü olan şartlı önerme hakkında ise Ömer Kâtibî'nin iki tarafının iki müfrede çözülemediğini, Şeyh İbn Sînâ'nın iki tarafının iki müfred olduğunu ve İsamüddin'in ise nisbeti iki tarafının tafsilini gerektirdiğini söylediklerini ifade eder.¹¹

Ahmet Sıdkı, şartlı önermelerin iki tarafında birer önerme bulundurmalarına rağmen yüklemli önermeler gibi neden iki tarafının birer müfrede çözülemediği sorusunu, şartlı önermelerde bitişiklik, ayrıklık, lüzum, inad ve ittifakın kalıcı olması ile cevaplar. Şartlı önermelerin iki tarafında bulunan iki önerme, aralarında bulunan gerektirme ilişkileri

⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 56-57.

⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 56.

⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 57.

⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 58.

⁹ Ahmet Sıdkı'nın *Zeriatu'l-İmtihan*'da verdiği örneklerin çoğu, kitabın *İsâgûcî* şerhi olması nedeniyle *İsâgûcî* metninde geçen örneklerdir.

¹⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 56.

¹¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 58.

üzerinden tek bir önermeye dönüşmektedir. Bu ilişkiyi ifade eden bağıntı ortadan kaldırıldığında geriye kalan iki önerme, yüklemli ile tevil edilebilir.¹²

Yüklemli önerme iki cüzden (parçadan) ve ikisi arasında bulunan bir bağdan oluşur. Önermenin ilk parçası "konu" olarak adlandırılır. Ahmet Sıdkı, bunun sebebinin yüklemli'nin ikinci parçası olan yüklem, konu üzerine vazedilmesi olduğunu ifade eder.¹³ İkinci parçası ise konu üzerine yüklenebilmesi nedeniyle "yüklem" olarak adlandırılır.¹⁴ İkisi arasındaki bağa, nispete delalet eden lafız olması sebebiyle "bağıntı/bağ/rabita" denir.¹⁵ Bu bağıntı, Arapçadaki cümle yapısı nedeniyle bazen açıkça görünürken bazen de gizli olur ve cümlede görünmez. Bağıntının açıkça görüldüğü üç unsurdan oluşan yüklemli önermelere "üçlü" denir. Aradaki bağıntının gizli olduğu, önermede açıkça görülmediği yüklemli önermelere ise "ikili" denir. Açık bir şekilde cümlede görünür olan bağıntı ise "zamani bağıntı" ve "ismi bağıntı" olmak üzere iki türdür. "Zeyd, alimdir."¹⁶ önermesinde "-dir (هو)" ismi bağıntıdır. Çünkü isim kalıbındadır. "Zeyd alim idi."¹⁷ önermesinde ise "-idi (كان)" zamani bağıntıdır. Buradaki bağ ise fiil kalıbındadır.¹⁸ Nahivcilerden farklı olarak Mantıkçılar, kane (كان) nakıs (eksik) fiilini edat olarak kabul ederler. Bunun sebebi, bu fiilin eksik olması sebebiyle tek başına bir anlam ifade etmemesidir. Bir olaya delalet etmesi için başka kelimelere ihtiyaç duyması nedeniyle tek başına düşünüldüklerinde sadece zaman bildiren bir bağıntıya işaret ederler. Nahivcilerin edatı ile Mantıkçıların edatı, bu açıdan farklılık gösterir.¹⁹

Ahmet Sıdkı, Mantıkçıların nakıs fiilleri, zamani bağıntılar olarak kabul ettiklerini ve önermelerin, bu fiillerin isimleri ve haberleri olduğunu söylediklerini belirtir. Bununla birlikte Arapçada iki meful alan fiillerden olan ef'al-i kulübü ve bu fiillerin yanı sıra bütün fiilleri bağıntı olarak saydıklarını ilave eder.²⁰ Ahmet Sıdkı, *Zeriatu'l-İmtihan*'da

¹² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 56-57.

¹³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 59.

¹⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 60.

¹⁵ İbn Sînâ, *Yorum Üzerine İbâre*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 37.

¹⁶ Bu cümlenin Arapçası şöyledir: زيد هو عالم

¹⁷ Bu cümlenin Arapçası şöyledir: زيد كان عالما

¹⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 59.

¹⁹ Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantuk*, çev. Necmettin Pehlivan, vd. (Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 2021), 51-52.; Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 72.

²⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 72.

bu konudaki farklı görüşlere yer vermiştir.²¹ Mesela Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413), fiil cümlesi olan yüklemli isim cümlesi olarak tevil edildiği görüşündedir. Çünkü ona göre bütün fiiller, bağıntılar olarak kabul edilir. Arapça yazılışı olan قال زيد olan "Zeyd, dedi." fiil cümlesi, bağıntısı açıkça zikredilmeden زيد قائلاً şeklinde isim cümlesi olarak tevil edildiğinde ikili yüklemli olur. Aynı fiil cümlesi, bağıntısı açıkça zikredilerek زيد هو قائلاً şeklinde isim cümlesi olarak tevil edildiğinde ise üçlü yüklemli olur. Ahmet Sıdkı, İsmâüddin'in yüklemli önermenin üçlü olmasına, sadece isim cümlesi şeklinde olan yüklemli önermelerde itibar edildiği ancak fiil cümlesi şeklinde olan yüklemli önermelerde, ikili veya üçlü olmasına itibar edilmediği görüşünde olduğunu belirtir.²²

Ahmet Sıdkı'ya göre *İsâgûcî*'de geçen "Yüklemli birinci cüzü, 'konu' olarak adlandırılır."²³ sözündeki "adlandırılır" ifadesinin aslında bir fiil olmasına rağmen ef'âl-i kulübten kabul edilerek zaman bildiren bağıntı olarak nitelenir. Bu cümledeki "adlandırılır" ifadesinin birinci mefulünün mübteda ve ikinci mefulünün ise haber olduğunu belirtir. Bu açıdan bakıldığında "konu" kelimesi, önermenin yüklemi ve bilfiil müfred olur. Dolayısıyla bu söz, üçlü yüklemli bir önermedir.²⁴

İki tarafı iki müfrede çözülemeyen önerme türü olan şartlı önermenin birinci parçasına "ön-bileşen", ikinci parçasına ise "art-bileşen" denir. Arapça karşılıkları ön-bileşenin "mukaddem", art-bileşenin ise "tâli"dir. "Tâli" kelimesi, tâbi/bağlı olma anlamındaki tülûv (تلو) masdarından alınmıştır. Zira ön-bileşenin varlığının art-bileşenin gerektireni (melzumu) olması nedeniyle art-bileşen, ön-bileşenin lazımıdır.²⁵ İkisi arasında bir lüzum ilişkisi mevcuttur ve bu şekilde sıralanmaları gereklidir. Bu sıralama, sadece bitişik şartlıda geçerlidir. Daha sonra ifade edileceği üzere ayrık şartlıda böyle bir zorunluluk yoktur.

²¹ Bu bilgiye Uğur Samur'un yüksek lisans tezi vasıtasıyla ulaşılmıştır. bk. Samur, *Seyyit Ahmet Sıdkı b. Ali El-Bursevi'nin Zeriatu'l-İmtihan Adlı Kitabının Tasavvurat Kısımının Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, 39, 77.

²² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 3.

²³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 59. *İsâgûcî*'de geçen bu cümle için ayrıca bk. Ebherî, *İsâgûcî Mantığa Giriş*, ed. Ali Durusoy, thk. ve çev. Hüseyin Sarıoğlu, 72-73.; Ebherî, "İsâgûcî Tahkiki Neşir ve Çeviri", *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi*, thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı 40-41.

²⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 59.

²⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 60.

Ahmet Sıdkı, önermenin parça (cüz) sayısı hakkında Mütেকaddimun ile Mütעהahirun mantıkçılar arasında ihtilaf olduğunu söyler. Mütেকaddimun'a göre hem yüklemli hem de şartlı önerme üç parçadan oluşur. Bu parçalar yüklemli konu, yüklem ve ikisi arasındaki bağıntıdır. Şartlı önermede ise ön-bileşen, art-bileşen ve ikisi arasındaki bağıntıdır. Önermenin bağıntısı, yüklemli önermede yüklemi konuyla, şartlı önermede ise ön-bileşeni art-bileşenle irtibatlandırmaktadır. Ahmet Sıdkı, Mütেকaddimundan olan bazı kimselerin önermedeki bağıntının, olumlu önermede sabitlik ve olumsuz önermede ise olumsuzluk olduğunu söylediklerini belirtir. Mütעהahirun ise önermenin dört parçadan oluştuğu görüşündedir. Bu parçalar yüklemli önermede konu, yüklem, ikisi arasındaki bağıntı ve tam haberi cümle bağıntısıdır. Şartlı önermede ise ön-bileşen, art-bileşen, ikisi arasındaki bağıntı ve tam haberi cümle bağıntısıdır. Tam haberi cümle bağıntısı, önermede bulunan bağıntının gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesidir.²⁶

Ahmet Sıdkı, Mütেকaddimun ve Mütעהahirun arasındaki bu ihtilafın, iki görüş arasında ortak olan önermenin üç parçasının yani önermenin iki tarafı ve aralarındaki bağıntının, tasdik şartı olmasından kaynaklandığını söyler. Çünkü Mütেকaddimun'a göre tasdik, önermedeki bağıntının gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesinin idrak edilmesidir. Bu nedenle tasdik, basittir. Ahmet Sıdkı, namaz için abdest alma şartı olması gibi bu üç şartın, Mütেকaddimun'a göre tasdik şartları olduğunu söyler. Mütעהahirun'a göre ise ilk üç cüz, dördüncü cüz gibi tasdiklerin cüzleridir ve hükümle beraber üç tasavvurdan ibaret olması nedeniyle tasdik, bileşiktir. Bu nedenle bu üç cüz, tasdik şartı değil namazdaki secde gibi tasdik şartı yani tasdik parçası olur.²⁷ Ahmet Sıdkı, *Zeriatu'l-İmtihan*'da ismini zikretmediği bazı faziletliilerin bu iki görüşün uzlaştırılmasının mümkün olduğunu söylediklerini belirtir. Bu uzlaştırma, hükmün tasdik formel bir cüzü olduğunun söylenmesi yoluyla mümkündür. Böylece form bakımından bileşik olan tasdik, hakikatte Mütעהahirun'a göre de basit olacak ve ikisi arasındaki anlaşmazlık, lafzi anlaşmazlık sayılması nedeniyle giderilecektir.²⁸

Önermenin ikinci türü olan şartlı önerme, bitişik şartlı ve ayrı şartlı olmak üzere ikiye ayrılır. Bitişik şartlı, taraflarını oluşturan önermelerden birinin doğruluk değeri hakkında

²⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 60.

²⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 60.

²⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 60-61.

diğer önermenin doğruluk değeri üzere hüküm verilen önermedir. "Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur." önermesi, bitişik şartlı bir önermedir. Ayrık şartlı ise tarafları olan iki önerme arasında doğruluk ve yanlışlıkta veya sadece doğrulukta ya da sadece yanlışlıkta birbiri ile bağdaşmamaları veyahut bağdaşmazlıklarının olumsuzlanması ile hüküm verilen önermedir. "Sayı ya çifttir ya da tektir." önermesi, ayrık şartlı önermelerdendir.²⁹

Bitişik şartlının iki türü vardır: Lüzumiyye (gerektermeli) ve ittifakiyye (rastlantılı). Lüzumiyye, ön-bileşenin doğruluk değeri üzere art-bileşenin doğruluk değeri üzere takdir edildiği şartlı önermedir. Bu önermelerde ön-bileşen ile art-bileşen arasında bir bağlantı vardır ve bu bağlantı nedeniyle önermenin iki tarafı arasında bir gerektirme ilişkisi mevcuttur. Bu bağlantı, illiyyet veya tezayüf ile meydana gelebilir. Lüzumiyyedeki illiyyet, üç şekilde olabilir. Birincisinde ön-bileşen art-bileşenin illetidir. "Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur." önermesinde olduğu gibi ön-bileşenin varlığı illet, art-bileşen bu illetin malulüdür. İkincisinde art-bileşen, ön-bileşenin illetidir. "Eğer gündüz mevcutsa Güneş doğmuştur" önermesinde olduğu gibi art-bileşen illettir ve ön-bileşen, art-bileşenin malulüdür. Üçüncüsünde ise hem ön-bileşen hem de art-bileşen, ortak bir illetin malulüdürler. "Eğer gündüz mevcutsa yeryüzü aydınlıktır." önermesinde olduğu gibi bu önermelerde illet zikredilmez. Bu önermede hem gündüzün var olması hem de yeryüzünün aydınlık olması, Güneş'in doğmuş olmasının malulüdür. Önermedeki ortak illet ise önermede zikredilmemiş olan Güneş'in doğmuş olmasıdır.³⁰

Tezayüfte ise art-bileşenin idrak edilmesi, ön-bileşenin idrakine bağlıdır. Ayrıca art-bileşenin ön-bileşenden ayrılması imkânsızdır. Ahmet Sıdkı tezayüfe örnek olarak "Zeyd, Amr'ın babası ise Amr, onun (Zeyd'in) oğludur." önermesini gösterir.³¹ Bu önermede Zeyd'in babalığı ile Amr'ın oğulluğu, birbirinden ayrılması imkânsız olan iki mevcuttur ve bunlardan birinin tasavvuru, diğerinin tasavvuruna dayanır. İlliyyette tek taraflı

²⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 58.

³⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 66-67.

³¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 67.

etkileme ve gerektirme varken tezayüfte iki taraflı gerektirme ve birbirinden ayrılmanın imkânsızlığı bulunmaktadır.³²

Ahmet Sıdkı, Mantıkçıların bitişik şartlıdaki hükmün, lüzumi bitişik olma ve rastlantısal bitişik olma ile önermenin iki tarafı arasındaki bağıntıda olduğu görüşünde olduklarını söyler. Mantıkçılara göre "Her ne zaman Zeyd eşek olursa o, anırandır." önermesinde olduğu gibi Zeyd'in eşekliği ve anırması arasında hissedilen bir ilişkinin varlığı nedeniyle Zeyd'in anırması doğrulanmaktadır. Önermenin her iki tarafı yanlış olmasına rağmen aralarında hissedilen bir ilişki olması nedeniyle bu iki taraftan biri, diğerini gerektirmektedir. Ahmet Sıdkı, Mantıkçıların bu kabulüne karşın Arapça alimlerinin böyle bir önermede art-bileşenin yanlış olması nedeniyle ön-bileşenin doğru olmadığı kanaatinde olduklarını belirtir. Ahmet Sıdkı, bu görüş farklılığının sadece bitişik şartlıda olduğunu, ayırık şartlıda ise hükmün inadi ayrıklıkla ve ittifaki ayrıklıkla ön-bileşen ve art-bileşen arasında olması konusunda bu iki grup arasında ittifak bulunduğunu belirtir.³³

Ahmet Sıdkı, bitişik şartlının ikinci türü olan ittifakiyyede, art-bileşenin ön-bileşenin doğruluğunun takdiri üzerine doğrulanmadığını söyler. İttifakiyyede hüküm, iki taraf arasında hissedilmeyen bir alaka sebebiyle rastlantısal olarak doğru olmaları üzerinedir. Ahmet Sıdkı, ittifakiyye örneği olarak "Eğer insan natık ise eşek anırandır." önermesini gösterir. Önermedeki insanın nutku ve eşeğin anırması, Allah'ın mahluku olmalarının yanı sıra Allah'ın malulüdür ve bu, hissedilen bir alaka değildir.³⁴

İttifakiyye, özel ittifakiyye ve genel ittifakiyye olmak üzere ikiye ayrılır. Ahmet Sıdkı, genel ittifakiyyede art-bileşenin, ön-bileşenin takdiri üzerine doğrulandığını ve bu doğrulanma esnasında ön-bileşenin doğruluk değerinin göz önüne alınmadığını belirtir. Ahmet Sıdkı, özel ittifakiyyeyi ise açıklamaz ve sadece kullanımında fayda olmaması nedeniyle ilimlerde, muhaverelerde ve kıyaslarda kullanılmadığını söylemekle yetinir.³⁵

³² Ahmet Sıdkı'nın illiyyet ve tezayüf arasındaki farkı açıkladığı notu, sayfa yanında 3 numaralı not olarak yer almaktadır. bk. Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 66.

³³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 67.

³⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 67-68.

³⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 68.

Ahmet Sıdkı, İsâmüddin'in *Haşiyetü ale't-Tasdikat*'ta dediği gibi genel ittifakiyyenin hulfi, hakki, aksî ve iftirazi kıyaslarda kullanılabildiğini söyler.³⁶

Ayrık şartlı önermeler hakikiyye (yani maniat'ül cem vel hulüv mean), maniat'ül cem ve maniat'ül hulüv olmak üzere üçe ayrılır. Ahmet Sıdkı, bir araya toplanmayı ve ayrılmayı engelleyen anlamına gelen maniat'ül cem vel hulüvün, hakikiyye ayrık şartlı önermenin tanımını olduğunu söyler.³⁷ Hakikiyye ayrık şartlıda hüküm, her iki tarafın birlikte olumlanması veya her iki tarafının birlikte olumsuzlanması üzerinedir. Ahmet Sıdkı, Ebherî'nin ayrık şartlı hakikiyye önerme için vermiş olduğu "Sayı ya çifttir ya da tektir." önermesinde yer alan taraflardan biri olan tek olmanın, önermenin diğer tarafı olan çift olma ile muanid olduğunu ifade eder. Bu önermeye göre bir sayının ya tek veya çift olması gerekir. Yani sayı için tek ve çift olma halinin birlikte doğru olması ve sayının bu iki durum dışında başka bir şey olması mümkün değildir.³⁸

Maniat'ül cem, önermenin taraflarından sadece birinin olumlandığı diğerinin ise olumsuzlandığı ayrık şartlı önermedir. Bu önermenin tarafları, aynı anda birlikte yanlış olabilirler ancak aynı anda birlikte doğru olamazlar. Ahmet Sıdkı, maniatül cem için örnek olarak vermiş olduğu "Bu şey ya ağaçtır ya da taştır." önermesinde, bahsi geçen bu şeyin taş olma durumunun ağaç olma durumu ile muanid olduğunu söyler.³⁹ Yani bu şey ağaç olursa taş olmasının imkânsızlığı veya taş olursa ağaç olmasının imkânsızlığı sebebiyle taraflarının ikisinin de aynı anda olumlanmasına imkân tanımaz. O şey, aynı anda hem ağaç hem de taş olamaz ancak aynı anda ağaç veya taş olmaması halinde ağaç ve taştan farklı bir şey (mesela insan) olabilir. Böyle olduğu durumlarda maniatül cem önermenin iki tarafı, birlikte olumsuzlanmış olur.

Maniat'ül hulüv ayrık şartlı önermede ise önermenin tarafları aynı anda birlikte doğru olabilir ancak birlikte yanlış olamaz. Ahmet Sıdkı, maniatül hulüv örneği olarak "Zeyd ya denizdedir ya da suda boğulmuyordur." önermesini verir. Bu önermede geçen "denizde olma" ifadesini, suda boğulmanın mümkün olması ile açıklar. Bu nedenle Zeyd'in denizde olması, Zeyd'in suda boğulması ile doğru olmada değil yanlış olmada muanid olduğunu

³⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 68.

³⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 70.

³⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 68, 70.

³⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 70.

söyler. Zeyd, aynı anda hem denizde hem de boğuluyor olabilir ancak denizde değilken suda (yani suya batma nedeniyle) boğulması söz konusu değildir.⁴⁰

Bu noktada ayrık şartlı önerme türlerinde önerme taraflarının alabileceği doğruluk değerlerinin maddeler halinde açıklanması, daha uygun olacaktır.

1. Hakikiyye ayrık şartlıda;

a. Ön-bileşen ve art-bileşenin her ikisi de doğru olamaz.

b. Ön-bileşen ve art-bileşenin her ikisi de yanlış olamaz.

c. Ön-bileşenin veya art-bileşenin biri doğru iken diğerinin yanlış olması gerekir.

2. Maniatül cemde;

a. Ön-bileşen ve art-bileşenin her ikisi de yanlış olabilir.

b. Ön-bileşen ve art-bileşenin her ikisi de doğru olamaz.

c. Ön-bileşen ve art-bileşenin aynı anda biri doğru diğeri yanlış olabilir.

3. Maniat'ül hulüvde aynı anda;

a. Ön-bileşen ve art-bileşenin her ikisi de doğru olabilir.

b. Ön-bileşen ve art-bileşenin her ikisi de yanlış olamaz.

c. Ön-bileşen ve art-bileşenden biri doğru iken diğeri yanlış olabilir.

Ahmet Sıdkı, ayrık şartlı önerme türlerinin her birinin inadiyye ve ittifakiyye olarak iki türe daha ayrıldığı ifade eder. İnadiyyede önermenin iki tarafının zatlari nedeniyle birbirini olumsuzlama vardır. İnadiyye ayrık şartlıda birbirini olumsuzlama, iki tarafın zatı itibarıyla birbirleri ile zıt olmaları sebebiyledir. Ahmet Sıdkı, *Zeriatu'l-İmtihan*'da sadece inadiyye hakikiyyeyi örneklendirir. "Sayı ya çifttir ya da tektir." inadiyye

⁴⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 70-71.

hakikiyye önermesinde, sayının çift olmasının tek olması ile zatı itibarıyla zıt olduğunu söyler. Taraflardan birinin zatı ve mahiyetinde iki eşite bölünmenin yokluğu varken diğerinin zatı ve mahiyetinde iki eşite bölünme bulunduğu için tek ve çift, zat ve mahiyet bakımından birbirini olumsuzlamaktadır.⁴¹ İttifakiyye ayırık şartlıda ise iki tarafın birbirini olumsuzlaması, bir tarafın diğeri ile zatından kaynaklanan bir zıtlık olmaksızın gerçekleşir. Ahmet Sıdkı, ittifakiyye ayırık şartlıda iki cüzün doğru olmasında bir tevafuk bulunduğunu belirtir ve örnek olarak "Bu karaltı ya kâtiptir ya da siyahtır." önermesini verir. Bu önerme, ittifakiyye hakikiyyedir. Ahmet Sıdkı, *Zeriatu'l-İmtihan*'da hakikiyye dışında diğer ayırık şartlı önermelerin ittifakiyyelerine dair örnek vermemiştir.⁴²

Ahmet Sıdkı, Ebherî'nin *İsâgûcî*'de ayırık şartlı önermelerin cüzlere sahip olabileceği ifadesinden hareketle ayırık şartlı önermelerin ikiden daha fazla cüzden oluşabildiğini söyler ve bu ayırık şartlılar için örnekler verir. "Sayı ya fazladır ya eksiktir ya da eşittir." önermesi, üç cüzden oluşan ayırık şartlıdır. "Unsur ya topraktır ya sudur ya havadır ya da ateştir." önermesi, dört cüzden oluşan ayırık şartlıdır. "Tümel ya cinstir ya türdür ya ayırımıdır ya hassadır ya da genel ilintidir." önermesi ise beş cüzden oluşan ayırık şartlıdır.⁴³

Ahmet Sıdkı ayırık şartlı ile yüklemli arasında bulunan bir benzerlik durumuna dikkat çeker. Bazı yüklemli önermelerde iki yüklem bulunur ve bu iki yüklem arasında ayırık şartlı önermede bulunan terdid edatı⁴⁴ yer alır.⁴⁵ İki tarafı arasında ayırık olma ilişkisi bulunan ayırık şartlı önermeler ise formel olarak iki önermeden oluşmalarına rağmen gerçekte iki önerme olmayan ön-bileşen ve art-bileşen ile ikisi arasındaki bir bağıntıdan oluşur. Ayırık şartlıdaki terdid edatı, önermenin tarafları arasındaki bağıntıdır.⁴⁶

Ahmet Sıdkı, aralarında benzerlik bulunan bu iki önermenin ayırımının yüklemli ve ayırık şartlı önermenin yapılarına ve terdid edatının önermedeki konumuna dikkat edilmesi sayesinde mümkün olduğunu söyler. Yüklemli, kendisinde bulunan bağıntı

⁴¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 71.

⁴² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 71.

⁴³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 71-73.

⁴⁴ Necati Öner, "terdit" ile kastedilenin önermenin iki tarafından birinin seçilmesini belirten "ya şöyle veya böyle" olduğunu ifade eder. "Ya şöyle veya böyle" ifadesi için bk. Necati Öner, *Klasik Mantık* (İstanbul: Divan Kitap, 2013), 78.

⁴⁵ Ahmet Sıdkı, yüklemliedeki terdidin tekrarlanan yüklem olduğunu söyler. bk. Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 69.

⁴⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 69.

kaldırıldığında geriye bilfiil veya bilkuvve olarak iki müfred lafzın kaldığı, ayrık şartlı ise kendisinde bulunan bağıntı kaldırıldığında geriye iki tarafını oluşturan iki bağımsız önermenin kaldığı önermedir. Bu iki önerme arasındaki lafzi fark, terdid edatının ayrık şartlıda ön-bileşenin konusundan ve art-bileşenin konusundan önce gelmesidir. Yükleme terdid içeren yüklemli önermelere "ayrık şartlıya benzeyen yüklemli" adı verilir.⁴⁷

Ahmet Sıdkı, terdid edatının önermede bulunduğu konuma dikkat edilerek yapılan ayrımı ise Seyyid Şerif Cürçânî'nin ve İsamüddin'in görüşleri üzerinden açıklar. Arapça yazılışı *العدد اما زوج واما فرد* olan önermede terdid edatı olan *imma*'nın (اما) önermenin konusunun gerisine tehir edilerek yani önermenin konusundan daha sonra gelmesiyle önermenin yüklemde tekrar ettiği görülmektedir. Ahmet Sıdkı, Cürçânî'nin bu örnekteki önermede bulunan terdid edatının ve ayrıklığın önermenin konusundan sonrasına alındığı, bu durumda olan bir önermenin de iki tarafının iki müfredde çözülebildiğini ve bu nedenle konusu terdid eden yüklemli ve ayrık şartlıya benzeyen yüklemli olduğu görüşünde olduğunu söyler. İsamüddin ise bu önermenin ve benzerlerinin ayrık şartlı olduğu görüşündedir. Çünkü ona göre terdid edatı ve ayrıklığın önermenin konusunun gerisinde olması ile önermenin ön-bileşeni ve art-bileşeni arasında terdid amaçlanmaktadır. Bu önermelerde, önermenin yüklemi terdid eden önerme veya yüklemliye benzeyen ayrık şartlı olmasında belirleyici etken, önermenin hâkiminin amacıdır. Önermenin hâkimi, eğer önermedeki terdidin bilfiil veya bilkuvve iki müfred yüklem arasında olmasını kastetmişse önerme yüklemi terdid eden yüklemli olur. Ahmet Sıdkı, bu iki görüşten İsamüddin'in görüşünün Ebherî'nin *İsâgûcî* metninde yer alan örnekle mutabık olduğu görüşündedir. Arapça yazılışı *العدد اما زوج واما العدد فرد* olan ayrık şartlı önermenin, ayrık şartlıya benzeyen yüklemli den lafız bakımından farkının, terdid edatının ön-bileşenin konusundan ve art-bileşenin konusundan önce gelmesi olduğunu ifade eden Ahmet Sıdkı, bu önermenin ayrık şartlı olması hususunda görüş birliği olduğunu, görüş farklılığının terdid edatının konunun önünde gelen önerme hakkında olduğunu belirtir. Çünkü bu önermede tekrar ve ayrıklık, müfred olmayan iki taraf arasındadır.⁴⁸

Ahmet Sıdkı, "Çift veya tek ya vardır ya da yoktur." yüklemli önermesinde olduğu gibi terdid edatı hem konuda hem de yüklemde bulunuyorsa o yüklemliye "konu ve yüklemli

⁴⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 69.

⁴⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 69.

terdid eden yüklemli” denildiğini söyler. Ayrıca konu ve yüklemi terdid eden yüklemliğin ilimlerde nadiren kullanıldığını belirtir. Bazı ayrıık şartlıların ise ön-bileşeni veya art-bileşeni birden fazla sayıda olabilir ve bu fazla sayıda olan taraflar arasında terdid edatı bulunabilir. Ahmet Sıdkı ön-bileşeni tekrar eden ayrıık şartlı önermelere örnek olarak “Eğer bu şey çift veya tek ise o, sayıdır.” önermesini ve art-bileşeni terdid eden ayrıık şartlılara örnek olarak “Her ne zaman bu karaltı insan ise o, ya beyazdır veya siyahtır.” önermesini vermiştir. Ayrıık şartlının hem ön-bileşeni hem de art-bileşeni birden fazla sayıda olabilir. Ahmet Sıdkı'nın bu şekilde olan ayrıık şartlılara verdiği örnek ise “Her ne zaman bu sayı çift veya tek olursa ya iki eşite bölünebilendir ya da iki eşite bölünemeyendir.” önermesidir.⁴⁹

Şartlı önermeler, kendisini oluşturan taraflarda yer alan önermeler açısından altı kısma ayrılır: Birincisi iki yüklemliiden oluşan şartlı, ikincisi iki bitişik şartlıdan oluşan şartlı, üçüncüsü iki ayrıık şartlıdan oluşan şartlı, dördüncüsü bir yüklemli ve bir bitişik şartlıdan oluşan şartlı, beşincisi bir yüklemli ve bir ayrıık şartlıdan oluşan şartlı, altıncısı ise bir bitişik şartlı ve bir ayrıık şartlıdan oluşan şartlı önermedir.⁵⁰

2.1.1.2. Nitelik Açısından Önermeler

Yüklemli veya şartlı önermeler, iki tarafı arasında bulunan bağıntının gerçekleşmesinin veya gerçekleşmemesinin hükmüne göre olumlu veya olumsuz olmaktadır.⁵¹ Ahmet Sıdkı, önermenin niteliğini yani olumlu veya olumsuz olmasını “ikâ” ve “intiza” kelimelerini kullanarak açıklar. Hüküm, önermede ika yani olumlama ile olduğunda o önerme, olumludur. Hüküm kendisinde intiza yani olumsuzlama ile olduğunda ise o önerme, olumsuzdur. Ahmet Sıdkı, olumlu yüklemliye örnek olarak “Zeyd, kâiptir.” önermesini, olumlu bitişik şartlıya örnek olarak “Her ne zaman Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur.” önermesini ve olumlu ayrıık şartlıya örnek olarak “Bu sayı ya çifttir ya da tektir.” önermesini verir. Olumsuz yüklemli için “Zeyd, kâtip değildir.” önermesini,

⁴⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 70.

⁵⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 66.

⁵¹ Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhan-ı Gelenbevî Burhân-ı Gelenbevî Tercüme ve Şerhi*, haz. İbrahim Çapak, vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 249.

olumsuz bitişik şartlı için "Elbette Güneş doğmuş ise gece mevcut değildir." önermesini ve ayrık şartlı için "Elbette bu şey, beyaz veya kâtip değildir." önermesini örnek gösterir.⁵²

Ahmet Sıdkı, toplamda sekiz adet olan bitişik şartlı ve ayrık şartlı türlerini (lüzumiyye bitişik şartlı, ittifakiyye bitişik şartlı, inadiyye hakikiyye, inadiyye maniatül cem, inadiyye maniatül hulüv, ittifakiyye hakikiyye, ittifakiyye maniatül cem ve ittifakiyye maniatül hulüv) açıklarken bu önermelerin olumsuzlarının nasıl elde edildiklerinden kısaca bahseder. Lüzumi bitişikliğinin ve ittifaki bitişikliğinin kaldırılmasıyla bitişik şartlı türlerinin olumsuzları, inadi ayrıklığının ve ittifaki ayrıklığının kaldırılmasıyla ayrık şartlı türlerinin olumsuzları elde edilmektedir.⁵³

2.1.1.3. Nicelik Bakımından Önergeler

Ahmet Sıdkı, nicelikleri bakımından önermelerin meşhur olan görüşe göre mahsusa, mahsura ve mühmele olmak üzere üç kısma ayrıldığını söyler.⁵⁴ Konusu itibarıyla önermelerin bu üç kısma ayrıldığının yaygın kabul görmesine rağmen tahkik üzere önermelerin mahsusa, mahsura, mühmele ve tabiiyye olmak üzere dört kısma ayrıldığını ayrıca belirtir.⁵⁵

Ahmet Sıdkı, yüklemli ve şartlı önermelerde farklı olan⁵⁶ mahsusa, mahsura ve mühmele ayrımını yüklemli önermeden başlayarak açıklar. Yüklemli önermelerde mahsusa, diğer adıyla şahsiyye konusu özel kılınmış ve belirli bir kişi olan önermedir. Ahmet Sıdkı, tikelin ve belirli kişinin (şahıs) eş anlamlı lafızlar olduğunu söyler. Olumlu şahsiyyeye örnek olarak "Zeyd, kâtipdir." önermesini, olumsuz şahsiyyeye örnek olarak ise "Zeyd, kâtip değildir." önermesini verir.⁵⁷

⁵² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 61.

⁵³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 71.

⁵⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 62.

⁵⁵ Ahmet Sıdkı'nın önermenin tahkik üzere dördüncü türü olarak tabiiyyeyi zikrettiği notu, sayfa yanında 3 numaralı not olarak yer almaktadır. bk. Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 62.

⁵⁶ Bu ayrım, yüklemli de konunun niceliğine göre yapılırken şartlıda mümkün durum ve zamanlar üzerine yapılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 110-115.

⁵⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 62.

Ahmet Sıdkı, yüklemlı önermelerdeki mahsura önermenin, konusunda fertlerin niceliğinin tamamı veya bir kısmı beyan edilen önerme olduğunu söyler. Fertlerin niceliği, "sûr/ nicelik edatı" adı verilen bir lafız ile belirtilir. Bu lafzın sûr olarak isimlendirilmesinin, önermenin niceliğinin sınırlandırılmasında kullanılan lafızların, kuşatma ve abluka altındaki ülke kalesine benzetilmesi sebebiyle tercih edildiğini belirtir. Ahmet Sıdkı, nicelik edatı bulunan önermeye "müsevvera" adı verildiğini ve müsevveranın iki türü olduğunu söyler. Fertlerin tamamının beyan edildiği önermeye "tümel müsevvera", fertlerinin bir kısmının beyan edildiği önermeye ise "tikel müsevvera" denir.⁵⁸

Ahmet Sıdkı, yüklemlı önermede bulunan nicelik edatlarını zikreder. Tümel olumlu yüklemlinin nicelik edatları, Arapçadaki başına geldiği ismin genel anlam ifade etmesini sağlayan istiğrak lâm'ı, fertlere ait olan "her" kelimesi, "hepsi" ve "topyekûn" ifadeleridir. Tümel olumsuz yüklemlinin nicelik edatları "hiçbir şey" ve "hiçbir" ifadeleridir. Tikel olumlu yüklemlinin nicelik edatları "bazı", "biri", min-i teb'iziyye ve muzari fiilin başına gelen "kad" kelimesidir. Tikel olumsuz yüklemlinin nicelik edatları ise "değil bazı", "bazısı değil", "değil tümü", "asla değil", "katiyen değil" ve "mutlaka değil" ifadeleridir.⁵⁹

Ahmet Sıdkı, tümel olumlu müsevvera yüklemlı önermede hükmün ika ile bütün fertler üzerine olduğunu söyler. Tümel olumlu müsevvera yüklemlı için vermiş olduğu "Her insan, kâtipdir." önermesinde olduğu gibi hüküm, bu tarz önermelerde konunun fertlerinin tümünü kapsamakta ve önermenin fertleri, yüklemde yer alan ve konuya yüklenmek istenen kavramın kapsamına dahil edilmektedir. Ahmet Sıdkı, tümel olumsuz müsevvera yüklemlı önermede ise hükmün intiza ile bütün fertler üzerine olduğunu belirtir. Tümel olumsuz müsevvera yüklemlı için vermiş olduğu "Hiçbir insan, kâtip değildir." önermesinde olduğu gibi hüküm, önermedeki konunun fertlerinin tümünden olumsuzlanmakta ve konunun fertlerinin tamamı, yüklemdeki yüklenmek istenen kavramın kapsamının dışına çıkarılmaktadır. Ahmet Sıdkı tikel olumlu yüklemlı önermede hükmün, ika ile fertlerin bir kısmı üzerine olduğunu söyler. Tikel olumlu yüklemlı için vermiş olduğu "Bazı hayevanlar, insandır." önermesinde olduğu gibi hüküm, önermedeki konunun fertlerinin bir kısmını kapsamakta ve önermenin fertlerinin

⁵⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 62.

⁵⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 62-63.

bir kısmı, yüklemde yer alan ve konuya yüklenmek istenen kavramın kapsamına dahil edilmektedir. Yani yüklemde yer alan kavram, konunun fertlerinin bir kısmı üzerine yüklenmektedir. Ahmet Sıdkı, tikel olumsuz yüklemli önermede ise hükmün intiza ile bazı fertler üzerine olduğunu belirtir. Tikel olumsuz yüklemli için vermiş olduğu "Bazı hayvanlar, insan değildir." önermesinde olduğu gibi hüküm, önermedeki konunun fertlerinin bir kısmından olumsuzlanır ve dolayısıyla konunun fertlerinin bir kısmı, önermenin yüklemde bulunan kavramın kapsamının dışına çıkarılmaktadır.⁶⁰

Ahmet Sıdkı'nın tümel ve tikel müsevveranın olumlu ve olumsuz olması konusundaki ifadeleri, önermelerde bulunan terimlerin dağıtılması konusuna işaret etmektedir. Burada önermelerde bulunan terimlerin dağıtılması konusundan bahsedilmesi gerekmektedir. Yüklemli önermelerde bulunan terimlerin dağıtılmasında başvuru iki aksiyom bulunmaktadır: "Birinci aksiyom: Bütün olumlu önermelerde yüklem, kaplamın bir kısmı ile alınmıştır."⁶¹ ve "İkinci aksiyom: Olumsuz önermelerde yüklem bütün kaplamı ile alınmıştır."⁶² Tümel ve tikel olumlu önermedeki yüklem, sadece kaplamının bir kısmı ile alınmış olması, ikincisinde olumsuz önermedeki yüklem kaplamının tamamı ile alınmış olması bulunmaktadır.⁶³ Bu aksiyomlara göre tümel ve tikel olumlu önermede, olumlulukları nedeniyle birinci aksiyoma istinaden yüklem bir kısmı dağıtılmaktadır. Tümel ve tikel olumsuz önermelerde ise ikinci aksiyoma istinaden yüklem tamamı dağıtılmaktadır. Ayrıca tümel önermelerde konunun tamamı dağıtılırken tikel önermelerde konunun bir kısmı dağıtılmaktadır. Bu aksiyomlar neticesinde, önermenin konu ve yüklemde yer alan terimlerin, karşılıklı olarak birbirlerinin ne kadarını kapsadıkları veya kapsamadıkları belirlenebilmektedir.⁶⁴

Yüklemli önermenin üçüncü türü, konusu belirli bir şahıs olmayan ve nicelik edatı içermeyen mühmeledir. Ahmet Sıdkı'ya göre mühmeledeki konunun niceliğini belirten nicelik edatının takdir edilmesi, önermenin hâkimi tarafından ihmal edilmiştir. Bu nedenle mühmelede, konunun fertlerinin niceliği belirsizdir. Ahmet Sıdkı, olumlu

⁶⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 63.

⁶¹ Öner, *Klasik Mantık*, 112.

⁶² Öner, *Klasik Mantık*, 112.

⁶³ Öner, *Klasik Mantık*, 112.

⁶⁴ Aytakin Özel, *Tasdik Mantığı: Önermeler ve Mantıkî (Dedüktif) Kıyaslar Geleneksel Mantığa Giriş -II-* (Bursa: Bursa Akademi, 2020), 25.

mühmele örneği olarak “İnsan, kâtiptir.” önermesini ve olumsuz mühmele örneği olarak “İnsan, kâtip değildir.” önermesini verir ve bu örneklerin Arapça yazılışlarında her iki önermenin konusunda yer alan insan lafzının başında, tümel müsevveranın nicelik edatı olan istiğrak lâm'ından farklı olan ve cins-i gayr-ı meşhuru ifade eden lâm harfinin bulunduğunu söyler. Ayrıca mühmele önerme, tikel önerme kuvvetindedir. Bu nedenle olumlu mühmele, olumlu tikel önerme ile, olumsuz mühmele ise olumsuz tikel önerme ile tevil olunur.⁶⁵

Ahmet Sıdkı, tahkik üzere yüklemli önermenin dördüncü türü olarak bahsettiği tabiiyenin, tasavvurat olarak kabul edildiğini söyler.⁶⁶ İlimlerde kullanılan önermelerde hüküm, fertler üzerinedir. Ancak tabiiye önermede hüküm, kavram üzerinedir. Ahmet Sıdkı, Ebherî'nin *Îsâgûcî*'de yapmış olduğu önerme sınıflandırmasında, ilimlerde kullanılan önerme türlerine itibar etmesi nedeniyle tabiiye önermeden bahsetmediği kanaatindedir. *Îsâgûcî*'de önerme türleri arasına alınmamasına rağmen *Şemsiyye*'de yüklemelinin dört kısmından biri olarak tabiiyenin zikredildiğini ifade eden Ahmet Sıdkı, mantık kurallarının genel olması nedeniyle Kâtibî'nin *Şemsiyye*'de tabiiyenin mühmele olarak kalmaması için önerme türleri arasına aldığını belirtir.⁶⁷ Kâtibî'ye göre fertlerinin niceliği belirtilmeyen ve tümel veya tikel olarak doğrulanmaya uygun olan önerme, mühmeledir. Fertlerinin niceliği belirtilmeyen ancak tümel veya tikel olarak doğrulanmaya uygun olmayan önerme ise tabiiyedir.⁶⁸

Şartlı önermenin iki tarafı yani ön-bileşeni ve art bileşeni arasında gerektirme ve ayrık olma ilişkisi bulunmaktadır ve nicelik bakımından sınıflandırılmalarında bu ilişkilerin ortaya çıktığı durumlar ve zamanlar dikkate alınır.⁶⁹ Ahmet Sıdkı, niceliği bakımından şartlı önermelerin sınıflandırılmasının bir araya toplanması mümkün durumlar ve zamanlar bakımından yapıldığını söyler. Çünkü ön-bileşenle birlikte bu hallerin bir araya

⁶⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 64-65.

⁶⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 79.

⁶⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 64-65.

⁶⁸ Necmüddîn Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvinî, “Şemsiyye Risâlesi Tahkikli Neşir ve Çeviri”, thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 96-97.

⁶⁹ Muzaffer, *Mantuk*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 113.

toplanmasının mümkün olduğu durumlar ve hallerin, yüklemdeki fertler mertebesinde olduğu kanaatindedir.⁷⁰

Ahmet Sıdkı, nicelik bakımından şartlı önermelerin şahsiyye, mahsura müsevvera ve mühmele olmak üzere üçe ayrıldığını söyler. Ona göre şartlının türleri arasında tabiiyye bulunmaz. Çünkü tabiiyyede hüküm, konunun tabiatı üzerinedir ve şartlı önermede yüklemdeki gibi konu yoktur.⁷¹

Ahmet Sıdkı, şahsiyye şartlıda "Eğer bugün binekli yolcu olarak bana gelersen sana ikramda bulunurum." önermesinde olduğu gibi hükmün belirli bir durum veya belirli bir zaman üzerine olduğunu söyler. Mahsura müsevvera şartlı ise bir araya toplanması mümkün durumların ve zamanların niceliğinin, tamamının veya bir kısmının ifade edildiği önermedir. Mahsura müsevvera şartlı, yüklemli mahsura müsevverada olduğu gibi dörde ayrılır. İlki, "Her ne zaman Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur." önermesinde olduğu gibi hükmün, bir araya toplanması mümkün durumların ve zamanların tamamı üzerine ika ile olduğu tümel olumlu şartlıdır. İkincisi, "Elbette Güneş doğmuş ise gece mevcut değildir." önermesinde olduğu gibi hükmün, bir araya toplanması mümkün durumların ve zamanların tamamı üzerine intiza ile olduğu tümel olumsuz şartlıdır. Üçüncüsü, "Bu karaltı hayevan ise o, insan olabilir." önermesinde olduğu gibi hükmün, bir araya toplanması mümkün durumlar ve zamanların bir kısmı üzerine ika ile olduğu tikel olumlu şartlıdır. Dördüncüsü ise "Bu karaltı hayevan ise o, insan olmayabilir." önermesinde olduğu gibi hükmün, bir araya toplanması mümkün durumlar ve zamanların bir kısmı üzerine intiza ile olduğu tikel olumsuz şartlıdır. Nicelik bakımından şartlı önermelerin üçüncüsü olan mühmele şartlı ise "Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur." önermesinde olduğu gibi bir araya toplanması mümkün durumların niceliğinin, ifade edilmediği önermedir.⁷²

Ahmet Sıdkı, şartlı önermelerde, yüklemli önermelerde olduğu gibi nicelik edatı bulunduğunu ifade eder. Şartlıdaki nicelik edatı, bir araya toplanması mümkün durumların ve zamanların niceliğine delalet eden lafızdır. Bitişik şartlı önermede tümel

⁷⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 65-66.

⁷¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 65.

⁷² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 65-66.

olumlunun nicelik edatları "ne zaman", "her ne" ve "her ne zaman" kelimeleridir. Ayrık şartlı önermede tümel olumlunun nicelik edatı, "daima" kelimesidir. Hem bitişik şartlıda hem de ayrık şartlıda tümel olumsuzun nicelik edatı, "elbette değil"dir. Bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermede tikel olumlunun nicelik edatı, "olabilir" kelimesidir. Bitişik şartlı ve ayrık şartlıda tikel olumsuzun nicelik edatları "olmayabilir" ile bu anlama gelenlerdir.⁷³ Ayrıca bitişik şartlının başında şart edatlarından "eğer", "olsaydı" ve "olduğu zaman" ifadeleri bulunuyorsa o bitişik şartlı, mühmele olur. Ayrık şartlının başında yukarıda zikredilen nicelik edatı bulunmadan "ya" ve "veya" ifadeleri bulunduğu ise o ayrık şartlı da mühmele olur.⁷⁴

Ahmet Sıdkı'nın nicelikleri bakımından önerme sınıflandırmasında bahsetmediği ancak önermeler arası ilişkiler konusunda Ebherî'nin yapmış olduğu çelişki tanımını tahlil ederken değindiği "münharife" adı verilen bir önerme türü daha bulunmaktadır. Ahmet Sıdkı, mahsura münharifenin ilimlerde kullanıldığını söyler.⁷⁵ Münharife önermede yüklem niceliği belirtilmektedir ve bu nedenle önermenin nicelik edatı, alışılmış olan önermeden farklı olarak önermenin yüklemde bulunur.⁷⁶ Nadiren meydana gelen bu durum, alışılmış önermeden farklıdır ve münharife önermede hükmün, konunun fertlerin ne kadarı üzerine verilmiş olduğu hakkında şüphe oluşabilmesi nedeniyle nicelik edatlarının, daha belirleyici olması bakımından konuda bulunmaları daha uygundur.⁷⁷

2.1.1.4. Varlık ve Yokluk Bildirmeleri Bakımından Önermeler (Udûl ve Tahsil)

Ahmet Sıdkı, yüklemli önermenin udûl ve tahsil bakımından muhassala ve madule olmak üzere ikiye ayrıldığını söyler. Muhassala, olumsuzluk edatının konunun veya yüklem bir cüzü olmadığı önermedir. Olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılır.⁷⁸ Olumlu

⁷³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 63.

⁷⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 66.

⁷⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 73.

⁷⁶ Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhan-ı Gelenbevi*, haz. İbrahim Çapak, vd., 266.

⁷⁷ Daha geniş bilgi için bk. Şemsüddin Muhammed b. Eşref es-Semerkindi, *Kıstâsu'l-Efkâr Düşüncenin Kıstası*, ed. Ferruh Özpilavcı, çev. Necmettin Pehlivan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 184-187.

⁷⁸ Ahmet Sıdkı, yüklemnin udûl ve tahsil bakımından sınıflandırılması ve muhassalanın olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılması konularından *Zeriatu'l-İmtihan*'ın "tasavvurat" kısmında bahsetmiştir. Bu bilgiye Uğur Samur'un yüksek lisans tezi vasıtasıyla ulaşılmıştır. Bk. Uğur Samur, *Seyyit Ahmet Sıdkı b.*

muhassala, "Her insan, hayevandır." önermesinde olduğu gibi kendisinde olumsuzluk edatı bulunmayan önermedir. Olumsuz muhassala ise "Hiçbir insan, taş değildir." önermesinde olduğu gibi önermenin mahkûmun aleyhi (konu) ve mahkûmun bihi (yüklem) arasında bulunan bağıntının bir cüzü olan önermedir.⁷⁹ Olumsuz muhassalaya "olumsuz basita" da denilir.⁸⁰

Madule⁸¹, olumsuzluk edatının önermenin taraflarının birinin veya her ikisinin cüzü olduğu önermedir. Ahmet Sıdkı, madulenin üç türü olduğundan bahseder. İlki "Canlı olmayan, cemaddır." önermesinde olduğu gibi olumsuzluk edatının önermenin konusunun bir cüzü olduğu önermedir. Bu önermeye "konunun madulesi" adı verilir. İkincisi "Cemad, alim olmayandır." önermesinde olduğu gibi olumsuzluk edatının önermenin yüklemının bir cüzü olduğu önermedir. Bu önermeye "yüklemin madulesi" adı verilir. Üçüncüsü ise "Canlı olmayan, alim olmayandır." önermesinde olduğu gibi olumsuzluk edatının önermenin iki tarafının yani hem konusunun hem de yüklemının bir cüzü olduğu önermedir. Bu önermeye "iki tarafın madulesi" adı verilir.⁸²

Ahmet Sıdkı, yüklemelinin madulesinin olması gibi şartlı önermenin de madulesinin olduğunu söyler. Olumsuzluk edatı, "Güneş doğmuş olmayan ise gece mevcuttur." önermesinde olduğu gibi şartlı önermenin ön-bileşenine etki ediyorsa ön-bileşenin madulesi olur. Olumsuzluk edatı, "Güneş doğmuş ise gece mevcut olmayandır." önermesinde olduğu gibi şartlı önermenin art-bileşenine etki ediyorsa ön-bileşenin madulesi olur. Olumsuzluk edatı, "Güneş doğmuş olmayan ise gündüz mevcut olmayandır." önermesinde olduğu gibi şartlı önermenin her iki tarafına yani hem ön-bileşenine hem de art-bileşenine etki ediyorsa iki tarafın madulesi olur.⁸³

2.1.2. Önergeler Arası İlişkiler (Önergelerin Hükümleri)

Ali El-Bursevi'nin Zeriati'l-İmtihan Adlı Kitabının Tasavvurat Kısmının Tercümesi ve Değerlendirilmesi (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020), 40, 78.

⁷⁹ Bursevi, *Zeriati'l-İmtihan*, 4.

⁸⁰ Bursevi, *Zeriati'l-İmtihan*, 57.

⁸¹ Madule önergeler hakkında daha geniş bilgi için bk. Necmettin Pehlivan, *Klasik Mantıkta Ma'düle Önergelerle Yapılan Çıkarımlar* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2016).

⁸² Bursevi, *Zeriati'l-İmtihan*, 4.

⁸³ Bursevi, *Zeriati'l-İmtihan*, 61-62.

Ahmet Sıdkı, önermelerin hükümlerinin çelişki, düz döndürme, ters döndürme ve şartlıların birbirini gerektirmesi olarak dörde ayrıldığını söyler.⁸⁴ Çelişki ve döndürme, dolaysız akıl yürütmedir. Çünkü tek bir önermeden hareketle ikinci bir önerme, herhangi bir vasıta olmadan doğrudan elde edilmektedir. Daha sonra tasdiklerin amaçları bölümünde anlatılacağı üzere kıyaslarda, birden fazla öncül önermesinden hareketle yani dolaylı olarak sonuç önermesine ulaşılmaktadır. Aralarındaki bu fark nedeniyle çelişki ve döndürme konuları, İslam mantıkçıları tarafından "önermelerin hükümleri" bölümünde yer alır ancak Batı mantıkçıları tarafından çoğu zaman "akıl yürütme" bölümünde incelenmektedir.⁸⁵

2.1.2.1. Çelişki

Önermelerin hükümlerinden ilki, çelişki konusudur. Ebherî, çelişkiyi "iki önermenin, birinin doğru diğerinin yanlış olmasını bizâtihi gerektirecek şekilde olumluluk ve olumsuzluk bakımından birbirinden farklı olması" şeklinde tanımlar.⁸⁶ Ahmet Sıdkı, Ebherî'nin metne not düşerek yaptığı açıklamada, tanımda geçen olumluluğun gerçekleşme olduğunu, olumsuzluğun ise gerçekleşmeme olduğunu söyler. Kendi zatından dolayı (lizatihi) sözünün ise vasıta ile (dolaylı) çelişkiden kaçınmak için kullanıldığını belirtir.⁸⁷ Bir önermenin çelişkiği, önermenin doğruluk değerini değiştirilerek elde edilmelidir. Bu işlem esnasında ilk önermenin zatından dolayı diğer önermeyi gerektirmesi şarttır. Örneğin "Zeyd, kâtiptir." önermesinin çelişkiği "Zeyd kâtip değildir." önermesidir. Sadece önermenin doğruluk değerinin değiştirilmesi, çelişkinin gerçekleşmesi için yeterli değildir.⁸⁸

Aralarında mantıksal çelişkinin gerçekleşmesi için iki önermenin ittifak etmeleri gereken sekiz konu vardır:

⁸⁴ Ahmet Sıdkı'nın önermenin hükümleri hakkında vermiş olduğu bu bilgi, sayfa yanında yer alan 3 numaralı notta yer almaktadır. bk. Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 73.

⁸⁵ Öner, *Klasik Mantık*, 106.

⁸⁶ Ebherî, "İsâgûcî Tahkiki Neşir ve Çeviri", *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi*, thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı 45.

⁸⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 73-74.

⁸⁸ Bu şekilde elde edilen çelişki dilsel çelişki olacaktır. *Zeriatu'l-İmtihan*'da "bir şeyin dilsel çelişkiğinin onun aynısının ref edilmesi" olduğu bilgisi mevcuttur. Bk. Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 79.

1. Konuda ittifak etmeleri gerekir. Örneğin "Zeyd, kâtiptir." ve "Ömer, kâtip değildir." önermeleri, konularının farklı olması sebebiyle bu önermelerden birinin doğruluğu, diğerinin yanlışlığını gerektirmez. Dolayısıyla çelişki gerçekleşmez.
2. Yüklemde ittifak etmeleri gerekir. Örneğin "Zeyd, ayaktadır." ve "Zeyd, oturan değildir." önermelerinin yüklemeleri, birbirinden farklı iki durumun olumlu ve olumsuz halini ifade etmektedirler. Bu nedenle aralarında çelişki gerçekleşmez.
3. Zamanda ittifak etmeleri gerekir. Örneğin "Zeyd, gece uyuyandır." ve "Zeyd, gündüz uyuyan değildir." önermeleri, zamanları farklıdır. Konusu aynı olan bu önermeler, farklı zamanlarda olmaları nedeniyle doğrulanabilmeleri sebebiyle birbirlerinin çelişki değillerdir.
4. Mekânda ittifak etmeleri gerekir. Örneğin "Zeyd, evde uyuyandır." ve "Zeyd, çarşıda uyuyan değildir." önermeleri, konu ve yüklemelerinde ittifak halindedir ancak mekân açısından farklıdırlar. Bu durum, her iki önermenin de doğrulanabilmesine yol açar. Bu nedenle bu iki önerme arasında çelişki gerçekleşmez.
5. İzafette ittifak etmeleri gerekir. Örneğin "Zeyd, Amr'ın babasıdır." ve "Zeyd, Bekir'in babası değildir." önermelerinde bulunan Zeyd'in Amr'a izafetle baba olması ve Bekir'e izafetle baba olmaması, birbirinden farklıdır. Bu nedenle bu iki önerme arasında çelişki gerçekleşmez.
6. Kuvve ve fiilde ittifak etmeleri gerekir. Örneğin "Testideki şarap, bilkuvve sarhoş edicidir." ve "Testideki şarap, bilfiil sarhoş edici değildir." önermelerinde, testide bulunan şarabın potansiyel olarak sarhoş edici olması ancak fiilen sarhoş edici olmaması nedeniyle çelişki gerçekleşmez.
7. Cüz ve küllde (parça ve bütünde) ittifak etmeleri gerekir. Örneğin "Zencinin bedeninin bir kısmı, beyazdır." ve "Zencinin bedeninin bütünü, beyaz değildir." önermelerinde konuların bütünü ve parçayı ifade etmesi ve bu nedenle farklı olmaları sebebiyle bu iki önermede çelişki gerçekleşmez.
8. Şartta ittifak etmeleri gerekir. Örneğin "Beyaz olması şartıyla bu cisim, görme ile fark edilebilir." ve "Siyah olması şartıyla bu cisim, görme ile fark edilmeyendir."

önermelerinde bulunan şartların farklı olmaları, ikisi arasında çelişkinin gerçekleşmeme sebebidir.⁸⁹

Ahmet Sıdkı'ya göre bu sekiz şart, hem mahsurat-ı erbaa⁹⁰ olan yüklemelerde hem de mahsurat-ı erbaa olan şartlılarda çelişkinin gerçekleşmesinin ortak şartlarıdır. Ancak mahsurat-ı erbaa yüklemelerde çelişkinin gerçekleşmesi için ilave bir şarta dokuzuncu şarta ihtiyaç vardır. Bu dokuzuncu şart, iki önermenin tümellik ve tikellikte farklı olmalarıdır. Dikkat edilirse bu şartın iki önermenin bir konuda ittifak etme şartı olmadığı aksine bir konuda ihtilaf etme şartı olduğu görülecektir. Gazzâlî (ö. 505/1111) *Mi yâru'l-İlm* adlı eserinde çelişkinin sekiz şartı olduğunu söyler ancak bu sekiz şart arasında yukarıda sayılan şartlardan zaman, mekân ve şartta ittifak etmeyi zikretmez. Sekizinci şartta tümel ve tikel olmada farklılık yer alırken birinci şart, olumluluk ve olumsuzlukta farklılıktır.⁹¹

Daha önce ifade edildiği gibi olumlu veya olumsuz bir tümel önermede hüküm, konunun fertlerinin tamamı üzerinedir. Aynı şekilde olumlu veya olumsuz bir tikel önermede hüküm, konunun fertlerinin bir kısmı üzerinedir. Olumlu ve olumsuz olan iki tümel önerme, birlikte yanlışlanabilir. Örneğin konuda ve yüklemde uyumlu olan "Her insan, kâtiptir." ve "Hiçbir insan, kâtip değildir." önermelerinin her ikisi de gerçekle mutabık olmamaları sebebiyle yanlıştır. Aynı şekilde olumlu ve olumsuz olan iki tikel önerme, birlikte doğrulanabilir. Örneğin "Bazı insanlar, kâtiptir." ve "Bazı insanlar, kâtip değildir." önermeleri, gerçekle mutabık olmaları nedeniyle doğrudurlar. Bu bilgilere istinaden tümel ve tikel olmada ittifak eden iki önermenin arasında çelişkinin gerçekleşmeyeceği sonucuna ulaşılır. Bu nedenle çelişkinin gerçekleşmesi için iki önermenin nicelik bakımından farklı olmaları, şarttır.⁹²

Ahmet Sıdkı, önermenin doğru olması hakkında bazı görüşlere yer verir. Cumhura göre bir önermenin doğru olması, hükmünün gerçekle mutabık olmasıdır. Yanlış olması ise hükmünün gerçekle mutabık olmamasıdır. Ahmet Sıdkı, bu konuda farklı görüşlerden

⁸⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 75-76.

⁹⁰ Mahsurat-ı erbaa, niceliği belirli dört önerme türüdür ve tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz önermeleri ifade eder.

⁹¹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mi yâru'l-İlm İlmî Ölçütü*, çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 134-141.

⁹² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 78-79.

bahseder. Nazzam'a göre bir önermenin doğru olması, hükmün inançla mutabık olmasıdır, yanlış olması ise hükmün inançla mutabık olmamasıdır. Cahız'a göre bir önermenin doğru olması, hükmün gerçekle mutabık olmasıdır, yanlış olması ise hükmün hem gerçekle hem de inançla mutabık olmamasıdır. Hükmün inançla mutabık olması veya olmaması, hükmün doğruluk değerinin kişinin inancına göre belirlenmesi anlamına gelir.⁹³

Ahmet Sıdkı'nın *Zeriatu'l-İmtihan*'da, yüklemli önermelerin mantıksal çelişği olan önermeleri şu şekilde ifade eder:

1. Tümel olumlunun çelişği, tikel olumsuzdur. Örneğin "Her insan, hayevandır." önermesinin çelişği, "Bazı insanlar, hayevan değildir." önermesidir. Örnekteki tümel olumlu önerme, gerçekle mutabık olması nedeniyle doğrudur ve tikel olumlu önerme, gerçekle mutabık olmaması nedeniyle yanlıştır.
2. Tümel olumsuzun çelişği, tikel olumludur. Örneğin "Hiçbir insan, hayevan değildir." önermesinin çelişği, "Bazı insanlar, hayevandır." önermesidir. Örnekteki tümel olumsuz önerme, gerçekle mutabık olmaması nedeniyle yanlıştır ve çelişği olan tikel olumlu önerme, gerçekle mutabık olması nedeniyle doğrudur.
3. İki mühmele önerme arasında çelişki gerçekleşmez. Çünkü mühmele, tikel önerme kuvvetindedir. Olumlu mühmele, tikel olumlu olarak olumsuz mühmele ise tikel olumsuz olarak tevil edilir. "Olumlu ve olumsuz iki tikelin arasında çelişki gerçekleşmez." kuralına istinaden olumlu mühmele ve olumsuz mühmele arasında da çelişki gerçekleşmez.
4. Tabiiyye önermenin çelişği yoktur. İki tabiiyye önerme arasında sadece dilsel bir çelişki bulunur. "Canlı, cinstir." tabiiyye önermesinin dilsel çelişği "Canlı, cins değildir." olur. Bu iki tabiiyye önerme arasında dilsel bir çelişki bulunsa da mantıksal bir çelişki yoktur. Bunun sebebi, tabiiyye önermenin konusunun sadece tümel olmasıdır.⁹⁴

⁹³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 79.

⁹⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 77-79.

Ahmet Sıdkı, şartlı önermelerde iki önerme arasında çelişkinin gerçekleşme şartlarının şunlar olduğunu ifade eder:

1. Ön-bileşende ve art-bileşende ittifak etme.
2. Nicelikte yani tümel ve tikelde farklı olma.
3. Cinste yani bitişiklikte ve ayrıklıkta birlik olma.
4. Türde yani lüzumda, inadda ve ittifakta ittifak etme.
5. Nitelikte yani olumlulukta ve olumsuzlukta farklı olma.⁹⁵

Bu şartlara göre şartlıların çelişik olarak karşılıkları şunlardır:

1. Tümel olumlu şartlının çelişiği, tikel olumsuz şartlıdır. Örneğin "Her ne zaman bu şey insan ise o, hayevandır." tümel şartlı önermesinin çelişiği, "Bu şey insan ise o, bazen hayevan olmayabilir." tikel olumsuz şartlı önermesidir.
2. Tümel olumsuz şartlı önermenin çelişiği, tikel olumlu şartlı önermedir. Örneğin "Elbette bu şey hayevan ise o, cemad değildir." tümel olumsuz şartlı önermesinin çelişiği, "Bu şey hayevan ise o, bazen cemad olabilir." tikel olumlu şartlı önermesidir.
3. Tikel olumlu şartlı önermenin çelişiği, tümel olumsuz şartlı önermedir. Örneğin "Bu karaltı hayevan ise o, bazen insan olabilir." tikel olumlu şartlı önermesinin çelişiği, "Elbette bu karaltı hayevan ise o, insan değildir." tümel olumsuz şartlı önermesidir.
4. Tikel olumsuz şartlı önermenin çelişiği, tümel olumlu şartlı önermedir. Örneğin "Bu karaltı hayevan ise o, bazen at olmayabilir." tikel olumsuz şartlı önermesinin çelişiği, "Her ne zaman bu karaltı hayevan ise o, attr." tümel olumlu şartlı önermesidir.⁹⁶

Ahmet Sıdkı, mahsurat-ı erbaada çelişiğin gerçekleşmesinin sekiz ihtimali olduğunu söyler:

⁹⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 79-80.

⁹⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 80.

1. Tümel olumlunun çelişigi, tikel olumsuzdur.
2. Tümel olumsuzun çelişigi, tikel olumludur.
3. Tikel olumlunun çelişigi, tümel olumsuzdur.
4. Tikel olumsuzun çelişigi, tümel olumludur.
5. Tümel olumlunun çelişigi, tümel olumsuzdur.
6. Tümel olumsuzun çelişigi, tümel olumludur.
7. Tikel olumlunun çelişigi, tikel olumsuzdur.
8. Tikel olumsuzun çelişigi, tikel olumludur.

Ahmet Sıdkı bu sekiz ihtimalden ilk dördünün sürekli sonuç veren mantıksal çelişki olduğunu, kalan dört ihtimal ise dilsel çelişki olduğunu söyler. Dilsel çelişki olan ihtimaller, yüklemlide yüklemnin konudan daha genel veya eşit olması ve şartlıda ise art-bileşenin ön-bileşenden daha genel veya eşit olması nedeniyle sürekli sonuç vermez. Örneğin "Her hayevan, insandır." önermesi ile "Hiçbir hayevan, insan değildir" önermeleri arasında ve "Her beyaz, hayevandır." ile "Hiçbir beyaz, hayevan değildir." önermeleri arasında dilsel çelişki vardır ve bu önermelerin tümü yanlıştır. Halbuki mantıksal çelişkide olumlulukta ve olumsuzlukta farklı iki önerme arasında birinin doğru, diğerinin yanlış olması gereklidir. Ayrıca mantıksal çelişki ve dilsel çelişki arasında gerçekleşme açısından tam girişimlilik ilişkisi vardır. Mantıksal çelişki, dilsel çelişkiden daha özeldir.⁹⁷

2.1.2.2. Döndürme

Önermenin hükümlerinden olan döndürme, İsağûcî'de "Döndürme, bir önermede nitelik yani olumluluk ve olumsuzluk, doğruluk ve yanlışlık olduğu gibi bırakılarak **konunun**

⁹⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 80.

yükleme, **yüklem**in de konuya dönüştürülmesidir.”⁹⁸ şeklinde tanımlanır. Bir önerme, düz döndürme ve ters döndürme yoluyla iki şekilde döndürülebilir. Düz döndürme doğruluk değeri ve niteliği değiştirilmeden konusunun yüklem, yüklemimin konu yapılması suretiyle bir önermeden döndürülmüş bir önerme elde edilmesidir.⁹⁹ Düz döndürmede niteliğinin yanı sıra doğruluk değerinin aynı kalmasının önemini Gazzâlî, *Mi`yâru'l-İlm*'de şöyle vurgular:

“Bil ki biz döndürme (akis) ile, önermenin niteliğini (olumluluğunu veya olumsuzluğunu) koruyup, doğruluk durumunu da değiştirmeden, onun yüklemine özne, öznesini yüklem yapmayı kastediyoruz. Eğer önermenin doğruluk durumu değiştirilirse buna “döndürme” değil, “ters çevirme (*inkılâb*)” adı verilir.”¹⁰⁰

Ahmet Sıdkı, Ebherî'nin “Döndürme, bir önermede nitelik yani olumluluk ve olumsuzluk, doğruluk ve yanlışlık olduğu gibi bırakılarak konunun yükleme, yüklem in de konuya dönüştürülmesidir.” şeklinde yapmış olduğu düz döndürme tanımında geçen asıl önermenin doğruluk değerinin ve niteliğinin olduğu gibi kalması şartını, asıl önerme ve düz döndürme arasındaki gerektirme ilişkisi ile açıklar. Asıl önerme olumlu ise düz döndürme de olumlu olur. Asıl önerme olumsuz ise düz döndürme de olumsuz olur. Asıl önerme doğru ise düz döndürme de doğrudur ancak düz döndürme yanlış ise asıl önerme yanlış olur. Ahmet Sıdkı, bunun nedeninin asıl önermenin melzum (gerektiren), düz döndürmesinin lâzım (gerekten) olması ile açıklar. Melzumun ya lâzıma eşit ya da ondan daha özel olduğunu söyler. İki eşit, birbirinin doğruluğunu gerektirir. Daha özelin doğruluğu, daha genelin doğruluğunu gerektirir ancak daha genelin doğruluğu, daha özelin doğruluğunu gerektirmez. Daha genelin yanlışlığı, daha özelin yanlışlığını gerektirirken daha özelin yanlışlığı, daha genelin yanlışlığını gerektirmez. Bu nedenle asıl önerme doğru ise düz döndürmesi zorunlu olarak doğru olurken düz döndürme yanlış ise

⁹⁸ Ebherî, *İsâgûcî Mantığa Giriş*, ed. Ali Durusoy, thk. ve çev. Hüseyin Sarıoğlu, 79.

⁹⁹ Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 143.

¹⁰⁰ Gazzâlî, *Mi`yâru'l-İlm İlmin Ölçütü*, çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak, 142.

zorunlu olarak asıl önerme yanlış olur.¹⁰¹ Doğru olmada düz döndürmenin asıl önermeye uyması, yanlış olmada ise asıl önermenin düz döndürmeye uyması zorunludur.¹⁰²

Ahmet Sıdkı, asıl ve döndürme arasındaki lüzum ilişkisinin mahsurat-ı erbaanın her birinin geçerli bir döndürmesi bulunmamasına sebep olduğunu söyler. Mahsurat-ı erbaanın döndürmeleri şu şekildedir:

1. Tümel olumlu önermenin düz döndürmesi, tikel olumlu önermedir. Örneğin "Her insan, hayevandır." önermesinin düz döndürmesi "Bazı hayevanlar, insandır." önermesidir.

2. Tümel olumsuz önermenin düz döndürmesi, tümel olumsuz önermedir. Örneğin "Hiçbir insan, taş değildir." önermesinin düz döndürmesi, "Hiçbir taş, insan değildir." önermesidir.

3. Tikel olumlu önermenin düz döndürmesi, tikel olumludur. Ebherî'nin *Îsâgûcî*'sinde tikel olumlunun düz döndürmesi için örnek vermemesi gibi Ahmet Sıdkı da bu konuda bir örnek vermemiştir. Ancak ilk maddede yer alan örnekten hareketle "Bazı insanlar, hayevandır." önermesinin düz döndürmesinin "Bazı hayevanlar, insandır." önermesi olması, örnek olarak verilebilir.

4. Tikel olumsuz önermenin, lüzumen düz döndürmesi yoktur. Ahmet Sıdkı, lüzumen ifadesinin tikel olumlu önermenin her zaman geçerli olan bir düz döndürmesinin bulunmadığını belirtilmesi için kullanıldığını söyler.¹⁰³ Yani dilsel olarak döndürmesi olmasına rağmen her durumda düz döndürme şartlarını sağlayan bir düz döndürmesi yoktur. Bunun sebebi, tikel olumsuzun kurallar gereğince asıl önermenin niceliği değiştirilmeden konusunun yüklem, yüklemine konu yapılması suretiyle elde edilen düz döndürmesi, doğruluk değeri açısından asıl önerme ile bazen aynı değeri alırken bazen de farklı doğruluk değeri almasıdır. Örneğin "Bazı insanlar, at değildir." tikel olumsuz önermesi, "Bazı atlar, insan değildir." şeklinde döndürüldüğünde gerçekte uyumlu olması sebebiyle asıl önerme ile aynı doğruluk değerine sahip olmaktadır. Ancak "Bazı

¹⁰¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 81-82.

¹⁰² Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 143.

¹⁰³ Ayrıca bk. Gazzâlî, *Mi`yâru'l-İlm İlmîni Ölçütü*, çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak, 144-145.; Esirüddin Ebherî, "Îsâgûcî ve Şerhi", *Ebherî Îsâgûcî ve Şerhi*, şrh. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 140.

hayevanlar, insan değildir." tikel olumsuz önermesi döndürüldüğünde elde edilen "Bazı insanlar, hayevan değildir." önermesi, gerçekte uyumlu olmaması sebebiyle asıl önermeyle aynı doğruluk değerini taşımamaktadır.¹⁰⁴

Ahmet Sıdkı, önermenin düz döndürülmesinde sekiz ihtimal bulunduğunu söyler ve onları şu şekilde sıralar:

1. Tümel olumlu önermenin düz döndürmesi, tikel olumludur.
2. Tikel olumlu önermenin düz döndürmesi, tikel olumludur.
3. Tümel olumsuz önermenin düz döndürmesi, tümel olumsuzdur.
4. Tümel olumlu önermenin düz döndürmesi, tümel olumludur.
5. Tikel olumlu önermenin düz döndürmesi, tümel olumludur.
6. Tümel olumsuz önermenin düz döndürmesi, tikel olumsuzdur.
7. Tikel olumsuz önermenin düz döndürmesi, tikel olumsuzdur.
8. Tikel olumsuz önermenin düz döndürmesi, tümel olumsuzdur.

İlk üç ihtimal, sürekli sonuç veren mantıksal döndürmedir. Kalan beş ihtimal ise sürekli sonuç vermeyen dilsel döndürmedir. Ahmet Sıdkı, mantıksal döndürmenin dilsel döndürmeden daha özel olduğuna dikkat çekerek Ebherî'nin *İsâgûcî*'sine şerh yazan diğer şarihlerin, mantıksal ve dilsel döndürme arasındaki bağıntı ve bu iki döndürmenin birbirlerinden ayırt edilmesi konusunda "sessiz kaldıklarını" ifade eder. Ancak bu ihtimallerin açıklanmasının mantıksal döndürme ile dilsel döndürme arasındaki farkın ayırt edilmesinde (kavranmasında) oldukça gerekli olduğunu belirtir.¹⁰⁵

Ahmet Sıdkı, Ebherî'nin tanımından "daha evla" olarak kabul ettiği Kâtibî'nin (ö. 675/1277) düz döndürme tanımının "O, doğruluğun ve niteliğin bekasıyla birlikte önermenin birinci cüzünü, ikinci ve ikincisini, birinci yapmaktan ibarettir." şeklinde

¹⁰⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 82-90.

¹⁰⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 90.

olduğunu ifade eder.¹⁰⁶ Ebherî'nin tanımında, konu ve yüklem yer değiştirmesi varken Kâtibî'nin tanımında ise birinci ve ikinci cüzün yer değiştirmesi bulunmaktadır.¹⁰⁷

Döndürme türlerinden ikincisi ise ters döndürmedir. Ters döndürme, önermenin konu ve yüklemine kavramsal çelişği ile yapılır.¹⁰⁸ Mahsurat-ı erbaa önermenin ters döndürmeleri, düz döndürmede verilen örneklerden hareketle şöyle sıralanabilir:

1. Tümel olumlu önermenin ters döndürmesi, tümel olumludur. Örneğin "Her insan, hayevandır." önermesinin ters döndürmesi, "Her hayevan olmayan, insan olmayandır." önermesidir.¹⁰⁹

2. Tümel olumsuz önermenin ters döndürmesi, tikel olumsuzdur. Örneğin "Hiçbir insan, taş değildir." önermesinin ters döndürmesi, "Bazı taş olmayanlar, insan olmayan değildir." önermesidir.

3. Tikel olumlu önermenin sürekli geçerli olan bir ters döndürmesi yoktur. Örneğin "Bazı insanlar, hayevandır." önermesinin ters döndürmesi, "Bazı hayevan olmayanlar, insan olmayandır." önermesidir. Ancak "Bazı insanlar, kâtiptir." önermesinin ters döndürmesi "Bazı kâtip olmayanlar, insan olmayandır." önermesidir. İlk ters döndürme örneği gerçekte iken ikinci örnek gerçekte uyumlu değildir. Dolayısıyla tikel olumlu önermenin sürekli geçerli bir ters döndürmesi yoktur.

4. Tikel olumsuz önermenin ters döndürmesi, tikel olumsuzdur. "Bazı insanlar, at değildir." önermesinin ters döndürmesi, "Bazı at olmayanlar, insan olmayan değildir." önermesidir.¹¹⁰

¹⁰⁶ Ahmet Sıdkı'nın, Kâtibî'nin düz döndürme tanımı hakkında vermiş olduğu bu bilgi, sayfa yanında 6 numaralı not olarak yer almaktadır. bk. Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 81.

¹⁰⁷ Kazvinî, "Şemsiyye Risâlesi Tahkikli Neşir ve Çeviri", thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, 124-125.

¹⁰⁸ Özel, *Tasdik Mantığı*, 37.

¹⁰⁹ Bu çalışmada mahsurat-ı erbaanın ters döndürme karşılıkları konusunda Necati Öner'in *Klasik Mantık* adlı kitabından faydalanılmıştır. Bu karşılıkların örneklendirilmesinde ise Ahmet Sıdkı'nın düz döndürme konusunda verdiği örnekler kullanılmıştır. Ancak bu maddedeki örnek ile Necati Öner'in aynı madde için verdiği örneğin rastlantı eseri birebir aynı olduğu görülmüştür. Ayrıca geleneksel mantıkta verilen örneklerin benzer veya aynı olmalarının bu aynı olma durumu açısından etkili olduğu düşünülmektedir.

¹¹⁰ Öner, *Klasik Mantık*, 115.

Şartlı önermelerin ters döndürülmesi ise sadece bitişik şartlılarda gerçekleşebilir. İki tarafı arasında ayrıklık ilişkisi bulunan ayrık şartlılarda döndürme işleminin akıl yürütmede kullanımı açısından herhangi bir etkisi olmamaktadır. "Çünkü onun delalet edebileceği en üst nokta, önbitişen ile artbitişeni arasındaki birbirini yok etme ilişkisidir. Ayrıca ayrık şartlı önermenin önbitişeni ile artbitişeni arasında doğal bir düzen yoktur."¹¹¹ Bu nedenle ön-bileşenin art-bileşen yapılmasında veya art-bileşenin ön-bileşen yapılmasında herhangi bir farklılık oluşmayacaktır. Örneğin "Sayı ya çifttir ya da tektir." ayrık şartlı önermesi düz döndürüldüğünde "Sayı ya tektir ya da çifttir." önermesi elde edilir. Aynı örnek ters döndürüldüğünde ise "Sayı ya çift olmayandır ya da tek olmayandır." önermesi elde edilmektedir. Her iki döndürme yöntemi ile elde edilen döndürülmüş bu önermeler, aralarındaki ayrıklık nedeniyle asılları ile aynı olmaktadır.

Ebherî'nin *İsâgûcî*'sinde sadece düz döndürmeden bahsedilmiştir.¹¹² Ahmet Sıdkı ise ters döndürme hakkında iki farklı görüş bulunduğunu söyler. İlki Mütেকaddimun'un görüşüdür. Mütেকaddimun'a göre ters döndürme, niteliği değiştirilmeden önermenin konusunun çelişliğinin yüklem, yüklemine çelişliğinin konu yapılmasıdır. Örneğin "Her insan, hayevandır." yüklemli önermesinin ters döndürmesi, "Her hayevan olmayan, insan olmayandır." önermesidir. "Her ne zaman Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur." şartlı önermesinin ters döndürmesi, "Her ne zaman gündüz mevcut olmayan ise Güneş doğmuş olmayandır." önermesidir.¹¹³ Mütেকaddimun'un ters döndürme yöntemine, nitelik bakımından asıl önermenin ve ters döndürmesinin uyumlu olmaları sebebiyle "asla uygun ters döndürme"¹¹⁴ denir. Önermenin ters döndürülmesinde ikinci görüş, Müterahhirun'un görüşüdür. Önermenin ters döndürülmesi, bir önermenin niteliği korunmadan niceliği aynı kalacak şekilde konusunun çelişliğinin yüklem ve yüklemine çelişliğinin konu yapılması suretiyle döndürülmesidir. Bu şekilde yapılan ters döndürmeye "asla muhalif ters döndürme"¹¹⁵ denir. Ahmet Sıdkı, Müteahhirun mantıkçıların ters döndürmesi

¹¹¹ Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 146.

¹¹² Ferruh Özpilavcı -Fenari'nin Ebherî'nin ters döndürmeden bahsetmeme sebebinin ilimlerde ve sonuç verdirmede kullanılmaması olduğu görüşü hakkında yaptığı açıklamada- bu zikredilmeme sebebinin, diğer üç şeklin birinci şekle döndürülmesi işleminde ters döndürme işlemi uygulandığında kıyas terimlerinin değişmesinden kaynaklanan bir nedenden dolayı birinci şekle döndürülme ile ispatta kullanılmamaları olduğunu söyler. bk. Ebherî, "İsâgûcî ve Şerhi", *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi*, şrh. Ferruh Özpilavcı, 141.

¹¹³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 81.

¹¹⁴ Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 146.

¹¹⁵ Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 146.

hakkında sadece düz döndürme ile olan nitelik şartı farkına değinmiş *Şemsiyye*'de bu konunun ayrıntısıyla yazılmış olması dışında bir bilgi vermemiştir.¹¹⁶

2.2. TASDİKATIN MAKSATLARI

Ahmet Sıdkı, mantığın iki tarafından biri olan tasdiklerin maksatlarının kıyas ve türleri (birleşmeli kıyas ve seçmeli kıyas) ile beş sanat olduğunu söyler.¹¹⁷ Kıyas, mantığın ulaşmak istediği en nihai amacdır.¹¹⁸ Ahmet Sıdkı ayrıca kıyas bileninin hasmına galip geleceğini ve bu nedenle kıyasa 'galebe' anlamına gelen "hüccet (delil)" denildiğini de belirtir.¹¹⁹

Kıyas konusunun öncesinde yer alan konular, kıyasa hazırlık konularıdır. Mesela tasavvurlarda yer alan tarifler, önermeleri oluşturan tarafların (konu-yüklem, ön-bileşen-art-bileşen) anlaşılması için, tasdiklerin ilkelerinde yer alan önermeler, kıyası oluşturan unsurlar olması nedeniyle kıyas öncesinde konu edilmiştir.¹²⁰ Kıyaslarla birlikte tasdiklerin amaçları bölümünde yer alan beş sanat ise kıyasların içerik bakımından sınıflandırılmasıdır. Beş sanat burhan, cedel, hatâbe, şiir ve mugâlatadan oluşur.

2.2.1. Kıyas

Mantığın dokuz bölümünden dördüncüsü, kıyas konusudur. Kıyaslar, şekil ve içerik olmak üzere iki bakımdan incelenir.¹²¹ Bu bölümde kıyaslar, şekilleri (formları) açısından ele alınmaktadır.

¹¹⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 81.

¹¹⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 13.

¹¹⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 90.

¹¹⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 87.

¹²⁰ Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 163.

¹²¹ Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 166.

Ahmet Sıdkı, kıyasın bir şey için bir şeyin takdir edilmesi olduğunu söyler ve Ebherî'nin *İsâgûcî*'de "Kıyas, sözlerden te'lif edilen (birleşen) bir sözdür ki o sözlerden, doğru kabul edildikleri her zaman, zatları gereği (lizâtihâ) başka bir söz lazım gelir."¹²² şeklinde yapmış olduğu kıyas tanımının tahlilini yapar.¹²³ Doğru oldukları kabul edildiğinde kendi zatından dolayı başka bir sözü gerektiren sözlerle kastedilen, tasdiklerin ilkeleri konusunda yer alan sözler yani önermelerdir.¹²⁴ Kıyası oluşturmada kullanılan bu önermeler, kıyasa dahil olduklarında "öncül" adını alırlar.¹²⁵

Ahmet Sıdkı, öncül tanımında "kıyas" kelimesi kullanılmasına rağmen kıyas tanımında öncüller kelimesinin tanımda kısır döngü meydana gelmemesi nedeniyle tercih edilmediğini belirtir. Ayrıca tanımda sözler kelimesi, birden daha fazla anlamına gelen mantıksal çoğuldur.¹²⁶ Bu nedenle kıyas, birden fazla önermeden oluşur. Ayrıca tanımda kullanılan bu kelime ile doğrudan (vasitasız) akıl yürütme olan çelişki ve döndürme, kıyasın dışında bırakılmıştır. Dolayısıyla bir kıyas, en az iki veya daha fazla öncülden oluşmalıdır. İki öncülden oluşan kıyasa "basit kıyas", ikiden fazla öncülden oluşan kıyasa ise "bileşik kıyas" denir.¹²⁷

Doğru kabul edildiğinde şartı, beş sanattan mugâlata, cedel, hatâbe ve şiiirin tanım dışında kalmaması ve tanımın sadece burhana özel bir tanım olmaması kullanılmıştır. "Kendi zatında" ifadesi ise öncüllerde yer alan önermelerin dışarıdan başka yetkin bir öncül olmadan sadece kendi zatları nedeniyle doğru kabul edilmeleri için kullanılmıştır. Bu ifadeyle eşitlik kıyasları, tanım dışında bırakılmıştır.¹²⁸

Ahmet Sıdkı, içerikleri eşitlik ve zarfıyeden olan eşitlik kıyaslarının, küçük öncülünün yüklemine müteallakı (küçük öncülün yüklemiyle ilintili olan), büyük öncülünün konusu olduğunda ve küçük öncülünün yüklemi, büyük öncülünün yüklemiyle uyumlu

¹²² Ferruh Özpilavcı *İsâgûcî tahkikli neşir ve çeviri* s. 48

¹²³ Ebherî'nin kıyas tanımı için ayrıca bk. Ebherî, *İsâgûcî Mantığa Giriş*, ed. Ali Durusoy, thk. ve çev. Hüseyin Sarioğlu, 80-81.; Ebherî, "İsâgûcî Tahkikli Neşir ve Çeviri", *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi*, thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı 48-49.

¹²⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 91.

¹²⁵ İbn Sînâ, *El-İşârât ve't-Tenbihât İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy - Ekrem Demirli (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 216-217.

¹²⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 91.

¹²⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât -Klasik Mantık- (Tasavvurât ve Tasdikât)*, sad. ve not. Hasan Tahsin Feyizli, (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 102.

¹²⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 91.

olduğunda sonuç veren bir kıyas olduğunu söyler.¹²⁹ Eşitlik kıyasında yabancı öncülle sonuç veren bir kıyas elde edilmesini Ahmet Sıdkı bir örnek üzerinden şöyle açıklar:

İnsan, taaccüp edene eşittir. (Büyük öncül)

Taaccüp eden, gülene eşittir. (Küçük öncül)

O halde insan, gülene eşit olana eşittir. (Sonuç)

Ahmet Sıdkı, bu kıyastan elde edilen sonuca "Her gülene eşit olana eşit olan, gülene eşittir." önermesini büyük öncül yaparak yeni bir kıyas oluşturur:

Her gülene eşit olana eşit olan, gülene eşittir. (Yabancı olan büyük öncül)

İnsan, gülene eşit olana eşittir. (İlk önermenin sonucu olan küçük öncül)

O halde insan, gülene eşittir. (Elde edilmek istenen sonuç/matlub)¹³⁰

Eşitlik kıyası incelendiğinde, yüklemeleri uyumlu olan ve orta terim olarak kabul edilen iki öncülden küçük öncülün konusunun, sonucun konusu ve büyük öncülün yüklemine ise sonucun yüklemi olduğu görülmektedir. Her zaman sonuç vermeme nedeni, orta terimde meydana gelebilecek farklılıklardan kaynaklanmaktadır.¹³¹ Ahmet Sıdkı, ayrı içeriklere sahip eşitlik kıyasının her zaman sonuç vermeyeceğini örneklendirerek ifade eder.

İnsan, taştan ayrıdır.

Taş, attan ayrıdır.

O halde insan, attan ayrı olandan ayrıdır. (Sonuç)

Bu sonuca "Her attan ayrı olandan ayrı olan, attan ayrıdır." önermesini eklendiğinde elde edilen ikinci kıyasın sonucu "O halde insan, attan ayrıdır." önermesi olur ve bu sonuç,

¹²⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 91-92.

¹³⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 92.

¹³¹ Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 212-213.

ulaşılmak istenendir yani matlubtur. Aynı yüklem üzerinden devam edildiğinde elde edilen diğer bir kıyas ise doğru sonuç vermemektedir:

İnsan, taştan ayırır.

Taş, hayevandan ayırır.

O halde insan, hayevandan ayrı olandan ayırır. (Sonuç)

Kıyas, doğru öncüllerden kurulmasına rağmen kendisinden elde edilen sonuç, yanlıştır. Ahmet Sıdkı eşitlik kıyasının sürekli sonuç vermemesinin klasik örneğini, diğer bir örnek olarak *Zeriatu'l-İmtihan*'da zikreder:

Bir, ikinin yarısıdır.

İki, dördün yarısıdır.

O halde bir, dördün yarısıdır. (Sonuç)¹³²

Eşitlik kıyaslarının bir türü olan zarfiyye kıyası için Ahmet Sıdkı'nın verdiği örnek şudur:

İnci, sandıktadır.

Sandık, odadadır.

O halde inci, odadadır.

Kıyas yine yabancı bir öncülün, "Odada olanda olan her şey, odadadır." önermesinin eklenmesiyle sonuç vermektedir.¹³³ Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Sıdkı'nın vermiş olduğu zarfiyye örneğine benzer bir örneğin "eşit kıyas" olduğunu söyler:

"Böylece "İnci kutunun¹³⁴ içindedir, kutu da sandıktadır." ifadesi, bir "Eşit Kıyas" olup, "İnci sandıktadır." neticesini gerektirir. Çünkü yabancı mukaddemi olan "Bir

¹³² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 92.

¹³³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 92.

¹³⁴ Kitabı sadeleştiren ve notlandıran Hasan Tahsin Feyizli, bu kelimenin aslının "hokka" olduğunu, onun yerine "kutu" kelimesini kullandığını buraya dipnot düşerek belirtmiştir.

şeyin zarfı, kendisinin zarfı olduğu şeyin de zarfıdır.” önermesi doğrudur fakat bu da dışarıdaki zarflara mahsustur. Yoksa zarfların biri zihni olursa, yabancı öncül (mukaddem) doğru olmaz; bu yüzden sonucu (doğru) vermez.”¹³⁵

Ahmet Sıdkı, tanımda geçen diğer bir sözün gerekmesi ifadesinin netice yani kıyas sonucu olduğunu belirtir. Sonuç, yabancı bir öncül olmadan bizzat kıyasın öncüllerinden gerekli olan bir önermedir.¹³⁶ Ahmet Sıdkı, Arapça kıyasın sonuç önermesinin başında yer alan fe harfinin, kıyasın sonucunu belirttiğini söyler. Bu fe harfi, Arapça rubai fiillerden *فذلك-يفذلك-فذلك* olarak çekimi yapılan “fezleke” fiilini ifade eder. Ahmet Sıdkı, bu fiilin anlamının özetlemek olduğunu belirtir. Kıyasın öncüllerinde izah edilen konu, sonuç önermesinde özetlenerek ifade edilir. Bu nedenle sonuç önermesinin başında bu fezleke fe'si bulunmaktadır.¹³⁷

Ahmet Sıdkı, Ebherî'nin kıyas tanımının dört illeti içerdiğini söyler. İslam dünyasında kabul görmüş olan dört illet, temelini Aristoteles'in dört neden teorisinden alır.¹³⁸ Dört neden, Aristoteles'in madde-form ayrımında formun önemini vurgulama amacıyla madde ve forma iki neden daha eklemesiyle ortaya koymuş olduğu bir teoridir. Maddi, formel, fail ve final (ereksel) nedenlerden oluşan dört neden, bir nesnenin veya olayın meydana gelme nedenlerini içermektedir.¹³⁹ Ahmet Sıdkı'ya göre tanımda geçen “müellef” kelimesi, kıyası akleden¹⁴⁰ kuvvet olan fail illete (müellife) iltizam yoluyla delalet etmektedir. Müellef kelimesi ayrıca kıyasta öncüller arasında telif edilme biçimini ifade etmesi sebebiyle mutabakat yoluyla suri illete delalet eder. Tanımda geçen ve kıyasın öncüllerine karşılık gelen “sözlerdendir” ifadesi, mutabakat yoluyla maddi illete delalet eder. “Kendi zatında ondan başka bir söz gerekli olur” ifadesi ise mutabakat yoluyla gai illete delalet eder.¹⁴¹

¹³⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât*, sad. ve not. Hasan Tahsin Feyizli, 82.

¹³⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 91.

¹³⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 105.

¹³⁸ İlhan Kutluer, “İlliyyet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Haziran 2023).

¹³⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 80-82.

¹⁴⁰ Ahmet Sıdkı, *Zeriatu'l-İmtihan*'da “burhan” başlığı altında burhan tanımının tahlilini yaparken kıyasın fail illetinin akledilen kıyasta kıyasın akledeni, telaffuz edilen kıyasta ise kıyasın söyleyeni olduğunu ifade eder. bk. Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 131.

¹⁴¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 95.

Ahmet Sıdkı kıyasın formu bakımından birleşmeli kıyas ve seçmeli kıyas olmak üzere ikiye ayrıldığını söyler. Bu ayırım, kıyasın sonucunun veya çelişğinin, kıyas öncüllerinde açıkça veya gizli bir şekilde bulunması açısından yapılmaktadır. Birleşmeli kıyasta sonucun aynısı veya çelişğı, kıyas öncüllerinde bilfiil yani açık bir şekilde bulunmaz ancak bilkuvve (potansiyel) olarak bulunur. Seçmeli kıyasta ise sonucun aynısı veya çelişğı, kıyas öncüllerinde açık bir şekilde yani bilfiil bulunmaktadır.¹⁴²

2.2.1.1. Birleşmeli Kıyas

Birleşmeli kıyas, öncüllerinde sonuç önermesinin bilfiil zikredilmediğı kıyastır. Ahmet Sıdkı, bu kıyas türünün birleşmeli olarak adlandırılmasının kendisinde bulunan üç terimin birbiriyle yaklaşmasından (mukarenet) aldığını söyler.¹⁴³ Yapı itibarıyla küçük öncül ve büyük öncül adı verilen iki öncül önermeden ve matlub (sonuç) adı verilen sonuç önermesinden oluşur. Birleşmeli kıyasta, öncüllerinin ve sonuç önermesinin içerisinde toplamda üç terim bulunması gerekir. Bu üç terim "küçük terim", "büyük terim" ve "orta terim" olarak adlandırılır. Küçük terimi ve orta terimi içeren öncüle "Küçük öncül", büyük terimi ve orta terimi içeren öncüle ise "büyük öncül" denir. Sonuç önermesinde ise sadece küçük terim ve büyük terim bulunur. Orta terim, her iki öncülde de tekrar eden ancak sonuç önermesinde yer almayan terimdir. Küçük terim ve büyük terimi içeren sonuç önermesinin konusu, küçük terimdir ve yüklemi ise büyük terimdir.¹⁴⁴ Ahmet Sıdkı, kıyas öncüllerinin derece farklılığından söz eder. Ona göre kıyasın küçük öncülü, büyük öncülüne nazaran daha şerefli dir. Büyük öncül ise küçük öncüle nazaran daha değersizdir.¹⁴⁵

Ahmet Sıdkı, küçük terimin büyük terimden daha özel olduğunu söyler. Özelin fertleri, genelden daha azdır. Bu nedenle bu terim, "küçük" olarak isimlendirilmiştir. Büyük terim ise küçük terimden daha genel olduğu için fertlerinin özelden daha fazla olması sebebiyle "büyük" olarak isimlendirilmiştir.¹⁴⁶ Ahmet Sıdkı, kıyasın iki öncülü arasında tekrarlanan

¹⁴² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 95.

¹⁴³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 95.

¹⁴⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 95-98.

¹⁴⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 107.

¹⁴⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 98.

orta terimin küçük öncülle büyük öncül arasında bulunması sebebiyle değil küçük terimle büyük terim arasında bulunması sebebiyle orta (terim) olarak adlandırıldığını belirtir.¹⁴⁷

Birleşmeli kıyasın formu şu şekildedir:

Her cisim, müelleftir. (Küçük öncül)

Her müellef, sonradan yaratılmıştır. (Büyük öncül)

O halde her cisim, sonradan yaratılmıştır. (Sonuç)¹⁴⁸

Ahmet Sıdkı, Ebherî'nin formları itibarıyla birleşmeli kıyası kısımlandırmasından sonra tarikleri itibarıyla kısımlara ayırdığını söyler. Altı tarikten oluşan bu kısımlandırmadan ilki, iki yüklemli öncülden oluşan kıyastır ve bu kıyasa "yüklemli birleşmeli kıyas" denir.¹⁴⁹ Yukarıda birleşmeli kıyasın formunu gösterme amacıyla verilen kıyas örneği, yüklemli birleşmeli kıyaslardandır. Öncüllerinden en az biri şartlı önerme olan kıyasa ise "şartlı birleşmeli kıyas" denir.¹⁵⁰

Şartlı birleşmeli kıyaslar, beş kısımdan oluşur:

1. İki bitişik şartlı öncülden oluşan şartlı birleşmeli kıyas. Örneğin;

Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur. (Bitişik şartlı küçük öncül)

Her ne zaman gündüz mevcut ise yeryüzü aydınlıktır. (Bitişik şartlı büyük öncül)

O halde Güneş doğmuş ise yeryüzü aydınlıktır. (Bitişik şartlı sonuç)¹⁵¹

2. İki ayırık şartlı öncülden oluşan şartlı birleşmeli kıyas. Örneğin;

Her sayı ya çifttir ya da tektir. (Ayrık şartlı küçük öncül)

¹⁴⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 97.

¹⁴⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 95.

¹⁴⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 124.; Halil İmamoğlugil, "Akıl Yürütme (İstidlâl)", *Mantuk El Kitabı*, ed. İsmail Köz - Ali Çetin (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 163.

¹⁵⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 124.

¹⁵¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 124.

Her çift ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir. (Ayrık şartlı büyük öncül)

Her sayı ya tektir ya da çiftin çiftidir veya tekin çiftidir. (Ayrık şartlı sonuç)¹⁵²

3. Bir yüklemli öncül ve bir bitişik şartlı öncülden oluşan şartlı birleşmeli kıyas. Örneğin;

Her ne zaman bu şey insan ise o, hayevandır. (Bitişik şartlı küçük öncül)

Her hayevan, cisimdir. (Yüklemli büyük öncül)

Her ne zaman bu şey insan ise o, cisimdir. (Bitişik şartlı sonuç)¹⁵³

4. Bir yüklemli öncül ve bir ayrık şartlı öncülden oluşan şartlı birleşmeli kıyas. Bu kıyas türü, yüklemli önermenin kıyasın büyük öncülü veya küçük öncülü olması ile iki farklı şekilde kurulabilir. Yüklemli önermenin kıyasın büyük öncülü olmasının örneği, aşağıdaki kıyastır:

Her sayı ya çifttir ya da tektir. (Ayrık şartlı küçük öncül)

Her çift, iki eşite bölünendir. (Yüklemli büyük öncül)

O halde her sayı ya tektir veya iki eşite bölünendir. (Ayrık şartlı sonuç)¹⁵⁴

Yüklemli önermenin küçük öncül olmasının örneği ise aşağıdaki kıyastır:

Bu karaltı insandır. (Yüklemli küçük öncül)

Her insan ya beyazdır ya da siyahtır. (Ayrık şartlı büyük öncül)

O halde bu karaltı ya beyazdır ya da siyahtır. (Ayrık şartlı sonuç)¹⁵⁵

¹⁵² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 125.

¹⁵³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 125.

¹⁵⁴ Ahmet Sıdkı bu kıyasın ayrık şartlı önermenin tarafları arasında ayrıklık bulunması nedeniyle taraflarının yerlerinin değişmesi durumunda dahî herhangi bir farklılık oluşmaması nedeniyle birinci şekilden bir kıyas olduğunu söyler. bk. Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 126.

¹⁵⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 125-126.

Ahmet Sıdkı, yüklemli ve ayrıık şartlıdan oluşun şartlı birleşmeli kıyasın tam veya eksik tümevarım olabileceğini söyler. Tam tümevarım olan şekline "sonucu birleşmiş mukassem kıyas" denir. Örnek olarak şu kıyası verir:

Unsur ya topraktır ya sudur ya havadır ya da ateştir. (Ayrıık şartlı küçük öncül)

Toprak cevherdir, su cevherdir, hava cevherdir ve ateş cevherdir. (Yüklemli büyük öncüller)

O halde unsur, cevherdir. (Yüklemli sonuç)¹⁵⁶

Ahmet Sıdkı, eksik tümevarım olan yüklemli ve ayrıık şartlıdan oluşun şartlı birleşmeli kıyasın mantıki kıyas olmadığını söyler. Çünkü bu kıyas, bazı maddelerine uymaz. Örneğin;

Hayevan ya insandır ya attır ya yırtıcıdır ya da dört ayaklı hayvandır. (Ayrıık şartlı küçük öncül)

Her insan, çiğnerken alt çenesini hareket ettirir; her at, çiğnerken alt çenesini hareket ettirir; her dört ayaklı hayvan, çiğnerken alt çenesini hareket ettirir; her yırtıcı hayvan, çiğnerken alt çenesini hareket ettirir. (Yüklemli büyük öncül)

O halde her hayevan, çiğnerken alt çenesini hareket ettirir. (Yüklemli sonuç)

Ahmet Sıdkı, timsahın bir hayevan olmasına rağmen çiğneme esnasında üst çenesini hareket ettirdiğini bu nedenle kıyasın eksik tümevarım olduğunu söyler. Eksik tümevarım, mantıki kıyas değildir.¹⁵⁷ İbn Sînâ, tümevarımda tikellerden hareketle tümel hakkında verilen bir hüküm olduğunu ve bu hükme dahil olmayanın bulunabileceğini söyler. Bu nedenle "tümevarım doğru bilgiyi gerektirmez." der.¹⁵⁸

5. Bir bitişik şartlı öncül ve bir ayrıık şartlı öncülden oluşun şartlı birleşmeli kıyas. Bu kıyas, bitişik şartlının küçük veya büyük öncül olmasına göre iki şekilde kurulabilir.

¹⁵⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 126.

¹⁵⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 126.

¹⁵⁸ İbn Sînâ, *El-İşârât ve't-Tenbîhât*, çev. Ali Durusoy - Ekrem Demirli, 214-215.

Aşağıdaki örnek, bitişik şartlının küçük öncül ve ayırık şartlının büyük öncül olduğu şartlı kıyas örneğidir.

Her ne zaman bu şey insan ise o, hayevandır. (Bitişik şartlı küçük öncül)

Her hayevan ya beyazdır ya da siyahtır. (Ayrık şartlı büyük öncül)

O halde her ne zaman bu şey insan ise o, ya beyazdır ya da siyahtır. (Bitişik şartlı sonuç)

Bu kıyasta küçük terim, bitişik şartlı küçük öncüldeki "Her ne zaman bu şey insan ise o" kısmıdır. Büyük terim ise "ya beyazdır ya da siyahtır" kısmıdır. Büyük terim, sonuç önermesinin art-bileşenidir. O nedenle sonuç önermesi, bileşik şartlı önermedir.¹⁵⁹

Küçük öncülün ayırık şartlı ve büyük öncülün bitişik şartlı olmasının örneği ise şu şekildedir:

Her ne zaman bu şey insan ise o, ya beyazdır ya da siyahtır. (Ayrık şartlı küçük öncül)

Her ne zaman beyaz ise o, rumidir ve her ne zaman siyah ise o, zencidir. (Bitişik şartlı büyük öncül)

O halde her ne zaman bu şey insan ise ya rumidir ya da zencidir. (Bitişik şartlı sonuç)¹⁶⁰

Ahmet Sıdkı, bu tarihteki kıyasın art-bileşeni birleşmiş mukasem kıyas olabileceğini söyler. Örneğin;

Her ne zaman bu şey büyüyen ise o, ya hayevandır ya ağaçtır ya da nebattır. (Ayrık şartlı küçük öncül)

Her ne zaman hayevan ise o, cisimdir; her ne zaman ağaç ise o, cisimdir; her ne zaman nebat ise o, cisimdir. (Üç bitişik şartlıdan oluşan büyük öncül)

O halde her ne zaman bu şey büyüyen ise o, cisimdir. (Bitişik şartlı sonuç)¹⁶¹

¹⁵⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 126.

¹⁶⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 126-127.

¹⁶¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 127.

Airleşmeli kıyaslar, orta terimin kıyasın öncüllerinde bulunduğu konum itibarıyla dört çeşittir.¹⁶² Ahmet Sıdkı bu şekilleri aşağıdaki gibi tarif etmiş ve örneklendirmiştir.

1. Orta terimin küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu olduğu kıyas şekline "birinci şekil" denir. Sonuç önermesinde küçük terim konu, büyük terim yüklem olur. Örneğin;

Her insan duygulu, iradeyle hareket eden, büyüyen cisimdir. (Küçük terim + Orta terim)

Her duygulu iradeyle hareket eden büyüyen cisim, hayevandır. (Orta terim + Büyük terim)

O halde her insan, cisimdir. (Küçük terim + Büyük terim)¹⁶³

2. Orta terimin her iki öncülde de yüklem olduğu kıyas şekline "ikinci şekil" denir. Örneğin;

Her cisim, üç boyutlu kabul edilir. (Küçük terim + Orta terim)

Hiçbir araz, üç boyutlu kabul edilmez. (Büyük terim + Orta terim)

O halde hiçbir cisim, araz değildir. (Küçük terim + Büyük terim)¹⁶⁴

3. Orta terimin her iki öncülde de konu olduğu kıyas şekline "üçüncü şekil" denir. Örneğin;

Her kişneyen, hayevandır. (Orta terim + Küçük terim)

Her kişneyen, attır. (Orta terim + Büyük terim)

O halde bazı hayevanlar, attır. (Küçük terim + Büyük terim)¹⁶⁵

¹⁶² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 101.

¹⁶³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 101.

¹⁶⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 101-102.

¹⁶⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 101.

4. Orta terimin -birinci şeklin tersi olarak- küçük öncülde konu ve büyük öncülde yüklem olduğu kıyas şekline "dördüncü şekil" denir. Örneğin;

Her natık, hayevandır. (Orta terim + Küçük terim)

Bazı beyazlar, natıktır. (Büyük terim + Orta terim)

O halde bazı hayevanlar, beyazdır. (Küçük terim + Büyük terim)¹⁶⁶

Ahmet Sıdkı, sürekli sonuç veren dört moduyla birinci şeklin, ilimler için ölçüt kabul edildiğini söyler. Bunun nedeni birinci şeklin diğer üç şeklin sonuçlarını içermesidir. Ahmet Sıdkı, üç şeklin hulf, döndürme ve iftiraz¹⁶⁷ yolu kullanılarak döndürüldükleri makamın birinci şekil olduğunu belirtir. Bu döndürmeler, asla (asıl olana) döndürmedir ve asıl olarak kabul edilmesi sebebiyle birinci şekil, ilimlerin anayasası olarak kabul görür.¹⁶⁸

Ahmet Sıdkı, *Îsâgûcî*'de geçen her insanın bir doğası olması ifadesini, insanın bir zihne sahip olması ile açıklar. İnsan aklını "nefsin kendisiyle ilimlere ve idraklere hazırlandığı bir kuvvet" olarak tanımlarken insan zihnini "sonradan kazandığı bilgileri, tasavvurları ve tasdikleri hazırlayan bir kuvvet"¹⁶⁹ olarak tanımlar. Ebherî'nin *Îsâgûcî* metninden hareketle, doğru bir düşünmeye ve selim bir akla sahip olan bir insanın ikinci şekilden bir kıyası, herhangi bir döndürme yöntemi kullanarak birinci şekle döndürmesine gerek kalmayacağını belirtir. İkinci şekil, sadece derece bakımından daha alçak (daha düşük) olan büyük öncülünde birinci şekilden farklıdır. Daha şerefli olan küçük öncülü bakımından ise ikinci şekil, birinci şekille aynı yapıdadır.¹⁷⁰

Ahmet Sıdkı, ikinci şeklin birinci şekle döndürülmesinin büyük öncülün tümel olumsuzza döndürülmesiyle elde edildiğini söyler. Örneğin;

¹⁶⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 101.

¹⁶⁷ Hulf, döndürme ve iftiraz, birleşmeli kıyasın ikinci, üçüncü ve dördüncü şeklinin birinci şekle döndürülmesinde kullanılan yöntemlerdir. Hulf, döndürme ve iftiraz hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 182-185.

¹⁶⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 107-109.

¹⁶⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 106.

¹⁷⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 107.

Her insan, natıktır. (Küçük öncül)

Hiçbir taş, natık değildir. (Büyük öncül)

O halde hiçbir insan, taş değildir. (Sonuç)

Bu kıyasın birinci şekle döndürülmüş hali şöyledir:

Her insan, natıktır. (Küçük öncül)

Hiçbir natık, taş değildir. (Döndürülmüş büyük öncül)

O halde hiçbir insan, taş değildir. (Sonuç) (Birinci şekil-İkinci mod)¹⁷¹

Ahmet Sıdkı, doğal bir düzene sahip birinci şeklin formunun tersi bir forma sahip olan dördüncü şeklin fertlerinden her birinin doğadan/tabiatan yani insan aklından çok uzak olduğunu ifade eder. Dördüncü şeklin hulf, döndürme veya iftiraz yoluyla birinci şekle döndürülmeye bu nedenle ihtiyaç duyduğunu belirtir.¹⁷²

Dördüncü şeklin formu, orta terimin öncüllerdeki konumu açısından birinci şeklin formunun tersidir. Ahmet Sıdkı, dördüncü şeklin birinci şekle döndürülmesini, dördüncü şeklin düzeninin döndürülmesiyle açıklar. Önce öncüllerin yerleri değiştirilerek kıyasın küçük öncülü, büyük öncül ve büyük öncülü, küçük öncül yapılır. Sonra sonuç önermesi döndürülür. Ahmet Sıdkı aşağıda yer alan dördüncü şekil kıyas üzerinden birinci şekle döndürme işlemini anlatır:

Her natık, hayevandır. (Orta terim + Küçük terim) (Küçük öncül)

Her insan, natıktır. (Büyük terim + Orta terim) (Büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, insandır. (Küçük terim + Büyük terim) (Sonuç)

Önce kıyasın öncüllerinin yerleri değiştirilir ve yeni bir kıyas elde edilir.

¹⁷¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 107.

¹⁷² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 106.

Her insan, natıktır. (Büyük terim + Orta terim) (Küçük öncül)

Her natık, hayevandır. (Orta terim + Küçük terim) (Büyük öncül)

O halde her insan, hayevandır. (Küçük terim + Büyük terim) (II. Kıyasın sonucu)

Dördüncü şekilden elde edilen bu yeni kıyasın formu, birinci şekil kıyas formudur. Bu yeni kıyasın sonucu döndürülür. Elde edilen döndürülmüş önerme, yeni kıyasa sonuç olarak eklenir.

Her insan, natıktır. (Büyük terim + Orta terim) (Küçük öncül)

Her natık, hayevandır. (Orta terim + Küçük terim) (Büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, insandır. (Küçük terim + Büyük terim) (II. Kıyasın sonucunun döndürmesi ve matlub)¹⁷³

Ahmet Sıdkı, birleşmeli kıyasın öncüllerinde kullanılan önermelerin farklı nitelik ve nicelikte olmasına göre elde edilecek kıyas sayısını hesaplar. Bu hesaplamayı yapma amacı, sürekli sonuç veren birleşmeli kıyaslara ulaşmaktır. Ahmet Sıdkı, önce kurulması mümkün birleşmeli kıyas sayısını hesaplar. Tümel, tikel, tekil, mühmele ve tabiiyye önermelerin olumlu ve olumsuz halleri de dahil olmak üzere toplamda on farklı önerme türü vardır. Bir kıyasta ise iki öncül bulunur. Ahmet Sıdkı, bu öncüllerde kullanılabilecek on farklı önerme türü bulunmasından hareketle on küçük öncül ve on büyük öncülün çarpımı sonucunda yüz farklı birleşmeli kıyas olduğu sonucuna ulaşır. Ahmet Sıdkı hesaplamadan sonra yüz birleşmeli kıyas arasından sürekli sonuç veren kıyas sayısını bulmak için bir eleme işlemine başlar. İlimlerde kullanılmamaları sebebiyle tabiiyye önermeleri bu toplamdan çıkarır. Şahsiyye (tekil) önermenin tümel kuvvetinde kabul edilmesi nedeniyle olumlu ve olumsuz şahsiyye önermeleri, olumlu ve olumsuz tümel önermelere döndürür. Mühmele önermenin tikel kuvvetinde kabul edilmesi nedeniyle olumlu ve olumsuz mühmele önermeleri, olumlu ve olumsuz tikel önermelere döndürür. Bu döndürme işlemlerinden sonra şahsiyye önermeler, tümel önermeler altında ve mühmele önermeler, tikel önermeler altında toplanır. Ahmet Sıdkı, şahsiyye ve mühmele

¹⁷³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 106.

önergeleri de toplam kıyas sayısından çıkarır. Geriye tümel ve tikel önergelerden yani mahsurat-ı erbaadan oluşan on altı kıyas kalır.¹⁷⁴ Ahmet Sıdkı, birleşmeli kıyas şekillerinin geçerli mod sayısını bu on altı kıyas üzerinden hesaplar.¹⁷⁵

Birleşmeli kıyasın her bir şeklinin sürekli sonuç vermesi için kendine ait özel şartları bulunur. Ahmet Sıdkı, mahsurat-ı erbaa önergelerden oluşan on altı kıyas ile birleşmeli kıyas şekillerinin özel şartlarını karşılaştırarak şekillerin mod sayılarının nasıl hesaplandığını ve bu modların öncüllerinde ve sonucunda kullanılması gereken önerme türlerinin bilgisine nasıl ulaşıldığını izah eder.

Birinci şeklin sonuç verme şartları şunlardır:

1. Küçük öncülün olumlu olması,
2. Büyük öncülün tümel olmasıdır.¹⁷⁶

Ahmet Sıdkı, on altı kıyastan küçük öncülün olumlu olması şartına uymayanları, sonuç vermeyen kıyaslar olarak nitelendirir. Bu kıyaslar sekiz tanedir. Ahmet Sıdkı, bu sekiz kıyasın on altı kıyastan düştüğünü söyler. Büyük öncülün tümel olma şartı ise dört kıyas şeklini daha düşürür. Geriye sürekli sonuç veren dört kıyas şekli kalır. Bu dört kıyas şekli, birinci şeklin dört modudur.¹⁷⁷

Ahmet Sıdkı, Müteahhirun'un sürekli sonuç veren kıyas modlarını, öncüllerinde ve sonuçlarında kullanılan önergelerin nicelik ve niteliğini ifade eden birer harf kullanılması vasıtasıyla yapmış oldukları bir sembolleştirme işleminden bahseder. Bu sembolleştirmede م harfi tümel olumlu önermeye, س harfi tümel olumsuz önermeye, ج harfi tikel olumlu önermeye ve ز harfi tikel olumsuz önermeye karşılık gelmektedir. Kullanılan sembolleştirmede üç harf bulunmaktadır. İlk harf, küçük öncüle, ikinci harf büyük öncüle ve üçüncü harf sonuca işaret eder.¹⁷⁸ Örneğin bir kıyasın جسر ile ifade

¹⁷⁴ Birinci şeklin toplam mod sayısının 100 olması ve geçerli dört modunun olduğunun hesaplanması, Harputlu Hoca İshak Efendi'nin *Sûâl-i İsâgûci* adlı eserinde de mevcuttur. bk. Harputlu Hoca İshak Efendi, "Sûâl-i İsâgûci", *Mantık Risâleleri*, ed. İbrahim Çapak, haz. İbrahim Çapak, vd., (İstanbul: 2015), 290-291.

¹⁷⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 112.

¹⁷⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 110.

¹⁷⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 114.

¹⁷⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 114.

edilmesi, o kıyasın küçük öncülünün tikel olumlu, büyük öncülünün tümel olumsuz ve sonucunun tikel olumsuz bir önermeden oluştuğu anlamına gelir.

Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği bu sembolleştirme sistemine sadece kendi eserlerinde rastlanmıştır.¹⁷⁹ Klasik Batı mantıkçılarının kullandığı bir sembolleştirme sistemi mevcuttur ancak bu sistem Ahmet Sıdkı'nın sembolleştirme sistemine göre oldukça gelişmiş bir sistemdir. Klasik Batı mantıkçıların sisteminde, kıyasların öncüllerinin ve sonuçlarının harf olarak ifadelerinin yanısıra şekillerin döndürülecekleri modlara ve döndürme işleminde kullanılacak yöntemlere dair bilgiler mevcuttur.¹⁸⁰

Birinci şeklin birinci modu, مم ile sembolize edilir. Tümel olumlu küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Tümel olumlu sonuç verir. Bu mod, tasdiklerin maksatlarındandır. Örneğin;

Her cisim, müelleftir. (Tümel olumlu küçük öncül)

Her müellef, sonradan meydana gelendir. (Tümel olumlu büyük öncül)

O halde sonradan meydana gelendir. (Tümel olumlu sonuç)¹⁸¹

Birinci şeklin ikinci modu, مسس ile sembolize edilir. Tümel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Tümel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

Her cisim, müelleftir. (Tümel olumlu küçük öncül)

Hiçbir müellef, kadim değildir. (Tümel olumsuz büyük öncül)

O halde hiçbir cisim, kadim değildir. (Tümel olumsuz sonuç)¹⁸²

¹⁷⁹ Ahmet Sıdkı, *Reddiyetu'l-Mi'yar* adlı eserinde de bu sembolleştirme sistemini kullanmıştır. bk. Firdevs Seyna Yıldırım, *Osmanlı Mantıkçısı Ahmed Sıdkı Bursevi'nin "Reddiyetu'l-Mi'yar" Adlı Eserinin İncelemesi ve Tahkiki* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020).

¹⁸⁰ Öner, *Klasik Mantık*, 136-143.; Özel, *Tasdik Mantığı*, 61-72.; Yıldırım, *Osmanlı Mantıkçısı Ahmed Sıdkı Bursevi'nin "Reddiyetu'l-Mi'yar" Adlı Eserinin İncelemesi ve Tahkiki*, 21-24.

¹⁸¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 112-114.

¹⁸² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 113-114.

Birinci şeklin üçüncü modü, جمع ile sembolize edilir. Tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Tikel olumlu sonuç verir. Örneğin;

Bazı cisimler, müelleftir. (Tikel olumlu küçük öncül)

Her müellef, sonradan meydana gelendir. (Tümel olumlu büyük öncül)

O halde bazı cisimler, sonradan meydana gelendir. (Tikel olumlu sonuç)¹⁸³

Birinci şeklin dördüncü modü ise جز ile sembolize edilir. Tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Tikel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

Bazı cisimler, müelleftir. (Tikel olumlu küçük öncül)

Hiçbir müellef, kadim değildir. (Tümel olumsuz büyük öncül)

O halde bazı cisimler, kadim değildir. (Tikel olumsuz sonuç)¹⁸⁴

İkinci şeklin sonuç verme şartları şunlardır:

1. İki öncülün nitelik açısından farklı olması,

2. Büyük öncülün tümel olmasıdır.¹⁸⁵

İkinci şekilden elde edilebilecek kıyas form sayısı, mahsurat-ı erbaadan oluşan küçük ve büyük öncül sayılarının çarpım sonucu olan on altıdır. Küçük ve büyük öncülün nitelikte farklı olmaları şartı, bu sayıdan sürekli sonuç vermeyen sekiz formun çıkmasına sebep olur. Büyük öncülün tümel olması şartı ise sürekli sonuç vermeyen dört formu düşürür. Geriye sürekli sonuç veren dört form kalır. Bu formlar, ikinci şeklin dört modudur.¹⁸⁶

İkinci şeklin birinci modü, مسس ile sembolize edilir. Tümel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Tümel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

¹⁸³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 113-114.

¹⁸⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 113-114.

¹⁸⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 114.

¹⁸⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 115.

Her insan, natıktır. (Tümel olumlu küçük öncül)

Hiçbir taş, natık değildir. (Tümel olumsuz büyük öncül)

O halde hiçbir insan, taş değildir. (Tümel olumsuz sonuç)¹⁸⁷

İkinci şeklin ikinci modu, سمس sembolize edilir. Tümel olumsuz küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Tümel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

Hiçbir insan, kişneyen değildir. (Tümel olumsuz küçük öncül)

Her at, kişneyendir. (Tümel olumlu büyük öncül)

Hiçbir insan, at değildir. (Tümel olumsuz sonuç)¹⁸⁸

İkinci şeklin birinci ve ikinci modu, tümel olumsuz sonuç vermeleri nedeniyle hulf veya döndürme yoluyla birinci şekle döndürülür. Ahmet Sıdkı, ikinci şekilden olan bir kıyasın hulf yoluyla ispat edilmesi için önce sonuç önermesinin çelişğinin alındığını söyler. Bu çelişik, kıyasın büyük öncülüne küçük öncül yapılır. Böylece birinci şeklin dördüncü modundan bir kıyas elde edilir. Örneğin;

Her insan, natıktır.

Hiçbir taş, natık değildir.

O halde hiçbir insan, taş değildir. (İkinci şekil birinci mod-sonuç önermesi)

Bu sonucun çelişği "Bazı insanlar, taştır." önermesidir. Bu çelişik, kıyasın küçük öncülü yapılır.

Bazı insanlar, taştır.

Hiçbir taş, natık değildir.

¹⁸⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 115-116, 118.

¹⁸⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 115-116, 118.

O halde bazı insanlar, natık değildir. (Birinci şekil dördüncü mod-sonuç önermesi)

Bu sonuç, ilk kıyasın küçük öncülünün çelişğidir. İlk kıyasın küçük öncülü olan "Her insan, natıktır." önermesi doğrudur ve bu önermenin çelişğı olan "Bazı insanlar, natık değildir." önermesinin yanlış olması gerekir. Böylece ikinci şeklin birinci modundan olan ilk kıyasın doğru olduğu hulf yoluyla ispat edilmiş olur.¹⁸⁹

İkinci şeklin birinci modunun döndürme yoluyla birinci şekle döndürülmesi için sadece kıyasın büyük öncülü, düz döndürülür. Böylece birinci şeklin ikinci modundan bir kıyas elde edilir. Örneğin;

Her insan, natıktır.

Hiçbir taş, natık değildir.

O halde hiçbir insan, taş değildir.

Kıyasın büyük öncülünün düz döndürmesi "Hiçbir natık, taş değildir." önermesidir. Bu önerme büyük öncül yapılı:

Her insan, natıktır.

Hiçbir natık, taş değildir. (Büyük öncülün düz döndürmesi)

O halde hiçbir insan, taş değildir. (Birinci şekil ikinci mod)¹⁹⁰

İkinci şeklin ikinci modunu, döndürme yoluyla birinci şekle döndürmek için önce kıyasın küçük öncülünün düz döndürmesi alınır ve büyük öncül yapılarak yeni bir kıyas oluşturulur. İlk kıyasın büyük öncülü de yeni kıyasın küçük öncülü yapılı. Sonra yeni kıyastan elde edilen sonuç önermesi, düz döndürülerek elde edilmek istenen sonuca yani matluba ulaşılır. Örneğin;

Hiçbir insan, kışneyen değildir.

¹⁸⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 116.

¹⁹⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 116.

Her at, kişneyendir.

Hiçbir insan, at değildir. (İkinci şekil ikinci mod-sonuç)

Kıyasın küçük öncülünün düz döndürmesi "Hiçbir kişneyen, insan değildir." önermesidir. Bu önerme, kıyasın büyük öncülü yapılı ve kıyasın büyük öncülü, küçük öncül yapılı.

Her at, kişneyendir.

Hiçbir kişneyen, insan değildir.

O halde hiçbir at, insan değildir. (Birinci şekil ikinci mod-sonuç)

Bu sonuç düz döndürülür ve "Hiçbir insan, at değildir." önermesidir. Bu önerme örnekte geçen ikinci şeklin ikinci modundan olan kıyasın ulaşılmak istenen sonucudur. Böylece ikinci şeklin ikinci modundan olan kıyasın doğru sonuç verdiği ispatlanmış olur.¹⁹¹

İkinci şeklin üçüncü modu, جسر ile sembolize edilir. Tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Tikel olumsuz sonuç verir. İkinci şeklin üçüncü modunun birinci şekle döndürülmesinde hulf, döndürme veya iftiraz yöntemlerinden biri kullanılabilir. Örneğin;

Bazı hayevanlar, natıktır. (Tikel olumlu küçük öncül)

Hiçbir at, natık değildir. (Tümel olumsuz büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, at değildir. (Tikel olumsuz sonuç)¹⁹²

İkinci şeklin dördüncü modu, زمز ile sembolize edilir. Tikel olumsuz küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Tikel olumsuz sonuç verir. İkinci şeklin dördüncü modunun birinci şekle döndürülmesinde hulf yöntemi veya olumsuz önermenin konusu mevcut olursa iftiraz yöntemi kullanılır. Örneğin;

¹⁹¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 116-117.

¹⁹² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 117-118.

Bazı hayevanlar, natık değildir. (Tikel olumsuz küçük öncül)

Her insan, natıktır. (Tümel olumlu büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, insan değildir. (Tikel olumsuz sonuç)¹⁹³

Ahmet Sıdkı, diğer üç şeklin birinci şekle döndürülmesinde kullanılan iftiraz yöntemini, ikinci şeklin dördüncü modundan sonra anlatır. İftiraz sadece tikel öncülü olan kıyaslarda gerçekleşir. İftiraz, iki aşamada oluşturulan iki kıyasla yapılır. İlk aşamada öncelikle olumsuz öncülün konusunun zatı, konu ile nitelenmiş belirli bir şahıs olarak farz edilir. Sonrasında bu belirli şahıs, küçük öncülün yükleminden olumsuzlanır. Böylece biri olumlu, diğeri olumsuz iki tekil önerme elde edilir. Bu önermelerin ilkinin konusu farz edilen belirli şahıstır ve yüklemi ise küçük öncülün konusudur. İkincisinin konusu farz edilen belirli şahıstır ve yüklemi küçük öncülün yüklemidir. Bu tekil önermeler, tümel olarak tevil edilir. Sonrasında tevil edilmiş ikinci önerme, baştaki kıyasın büyük öncülü için küçük öncül yapılıdır. Böylece ikinci şekilden bir kıyas oluşur.

İftiraz yönteminin ikinci aşamasında tevil edilmiş ilk önerme, döndürülür. Bu döndürülmüş önerme küçük öncül yapılıdır. İlk aşama sonucunda elde edilen kıyasın sonucu bu küçük öncül için büyük öncül yapılarak birinci şekilden bir kıyas elde edilir. Bu kıyasın sonucu ise ispat edilmek istenen ve iftiraz yoluyla birinci şekle döndürülen diğer üç şekilden olan kıyasın sonucunun aynısıdır.

Örnek üzerinden anlatılırsa ikinci şeklin dördüncü modundan olan bir kıyas, iftiraz yöntemiyle birinci şekle şu şekilde döndürülür:

Bazı hayevanlar, kişneyen değildir. (Tikel olumsuz küçük öncül)

Her at, kişneyendir. (Tümel olumlu büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, kişneyen değildir. (Tikel olumsuz sonuç)

Tekil olan küçük öncülün konusu "hayevan" için hayevanla nitelenen belirli bir şahıs olarak "Zeyd" farz edilir ve buradan "Zeyd, hayevandır." önermesi elde edilir. Zeyd için

¹⁹³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 117-118.

küçük öncülün yüklemi olumsuzlanır ve "Zeyd, kişneyen değildir." önermesi elde edilir. Elde edilen bu tekil önermelerden ilki "Her Zeyd adı verilen, hayevandır." ve ikincisi "Her Zeyd adı verilen, hayevan değildir." şekline getirilerek tümel önerme olarak tevil edilir. Sonrasında ise bu tevil edilmiş önermelerden ikincisi, büyük öncülüne dokunulmadan ilk kıyasın küçük öncülü yapılıır ve ikinci şeklin ikinci modundan olan şu kıyas elde edilir:

Her Zeyd adı verilen, kişneyen değildir. (Tümel olumsuz küçük öncül)

Her at, kişneyendir. (Tümel olumlu büyük öncül)

O halde her Zeyd adı verilen, at değildir. (Tikel olumsuz sonuç)

Burada farz etme işlemi sonrasında elde edilen ve teveli yapılan ilk önerme "Her Zeyd adı verilen, hayevandır." önermesi, döndürülerek "Bazı hayevanlar, Zeyd adı verilmeyendir." önermesi elde edilir. Bu önerme, küçük öncül yapılıır ve ilk aşama sonucunda elde edilen kıyas sonucu ise büyük öncül yapılıır. Böylece birinci şekilden bir kıyas oluşturulur.

Bazı hayevanlar, Zeyd adı verilmeyendir. (Tikel olumlu küçük öncül)

Her Zeyd adı verilen, at değildir. (Tümel olumsuz büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, at değildir. (Tikel olumsuz sonuç-ulaşılmak istenen sonuç)¹⁹⁴

Üçüncü şeklin sonuç verme şartları şunlardır:

1. Küçük öncülün olumlu olması,
2. Büyük öncülün tümel olmasıdır.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 117-118.

¹⁹⁵ Bazı kaynaklarda üçüncü şeklin ikinci şartı, iki öncülün birinin tümel olması şeklinde geçer. bk. İmamoğlugil, "Akıl Yürütme (İstidlâl)", *Mantık El Kitabı*, ed. İsmail Köz - Ali Çetin, 174.; Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 178.

Bu şartlardan ilki, üçüncü şekilden meydana gelebilecek on altı kıyas ihtimalinden sekiz tanesini düşürür. İkinci şart ise iki tanesini düşürür. Geriye sürekli sonuç veren altı kıyas formu, üçüncü şeklin altı modudur.¹⁹⁶

Üçüncü şeklin modları şunlardır:

Üçüncü şeklin birinci modu, ممج ile sembolize edilir. Tümel olumlu küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Üçüncü şeklin birinci modu, hulf, döndürme veya iftiraz yöntemlerinden biriyle tikel olumlu sonuç verir. Örneğin;

Her at, hayevandır. (Tümel olumlu küçük öncül)

Her at, kişneyendir. (Tümel olumlu büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, kişneyendir. (Tikel olumlu sonuç)¹⁹⁷

Üçüncü şeklin ikinci modu, مسز ile sembolize edilir. Tümel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Üçüncü şeklin ikinci modu, hulf, döndürme veya iftiraz yöntemlerinden biriyle tikel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

Her natık, hayevandır. (Tümel olumlu küçük öncül)

Hiçbir natık, at değildir. (Tümel olumsuz büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, at değildir. (Tikel olumsuz sonuç)¹⁹⁸

Üçüncü şeklin üçüncü modu, ممج ile sembolize edilir. Tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Hulf, döndürme veya iftiraz yoluyla tikel olumlu sonuç verir. Örneğin;

Bazı natıklar, beyazdır. (Tikel olumlu küçük öncül)

Her natık, hayevandır. (Tümel olumlu büyük öncül)

¹⁹⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 118-119.

¹⁹⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 119-120.

¹⁹⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 119-120.

O halde bazı beyazlar, hayevandır. (Tikel olumlu sonuç)¹⁹⁹

Üçüncü şeklin dördüncü modü, جسر ile sembolize edilir. Tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Hulf, döndürme veya iftiraz yoluyla tikel olumsuz sonuç verir. Örneğın;

Bazı natıklar, beyazdır. (Tikel olumlu küçük öncül)

Hiçbir natık, at değildir. (Tümel olumsuz büyük öncül)

O halde bazı beyazlar, at değildir. (Tikel olumsuz sonuç)²⁰⁰

Üçüncü şeklin beşinci modü, مجج ile sembolize edilir. Tümel olumlu küçük öncülden ve tikel olumlu büyük öncülden oluşur. Hulf, iftiraz veya döndürme yoluyla tikel olumlu sonuç verir. Örneğın;

Her natık, hayevandır. (Tümel olumlu küçük öncül)

Bazı natıklar, beyazdır. (Tikel olumlu büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, beyazdır. (Tikel olumlu sonuç)²⁰¹

Üçüncü şeklin altıncı modü, مزز ile sembolize edilmiştir. Tümel olumlu küçük öncül ve tikel olumsuz büyük öncülden oluşur. Tikel olumsuz sonuç verir. Hulf, iftiraz veya döndürme yoluyla tikel olumsuz sonuç verir. Örneğın;

Her natık, hayevandır. (Tümel olumlu küçük öncül)

Bazı natıklar, beyaz değildir. (Tikel olumsuz büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, beyaz değildir. (Tikel olumsuz sonuç)²⁰²

¹⁹⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 119-120.

²⁰⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 120.

²⁰¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 120.

²⁰² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 120.

Dördüncü şeklin şartları şunlardır:

1. Küçük öncülün olumlu olması veya iki öncülün farklı nitelikte olması,
2. Küçük öncülün olumlu olması durumunda (küçük öncülün) aynı zamanda tümel olması veya nitelik açısından iki öncülün birbirinden farklı olması durumunda iki öncülden birinin tümel olmasıdır.

Küçük öncülün tümel olmasıyla birlikte iki öncülün olumlu olması şartı, gerçekleşmesi muhtemel on altı kıyas formundan sonuç vermeyen altı tanesini düşürür. İki öncülün farklı nitelikte olmasıyla beraber birinin tümel olması şartı ise sürekli sonuç vermeyen iki kıyas formunu daha düşürür. Geriye kalan ve sürekli sonuç veren sekiz kıyas formu, dördüncü şeklin sekiz modudur.²⁰³

Dördüncü şeklin modları şunlardır:²⁰⁴

Dördüncü şeklin birinci modu, مم ile sembolize edilmiştir.²⁰⁵ Tümel olumlu küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Bu mod hulf, döndürme veya iftiraz ile tikel olumlu sonuç verir. Örneğin;

Her natık, hayevandır. (Tümel olumlu küçük öncül)

Bazı insanlar, natıktır. (Tümel olumlu büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, insandır. (Tikel olumlu sonuç)²⁰⁶

Dördüncü şeklin ikinci modu, معج ile sembolize edilir. Tümel olumlu küçük öncül ve tikel olumlu büyük öncülden oluşur. Tikel olumlu sonuç verir. Bu modun sembol olarak karşılığında yer alan ikinci cim harfi, bu şeklin birinci ve ikinci modunun tikel olumsuz

²⁰³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 120, 121.

²⁰⁴ Ahmet Sıdkı, dördüncü şeklin bazı modlarını sembolleştirmede sadece iki harf kullanmıştır. Bunun sebebi ile ilgili olarak *Zeriatu'l-İmtihan*'ın "tasdikât" kısmında, herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

²⁰⁵ Ahmet Sıdkı; dördüncü şeklin birinci modunun sonuç önermesini, harf ile sembolize etmemiştir. Ancak dördüncü şeklin ikinci modunun sembolle ifadesini açıklarken (معج) bulunan ikinci cim harfinin hem ikinci modun hem de birinci modun tikel olumlu sonucunu gösterdiğini belirtir. Ahmet Sıdkı'nın tikel olumlu sonucu belirten belirten ج harfini, dördüncü şeklin birinci modunun sonuna eklememe sebebi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. bk. Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 122.

²⁰⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 121, 122.

sonucuna işaret eder. Bu mod hulf, döndürme veya iftiraz yolu ile tikel olumlu sonuç verir. Örneğin;

Her hayevan, insandır. (Tümel olumlu küçük öncül)

Bazı beyazlar, hayevandır. (Tikel olumlu büyük öncül)

O halde bazı insanlar, beyazdır. (Tikel olumlu sonuç)²⁰⁷

Dördüncü şeklin üçüncü modu, سمسما ile sembolize edilir. Tümel olumsuz küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Tümel olumsuz sonuç verir. Bu mod, iftirazın sadece tikel sonuç veren modlarda gerçekleşmesi sebebiyle sadece hulf veya döndürme yöntemleri ile sonuç verir. Örneğin;

Hiçbir insan, kişneyen değildir. (Tümel olumsuz küçük öncül)

Her natık, insandır. (Tümel olumlu büyük öncül)

O halde hiçbir kişneyen, natık değildir. (Tümel olumsuz sonuç)²⁰⁸

Dördüncü şeklin dördüncü modu, مس ile sembolize edilir. Tümel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Hulf, döndürme veya iftiraz yoluyla tikel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

Her natık, hayevandır. (Tümel olumlu küçük öncül)

Hiçbir at, natık değildir. (Tümel olumsuz büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, at değildir. (Tikel olumsuz sonuç)²⁰⁹

Dördüncü şeklin beşinci modu, جس ile sembolize edilir. Tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Bu mod, hulf, döndürme veya iftirazla tikel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

²⁰⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 122.

²⁰⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 122.

²⁰⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 122.

Bazı beyazlar, hayevandır. (Tikel olumlu küçük öncül)

Hiçbir zenci, beyaz değildir. (Tümel olumsuz büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, zenci değildir. (Tikel olumsuz sonuç)²¹⁰

Dördüncü şeklin altıncı modu, م ز ile sembolize edilir. Tikel olumsuz küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Bu mod, sadece döndürme yöntemi ile ikinci şeklin dördüncü moduna döndürülmesi yoluyla tikel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

Bazı hayevanlar, insan değildir. (Tikel olumsuz küçük öncül)

Her zenci, hayevandır. (Tümel olumlu büyük öncül)

O halde bazı insanlar, zenci değildir. (Tikel olumsuz sonuç)²¹¹

Dördüncü şeklin yedinci modu, م ز ile sembolize edilir. Tümel olumlu küçük öncül ve tikel olumsuz büyük öncülden oluşur. Bu mod, birinci şekle ve ikinci şekle döndürülmez. Döndürme yoluyla üçüncü şekle döndürülmesiyle tikel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

Her natık, hayevandır. (Tümel olumlu küçük öncül)

Bazı beyazlar, natık değildir. (Tikel olumsuz büyük öncül)

O halde bazı hayevanlar, beyaz değildir. (Tikel olumsuz sonuç)²¹²

Dördüncü şeklin sekizinci modu, م س ج ز ile sembolize edilir. Tümel olumsuz küçük öncül ve tikel olumlu büyük öncülden oluşur. Bu mod, döndürme yoluyla birinci şeklin dördüncü moduna döndürülmesiyle tikel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

Hiçbir kişneyen, insan değildir. (Tümel olumsuz küçük öncül)

Bazı beyazlar, kişneyendir. (Tikel olumlu büyük öncül)

²¹⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 122-123.

²¹¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 123.

²¹² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 123.

O halde bazı insanlar, beyaz değildir. (Tikel olumsuz sonuç)²¹³

Ahmet Sıdkı, Mütakaddimun'a göre dördüncü şekilde sürekli sonuç veren beş mod bulunduğunu söyler. Bu beş mod, yukarıda bahsi geçen ilk beş moddur.²¹⁴ Diğer üç mod ise dördüncü şeklin sürekli sonuç veren modları olarak kabul edilmez.²¹⁵

Ahmet Sıdkı *Zeriatu'l-İmtihan*'da, Ebherî'nin *İsagûcî*'de bahsetmediği bir kıyas sınıflandırması olan mütearef ve gayr-ı mütearef²¹⁶ kıyasları açıklar ve bu kıyaslara örnekler verir.²¹⁷ Bir kıyasta orta terim, küçük öncülde yüklem ve büyük öncülde konu olduğunda bu kıyası "birinci şeklin mütearefi" olarak tanımlandığını söyler.²¹⁸ Ahmet Sıdkı, birinci şeklin mütearefi kıyasların Kur'an-ı Kerim'de çokça geçtiğini ifade eder ve bu kıyaslardan üçünü örnek gösterir. İlki, En'âm Sûresi'ndeki geçen âyetin "O, kullarının üstünde tam bir tasarrufa sahiptir..."²¹⁹ kısmıdır.

Allah Teala, kullarının üzerinde Kâhîr'dir. (Küçük öncül)

Her kullarının üzerinde Kâhîr olan, tam bir kudretle nitelenmiştir. (Büyük öncül)

O halde Allah Teala, tam bir kudretle nitelenmiştir. (Matlub/Sonuç)

İkinci örnek, Fâtır Sûresi'nde geçen âyetin "Hamd, gökleri ve yeri yoktan var eden ... Allah'a mahsustur..."²²⁰ kısmıdır.

²¹³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 123.

²¹⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 123-124.

²¹⁵ Mütakaddimun mantıkçıların dördüncü şeklin modları hakkında görüşü için ayrıca bk. İmamoğlugil, "Akıl Yürütme (İstidlâl)", *Mantuk El Kitabı*, ed. İsmail Köz - Ali Çetin, 176-177, dip. 3.; Yıldırım, *Osmanlı Mantıkçısı Ahmed Sıdkı Bursevi'nin "Reddiyetu'l-Mi'yar" Adlı Eserinin İncelemesi ve Tahkiki*, 71-72.

²¹⁶ Mütearef ve gayr-ı mütearef kıyaslara farklı kaynaklarda da rastlanmaktadır. bk. Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhan-ı Gelenbevi*, haz. İbrahim Çapak, vd.; Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*. ed. İbrahim Çapak. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.); Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât*, sad. ve not. Hasan Tahsin Feyizli, 95-97.

²¹⁷ Gayr-ı mütearef kıyaslarla ilgili daha geniş bilgi için bk. Halil İmamoğlugil, "Kilisli Abdullah Efendi'de Kıyasın İşlenişi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 11/2 (6/2011), 111-148.; Necmettin Pehlivan, Muhammet Çelik, "Kıyasın tarifi bağlamında Gayru Mute'araf Kıyas: 'Osman b. Muştafâ et-Tarsûsî'nin Risâle-i İstidlâliyye'si örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (4/2018), 1-46.

²¹⁸ Ahmet Sıdkı'nın birinci şeklin mütearefi olarak bahsettiği kıyas, birinci şekilden birleşmeli kıyastır.

²¹⁹ Âyetin Arapçası ve Türkçe meâli için bk. *Kur'an Yolu Meâli*, haz. Hayrettin Karaman, vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), En'âm 6/18.

²²⁰ Âyetin tamamı için bk. el-En'âm 6/18.

Allah Teala, gökleri ve yeri ve ikisinin içindekileri yoktan var edendir. (Küçük öncül)

Gökleri ve yeri ve ikisinin içindekilerini yoktan var eden, hamde müstehaktır. (Büyük öncül)

O halde Allah Teala, hamde müstehaktır. (Matlub/Sonuç)

Üçüncü örnek ise el-Bakara Sûresi'nde geçen âyetin "...*Rabbim, hayat veren ve öldürendir*..."²²¹ kısmıdır.

Allah Teala, hayat veren ve öldürendir. (Küçük öncül)

Her hayat veren ve öldüren, Rabbimdir. (Büyük öncül)

O halde Allah Teala, Rabbimdir. (Matlub/Sonuç)²²²

Ahmet Sıdkı, orta terimi küçük öncülün yüklemının müteallakı ve büyük öncülün konusunun tamamı olan kıyasa "birinci şeklin meşhurunun²²³ gayr-ı mütearefi" denildiğini belirtir. Örneğin;

Zenci, insan sınıfıdır. (Küçük öncül)

İnsan, hayevandır. (Büyük öncül)

O halde zenci, hayevan sınıfıdır. (Matlub/Sonuç)²²⁴

Ahmet Sıdkı, birinci şeklin gayr-ı mütearefinin gayr-ı mütearefi kıyasların iki şekilde kurulabileceğini söyler. Orta terim, küçük öncülde yüklem tamamı ve büyük öncülde konunun kaydı olursa veya hem konunun hem de yüklem kaydı olursa bu kıyasa "birinci şeklin gayr-ı mütearefinin gayr-ı mütearefi" denir. Ahmet Sıdkı, orta terimin küçük

²²¹ Âyetin tamamı için bk. el-Bakara 2/258.

²²² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 102-103.

²²³ Ahmet Sıdkı, mütearef ile meşhur kelimelerini eş anlamlı olarak birbirlerinin yerine kullanmıştır.

²²⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 103.

öncülde yüklem tamamı ve büyük öncülde konunun kaydı olmasına örnek olarak En'âm Sûresi'nde geçen âyetin "... yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ..." ²²⁵ kısmını gösterir.

Domuz, pistir. (Küçük öncül)

Pisin eti, haramdır. (Büyük öncül)

O halde domuz, eti haram olandır. (Matlub/Sonuç)

Ahmet Sıdkı, yukarıda örnek olarak verilen âyette geçen zamir ile işaret edilenin "domuz eti" isim tamlamasındaki domuz kelimesi değil et kelimesi olması durumunda, bu kıyasın birinci şeklin mütearefi olacağını belirtir. Dolayısıyla kıyas, şu şekilde olur:

Domuz eti, pistir. (Küçük öncül)

Her pis, haramdır. (Büyük öncül)

O halde domuz eti, haramdır. (Matlub/Sonuç) ²²⁶

Ahmet Sıdkı, orta terimin hem konunun hem de yüklem kaydı olduğu birinci şeklin gayr-ı mütearefinin gayr-ı mütearefi kıyaslara örnek olarak aşağıdaki kıyası gösterir:

Her sayı ya çifttir ya tektir. (Küçük öncül)

Her çift, iki eşit parçaya bölünür ve her tek, iki eşit parçaya bölünmez. (Büyük öncül)

O halde her sayı ya iki eşit parçaya bölünür ya da iki eşit parçaya bölünmez. (Matlub/Sonuç) ²²⁷

Orta terim, her iki öncülde de yüklem tamamı olursa bu kıyasa "ikinci şeklin mütearefi" denir. Ahmet Sıdkı, ikinci şeklin mütearefinin Kur'an-ı Kerim'de örnekleri mevcut

²²⁵ Âyetin tamamı için bk. el-En'âm 6/145.

²²⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 103.

²²⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 103.

olduğunu söyler ve En'âm Sûresi'ndeki âyette geçen "De ki: Allah'ı bırakıp, bize fayda da zarar da veremeyecek olan şeylere mi tapalım?..."²²⁸ ifadesini örnek olarak verir.

Putlar, bize yarar ve zarar veremez. (Küçük öncül)

Her ibadeti hak eden, bize yarar ve zarar verendir. (Büyük öncül)

O halde putlar, ibadeti hak etmez. (Matlub/Sonuç)²²⁹

Orta terim, küçük öncülün yüklemine müteallak ve büyük öncülün yüklemine tamamı olan kıyasa "ikinci şeklin gayr-ı mütearefi" denir. Ahmet Sıdkı, bu kıyas için aşağıdaki örneği verir:

Cisim, cevherin türüdür. (Küçük öncül)

Hiçbir araz, cevher değildir. (Büyük öncül)

O halde hiçbir cisim, arazın türü değildir. (Matlub/Sonuç).²³⁰

Orta terim, küçük öncülde yüklem tamamı ve büyük öncülde yüklem kaydı olursa veya her iki öncülde de yüklem kaydı olan kıyasa ise "ikinci şeklin gayr-ı meşhurunun gayr-ı mütearefi" denir. Ahmet Sıdkı, bu kıyas için örnek vermemiş ve kalan örnekleri, öğrencilerin kendilerinin bulmasını istemiştir.²³¹

Ahmet Sıdkı, *Zeriat'ul İmtihan*'da orta terimin küçük öncülde ve büyük öncülde konu olduğu üçüncü şekil kıyas için Kur'ân-ı Kerîm'den iki örnek verir. İlk örnek Sebe' Sûresi'nde geçen "Âyetlerimizi etkisiz kılmak için çaba gösterenler ise azap içinde bırakılacaklardır."²³² âyetidir.

Âyetlerimizi aciz bırakmak için çaba gösterenler, insanlardır. (Küçük öncül)

²²⁸ Âyetin tamamı için bk. el-En'âm 6/71.

²²⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 103-104.

²³⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 104.

²³¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 104.

²³² Sebe' 34/38.

Âyetlerimizi aciz bırakmak için çaba gösterenler, azaba getirilirler. (Büyük öncül)

O halde bazı insanlar, azaba getirilirler. (Matlub/Sonuç)

Ahmet Sıdkı, ikinci örnek olarak Sebe' Sûresi'nde geçen âyetin *"İnkâr edenler, "Bize kıyamet gelmeyecek" dediler..."*²³³ kısmını gösterir.

"Kıyamet bize gelmez." diyenler, beşerdir. (Küçük öncül)

"Kıyamet bize gelmez." diyenler, inkâr edenlerdir. (Büyük öncül)

O halde bazı beşerler, inkâr edenlerdir. (Matlub/Sonuç)²³⁴

Ahmet Sıdkı, orta terimin küçük öncülde konu ve büyük öncülde yüklem olduğu dördüncü şekil kıyasın Kur'ân-ı Kerîm'de geçen örneği olarak Bakara Sûresi'nde geçen *"İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde "Allah'a ve âhiret gününe inandık" derler.*²³⁵ âyetini gösterir.

Her Allah'a ve ahiret gününe inanmadıkları halde "inandık" diyen kişi, insandır. (Küçük öncül)

Her münafık, Allah'a ve ahiret gününe inanmadıkları halde "inandık" diyendir. (Büyük öncül)

O halde bazı insanlar, münafıktır. (Matlub/Sonuç)

Ahmet Sıdkı, dördüncü şekil kıyaslar için diğer bir örnek olarak Sebe' Sûresi'ndeki geçen âyetin *"De ki: Ortak diye O'nun yanına kattıklarınızı bana gösterin bakalım!..."*²³⁶ kısmını gösterir:

Batıl putları Allah Teala'ya ortaklar olarak katanlar, insandır. (Küçük öncül)

²³³ Âyetin tamamı için bk. Sebe' 34/3.

²³⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 104.

²³⁵ el-Bakara 2/8.

²³⁶ Âyetin tamamı için bk. Sebe' 34/27.

Müşrikler, batıl putları Allah Teala'ya ortaklar olarak katanlardır. (Büyük öncül)

O halde bazı insanlar müşriktir. (Matlub/Sonuç)²³⁷

2.2.1.2. Seçmeli Kıyas

Seçmeli kıyas, sonuç önermesinin aynısını veya çelişliğini bilfiil içeren kıyastır. Biri şartlı önerme, diğeri istisna edatı içeren önerme olan iki öncül önermesinden oluşur. Ahmet Sıdkı, bu kıyasın "seçmeli (istisnai) kıyas" olarak adlandırılma sebebinin öncülünde "lâkin" harfi (istisna edatı) içermesi olduğunu söyler.²³⁸ Seçmeli kıyasta bulunan öncüller, "şartlı öncül" ve "seçmeli öncül" olarak adlandırılır.²³⁹ Ahmet Sıdkı, seçmeli öncülün şartlı öncülün taraflarından birini vazedenden yani olumlayan veya ref eden yani olumsuzlayan şeklinde iki türü olduğunu belirtir.²⁴⁰ Ahmet Sıdkı'nın olumlayan seçmeli öncül içeren seçmeli kıyas için verdiği örnek şu şekildedir:

Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur. (Şartlı öncül)

Ancak Güneş doğmuştur. (Seçmeli öncül)

O halde gündüz mevcuttur. (Sonuç)

Bu örnekte sonuç önermesinin aynısı, kıyasın şartlı öncülünün art-bileşeninde bilfiil mevcuttur. Seçmeli öncül ile kıyasın şartlı öncülünün ön-bileşeni olumlanarak istisna edilmiş ve kıyas, art-bileşenin aynısını sonuç vermiştir.

Ahmet Sıdkı, olumsuzlayan seçmeli öncül içeren seçmeli kıyas için şu örneği verir:

Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur. (Şartlı öncül)

Ancak gündüz mevcut değildir. (Seçmeli öncül)

²³⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 104-105.

²³⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 95.

²³⁹ Emiroğlu - Altunya, "Örnekleriyle Mantık Sözlüğü", md. Seçmeli Kıyas, 287.

²⁴⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 96.

O halde Güneş doğmamıştır. (Sonuç)

Sonuç önermesinin çelişği olan "Güneş doğmuştur." önermesi, seçmeli kıyasın şartlı öncülünün ön-bileşeninde bilfiil mevcuttur. Seçmeli öncül ile kıyasın şartlı öncülünün art-bileşeni olumsuzlanmış ve kıyas, şartlı öncülün ön-bileşeninin çelişğini sonuç vermiştir.²⁴¹

Ahmet Sıdkı, seçmeli kıyasın sürekli sonuç vermesi için kıyasın öncüllerinin taşıması gereken şartlardan bahseder. Bu şartlara göre seçmeli kıyasın şartlı öncülünün olumlu olması gerekir. Şartlı öncül, lüzumiyye bitişik şartlı ve inadiyye ayrık şartlı olmalıdır. Ayrıca şartlı öncül veya olumsuzlayan seçmeli öncül tümel olmalıdır.²⁴²

Seçmeli kıyasın dört tariki²⁴³ şunlardır:

1. Birinci tarikte seçmeli öncül, bitişik şartlı öncülün ön-bileşeninin aynısıdır. Bu tarik, olumluyan seçmeli öncülle bitişik şartlı öncülün ön-bileşeninin istisna edilmesiyle art-bileşenin aynısını sonuç verir. Örneğin;

Bu şey insan ise o, hayevandır. (Bitişik şartlı öncül)

Ancak bu şey, insandır. (Seçmeli öncül)

O halde bu şey, hayevandır. (Sonuç)

2. İkinci tarikte seçmeli öncül, bitişik şartlının art-bileşeninin çelişğidir. Bu tarik, olumsuzlayan seçmeli öncülle bitişik şartlı öncülün art-bileşeninin istisna edilmesiyle ön-bileşenin çelişğini sonuç verir. Örneğin;

Bu şey insan ise o hayevandır. (Şartlı öncül)

Ancak o, hayevan değildir. (Seçmeli öncül)

²⁴¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 96.

²⁴² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 130.

²⁴³ Ahmet Sıdkı, seçmeli kıyas şekillerinden "tarik" olarak bahseder.

O halde bu şey, insan değildir. (Sonuç)

3. Üçüncü tarikte olumlayan seçmeli öncül, ayrık şartlı öncülün iki cüzünden birinin aynısıdır. Bu tarik, aynı olan cüzü istisna ederek diğer cüzün çelişğini sonuç verir.

Örneğin;

Bu sayı ya çifttir ya da tektir. (Ayrık şartlı öncül)

Ancak bu şey, tektir. (Seçmeli öncül)

O halde bu sayı, çift değildir. (Sonuç)

4. Dördüncü tarikte olumsuzlayan seçmeli öncül, ayrık şartlı öncülün cüzlerinden birinin çelişğidir. Bu tarik, seçmeli öncülle ayrık şartlı öncülün çelişik olan cüzünün istisnasıyla diğer cüzün çelişğini sonuç verir. Örneğin;

Bu şey ya taş olmayandır ya da ağaç olmayandır. (Ayrık şartlı öncül)

Ancak bu şey, ağaçtır. (Seçmeli öncül)

O halde bu şey, taş olmayandır. (Sonuç)²⁴⁴

Ahmet Sıdkı, seçmeli kıyasın birinci tarikinin doğaya uygun olması nedeniyle "müstakim seçmeli kıyas" olarak adlandırıldığını, doğaya uygun olmayan diğer üç tarikin ise "gayr-ı müstakim" olarak adlandırıldıklarını söyler.²⁴⁵

2.2.1.3. Hulfi Kıyas

Ahmet Sıdkı hulfi kıyasın şartlı birleşmeli kıyas ve seçmeli kıyasın ikinci tarikinden oluşan bir kıyas olduğunu söyler. Şartlı birleşmeli kıyastan elde edilen sonuç, ikinci seçmeli kıyas için şartlı bir öncül yapılır. Örneğin;

²⁴⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 128-130.

²⁴⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 130.

Yeryüzü, aydınlık değildir. Çünkü yeryüzü aydınlık olsaydı Güneş doğmuş olurdu.

Yeryüzü aydınlık ise Güneş doğmuştur.

Her ne zaman Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur.

O halde yeryüzü aydınlık ise gündüz mevcuttur. (Sonuç)

Sonuç önermesinin art-bileşeninin çelişği istisna edilerek seçmeli kıyasın ikinci tarikinden yeni bir kıyas oluşturulur.

Yeryüzü aydınlık ise gündüz mevcuttur. (Birleşmeli kıyasın sonucu)

Ancak gündüz mevcut değildir.

O halde yeryüzü, aydınlık değildir. (Seçmeli kıyasın sonucu-Matlub)²⁴⁶

2.2.1.4. Hakki Kıyas

Ahmet Sıdkı hakki kıyasın şartlı birleşmeli kıyastan ve seçmeli kıyasın ikinci tarikinden oluşan bir kıyas olduğunu söyler. Şartlı birleşmeli kıyastan elde edilen sonuç, seçmeli kıyasın şartlı öncül yapılıdır. Örneğin;

Yeryüzü aydınlıktır. Çünkü her ne zaman Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur.

Her ne zaman Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur.

Her ne zaman gündüz mevcut ise yeryüzü aydınlıktır.

O halde her ne zaman Güneş doğmuş ise yeryüzü aydınlıktır.

İlk kıyasın sonuç önermesine ön-bileşeninin aynısı olan "Ancak Güneş doğmuştur." önermesi istisna edilerek seçmeli kıyasın birinci tarikinden yeni bir kıyas oluşturulur.

²⁴⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 130.

O halde her ne zaman Güneş doğmuş ise yeryüzü aydınlıktır.

Ancak Güneş doğmuştur.

O halde yeryüzü aydınlıktır. (İkinci kıyasın sonucu-Matlub)²⁴⁷

Ahmet Sıdkı, *Reddiyetu'l-Mi'yar* adlı eserinde bulunan kendine ait bir notta hakki kıyasın, hulfi kıyasın mukabili olan bir kıyas olduğunu belirtir.²⁴⁸ İki kıyas da bir şartlı birleşmeli ve bir seçmeli kıyastan oluşmaktadır ancak hulfi kıyasta şartlı birleşmeli kıyasın sonuç önermesinin art-bileşeninin çelişği istisna edilirken hakki kıyasta ön-bileşeninin aynısı istisna edilmektedir.²⁴⁹

2.2.2. Beş Sanat

Kıyas başlığı altında şekil (form) bakımından incelenen kıyaslar, beş sanat başlığı altında içerik (madde) bakımından ele alınır. Kıyas, içeriği bakımından burhan, cedel, hatâbe, şiir ve mugâlatadan oluşan beş kısma ayrılır.

2.2.2.1. Burhan

Mantığın beşinci bölümü, burhandır. Ahmet Sıdkı, beş sanat içerisinde itimat edilen sanatın burhan olduğunu söyler.²⁵⁰ Burhan, Îsâgûcî'de "Burhan (bilimsel kıyas), 'yakîn'i (kesin bilimsel bilgiyi) netice vermesi için yakînî öncüllerin bir araya getirilmesinden (te'lif edilmesinden) oluşan kıyastır."²⁵¹ olarak tanımlanmıştır.

Ahmet Sıdkı, burhan tanımında geçen "öncüller" ifadesinden hareketle kıyasın iki veya daha fazla öncülden oluşabileceğini ve dolayısıyla tanımın hem iki öncülden oluşan basit kıyasları hem de ikiden fazla kıyastan oluşan bileşik kıyasları içerdiğini söyler. Tanımda

²⁴⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 130.

²⁴⁸ Yıldırım, *Osmanlı Mantıkçısı Ahmed Sıdkı Bursevi'nin "Reddiyetu'l-Mi'yar" Adlı Eserinin İncelemesi ve Tahkiki*, 148, dip. 79.

²⁴⁹ "Hakki kıyas" isimlendirmesi, Gelenbevi'de de bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhan-ı Gelenbevi*, haz. İbrahim Çapak, vd., 613.

²⁵⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 142.

²⁵¹ Ebherî, "Îsâgûcî Tahkikli Neşir ve Çeviri", *Ebherî Îsâgûcî ve Şerhi*, thk. ve çev. Ferruh Özpılavcı 58.

geçen "yakîn" sözünün gerçekte mutabık olan, kesin ve sabit inanç olduğunu belirtir. Yakîn sonuç vermesi için yakîni öncüllerden oluşan bir kıyas ifadesinin ise tanımın cedel, hatâbe, şiir ve mugâlatayı dışarıda bırakarak beş sanattan sadece burhanı tanımlaması için kullanılmış olduğunu söyler.²⁵²

Ahmet Sıdkı, burhan tanımının kıyas tanımında olduğu gibi dört illeti içerdiğini ifade eder. Müellef sözü fâil illete ve sûri illete delalet etmektedir. Bu söz, müellifine işaret etmesi sebebiyle fâil illete iltizam yoluyla delalet ederken aynı zamanda burhan kıyasının formuna mutabakat yoluyla delalet etmektedir. Öncüllerden sözü, burhan kıyasının içeriğini belirtmesi nedeniyle kıyasın maddi illetine mutabakat yoluyla delalet eder. Yakîni sonuç vermesi için sözü ise amaç bildirmesi nedeniyle kıyasın gâî illetine mutabakat yoluyla delalet eder.²⁵³

Burhanı oluşturan yakîni öncüller (yakîniyyat), altı çeşittir:

1. Evveliyyat: Ahmet Sıdkı, evveliyatı "iki tarafının tasavvurunun, ikisi arasındaki bağıntının kesinliğine kâfi geldiği önermeler"²⁵⁴ olarak tanımlar. "Bir, ikinin yarısıdır." ve "Bütün, cüzden daha büyüktür." önermeleri, bu önermelerdendir.

Ahmet Sıdkı "Bir, ikinin yarısıdır." önermesini kıyas olarak şöyle ifade eder:

Bu şey, birdir. (Matvi küçük öncül)

Bir, ikinin yarısıdır. (Büyük öncül)

O halde bu şey, ikinin yarısıdır. (Sonuç)

İkinci örneğin kıyas olarak ifadesi şöyledir:

Bu şey, bütündür. (Küçük öncül)

Bütün, cüzden daha büyüktür. (Büyük öncül)

²⁵² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 131.

²⁵³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 131-132.

²⁵⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 132.

O halde bu şey, cüzden daha büyüktür. (Sonuç)²⁵⁵

İbn Sînâ, kıyaslarda kullanılan evveliyat önermelerin apaçık olan ve gizlilik (örtüklük) bulunan iki türünden bahseder. Apaçık evveliyatlarda aklın hızlı kavraması ile tasdik gerçekleşir. Gizlilik bulunan evveliyatlar, içerdikleri terimlerin tasavvurunda derinlemesine düşünölmeye muhtaçtır.²⁵⁶ Ahmet Sıdkı, yukarıda verilen örneklerden "Bütün, cüzden daha büyüktür." önermesini gizli bedihi olarak niteleyerek önermede bulunan gizliliğinin giderilmesi için "çifte suğralı"²⁵⁷ adı verilen bir kıyasla tenbih edilmesinden bahseder.²⁵⁸ Bir kıyasın sonuca ulaşmasında bazen tek bir küçük öncül yeterli gelmez. İkinci küçük öncüle duyulan ihtiyaç nedeniyle iki küçük öncül ve bir büyük öncülden kıyas oluşturulur. Bu tarz kıyaslara "çifte suğralı" denir.²⁵⁹ Ahmet Sıdkı, "Bütün, cüzden daha büyüktür." önermesinde çifte suğralı ile yapılan tenbihi şöyle gösterir:

Bütün, cüzlerden oluşandır. (Birinci küçük öncül)

Cüz, şeyden ve diğerlerinden (diğer şeylerden) oluşandır. (İkinci küçük öncül)

Cüzlerden oluşan her şey, şeyden ve diğerlerinden oluşandan daha büyüktür. (Büyük öncül)

O halde bütün, cüzden daha büyüktür. (Sonuç/matlub)²⁶⁰

Ahmet Sıdkı'nın çifte suğralı adını verdiği bu kıyas, Ahmet Cevdet Paşa'nın "tembihat" olarak adlandırdığı cümlelerle yapılan işleme benzer. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre bedihiyyat, akli ve harici olmak üzere iki kısma ayrılır. Akli bedihiyyat, bedihi

²⁵⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 132.

²⁵⁶ İbn Sînâ, *El-İşârât ve't-Tenbihât*, çev. Ali Durusoy - Ekrem Demirli, 186-187.

²⁵⁷ Ahmet Sıdkı'nın çağdaşı olan Kilisli Hocaşâde Abdullah Enverî (1825-1887) *Usûl-i Cedîde Zübdesi* adlı eserinde çifte suğralı ifadesi geçmektedir. Eserde, çifte suğralının "iki önermeyi kapsayan bir küçük öncül" olduğu hakkında bir ifade geçmektedir. Bk. Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*. ed. İbrahim Çapak, 169.

²⁵⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 132.

²⁵⁹ Necdet Çağıl, "Kur'an Nazmında Müşahede Edilen Eşsiz Mantık Örgüsüne Dair Bir Örneklendirme: Bazı Kıyas Formlarının Kur'an'a Uygulanması", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (01 Temmuz 2014), 13. Ayrıca kaynak olarak verilen bu makalede, *Zeriatu'l-İmtihan*'a atıf yapılarak eserde geçen bazı kıyas örneklerinin kullanıldığı görölmüştür.

²⁶⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 132.

önermelerde iki taraf arasındaki bağıntıyı sadece aklın kesin olarak tasdik etmesidir. Harici bedihiyyatta ise duyu organları vasıtasıyla hüküm verilir. Evveliyyat ve fitriyyattan oluşan akli bedihiyyatların birbirlerine göre açıklık dereceleri vardır. Diğerine göre kapalı olan bir bedihiyyat, delil²⁶¹ formunda söylenen ancak bir delil olmayan, sadece gerçek durum için uyarıda bulunma, açıklama ve doğrulama amacı taşıyan cümlelerle diğerine irca edilerek kuvvetlendirilir. Bu cümlelere "tembihat" adı verilir.²⁶² Ayrıca İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1946) *Mi'yâru'l-Ulûm* adlı eserinde şöyle bir ifade geçmektedir: "Yalnız bedîhiyyât delil ile ispattan müstağnîdir. Fakat hâfî olursa delil suretinde bir fıkra ile hafâsı izâle edilir ki buna da **tenbih** denir."²⁶³

2. Müşahedat: Ahmet Sıdkı, müşahedatı "kendisinde dış kuvvetler ve iç kuvvetlerle hüküm verilen önermeler"²⁶⁴ olarak tanımlar. Diğer adı "mahsusat" olan müşahedat önemelerin tanımında geçen dış kuvvetler, beş duyu organı ile hissedilen beş duyudur. Dış kuvvetler vasıtasıyla hüküm verilen önermelere hissiyyat, iç duyular anlamına gelen iç kuvvetler vasıtasıyla hüküm verilen önermelere ise vicdaniyyat adı verilir.²⁶⁵

Ahmet Sıdkı, dış kuvvetler vasıtasıyla hüküm verilen önermeye "Güneş, doğmuştur." önermesini örnek verir. Görme duyusu ile iki müşahedattan oluşan kıyas şu şekilde ifade edilir:

Bu şey, Güneş'tir.

Güneş, doğmuştur.

O halde bu şey, doğmuştur.

Ahmet Sıdkı'nın dış kuvvetlerle hüküm verildiğini söylediği diğer bir örnek ise "Ateş, yakıcıdır." önermesidir. Bu müşahedatın kıyas olarak ifadesi şöyledir:

²⁶¹ Ahmet Cevdet Paşa, delilin tanımını şöyle yapmaktadır: "Delil, iki veya daha fazla önermelerden oluşturulan ve kendisinin tasdiki, diğer önermenin tasdikini gerektiren sözdür." bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât*, sad. ve not. Hasan Tahsin Feyizli, 80.

²⁶² Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât*, sad. ve not. Hasan Tahsin Feyizli, 127-132.

²⁶³ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-Ulûm -İsâgûcî Terceme ve Şerhi-*, haz. Ahmet Yasin Çomoğlu (Çizgi Kitabevi, 2020), 130.

²⁶⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 132.

²⁶⁵ Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 224.

Bu cemre, ateştir.

Bu ateş, yakıcıdır.

O halde bu cemre, yakıcıdır.

Ahmet Sıdkı bu örneğin matvi küçük öncül ve zikredilen büyük öncülden oluşmasından daha ziyade görme ile müşahede küçük öncül ve dokunma ile müşahede büyük öncülden oluşan bir kıyas olduğunu söyler. Ahmet Sıdkı, iç kuvvetler vasıtasıyla hüküm verme örneği olarak açlık, susuzluk ve kızgınlık hissedilmesini ve "Açlık, susuzluk ve kızgınlık sahibiyiz." denilmesini gösterir.²⁶⁶

3. Mücerrebat: Ahmet Sıdkı, mücerrebatı "aklın, yakîni ifade etmesi için tekrarlanan müşahedatla hüküm verdiği önermeler" olarak tanımlar.²⁶⁷ Mücerrebatlar, tekrarlanarak kesinlik kazanan müşahedatlardır. Müşahedat ve mücerrebat arasındaki fark, mücerrebatla hükmün kesin olması için müşahedatın tekrarına ihtiyaç duyulması ancak müşahedatta böyle bir tekrara ihtiyaç olmamasıdır.²⁶⁸ Ahmet Sıdkı, müşahedat önermelerden oluşan kıyas için şu örneği verir: "Bu tedavi, sakamonya içmektir ve sakamonya içmek, safranın müşhilidir."

Bu tedavi, sakamonya içmektir.

Sakamonya içmek, safranın müşhilidir.

O halde bu tedavi, safranın müşhilidir.

Ahmet Sıdkı bu burhanın görme vasıtasıyla müşahedat küçük öncül ve mücerrebat büyük öncülden oluştuğunu söyler.²⁶⁹ Tekrarlanma yani deneyimleme sonucunda kesin olan mücerrebatın deney ve gözlem ile gerçekleştirilen tümevarımla olan benzerliğine ise değinmez. Her ikisinin dayanağı tecrübe olmasından kaynaklanan bu benzerlikteki ayırım

²⁶⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 132.

²⁶⁷ Ahmet Sıdkı'nın mücerrebat tanımı, Kâtibi'nin *Şemsiyye*'de yapmış olduğu mücerrebat tanımının aynısıdır. bk. Kazvinî, "Şemsiyye Risâlesi Tahkikli Neşir ve Çeviri", thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi*, 180-181.

²⁶⁸ Kutbüddin Muhammed b. Muhammed er-Râzî, *Tahrîrü'l-kavâ'idi'l-manţûkıyye fi şerhi'r-Risâleti's-şemsiyye* (Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1424), 459.

²⁶⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 132-133.

noktası, tikel gözlemler neticesinde sonuca yani kesin olmayan bilgiye ulaşılması ancak mücerrebatın "gizli bir kıyasın yardımı sonucunda"²⁷⁰ kesin bilgiye ulaşmasıdır.²⁷¹ Mücerrebatta yardımcı olan gizli kıyasın iki öncülü de bedihidir. Bu gizli kıyas, seçmeli ve birleşmeli kıyas kullanılarak iki şekilde gerçekleşebilir.²⁷²

4. Hadsiyyat: Ahmet Sıdkı, hadsiyyatı "aklın ilkelerden elde edilmek istenen sonuçlara hızla (ani olarak) intikali yoluyla hüküm verdiği önermeler"²⁷³ olarak tanımlar. Kıyas ile farkı, kıyasın aşamalı bir işlem olması ancak hadsin ani olarak gerçekleşmesidir. Kıyasta zihnin önce küçük terimden orta terime intikali, sonrasında orta terimden büyük terime intikali vardır. Hadste ise zihnin sezgi ile sonuçlara aniden intikali bulunmaktadır.²⁷⁴

Hadsiyyat, hadse yani sezgiye dayanan mücerrebat önermelerdendir. Kişiler, farklı sezgi kuvvetine sahip olmaları nedeniyle hadsiyyatla ulaşılan bilgilere ulaşmalarında da farklılıklar oluşturacaktır.²⁷⁵ Ayrıca hads yani sezgi vasıtasıyla bilgi elde etme, insanlarda hem fitri olarak (doğuştan) hem de bolca kıyas düzenleme alıştırmaları sonucunda sonradan meydana gelebilir. Bu kişilere göre hadsiyyat, bedihi önermeler olurken diğer kişilere göre nazari önermeler olur.²⁷⁶

Ahmet Sıdkı hadsiyyat için vermiş olduğu örnek "Ay'ın nuru, Güneş'ten kaynaklanır." önermesidir. Bu önermenin kıyas olarak ifadesini şu şekilde gösterir:

Bu ışık, Ay'ın nurudur.

Bu ışık, Güneş'ten kaynaklanır.

O halde Ay'ın nuru, Güneş'ten kaynaklanır.

Ahmet Sıdkı, örnekteki burhanın görme duyusu ile müşahadat küçük öncül ile hadsiyyat büyük öncülden oluştuğunu söyler. Ay'ın Güneş'e yakınlaşması ve uzaklaşması yani

²⁷⁰ Gazzâlî, *Mi`yâru'l-İlm İlmin Ölçütü*, çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak, 256-259.

²⁷¹ Kamil Kömürcü, "Tasdik Türleri ve Beş Sanat", *Mantık El Kitabı*, ed. İsmail Köz - Ali Çetin (Ankara: Grafiker Yayınları), 241.

²⁷² Bu gizli kıyas örnekleri için bk. Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 225.

²⁷³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 133.

²⁷⁴ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 133.

²⁷⁵ Gazzâlî, *Mi`yâru'l-İlm İlmin Ölçütü*, çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak, 258-259.

²⁷⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi`yâr-ı Sedât*, sad. ve not. Hasan Tahsin Feyizli, 124-125.

Güneş'e göre konumunun değişmesi nedeniyle Ay'ın ışığının şekillenmesinde farklılıklar meydana gelmektedir. Akıl, buradan hareketle Ay'ın ışığının, Güneş'ten kaynaklandığına intikal eder.²⁷⁷

5. Mütevatirat: Ahmet Sıdkı mütevatirata "akılın yalan üzerinde bir araya gelmelerinin tasavvur edilmediği bir kavmin ittifakından meydana gelen bir emniyet sebebiyle imkânsız olmadıklarının bilinmesinden sonra şehadetin çokluğu sebebiyle hüküm verdiği önermeler"²⁷⁸ olarak tanımlar.

"Hz. Muhammed (s.a.v.), nübüvvet iddasında bulundu ve eliyle mucize gösterdi." önermesi, mütevatir önermelerdendir. Ahmet Sıdkı, bu örneğin kıyas olarak ifadesini şu şekilde belirtir:

Hz. Muhammed (s.a.v.) ki o, nübüvvet iddasında bulundu ve eliyle mucize gösterdi.

Her nübüvvet iddiasında bulunan ve eliyle mucize gösteren kimse, sadık nebidir.

O halde Hz. Muhammed (s.a.v.), sadık nebidir.²⁷⁹

İbn Sînâ, mütevatiratta çok olmaları kaydı bulunan şahitliklerin ulaşacağı üst sınırın (meblağ) belli bir sayı ile sınırlandırılmadığını, şahitliklerin sayısının değil yeterliliğinin önemli olduğunu belirtmiştir.²⁸⁰ Ahmet Sıdkı, bu görüşe uygun olarak mütevatir önermelerde, şahitliklerin kemâlinin (yetkinliğinin) sayıdan daha önemli olduğunu ifade eder. Ahmet Sıdkı ayrıca tecrübe, hads ve tevatür yoluyla elde edilen bilginin, kişinin kendisi dışında başka biri için bir delil olmadığını belirtir.²⁸¹

6. Kıyasları kendileriyle birlikte olan önermeler: Ahmet Sıdkı bu önermeleri "akılın bu önermelerin mahkûmun aleyh ve mahkûmun bihten oluşan terimlerinin tasavvuru esnasında zihinden ayrılmayan bir vasıta ile hüküm verdiği önermeler"²⁸² olarak tanımlar. "Dört, çifttir." önermesi, kıyasları kendileriyle birlikte olan önermelerdendir. Ahmet

²⁷⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 133.

²⁷⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 133.

²⁷⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 133.

²⁸⁰ İbn Sînâ, *El-İşârât ve 't-Tenbîhât*, çev. Ali Durusoy - Ekrem Demirli, 190-191.

²⁸¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 133.

²⁸² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 133.

Sıdkı, bu burhanın matvi küçük öncül ile zikredilen büyük öncülden oluştuğunu söyler ve kıyas olarak şöyle ifade eder:

Bu sayı, dördtür. (Matvi küçük öncül)

Dört, çifttir. (Büyük öncül)

O halde bu sayı, çifttir. (Sonuç)

Ahmet Sıdkı, zikredilen büyük öncülde dördün çift olması hakkındaki hükmün, zihinde hazır bulunan bir vasıta ile yani "iki eşite bölünme" ile sabit olduğunu söyler. Bu vasıta, zihinde hazır bulunan orta terimdir.

Dört, iki eşite bölünendir. (Küçük öncül)

Her iki eşite bölünen, çifttir. (Büyük öncül)

O halde dört, çifttir. (Sonuç)²⁸³

Kıyasları kendileriyle birlikte olan önermelerin diğer adı, fitriyyattır. Akıl, evveliyattan farklı olarak zihinde hazır bulunan orta terimin aracılık etmesiyle mahkûmun aleyh (konu), akla geldiği anda mahkûmun bihe (yüklem) yüklenmesine hüküm verir.²⁸⁴

Ahmet Sıdkı, kıyasları kendisiyle birlikte olan önermelerin zihinde tertip edildiklerinde "kıyasları kendileriyle birlikte olan önermeler" adını alırken hariçte tertip edildiklerinde "tedkik" olarak adlandırıldıklarını ifade eder. Ona göre bunun sebebi, tedkikin delilin isbatı olması ve tahkikin, iddianın delille isbatı olmasıdır.²⁸⁵ Kutbuddin Razi "hariç" kelimesini, *Tahrîrû'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye fî şerhi'r-Risâleti's-şemsiyye* adlı eserinde, dipnot olarak Cürçânî'nin "meşair" kelimesine vermiş olduğu "derrâke kuvvetler" anlamını ilave ederek şöyle açıklar: "*Hariçten kasıt, meşairin (duyularla algılananların)*

²⁸³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 133-134.

²⁸⁴ Kömürcü, "Tasdik Türleri ve Beş Sanat", *Mantık El Kitabı*, ed. İsmail Köz - Ali Çetin, 239.

²⁸⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 134.

*dışındaki hariçtir.*²⁸⁶ Ahmet Sıdkı, tahkik için Nahl Sûresi'nde geçen âyetin "Gökten su indiren O'dur..."²⁸⁷ kısmını işaret eder.

O (Allah Teala), gökten suyu indirendir.

Her gökten suyu indiren, tam (mükemmel) kudretle nitelenmiştir.

O halde Allah Teala, tam (mükemmel) kudretle nitelenmiştir.²⁸⁸

Ahmet Sıdkı, tedkik için şu örneği vermektedir:

Alem, hâdistir. Çünkü alem, değişkendir.

Her değişken, hâdistir.

O halde alem, hâdistir. (Sonuç)

Ahmet Sıdkı, kıyasın küçük öncülü olan "Alem, değişkendir." önermesinin ispata muhtaç, nazari olduğunu söyler ve bu nedenle küçük öncülün isbatı için ikinci bir kıyas oluşturulur.

Alem, değişkendir. Çünkü alem, hareket ve sükundan hâli olmayan şeydir.

Her hareket ve sükundan hali olmayan şey, değişkendir.

O halde alem, değişkendir. (İkinci kıyasın sonucu)

İlk kıyasta olduğu gibi ikinci kıyasın küçük öncülü de beyana ve ispata muhtaç olan nazaridir. Ahmet Sıdkı, ikinci kıyasın küçük öncülünün itibari iddia yapılarak yeni bir kıyas oluşturulduğunu söyler:

²⁸⁶ Râzî, *Tahrîrû'l-kavâ'idî'l-manţıkiyye ft şerhi'r-Risâleti'ş-şemsiyye*, 253.; Ebherî, "Îsâgûcî ve Şerhi", *Ebherî Îsâgûcî ve Şerhi*, şrh. Ferruh Özpilavcı, 182.

²⁸⁷ Âyetin tamamı için bk. en-Nahl 16/10

²⁸⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 134.

Alem, hareket ve sükundan hâli olmayan şeydir. Çünkü alem, mütehayyizdir (yer kaplayandır).

Her mütehayyiz, hareket ve sükundan hâli olmayan şeydir.

O halde alem, hareket ve sükundan hâli olmayan şeydir. (Üçüncü kıyasın sonucu)

Ahmet Sıdkı, ispat edilmek istenen iddiaya (matluba) ulaşınca kıyas düzenlenmesinin devam edileceğini ifade eder.²⁸⁹

Ahmet Sıdkı, tedkikin sonuçlarının kıyasta yer almasına göre iki şekilde bileşik kıyas düzenlenebildiğini söyler. Sonuçları kıyasta bulunan şekline "mevsulün netaic" denir. Sonuçları kıyasta bulunmayan şekline ise "mefsulün netaic" adı verilir.²⁹⁰ Ahmet Sıdkı, mefsulün netaic yoluyla bileşik olan tedkike şu örneği verir:

Alem, bir ilahı olandır. Çünkü alem, Allah'ın zatı ve sıfatlarının dışındaki her şeydir.

Allah'ın zatı ve sıfatlarının dışındaki her şey ya cevherdir ya da arazdır.

Her cevher, mütehayyizdir.

Her mütehayyiz, hareket ve sükundan hâli olmayan şeydir.

Hareket ve sükundan hâli olmayan her şey, değişkendir.

Her değişken, hâdistir.

Her hâdis, bir yaratıcı (muhdisi) olandır.

(Her) yaratıcı, ilahıdır.

O halde alem, bir ilahı olandır. (Sonuç)

Bu örnekteki kıyasların sonuçları zikredilmeden hemen sonrasında gelen kıyasa geçilmiştir. Ahmet Sıdkı, bu kıyaslar sonuçları zikredilmeden düzenlenmeleri yani

²⁸⁹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 134.

²⁹⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 134.

sonuçlarından ayrılmış olmaları nedeniyle mefzulün netaic (sonuçları ayrık) olarak adlandırıldığını söyler.²⁹¹

Ahmet Sıdkı'nın mevsulün netaic yoluyla bileşik olan tedkik için aşağıdaki örneği vermiştir.

Alem, mütehayyizdir.

Her mütehayyiz, hareket ve sükundan hâli olmayan şeydir.

O halde alem, hareket ve sükundan hâli olmayan şeydir. (Sonuç)

Bu sonuç küçük öncül farz edilerek "Hareket ve sükundan hâli olmayan her şey, değişkendir." önermesi, büyük öncül olarak ona ilave edilir ve yeni bir kıyas oluşturulur:

Alem, hareket ve sükundan hâli olmayan şeydir.

Hareket ve sükundan hâli olmayan her şey, değişkendir.

O halde alem, değişkendir. (İkinci kıyasın sonucu)

İkinci kıyastan elde edilen sonuç küçük öncül farz edilerek "Her değişken, hâdistir." önermesi, onun büyük öncülü yapılır ve üçüncü bir kıyas oluşturulur:

Alem, değişkendir.

Her değişken, hâdistir.

O halde alem, hâdistir. (Üçüncü kıyasın sonucu)

Ahmet Sıdkı, ulaşılmak istenen sonucun "Alem, hâdistir." önermesi olması halinde kıyas tertibinin sonlandırılacağını söyler. Ancak başka bir sonuç elde edilmek isteniyorsa kıyas tertibine devam edilir. Ahmet Sıdkı, örnekteki kıyasta olduğu gibi kıyas sonuçlarının

²⁹¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 134-135.

kıyasa bitişik olması nedeniyle bu kıyasların mevsulün netaic (sonuçları bitişik) olarak adlandırıldığını belirtir.²⁹²

Burhan dışında diğer dört sanatta kullanılan ve yakîniyattan olmayan önermeler vardır. Bazı eserlerde bu önermeler, kıyasın içerikleri olan önermeler olmaları bakımından yakîniyyatlar konusu ile birlikte geçmektedir.²⁹³ Ancak Ahmet Sıdkı, yakîniyyat önerme çeşitlerini, burhanı oluşturan önermeler olması bakımından burhan başlığı altında bir arada açıklamış ancak yakîniyyat dışında kalan ve burhan dışındaki sanatlarda kullanılan diğer önerme çeşitlerini ayrı bir başlık altında bir araya toplamamıştır. Ahmet Sıdkı'nın bu önermeleri, kullanıldıkları sanat başlığı altında zikretmeyi tercih ettiği görülmektedir.

2.2.2.2. *Cedel*

Mantığın altıncı bölümü, cedeldir. Ebherî, cedeli *Îsâgûcî*'de "Cedel (diyalektik, topikler), meşhur (çoğunluğun doğru bildiği, yaygın) öncüllerden (**meşhûrâttan**) te'lif edilen kıyastır."²⁹⁴ olarak tanımlar. Ahmet Sıdkı, cedelin öncülü olan meşhurat önermelerin, zamanı ve mekânı kesin olarak belirli olmayan bir şekilde tanınmış, yaygınlaşmış önermeler olduğunu söyler. Ayrıca milletlerin ve sanat ehlinin kendilerine ait meşhuratları olduğunu ilave eder.²⁹⁵

Ahmet Sıdkı, meşhurat önermelerin yaygın olarak kullanılma sebeplerini şu başlıklar altında toplar:

1. Umumun yararını içeren meşhurat önermeler. "Adalet iyidir.", "Zulüm, çirkindir." gibi.
2. İnsanların tabiatlarındaki nezaketten kaynaklanan meşhurat önermeler. Örneğin "Zayıfların gözetilmesi, övülmüştür ve methedilmiştir." gibi.

²⁹² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 135.

²⁹³ Bk. Kazvini, "Şemsiyye Risâlesi Tahkikli Neşir ve Çeviri", thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi*, 180-189.; Râzî, *Tahrîrû'l-kavâ'idî'l-mantıkiyye fi şerhi'r-Risâleti's-şemsiyye*, 457-467.; Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât*, sad. ve not. Hasan Tahsin Feyizli, 135-136.; Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhan-ı Gelenbevi*, haz. İbrahim Çapak, vd., 625-630.

²⁹⁴ Ebherî, "Îsâgûcî Tahkikli Neşir ve Çeviri", *Ebherî Îsâgûcî ve Şerhi*, thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı 60.

²⁹⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 136.

3. İnsanların infiallerinden kaynaklanan meşhurat önermeler. Örneğin Mecusiler, Çin halkı ve Hint halkına göre hayvan kurban etmenin kabih (çirkin) olması ancak diğerlerine göre kabih olmaması gibi.

4. Şeriatler ve âdablardan kaynaklanan meşhurat önermeler. Örneğin kanuni emirler gibi.²⁹⁶

Yanlış olma ihtimali bulunan meşhurat önermelerin ileri derecede yaygın hale gelmeleri, evveliyat önermelerle karıştırılmalarına yol açabilir. Ahmet Sıdkı evveliyat ile ileri derecede yaygın olan meşhuratın karıştırılmaması için aralarında şu şekilde ayırım yapılabildiğini söyler: İnsan kendi nefsinin ve aklını, aklına uymayan bütün işlerden arınmış olarak farz ettiğinde meşhuratla değil evveliyatla hükmedecektir.²⁹⁷ Ahmet Sıdkı, yanlış meşhurat önermeye örnek olarak Mecusiler'in meşhur ancak yanlış olan "Hayvanların kurban edilmesi, çirkindir." sözünü gösterir. Hak ehlinin "Eti yenilen hayvanların besmeleyle kurban edilmesi, caizdir." sözü ise yaygın ve doğru bir meşhurattır.²⁹⁸

Ahmet Sıdkı, meşhurat önerme hakkında bu bilgilendirmeden sonra cedel hakkında bilgi verir. Cedel ya da diğer adıyla mücadele, insanları dünya ve ahiret işlerinde menfaat sağlayan şeylere teşvik etme veya husumet için kullanılır. Ahmet Sıdkı, cedelin insanları menfaat sağlayan şeylere teşvik etmede kullanımını caiz hatta vacip olarak görür. Ahmet Sıdkı, cedelin vacip olmasını Nahl Sûresi'nde geçen âyetin "...onlarla en güzel yöntemle tartış..."²⁹⁹ kısmına dayandırır. Âyette geçen mücadele etme emrinin nedbi emir olması nedeniyle cedelin bu yönde kullanımının mendup³⁰⁰ olduğunu söyler.³⁰¹

Ahmet Sıdkı, cedelin öncüllerinde meşhuratın yanı sıra *İsâgûcî*'de bahsedilmeyen müsellemat önermelerin kullanıldığını söyler. Müsellematı kısaca "hasımdan doğru kabul edilen ve genel veya özel olarak kabul görmüş olmaları önemli olmadan kelamın

²⁹⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 136.

²⁹⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 136.

²⁹⁸ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 136.

²⁹⁹ Âyetin tamamı için bk. en-Nahl 16/125

³⁰⁰ "Mendup: Şâriin yapılmasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği fiil anlamında usûl-i fıkıh terimi." Bk. Ferhat Koca, "Mendup", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Haziran 2023).

³⁰¹ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 137.

üzerlerine bina edildiği önermeler” olarak tanımlar.³⁰² Tanımda geçen özel kabul görme ifadesi ile müsellemat önermenin fıkıh usulü gibi bir ilim alanında doğru ve kullanılır olması hakkında özel olarak kabul görmüş olması kastedilmektedir. Ahmet Sıdkı, müsellematın özel kabul görmesine örnek olarak kadınların ziynet eşyasında zekât bulunması hakkında bir hadisle hüküm verilmesini gösterir.³⁰³

2.2.2.3. *Hatâbe*³⁰⁴

Mantığın yedinci bölümü hatâbedir. Ebherî, hatâbeyi “**Hatâbe** (retorik), kendisine inanılan bir şahıstan (doğru) **kabul edilerek** alınan öncüllerden (**makbûlât**) veya (doğru olduğu) **zannı** (galip) olan öncüllerden (**maznûnât**) te'lif edilen kıyastır.” şeklinde tanımlar.³⁰⁵ Ahmet Sıdkı'ya göre bu tanımda makbulat ve maznunat önermelerin zikredilme sebebi, hatâbe ile diğer sanat türleri olan cedel, burhan, şiir ve mugâlatanın karışmasını önlemektir.³⁰⁶

Ahmet Sıdkı, hatâbenin oluşturulmasında kullanılan makbulat önermeleri, “peygamberler ve evliyalar gibi mucizeler ve kerametlerden olan semavi bir durum nedeniyle veya ilim ve zühd ehli gibi akıl ve dinde daha üst seviyede uzmanlaşması nedeniyle kendisine güvenilen bir zattan doğru olarak kabul edilen önermeler”³⁰⁷ olarak tanımlar. Ayrıca makbulatın Allah Teala'nın emrini ta'zimde ve mahlukata şefkat göstermede oldukça faydalı olduğu görüşündedir.³⁰⁸

³⁰² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 137.

³⁰³ Bu örnek, Kutbuddin Râzî'nin *Tahrîrû'l-Kavâ'id-il-Mantıkîyye fî Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye* adlı eserinde bahsi geçen hadisin haber-i vahid olması nedeniyle fıkıhçı tarafından zekât için istidlalde kullanımına örnek olarak verilmiştir. bk. Râzî, *Tahrîrû'l-kavâ'id-il-mantıkîyye fî şerhi'r-Risâleti's-şemsiyye*, 463.; Bu bilgiye *Şemsiyye Risâlesi* adlı eserde Ferruh Özpilavcı tarafından yapılan şerh vasıtasıyla ulaşılmıştır. Ayrıca bk. Kazvinî, “Şemsiyye Risâlesi ve Şerhi”, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi*, şrh. Ferruh Özpilavcı, 427-428.

³⁰⁴ “Hatâbe”, mantıkta kullanılan sanatın adıdır. “Hitâbet” ise “hatîb”in bu sanatı kullanarak konuşmadır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Hatâbe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Haziran 2023). Ayrıca bk. Mahmut Kaya, “Hitâbet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Haziran 2023).

³⁰⁵ Ebherî, “İsâgüci Tahkikli Neşir ve Çeviri”, *Ebherî İsâgüci ve Şerhi*, thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı, 60.

³⁰⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 138.

³⁰⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 138.

³⁰⁸ Ahmet Sıdkı'nın yapmış olduğu makbulat tanımının aynısı, Razi'nin *Tahrîrû'l-kavâ'id-il-mantıkîyye fî şerhi'r-Risâleti's-şemsiyye* adlı eserinde de geçer. bk. Râzî, *Tahrîrû'l-kavâ'id-il-mantıkîyye fî şerhi'r-Risâleti's-şemsiyye*, 463.

Hatâbede kullanılan diğer öncül maznunat, "aksi caiz olmakla birlikte daha üstün olan bir hükümle hüküm verilen önermeler"³⁰⁹ anlamına gelir. Ahmet Sıdkı, maznunat önermeleri tanımlamamış, örnekler üzerinden maznunat önermeyi açıklamıştır. Ahmet Sıdkı'nın maznunat için verdiği ilk örnek şudur:

Zeyd, gece dolaşandır.

Gece dolaşan herkes, hırsızdır.

O halde Zeyd, hırsızdır.

Ahmet Sıdkı'nın maznunat için vermiş olduğu ikinci örnek ise şu şekildedir:

Bu avlu duvarı, toprak dökülen bir duvardır.

Kendisinden toprak dökülen her duvar, çöker.

O halde bu avlu duvarı, çöker.³¹⁰

Ahmet Sıdkı'ya göre hatâbenin amacı, Kur'an-ı Kerim'de Nahl Sûresi'nde geçen âyette bulunan "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış..."³¹¹ emrine uygun olarak hatiplerin yaptığı gibi insanları geçim ve ahiret işlerinde menfaat sağlayan şeylere heveslendirmektir.³¹²

2.2.2.4. Şiir

Mantığın sekizinci bölümü olan şiirin Îsâgûcî'deki tanımı, "Ruhun rahatlamasına veya sıkılmasına yol açan öncüllerden oluşan kıyastır."³¹³ şeklinde yapılmıştır. Lugatte "ilim"

³⁰⁹ Ali b. Muhammed Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Mücemu't-Târîfât*, nşr. Muhammed Sıddık el-Minşâvî, (Kahire: Dâru'l Fazîle, 2004), "Maznunat", 184.

³¹⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 137-138.

³¹¹ Âyetin tamamı için bk. en-Nahl 16/125

³¹² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 138.

³¹³ Ebherî, *Îsâgûcî Mantığa Giriş*, ed. Ali Durusoy, thk. ve çev. Hüseyin Sarıoğlu, 93.

yani bilme anlamına gelen şiir, mantık terimi olarak “muhayyelattan oluşan bir kıyastır ve amacı, heveslendirme ve nefret ettirme ile nefsin harekete geçirilmesidir.”³¹⁴

Şiir tanımında bahsi geçen ruh yani nefis, bedenden bağımsız olarak kabul edilen manevi bir cevherdir. Ayrıca İlk Çağ ve Orta Çağ'da nefis, terim olarak hem insan psikolojisine ait özellikleri hem de bitkiler de dahil olmak üzere canlı olan her şeyde mevcut olan canlılığı kapsayan oldukça geniş kapsamlı bir terim olarak kullanılmıştır.³¹⁵

Ahmet Sıdkı, *Zeriat'ul İmtihan*'ın beş sanat bölümünde şiir kıyasında kullanılan öncüller için ayrı bir terim kullanmamıştır. Bu iki öncül türünü sadece birer örnek üzerinden açıklamakla yetinmiştir. Ahmet Sıdkı, nefsi hoşnut eden öncüller için şu örneği verir:

İçki, nefsi memnun eder. Çünkü içki, akıcı bir yakuttur.

Her akıcı yakut, nefsi memnun eder.

O halde içki, nefsi hoşnut eder.

Ahmet Sıdkı, ruhun sıkıntı duyduğu öncüllerden oluşan kıyas için şu örneği verir:

Bu bal, nefsi rahatsız eder. Çünkü bu bal, kusmaya sebep olan acıdır.

Her kusmaya sebep olan acı, nefsi rahatsız eder.

O halde bu bal, nefsi rahatsız eder.³¹⁶

Şiirde kullanılan öncüller, hayalidir.³¹⁷ Hayal edilen yani muhayyel olan bu öncüller “doğru veya yanlış, kabul edilebilir veya edilemez olsun insanda sevinç ve huzura yahut nefret ve sıkıntıya yol açan önermelerdir.”³¹⁸ Kullanıldıkları şiirin yapısı nedeniyle etkileri daha da artan muhayyelat önermeler, insanların çoğu üzerinde yanlış oldukları

³¹⁴ Cürcânî, “Şiir”, nşr. Muhammed Sıddık el-Miñşâvî, 109.

³¹⁵ Ömer Türker, “Nefis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Haziran 2023).

³¹⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 138.

³¹⁷ Kömürcü, “Tasdik Türleri ve Beş Sanat”, *Mantık El Kitabı*, ed. İsmail Köz - Ali Çetin, 256.

³¹⁸ M. Naci Bolay, “Beş Sanat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Haziran 2023).

bilinmeleriyle birlikte ikna gücü oldukça kuvvetli önermelerdir.³¹⁹ Ahmet Sıdkı, vezinle ve güzel sesle süslenen şiir kıyasının amacının, heveslendirme ve korkutma yoluyla nefsin harekete geçirilmesi olduğunu ifade eder.³²⁰

2.2.2.5. *Mugâlata*

Mantığın dokuzuncu ve son bölümü mugâlatadır. Ebherî, *Îsâgûcî*'de mugâlatayı "Mugâlata (safсата), doğruya (hakka) benzeyen veya (çoğunluğun doğru gördüğü) meşhur öncüllere benzeyen yanlış (kâzib) öncüllerden (**müşebbehâtan**) ya da vehme dayalı yanlış öncüllerden (**vehmiyyâtan**) te'lif edilen kıyastır."³²¹ şeklinde tanımlar.

Ahmet Sıdkı, tanımda geçen hakka benzeyen yanlış öncüllerin "safсата" olarak adlandırıldığını söyler.³²² Hakka benzeyen yanlış öncüllerden oluşan mugâlata için şu örneği verir:

Bu resim, attır.

Her at, kişneyendir.

O halde bu resim, kişneyendir.³²³

Ahmet Sıdkı, mugâlata tanımında hakka benzeyen yanlış öncüller ifadesinin tercih edilme sebebini, İsmail Hakkî'nin hak ve doğru kavramlarının farklılığı hakkındaki görüşlerine yer vererek açıklar. Dinler ve mezhepler gibi alanlarda kullanılan hak lafzının kullanım alanı, doğru lafzına göre daha geniştir. Önermelerde kullanımı daha yaygın olan doğru lafzının gerçekte mutabakatı, hüküm bakımından dikkate alınırken hak lafzının gerçekte mutabakatı ise hak (doğru) olması bakımından dikkate alınmaktadır.³²⁴ Ahmet Sıdkı,

³¹⁹ İbrahim Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 269-270.; Kömürcü, "Tasdik Türleri ve Beş Sanat", *Mantık El Kitabı*, ed. İsmail Köz - Ali Çetin, 246-247.; Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan, vd., 239-240.

³²⁰ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 138.

³²¹ Ebherî, "Îsâgûcî Tahkikli Neşir ve Çeviri", *Ebherî Îsâgûcî ve Şerhi*, thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı, 60.

³²² Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 140.

³²³ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 140.

³²⁴ İsmail Hakkî, *Furuk Hakkî* (Dersaadet (İstanbul): Sahafiyeye-i Osmaniyye Şirketi, 1310), 156.; *Furuk Hakkî*'de hak ve doğru arasındaki farklılığın ifade edildiği bölüme Mehmet Faruk Çifçi'nin hazırlamış olduğu doktora tezi içerisinde yer alan eserin tahkikli nüshası vasıtasıyla ulaşılmıştır. bk. Mehmet Faruk

doğru ve hakkın çelişikleri bakımından meydana gelen bir duruma dikkat çeker. Doğru lafzı, çelişği olan yanlış lafzı ile bir araya gelemez. Ancak eş anlamlısı olan hak lafzının çelişği olan batıl lafzı ile bazı önermelerde bir araya gelebilir. Çünkü bu lafızların gerçekte mutabakatları, İsmail Hakkî'nin dediği gibi farklı açılardan dikkate alınmaktadır. Ahmet Sıdkı, bazı önermelerde doğrunun, hakkın çelişği olan batılla bir araya gelebilmesine rağmen hakkın, doğrunun çelişği olan yanlışla bir araya gelemediğini ayrıca belirtir. Hak ve yanlışın bir önermede bir araya gelmesine örnek olarak "Allah Teala'nın varlığını inkâr eden kimse, kâfirdir." önermesini verir. Bu önermenin içeriği olan "Allah Teala'nın varlığını inkâr edenin küfrü" batıl olmasına rağmen gerçekte mutabakatı nedeniyle doğrudur. Ancak Allah Teala'nın varlığını inkâr etmek, batıldır. Dolayısıyla batıl ve doğru, bu önermede bir araya gelmiştir. Ahmet Sıdkı, bu nedenle mugâlata tanımında hakka benzeyen ifadesinin kullanımının daha uygun görüldüğünü ifade eder.³²⁵

Ahmet Sıdkı, mugâlata tanımında geçen meşhurata benzeyen öncüllere "müşâgabe" adı verildiğini söyler.³²⁶ Ancak bu öncüller için örnek vermez. Tanımda geçen diğer öncül türü olan vehmiyyat önermeleri ise "Ölü, kendisinden korkulandır." örneği üzerinden açıklar.

Bu şahıs, ölüdür.

Her ölü, kendisinden korkulandır.

O halde ölü, kendisinden korkulandır.

Ahmet Sıdkı, aklın vehmin "Ölü, kendisinden korkulandır." iddiasının çelişği olan "Ölü, kendisinden korkulmayandır." önermesini tespit ederek vehme karşı çıktığını söyler. Ayrıca aklın ulaştığı bu sonuca rağmen vehmin kendi iddiasından vazgeçmediğini belirtir. Aklın vehmin iddiasının çelişğini tespit etmesi, şu şekildedir:

Çifçi, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2013), 326.

³²⁵ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 139-140.

³²⁶ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 140.

Ölü, cemaddır.

Her cemad, kendisinden korkulmayandır.

O halde ölü, kendisinden korkulmayandır.

Ahmet Sıdkı, ayrıca hasmın yanıtılması ve susmasının sağlanmasında faydalı olan mugâlatanın en büyük faydasının mugâlataya düşülmesinden koruması olduğunu ifade eder.³²⁷

³²⁷ Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan*, 140.

3. BÖLÜM

ZERİAT'UL İMTİHAN "TASDİKAT" BÖLÜMÜ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNE TERCÜMESİ

Bu bölümde Ahmet Sıdkı Bursevi'nin, Ebherî'nin *İsagoci* 'sine şerh olarak yazmış olduğu *Zeriatu'l-İmtihan* adlı eserinin "tasdikat" kısmının Arapça orijinal metni ve Türkçe tercümesi yer almaktadır. Metnin yazımında yer alan Arapça harfler, *Zeriatu'l-İmtihan*'ın bu çalışmada esas olarak alınan h. 1325 tarihli baskısındaki¹ şekliyle kullanılmıştır. Yazım yanlışlığı veya baskı hatası olduğu düşünülen yerlerde dipnot verilerek düzeltmeler yapılmıştır. Dipnotlarda yer alan düzeltmelerde, *Zeriatu'l-İmtihan*'ın h. 1325 tarihli baskısı ile h. 1303² tarihli baskısının karşılaştırılması suretiyle en uygun olduğu düşünülen ifadeler tercih edilmiştir.

Zeriatu'l-İmtihan'ın Arapça orijinalinde Ebherî'nin *İsâgûcî*'sinin metni, parantez içerisinde yazılmıştır. Çalışmanın bu bölümünün birinci kısmında yer alan Arapça orijinal metin içerisinde bulunan *İsâgûcî* metninin yazımında eserin aslına uygun olarak parantezler kullanılmıştır. Parantez kullanımının yanı sıra iki metnin ayırt edilmesinde yardımcı olması amacıyla *İsâgûcî* metninin yazımında kalın yazım stili tercih edilmiştir. Bu bölümün ikinci kısmında yer alan *Zeriatu'l-İmtihan*'ın Türkçe tercümesinde ise *İsâgûcî* metninin yazımında kullanılan parantezler kaldırılmış ve sadece kalın yazım stili kullanılmıştır.

3.1. ZERİAT'UL İMTİHAN "TASDİKAT" BÖLÜMÜ

[1] والمفارغ من مبادئ التصورات ومقاصدها اراد الشروع في مبادئ التصديقات من القضايا واحكامها من التناقض³ والعكس المستوى ومن عكس النقيض وتلازم الشرطيات فقال الباب الثالث من الابواب التسعة للمنطق دوال (القضايا) واحكامها وقال القضايا لانه انما جعل انواع القضايا موضوعات المسائل في مباحث الآتية وقال الحملي

¹ Ahmet Sıdkı Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan* (Dersaadet (İstanbul): Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1325).

² Ahmet Sıdkı Bursevi, *Zeriatu'l-İmtihan* (Şirket-i Sahafıyye-i Osmaniye, 1303).

³ التناقض

كذا والشرطية كذا مثلا وللايماء والاشارة الى ذلك قال القضايا فحينئذ قوله القضايا جمع انواعى وليس بجمع افرادى ههنا

[2] وقوله الباب الثالث القضايا باعتبار الموضوع شخصية على المشهور لكون لام القضايا محمولا على العهد النوعى وهذا القول قضية حملية مهمة على التحقيق لكون الباب الثالث عبارة عن الالفاظ مع ان الالفاظ من قبيل الاعراض وتشخص العرض تابع الى تشخص محله كما قال السيد الشريف قدس سره اللطيف

[3] وهذه القضية موجبة كلية على مذهب البعض من المنطقيين لان اللام العهد النوعى عند هذا البعض سور الموجبة الكلية وجنس (القضية) وحقيقة القضية وماهية القضية بل طبيعية القضية (قول) سواء كان قولا ملفوظا ان كان هذا القول تعريفا للقضية الملفوظة او قولا معقولا ان كان هذا القول تعريفا للقضية المعقولة

[4] والقول لفظ مشترك بين القول الملفوظ وبين القول المعقول واذا صح ارادة المعنيين من اللفظ المشترك فيجوز استعماله فى التعريف بلا قرينة معينة لاحد معنييه مع انه يجوز ان يكون هذا القول تعريفا للقضية الملفوظة او للمعقولة فحينئذ يصح ارادة المعنيين من اللفظ المشترك فيجوز استعماله فى هذا التعريف

[5] (يصح ان يقال لقائله) اى لحاكم هذا القول (انه) اى القائل والحاكم (صادق فيه) اى فى ذلك القول (او كاذب فيه) اى فى ذلك القول وقوله قول جنس قريب للقضية الملفوظة او للقضية المعقولة كما قال القطب فى التصديقات وقوله يصح ان يقال لقائله الى آخره فصل قريب لها فحينئذ يكون هذا التعريف مركبا من الجنس القريب ومن الفصل القريب فيكون التعريف حدا تاما

[6] * اعلم اما⁴ التعريف المشهور للقضية هو قول يحتمل الصدق والكذب وانما عدل المصنف عن التعريف المشهور الى هذا التعريف للاحتراز عن الدور وان امكن الجواب عنه ولزوم الدور لان الصدق مطابقة حكم القضية للواقع والكذب عدم مطابقة حكم القضية للواقع

[7] فحينئذ يتوقف معرفة القضية على معرفة الصدق والكذب ومعرفة الصدق والكذب تتوقف على معرفة القضية فيلزم الدور والصادق المذكور فى تعريف المصنف للقضية ههنا بمعنى اخبار النسبة المطابقة للواقع

[8] والكاذب بمعنى اخبار النسبة الغير المطابقة للواقع فلا دور فى تعريف المصنف ههنا للقضية بقوله قول يصح ان يقال لقائله انه صادق فيه او كاذب فيه لان المصنف ذكر ههنا الصادق والكاذب اللذين هما حال قائل القضية وليس حال حكم القضية حتى يلزم الدور فتأمل

[9] فان قلت هذا التعريف غير شامل لمثل قولنا السماء فوقنا لانه لا يحتمل الكذب مع ان هذه القضية من افراد المعرف وكل تعريف شأنه كذا فهو غير جامع لافراد المعرف وكل تعريف غير جامع لافراد المعرف فهو باطل فهذا التعريف باطل قلت لا نسلم ان قولنا السماء فوقنا لا يحتمل الصدق والكذب كيف ان هذا القول يحتمل الصدق والكذب بالنظر الى الذهن وان كان صادقا بالنظر الى الخارج فيكون تعريف القضية جامعا لافراد المعرف

[10] ومجموع قوله القضية قول يصح ان يقال لقائله انه صادق فيه او كاذب فيه فهو باعتبار الموضوع قضية حملية طبيعية لكونه عكس التعريف فان المعرف وهو قوله القضية ههنا مبتدأ والتعريف ههنا خبره

[11] وكلما كان المعرف مبتدأ والتعريف خبرا فيكون الحكم على مفهوم المعرف فيكون المعرف مع التعريف قضية حملية طبيعية وهذا التعريف حدا سمي لكون القضية من قبيل الامور الاعتبارية

ان 4

- [12] **(وهي)** اى القضية باعتبار الطرفين **(اما حملية)** وهى ما ينحل طرفاها الى مفردين بالفعل او بالقوة عند عمر الكاتبى ومعنى الانحلال ان يجعل القضية خالية عن الرابطة وعند الشيخ ان الحملية ما يكون طرفاها الى مفردين بالفعل او بالقوة وعند العصام ان الحملية قضية تقتضى نسبتها اجمال الطرفين
- [13] والمفرد بالفعل ما يعبر عنه بلفظ مفرد والمفرد بالقوة ما يمكن ان يعبر عنه بالفظ مفردة كقولنا هذا ذاك اوالموضوع محمول او هو مثل قولنا الحيوان الناطق ينتقل بنقل قدميه
- [14] فان قلت يمكن ان يعبر بالمفرد من طرفى الشرطية كما يعبر من طرفيها بالمقدم والتالى فما الفرق بين الحملية والشرطية فى ذلك قلت لا يمكن التعبير بالمفرد من طرفى الشرطية عند بقاء الاتصال والانفصال وعند بقاء اللزوم والعناد والاتفاق بخلاف الحملية
- [15] فانها يمكن ان يعبر من طرفيها بالمفرد عند بقاء كونها حملية بطريق ان يقال ان موضوع الحملية محمولها ولا يقال ان مقدم هذه الشرطية تاليها بل يقال ان مقدم هذه الشرطية مستلزم لتاليها فحينئذ لا يبقى ان تكون الشرطية متصلة لزومية بل تكون مؤولة بالحملية
- [16] والقضية باعتبار الطرفين اما ما ينحل طرفاها الى المفردين بالقوة او بالفعل واما ما لا ينحل طرفاها الى المفردين فالاول حملية والثانى شرطية وكل شىء شأنه كذا فهو نوعان فالقضية باعتبار الطرفين نوعان
- [17] والشرطية اما ما يحكم فيها بصدق قضية او لا صدقها على تقدير صدق قضية اخرى واما ما يحكم فيها بين التنافى بين القضيتين في الصدق والكذب معا او فى احدهما فقط او بنفيه فالاول متصلة والثانى منفصلة
- [18] فالشرطية اما متصلة واما منفصلة وكل شىء شأنه كذا نوعان فالشرطية ايضا نوعان فحينئذ يكون القضية جنس الحملية والشرطية نوعى القضية ويكون الحملية جنس المحصورات الاربع ويكون المحصورات انواع الحملية
- [19] ويكون الشرطية جنس المتصلة والمنفصلة ويكون المتصلة والمنفصلة نوعى الشرطية ويكون المتصلة جنس اللزومية والاتفاقية واللزومية والاتفاقية تكونان نوعى المتصلة
- [20] ويكون المنفصلة جنس الحقيقة وممانعة الجمع وممانعة الخلو وتكون الحقيقة وممانعة الجمع وممانعة الخلو انواع المنفصلة وهذه الاسئلة اوردت على الطلبة من طرف السئلة عند الامتحان وعند التجربة فتدبر
- [21] فالحملية كائنة **(كقولنا زيد كاتب)** يعنى ان قولنا زيد كاتب حملية لان قولنا زيد كاتب ما ينحل طرفاها الى المفردين وكل ما ينحل طرفاها الى المفردين فهو حملية فينتج القياس الحاصل بطريق الصغرى السهلة الحصول ان قولنا زيد كاتب حملية باعتبار الطرفين وباعتبار العدول والتحصيل موجبة محصلة
- [22] فان القضية باعتبار وجود الطرفين وعدمهما اما معدولة الموضوع وهى ما يكون اداة السلب فيها جزءاً من الموضوع كقولنا اللاحى جماد واما معدولة المحمول وهى ما يكون اداة السلب فيها جزءاً من المحمول كقولنا الجماد لا عالم وما معدولة الطرفين وهى ما يكون اداة السلب فيها جزءاً من الموضوع والمحمول جميعا كقولنا اللاحى لا عالم واما محصلة وهى ما لم يكن اداة السلب جزءاً من الموضوع والمحمول كقولنا كل انسان حيوان
- [23] والسالبة المحصلة تسمى سالبة بسيطة بمعنى ما يكون اقل جزءاً والبسيط اما بسيط حقيقى واما بسيط اضافى والبسيط الحقيقى ما لا جزء له كالنقطة والعقول العشرة عند الفيلسفى

- [24] والبسيط الاضافى ما يكون اقل جزأ مثل الثالثة⁵ البسيطة كقولنا لا شيء من الانسان بحجر لان السالبة البسيطة اقل جزأ من السالبة المعدولة كقولنا لا شيء من الملاحى بانسان
- [25] (واما شرطية) وهى ما لا ينحل طرفاها الى مفردين عند عمر الكاتبى او ما يكون طرفاها مفردين عند الشيخ وعند العصام ان الشرطية قضية تقتضى نسبتها تفصيل الطرفين
- [26] (متصلة) وهى التى يحكم فيها يصدق قضية او لا صدقها على تقدير صدق قضية اخرى (كقولنا ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود) يعنى ان قولنا ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود شرطية متصلة لان هذا القول ما لا ينحل طرفاها الى مفردين ويحكم فيها بصدق قضية على تقدير صدق قضية اخرى
- [27] وكل شيء شانه كذا فهى شرطية متصلة فينتج القياس الحاصل من شكل الاول ان قولنا ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود شرطية متصلة وهو المطلوب والشمس كوكب درى والقمر كوكب ذو محق والوجود هو الكون فى الاعيان
- [28] (واما شرطية متصلة⁶) وهى التى يحكم فيها بالتنافى بين القضيتين فى الصدق والكذب معا اوفى احدهما فقط او بنفيه (كقولنا العدد اما لن⁷ يكون زوجا او فردا) يعنى ان هذا القول ما لا ينحل طرفاها الى مفردين ويحكم فيها بالتنافى بين القضيتين فى الصدق والكذب معا وكل شيء شانه كذا فهى شرطية منفصلة فهذا القول شرطية منفصلة
- [29] والعدد هو عبارة عن نصف مجموع الحاشيتين مثل الخمسة فان الحاشية الواقعة تحتها هى الاربعة والحاشية التى كانت فوقها هى الستة ومجموع الستة والاربعة هو عشرة ونصف العشرة هو خمسة وقس البواقي من الاعداد على الخمسة
- [30] فان قلت ان تعريف العدد لا يصدق على الواحد لان الواحد لم يوجد تحته حاشية وان كان فوقه حاشية هى اثنان مع ان الواحد من افراد العدد المعرف ههنا وكل تعريف هذا شانه فهو غير جامع لافراد المعرف وكل تعريف غير جامع لافراد المعرف فهو باطل فهذا التعريف باطل قلنا لا نم ان الواحد من الافراد المعرف كيف ان الواحد فرد غير مشهور من العدد مع ان المراد من هذا التعريف بيان الافراد المشهورة من العدد فحينئذ يخرج الواحد عن المعرف كما يخرج عن التعريف
- [31] فيكون جامعا لافراد المعرف والزوج هو الانقسام بمتساويين والفرد عدم الانقسام بمتساويين فيكون قولنا العدد اما ان يكون زوجا او فردا حقيقة
- [32] (والجزء) وهو ما يتركب الشيء منه ومن غيره (الاول) كائنا (من الحملية يسمى) اى الجزء الاول منها (موضوعا) لانه يوضع المحمول عليه
- [33] ولام الجزء الاول محمول على استغراق فيكون سور الموجبة الكلية فح هذه القضية محصورة مسورة موجبة كلية لان الحكم فيها على كل الافراد بالايقاع
- [34] وموضوع هذه القضية وهو قوله الجزء الاول من الحملية فهو المفرد بالقوة ومحمول هذه القضية جملة يسمى موضوعا والمحمول فى هذه القضية فهو ايضا المفرد بالقوة

⁵ السالبة

⁶ منفصلة

⁷ ان

- [35] وان مثل القضية ثنائية لكن كلمة يسمى ههنا رابطة زمانية كما كان كلمة كان رابطة زمانية فى قولنا زيد كان عالما فان الرابطة هى اللفظ الدال على النسبة الحكيمية
- [36] فان كانت الرابطة فى قالب الاسم فتسمى رابطة غير زمانية بل رابطة اسمية كما فى قولنا زيد هو عالم
- [37] وان كانت الرابطة فى قالب الفعل فتسمى رابطة زمانية كما فى قولنا زيد كان عالما كذا ذكره قطب الدين الرازى عليه رحمة البارى فى التصديقات
- [38] والمفعول الاول لكلمة يسمى فهو مبتدأ فى الاصل ومفعوله الثانى خبر فى الاصل لان كلمة يسمى من قبيل الملحقة بافعال القلوب فى مجرد الدخول على المبتدأ والخبر وان قال البعض ناقلا عن الصحاح ان الباء الجارة محذوفة عن المفعول الثانى لكلمة يسمى
- [39] وح محمول هذه القضية موضوعا وكلمة يسمى رابطة زمانية فيكون محمول هذه القضية مفردا بالفعل فيكون هذه القضية ثلاثية فيكون الرابطة فيها كلمة يسمى تظن *
- [40] وزعم البعض ان مثل القضية طبيعية مع ان امثال هذه القضية موجبة كلية منطبقة على جميع جزئياتها من حيث يتعرف ويستنبط منها احكام جزئياتها بطريق الصغرى السهلة الحصول بان يقال ههنا ان زيدا فى قولنا زيد كاتب هو الجزء الاول من الحملية
- [41] والجزء الاول من الحملية موضوع فينتج القياس الحاصل من الشكل الاول ان زيدا فى قولنا زيد كاتب موضوع فظهر ان هذه القضية ثلاثية محصورة مسورة موجبة كلية منطبقة على جميع جزئياتها وامثالها كذلك ولا يكون مثل هذه القضية طبيعية لان الطبيعية لا تكون الكبرى للشكل الاول لكون الحكم فيها على المفهوم مع ان الحكم فى كبرى الشكل الاول على الافراد فافهم
- [42] (والثانى) اى الجزء الثانى من الحملية يسمى (محمولا) لمحمولته على الموضوع
- [43] (والجزء الاول من الشرطية) اى شرطية كانت (يسمى) اى الجزء الاول من الشرطية (مقدما) لتقدمه على التالى فى الذكر والحال فى هذه القضية مثل الحال فى قوله والجزء الاول من الحملية آه
- [44] (و) الجزء (الثانى) من الشرطية يسمى (تاليا) والتالى مأخوذ من التلو وهو بمعنى التبعية والتالى لازم للمقدم لكونه ملزوما له فلذا يسمى تاليا
- [45] وكل واحد من الموضوع والمحمول والمقدم والتالى فهى انواع اجزاء القضية واجزاء القضية الحملية ثلاثة عند القدماء الجزء الاول منها هو الموضوع والجزء الثانى منها هو المحمول والجزء الثالث منها هو النسبة بين بين
- [46] وكذا اجزاء الشرطية ثلاثة عند القدماء الجزء الاول منها هو المقدم والجزء الثانى منها هو التالى والجزء الثالث منها هو النسبة بين بين وهى نسبة بها يرتبط المحمول على الموضوع ويرتبط المقدم على التالى وقال البعض ان النسبة بين بين هى الثبوت فى الموجبة والسلب فى السالبة
- [47] واجزاء القضية عند المتأخرين اربعة الموضوع والمحمول والنسبة بين بين والنسبة التامة الخيرية فى الحملية والمقدم والتالى والنسبة بين بين والنسبة التامة الخيرية فى الشرطية وهى وقوع النسبة او لا وقوعها
- [48] اعلم ان ثمرة الخلاف ومنشأ الاختلاف بينهما ان الاجزاء الثلاثة الاول شرط التصديق فان التصديق بسيط لكون التصديق عبارة عن ادراك وقوع النسبة او لا وقوعها عند القدماء فح يكون الاجزاء الثلاثة الاول خارجة عن ماهية التصديق بل شروطا عندهم والشرط من قبيل الخارج الموقوف عليه مثل الوضوء للصلاة

- [49] وعند المتأخرين ان الاجزاء الثلاثة الاول مثل الجزء الرابع هي اجزاء التصديقات فان التصديق مركب لكونه عبارة عن التصورات الثلاثة مع الحكم عند المتأخرين فحينئذ يكون الاجزاء الثلاثة هي اجزاء التصديق بل شطر التصديق عندهم والشطر هو من قبيل الداخل الموقوف عليه مثل الركوع والسجود في الصلوة وذلك التوجيه هو نتيجة الخلاف بين القدماء بين المتأخرين
- [50] ولكن قال بعض الفضلاء انه يمكن التوفيق بين المذهبين بطريق ان يقال ان الحكم جزءاً⁸ صوري عن التصديق كما يكون الاجزاء الثلاثة اجزاء صورية عنه فحينئذ يكون التصديق في الحقيقة بسيط ايضاً عند المتأخرين وان كان مركباً صورياً عندهم فالنزاع بينهما لفظي ومن اراد زيادة التفصيل فليراجع الى شرحنا على الشمسية المرسوم بميزان الانتظام
- [51] (و) مما قررناه علم ان (القضية) حملية كانت او شرطية منفصلة او متصلة (اما موجبة) وهي ما كان الحكم فيها بالايقاع (كقولنا) في الحملية (زيد كاتب) لان الحكم فيها بالايقاع وفي الشرطية كقولنا كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وكقولنا اما ان يكون هذا العدد زوجاً او فرداً
- [52] (واما سالبة) وهي ما كان الحكم فيها بالانتزاع (كقولنا) في الحملية (زيد ليس بكاتب) لان الحكم فيها بالانتزاع وفي الشرطية كقولنا ليس البتة اذا كانت الشمس طالعة فالليل موجود وكقولنا ليس البتة اما ان يكون هذا الشيء ابيض او كاتباً
- [53] وحاصل الكلام في هذا المقام ان القضية باعتبار النسبة اما ما كان الحكم فيها بالايقاع واما ما كان الحكم بالانتزاع
- [54] وكل ما كان الحكم فيها بالايقاع فهي موجبة وكل ما كان الحكم فيها بالانتزاع فهي سالبة
- [55] فينتج القياس الحاصل من الاقتراحي المركب من الصغرى المفصلة⁹ ومن الكبرى الحمليتين ان القضية باعتبار النسبة اما موجبة واما سالبة
- [56] وكل شيء شأنه كذا فهو نوعان فالقضية باعتبار النسبة نوعان
- [57] اعلم ان اداة السلب ان كانت مسلطة على النسبة بين المحكوم عليه وبين المحكوم به فالقضية سالبة بسيطة كقولنا في الحملية لا شيء من الانسان بحجر وكقولنا في الشرطية ليس البتة اذا كان هذا الشبح جماداً فهو حيوان
- [58] وان كانت مسلطة على الموضوع فالقضية الحملية معدولة الموضوع مثل قولنا كل لاحي جماد
- [59] وان كانت مسلطة على المحمول فالقضية الحملية هي معدولة المحمول مثل قولنا الجماد لا عالم
- [60] وان كانت مسلطة على الموضوع والمحمول جميعاً فالقضية الحملية هي معدولة الطرفين
- [61] وان كانت اداة السلب مسلطة على المقدم فالقضية الشرطية هي معدولة المقدم مثل قولنا ان لم يكن الشمس طالعة فالليل موجوداً
- [62] وان كانت مسلطة على التالي فالقضية هي معدولة التالي مثل قولنا اذا كانت الشمس طالعة لم يكن الليل موجوداً

⁸ جزء

⁹ منفصلة

- [63] وان كانت مسلطة على المقدم والتالى جميعا فالشرطية هى معدولة الطرفين مثل قولنا ان لم يكن الشمس طالعة لم يكن النهار موجودا
- [64] وقال البعض ان كان حرف السلب جزءاً من الموضوع فالحمليّة معدولة الموضوع
- [65] وان كان جزءاً من المحمول فالحمليّة معدولة المحمول
- [66] وان كان جزءاً من الموضوع والمحمول جميعا فالحمليّة معدولة الطرفين
- [67] وان كان حرف السلب جزءاً من المقدم فالشرطية معدولة المقدم
- [68] وان كان جزءاً من التالى فالشرطية معدولة التالى
- [69] وان كان جزءاً من المقدم والتالى فالشرطية معدولة الطرفين
- [70] لكن حرف السلب واداة السلب من قبيل الاعداد والعدم لا يكون جزءاً من شىء بل يكون العدم مسلطاً على الوجود
- [71] فحينئذ قول هذا البعض منظور فيه فتأمل كمال التأمل تنل
- [72] (وكل واحد منهما) اى كل واحد من الموجبة والسالبة باعتبار الموضوع 103 ثلاثة انواع على المشهور وان كان اربعة انواع على التحقيق
- [73] لان كل واحد منهما (اما مخصوصة 114) وشخصية وهى ما كان موضوعها شخصا معيناً والشخص المعين هو ما يمنع نفس تصور مفهومه عن وقوع الشركة
- [74] فحينئذ ان الجزئى والشخص المعين من قبيل الالفاظ المترادفة وانما سميت مخصوصة لكن 12 موضوعها خاصاً وانما سميت شخصية لكون موضوعها شخصاً معيناً
- [75] (كما ذكرناه) اى مثل الامثلة التى ذكرناها من قولنا زيد كاتب وزيد ليس بكاتب فان الاول مثال للموجبة الشخصية
- [76] (واما محصورة) وهى ما بين فيها كمية افراد الموضوع كلا او بعضاً
- [77] وانما سميت محصورة لان السور فيها يحصر ويحيط افراد الموضوع
- [78] (وهى) اى المحصورة (اما كلبية 13 مسورة) والكلية عبارة عن قضية حكم فيها على كل الافراد
- [79] والمسورة عبارة عن قضية مشتملة على السور وهو مأخوذ من سور البلد
- [80] وهو عبارة عن قلعة البلد شبهت الالفاظ مثل لفظ كل ولفظ لا شىء فى الحمليّة ومثل لفظ كلما ومهما فى الشرطية بقلعة البلد فى الحصر والاحاطة ونقل لفظ السور الى هذه الالفاظ
- [81] والسور هو فى الحمليّة اللفظ الدال على كمية الافراد الموضوع
- [82] والسور فى الشرطية هو اللفظ الدال على كمية الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان
- [83] وسور الموجبة الكلية فى الحمليّة لفظ كل افرادى ولا م الاستغراق وكلمة قاطبة وطرا مثلاً

٣ والقضية باعتبار الموضوع ثلاثة اقسام شخصية ومحصورة ومهمله على المشهور وعلى التحقيق اربعة انواع شخصية ومحصورة 10 ومهمله وطبيعية (منه)

٤ والشخصية ما كان موضوعها شخصاً معيناً والمحصورة ما بين فيها كمية الافراد كلا او بعضاً والمهمله والمهمله ما لم يبين فيها كمية 11 الافراد وصلحت القضية للكلية والجزئية والطبيعية ما كان الحكم فيها على طبيعية (طبيعة) الموضوع (منه)

12 لكون

كلية 13

- [84] والسور السالبة الكلية فى الحملية كلمة لا شىء ولا واحد مثلا
- [85] وسور الموجبة الجزئية فيها كلمة بعض وواحد ومن التبعية وكلمة قد الداخلة على المضارع مثلا
- [86] وسور السالبة الجزئية فى الحملية هو ليس بعض وبعض ليس كل وليس اصلا وليس قطعاً وليس مطلقاً مثلا
- [87] وسور الموجبة الكلية فى الشرطية المتصلة كلمة متى ومهما وكما
- [88] وفى المنفصلة سور الموجبة الكلية هو كلمة دائما
- [89] وسور السالبة الكلية فى المتصلة والمنفصلة ليس البتة
- [90] وسور الموجبة الجزئية فيهما كلمة قد يكون
- [91] وسور السالبة الجزئية فيهما قد لا يكون وبمعناه
- [92] والكلية المسورة اما موجبة كلية مسورة هى كائنة (كقولنا كل انسان كاتب)
- [93] والموجبة الكلية هى قضية حكم فيها على كل الافراد بالايقاع
- [94] واما سالبة كلية مسورة كقولنا (لا شىء من الانسان بكاتب)
- [95] والسالبة الكلية قضية حكم فيها على كل الافراد بالانتزاع
- [96] (واما جزئية مسورة) وهى اما موجبة جزئية مسورة (كقولنا بعض الانسان كاتب)
- [97] والموجبة الجزئية هى قضية حكم فيها على بعض الافراد بالايقاع
- [98] (و) اما سالبة جزئية مسورة كقولنا (بعض الانسان ليس بكاتب)
- [99] والسالبة الجزئية هى قضية حكم فيها على بعض الافراد بالانتزاع
- [100] اعلم ان المحصورة المسورة اربعة انواع لان المحصورة المسورة اما قضية حكم فيها على كل الافراد بالايقاع واما قضية حكم فيها على كل الافراد بالانتزاع واما قضية حكم فيها على بعض الافراد بالايقاع واما قضية حكم فيها على بعض الافراد بالانتزاع
- [101] وكل قضية حكم فيها على كل الافراد بالايقاع فهى موجبة كلية وكل قضية حكم فيها على كل الافراد بالانتزاع فهى سالبة كلية وكل قضية حكم فيها على بعض الافراد بالايقاع فهى موجبة جزئية وكل قضية حكم فيها على بعض الافراد بالانتزاع فهى سالبة جزئية
- [102] فينتج القياس الحاصل من طريق الخامس من الاقترانى ان المحصورة المسورة اما موجبة كلية واما سالبة كلية واما موجبة جزئية واما سالبة جزئية ونضم كبرى اخرى فنقول وكل شىء شأنه كذا فهو اربعة انواع فينتج هذا القياس الثانى ان المحصورة المسورة اربعة انواع وهو المطلوب
- [103] وقال البعض ان الكلية ما يكون الحكم فيها على كل افراد وهذه الكلية نوعان النوع الاول موجبة كلية وهى قضية مشتملة على سور الموجبة الكلية والنوع الثانى سالبة كلية وهى قضية مشتملة على سور السالبة الكلية
- [104] وكذا ان الجزئية ما يكون الحكم فيها على بعض الافراد وهذه الجزئية نوعان نوع الاول منهما موجبة جزئية وهى قضية مشتملة على سور الموجبة الجزئية والنوع الثانى سالبة جزئية وهى قضية مشتملة على سور السالبة الجزئية فالطلع على هذين المسلكين فاعتبر الى انسبهما للرباط واختر اسهلها الى الضبط

- [105] (واما ان لا يكون) اى كل واحد من الموجبة والسالبة (كذلك) اى ان لا يكون كل واحد منهما مثل المخصوصة والمحصورة فحينئذ (تسمى) اى الحملية (مهملة) لاهمال حاكم القضية عن تقدير السور يعنى ان القضية الحملية باعتبار الموضوع ثلاثة انواع لان القضية الحملية باعتبار الموضوع اما ما كان موضوعها شخصا معيننا واما ما بين فيها كمية الافراد كلا او بعضا واما ما لم يبين فيها كمية الافراد
- [106] وصلحت القضية للكلية والجزئية وكل ما كان موضوعها شخصا معيننا فهى شخصية وكل ما بين فيها كمية الافراد كلا او بعضا فهى محصورة مسورة وكل ما لم يبين فيها كمية الافراد وصلحت القضية للكلية والجزئية فهى مهملة
- [107] فينتج القياس الحاصل من طريق الخامس من الاقترانى ان القضية الحملية باعتبار الموضوع اما شخصية واما محصورة مسورة واما مهملة وكل شىء شأنه كذا فهو ثلاثة انواع فالقضية الحملية باعتبار الموضوع ثلاثة انواع
- [108] فان قلت ان تقسيم المصنف باطل لانه غير شامل الى الطبيعية مع انها من اقسام المقسم وكل تقسيم هذا شأنه فهو غير حاصر لاقسام المقسم وكل تقسيم غير حاصر لاقسام المقسم فهو باطل فتقسيم المصنف ههنا باطل قلت ان المصنف ثلث القسمة ههنا لانه اعتبار الى القضية المستعملة فى العلوم والطبيعية غير مستعملة فى العلوم لكون الحكم فيها على المفهوم مع ان القضية المستعملة فى العلوم يكون الحكم فيها على الافراد فحينئذ القضية الطبيعية غير مشهورة فتكون خارجة عن المقسم كما تكون خارجة عن التقسيم
- [109] فيمنع قيد الصغرى بعد التأويل بالمقدمة بطريق ان يقال لا نسلم ان الطبيعية من اقسام المقسم كيف وان مقصود المصنف من تقسيم الحملية باعتبار الموضوع هو بيان¹⁴ الاقسام المشهورة لها
- [110] والطبيعية ليست بمشهورة لكونها غير معتبرة فى العلوم فتكون خارجة عن المقسم كما تكون خارجة عن التقسيم فيكون التقسيم حاصر الاقسام المقسم والكاتب القروينى¹⁵ ربع القسمة فى الشمسية¹⁶ لكون القواعد المنطقية عامة ولئلا تبقى الطبيعية مهملة
- [111] وقال الحملية باعتبار الموضوع اما ما كان موضوعها شخصا معيننا واما ما بين فيها كمية الافراد كلا او بعضا واما ما لم يبين فيها كمية الافراد وصلحت القضية للكلية والجزئية واما ما كان الحكم فيها على طبيعة الموضوع فالاولى شخصية والثانية محصورة مسورة والثالثة مهملة والرابعة طبيعية ومن اراد زيادة التفصيل ههنا فليراجع الى شرحنا على الشمسية الموسوم بميزان الانتزام
- [112] (كقولنا الانسان كاتب) مثال الموجبة المهملة (والانسان ليس بكاتب) مثال المهملة السالبة فان لام الانسان محمول على الجنس الغير المشهور ههنا والجنس الغير المشهور هو لام وضعت للاشارة الى مفهوم مدخولها من حيث انه متحقق فى ضمن الافراد مطلقا
- [113] والمهملة فى قوة الجزئية فحينئذ يصح تأويل موجبتها بالموجبة الجزئية ويصح تأويل سالبتها بالسالبة الجزئية فلا تناقض بين المثالين المذكورين وان كان احديهما موجبة والاخرى سالبة لان الجزئيتين قد تصدقان كما سيجى فى بحث التناقض وتأويل المثالين المذكورين ههنا يحصل بطريق ان يقال بعض الانسان كاتب وبعض الانسان ليس بكاتب وهذا السؤال يورد على بعض الطلاب ويقبل الجواب منه هكذا

¹⁴ بيان

¹⁵ القروينى

¹⁶ الشمسية

- [114] والشرطية ايضا باعتبار¹⁷ الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان ثلاثة انواع فالاولى منها هي الشخصية وهي ما كان الحكم فيها على وضع معين وزمان معين كقولنا ان جئنتى اليوم راكبا فاكركمك والثانية المحصورة المسورة وهي ما بين فيها كمية الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان كلا او بعضا والثالثة مهملة وهي ما لم يبين فيها كمية الاوضاع الممكنة الاجتماع كلا او بعضا كقولنا ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود
- [115] ولا يوجد الطبيعية للشرطية لان الحكم فيها على طبيعة الموضوع ولا موضوع للشرطية فلا طبيعة لها
- [116] ومحصورة الشرطية ايضا اربعة انواع فالاول منها موجبة كلية وهي قضية حكم فيها على جميع الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان بالايقاع كقولنا كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود
- [117] والثانية منها سالبة كلية وهي قضية حكم فيها على جميع الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان بالانتزاع كقولنا ليس البتة اذا كانت الشمس طالعة فالليل موجود
- [118] والثالث موجبة جزئية وهي قضية حكم فيها على بعض الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان بالايقاع كقولنا قد يكون اذا كان هذا الشبح حيوانا فهو انسان
- [119] والرابعة سالبة جزئية وهي قضية حكم فيها على بعض الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان بالانتزاع كقولنا قد لا يكون اذا كان هذا الشبح حيوانا فهو انسان
- [120] وقال البعض ان الكلية¹⁸ الشرطية ان يكون التالى لازما او معاندا للمقدم على جميع الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان وجزئية الشرطية ان يكون التالى لازما او معاندا للمقدم على بعض الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان ومخصوصة الشرطية ان يكون التالى لازما او معاندا للمقدم على وضع معين
- [121] اعلم ان كلية الشرطية وجزئيتها انما هي باعتبار الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان لان الاوضاع والاحوال التى يمكن اجتماع هذه الاحوال مع المقدم فهي بمنزلة الافراد فى العملية ويكون الحكم فى الشرطية على الاوضاع والاحوال التى يمكن اجتماعها مع المقدم وعلى الازمان كما يكون الحكم فى العملية على الافراد
- [122] واذا دخل على الشرطية المتصلة ان ولو واذا تكون المتصلة مهملة واذا دخل على المنفصلة اما واو بدون السور المذكورة فيما سبق فيكون المنفصلة مهملة
- [123] كما قال عمر الكاتبى والشرطية باعتبار التركيب سنة¹⁹ اقسام فالقسم الاول ما يتركب من الحملتين كقولنا ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وكقولنا اما ان يكون العدد زوجا او فردا والقسم الثانى ما يتركب من المتصلتين والقسم الثالث ما يتركب من المنفصلتين والقسم الرابع ما يتركب من العملية والمتصلة والقسم الخامس ما يتركب من العملية والمنفصلة والقسم السادس ما يتركب من المتصلة ومن المنفصلة فاستخرج الامثلة عن نفسك
- [124] فالشرطية اما متصلة واما منفصلة (والمتصلة) هي التى يحكم فيها بصدق قضية او لا صدقها على تقدير صدق قضية اخرى

¹⁷ باعتبار

¹⁸ كلية

¹⁹ ستة

- [125] (اما لزومية) وهى التى صدق التالى فيها على تقدير صدق المقدم لعلاقة بينهما توجب ذلك والعلاقة ما به يستصحب الشئ الاول بالتالى كالعلية 20³ والتضاييف
- [126] وانواع العلية ثلاثة فالاول ان يكون المقدم علة للتالى كقولنا ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود لان طلوع الشمس الذى هو المقدم فى هذه الشرطية علة لوجود النهار الذى هو التالى فى هذه الشرطية
- [127] والثانى ان يكون التالى علة للمقدم كقولنا ان كان النهار موجودا فالشمس طالعة فان النهار الذى هو المقدم فى هذه الشرطية معلول لطلوع الشمس الذى هو التالى فى هذه الشرطية
- [128] والثالث ان يكون المقدم والتالى معلولى علة واحدة مثل قولنا ان كان النهار موجودا فالارض مضيئة فان وجود النهار مع ضياء الارض معلولين لطلوع الشمس *
- [129] والمتضاييف ان يتوقف تعقل المقدم الى تعقل التالى مع امتناع انفكاك التالى عن المقدم كقولنا ان كان زيد ابا عمرو وفعمره ابنه لان ابوة زيد مقدم وبنوة عمرو تال فى هذه الشرطية فيكون بينهما تضاييف
- [130] وقال العلماء الميزانية ان الحكم فى الشرطية المتصلة بالاتصال اللزومى والاتصال الاتفاقى فهو بين المقدم وبين التالى وقال العلماء العربية ان الحكم فى المتصلة فى التالى والمقدم من قبيل القيد لانه لوجود الحكم فى المقدم وفى التالى
- [131] كما وجد الحكم بين المقدم وبين التالى 21¹ لزم وجود الاحلام 22² الثلثة فى القضية الواحدة والنفس الواحدة لا تدرك الاحكام الثلثة فى آن واحد لكون النفس بسيطا حقيقيا بمعنى ما لا جز 23³ له
- [132] فثمره الخلاف بينهما فهى ان يصدق مثل قولنا كلما كان زيد حمارا فهو ناهق عند الميزانيين لوجود العلاقة المشعور بها بين حمارية زيد وبين ناهقية زيد فان فرض حمارية زيد يستلزم لفرض ناهقية زيد
- [133] واذا وجد بين المقدم الكاذب وبين التالى الكاذب علاقة مشعور بها فيستلزم احدهما للآخر فحينئذ يصدق قولنا كلما كان زيد حمارا فهو ناهق عند العلماء الميزانية ولا يصدق هذا القول عند العلماء العربية لكون التالى كاذبا
- [134] والشرطية المنفصلة متفق عليها بين الميزانيين وبين العربية لان الحكم بالانفصال العنادى والانفصال الاتفاقى فى المنفصلة انما يكون بين المقدم والتالى فلا اختلاف بينهما فى المنفصلة والاختلاف الواقع بين العربية والمنطقيين انما هو فى المتصلة دون المنفصلة فمن اراد تفصيل هذا المقام فليراجع الى حاشية العصام على التصديقات فان هذا المبحث مذكور فيها بالتمام
- [135] (واما اتفاقية) وهى التى صدق التالى فيها على تقدير 24⁴ صدق المقدم للعلاقة بينهما بل يكون الحكم فيها بمجرد توافق الطرفين على الصدق (كقولنا ان كان الانسان ناطقا فالحمار ناهق) فانه لم يوجد بين نطق الانسان وبين نهق الحمار علاقة مشعور بها وان وجد بينهما علاقة على غير مشعور بها لكن العلاقة الغير المشعور بها ليست بمعتبرة فى اللوزومية

3³ والعلة ما يؤثر فى الشئ او ما يصدر عنه المعلول والتضاييف ان يتوقف تصور احد الموجود دين (موجودين) الى تصور الآخر مع 20²⁰ امتناع انفكاك احدهما عن الاخر مثل الابوة والنبوة (البنوة) (منه)

21²¹ التالى

22²² الاحكام

23²³ جزء

24²⁴ تقدير

[136] وفى هذا المثال ان نطق الانسان مع نهق الحمار مخلوقان لله تعالى بل معلولان له تعالى لكن هذه العلاقة غير مشعور بها فان الكلام فى العلة المستلزمة ولا يكون الكلام فى العلة الموجودة²⁵ فتدبر كمال التدبر

[137] والاتفاقية اما خاصة واما عامة فالاتفاقية الخاصة سبقت ذكرها ولا تستعمل هذه الخاصة فى العلوم والمحاورات وفى القياسات لانها لا فائدة فى استعمالها

[138] والاتفاقية العامة وهى التى صدق التالى فيها على تقدير المقدم سواء كان المقدم صادقا او كاذبا لا لعلاقة بينهما فهى جائزة الاستعمال فى القياسات الخلفية وفى القياسات الخفية²⁶ وفى القياسات العكسية وفى القياسات الافتراضية²⁷ كما يجوز استعمالها محاورات اللغات بطريق ادعاء عليه المقدم الى التالى لقصد المبالغة فى وقوع التعالى²⁸ وكلمة اما الواقعة فى اوائل الكتب فهى من هذا القبيل كما ذكره العصام عصمه الله تعالى فى حاشية التصديقات

[139] وحاصل الكلام فى هذا المقام ان المتصلة نوعان لان المتصلة اما لزومية واما اتفاقية وكل شىء شأنه كذا نوعان فالمتصلة نوعان اما الكبرى المطوية ههنا فهى بينة وبديهية غير محتاجة الى البيان واما الصغرى المنفصلة المذكورة فى المتن فهى نظرية غير بديهية محتاجة الى البيان والاثبات

[140] واثبات هذه الصغرى يحصل بطريق ان يقال ان المتصلة اما ما يصدق التالى فيها على تقدير²⁹ صدق المقدم لعلاقة بينهما توجب ذلك واما ما يصدق التالى فيها على تقدير صدق المقدم لا لعلاقة بينهما

[141] وكل ما يصدق التالى فيها على تقدير صدق المقدم لعلاقة بينهما توجب ذلك فهى لزومية وكل ما يصدق والثانى³⁰ فيها على تقدير صدق المقدم لا لعلاقة بينهما فهى اتفاقية فينتج القياس المركب من الصغرى المنفصلة التى هى ذات الجزئين ومن الكبيرين الحمليتين ان المتصلة اما لزومية واما اتفاقية وهذه النتيجة هى عين الصغرى المطلوب اثباتها

[142] (والمنفصلة) وهى التى يحكم فيها بالتنافى بين القضيتين فى الصدق والكذب معا او فى احدهما فقط او بنفيه (اما حقيقية) كائنة (كقولنا العدد اما زوج واما فرد³¹ لان فردية العدد معاند الى زوجيته

[143] والفرق بين المنفصلة وبين العملية المردة³² المحمول بحسب المفهوم فهو ان التردد فى المنفصلة بين المقدم والتالى وهما قضيتان فى الصورة ولا يكونان قضيتين فى الحقيقة لان الحكم بالانفصال فى المنفصلة هو بين المقدم والتالى فحينئذ يكون المقدم والتالى فى المنفصلة قضيتين فى الصورة ولا يكونان قضيتين فى الحقيقة لعدم وجود الحكم فى المقدم والتالى فيكون التردد فى المنفصلة هو بين القضيتين صورة والترديد فى العملية المردة المحمول وفى العملية الشبيهة بالمنفصلة هو بين المحمولين

[144] ومحمول العملية مفرد بالقوة او بالفعل فيكون الحكم فى الشبيهة بالمنفصلة وفى المردة المحمول هو بين المفردين واما الفرق بينهما بحسب اللفظ فهو ان تقدم اداة التردد على موضوع المقدم وعلى موضوع التالى مثل ان

²⁵ الموجودة

²⁶ الحقيقية

²⁷ الافتراضية

²⁸ التالى

²⁹ تقدير

³⁰ التالى

³¹ Parantez kapatılmamış

³² المردة

يقال اما العدد زوج واما العدد فرد فيكون القضية منفصلة بالاتفاق لكون التردد والانفصال حينئذ بين الطرفين الغير المفردين

[145] وان تأخر اداة التردد عن الموضوع مثل ان يقال العدد اما زوج واما فرد فيكون القضية حملية مرددة المحمول وشبيهة بالمنفصلة عند المحقق الشريف السيد السند قدس سره اللطيف لكون الحكم حينئذ بين المفردين وقال العصام عصمه الله تعالى ان تأخر اداة التردد والانفصال عن موضوع القضية فان قصد حاكم القضية التردد فيها بين المقدم والتالى الغير المفردين

[146] فالقضية منفصلة لكون التردد والانفصال فيها بين الطرفين الغير المفردين ولكون تعريف الشرطية ما لا ينحل طرفاها الى مفردين وان قصد حاكم القضية التردد فيها بين المحمولين المفردين بالقوة او بالفعل فالقضية حملية مرددة المحمول ويقال لها حملية شبيهة بالمنفصلة لكون التردد فيها بين المفردين ولكون تعريف الحملية ما ينحل طرفاها الى مفردين بالفعل او بالقوة وقول العصام مطابق الى المثال المذكور فى المتن وهو قول المص كقولنا العدد اما زوج اما فرد واحفظ وهذا القولين فى هذا المقام واختر افيدهما الى المرام

[147] وقد يكون الحملية مرددة الموضوع والمحمول اذا كان التردد بين الموضوع والمحمول كقولنا الزوج او الفرد اما موجود او معدوم

[148] وقد يكون الشرطية مرددة التالى اذا كان التردد بين التالين³³ اذا كان التالى متعددا كقولنا كلما كان هذا الشبح انسانا فهو اما بيض³⁴ او اسود

[149] وقد يكون الشرطية مرددة المقدم اذا كان المقدم متعددا ووقع التردد بين اجزاء المقدم مثل قولنا ان كان هذا الشىء زوجا او فردا فهو عدد

[150] وقد يكون الحملية مرددة المحمول والموضوع معا كقولنا الابيض او الاسود اما حى او جماد ولكن استعمال مرددة الموضوع والمحمول فى العلوم نادر

[151] وقد³⁵ الشرطية المتصلة³⁶ مرددة المقدم والتالى كقولنا كلما كان هذا العدد زوجا او فردا فاما ان يكون منقسما بمتساويين او غير منقسم بمتساويين³⁷

[152] وكل التقسيمات من قبيل المرددة المحمول وعند السيد ان التقسيمات هى الطبيعية المرددة المحمول وعند التفتازانى ان التقسيمات هى موجبة كلية مرددة المحمول ومن اراد زيادة تفصيل التقسيمات فليراجع الى رسالتنا الموسومة بتحريرات الانظار والى شرحنا عليها المسمى بتصويرات الانظار من الآداب والى شرحنا على الشمسية المسمى بميزان الانتظام

[153] (وهى) اى المنفصلة الحقيقية (مانعة الجمع والخلو معا) يعنى اعرف واشير الى الجمع والخلو حال كونهما مجتمعين فظهر ان قوله معا حال مؤكدة بالجمعية المستفادة من الواو العاطفة ههنا وفائدة التأكيد هى دفع توهم الاستيناف فى الواو ههنا والعامل فى الحال هو معنى الفعل المستفاد من لامى الجمع والخلو وهما صاحب الحال وذو

³³ التالين

³⁴ ابيض

³⁵ يكون

³⁶ المنفصلة

³⁷ بمتساويين

- الحال لكونهما مفعولى اشير واعرف فى المعنى وان كان مضافا اليهما فى اللفظ ومن الاسئلة الواردة من طرف السئلة على الطلاب هذا السؤال فاطلع عليه فانه ينفك فى موارد الاستعمال
- [154] وقوله مانعة الجمع والخلو معا تعريف المنفصلة الحقيقية وقوله مانعة جنس قريب لها وقوله معا فصل قريب لها وحينئذ هذا التعريف مركب من الجنس القريب ومن الفصل القريب وكل تعريف شانه كذا فهو حد تام فهذا التعريف حد تام وقوله معا احترازا عن المانعة الجمع فقط وعن مانعة الخلو فقط
- [155] (واما مانعة الجمع فقط) مثالها كائنة (كقولنا هذا الشيء اما شجر واما حجر) لان حجرية الشيء معاند لشجريته فلا تجتمعان فى شيء واحد صدقا وان اجتمعا كذبا واحترز بقوله فقط عن مانعة الخلو والحقيقية
- [156] (واما مانعة الخلو فقط) مثالها كائنة (كقولنا زيد اما ان يكون فى البحر واما ان لا يغرق) والمراد بالبحر ههنا انما هو ما امكن الغرق فيه يعنى ان هذا المثال مانعة الخلو فقط لان كينونة زيد فى البحر معاند لعدم مغروقية زيد فى الكذب دون الصدق فلا تجتمعان كذبا وان اجتمعنا³⁸ صدقا
- [157] وحاصل الكلام فى هذا المقام ان المنفصلة اما ان يكون التنافى فيها فى الصدق والكذب معا واما ان يكون التنافى فيها فى الصدق فقط واما ان يكون التنافى فيها فى الكذب فقط
- [158] وكلما كان التنافى فيها فى الصدق والكذب معا فالمنفصلة موجبة حقيقية وكلما كان التنافى فيها فى الصدق فقط فى المنفصلة³⁹ موجبة مانعة الجمع فقط وكلما كان التنافى فيها فى الكذب فقط فالمنفصلة موجبة مانعة الخلو فقط
- [159] فينتج القياس الحاصل من الطريق السادس من الاقترانى قولنا المنفصلة اما موجبة حقيقية واما موجبة مانعة الجمع واما موجبة مانعة الخاو
- [160] ونفرض هذه النتيجة صغرى منفصلة فنضم اليها كبرى اخرى ونقول وكل شيء شانه كذا فهو ثلاثة انواع فينتج القياس الثانى ان المنفصلة ثلاثة انواع فحينئذ يكون كل واحد من الحقيقية ومانعة الجمع ومانعة الخلو مفردا كليا ذاتيا انواعا للمنفصلة كما يكون كل واحد من اللزومية والاتفاقية مفردين كليين ذاتيين نوعين للمتصلة
- [161] وكل واحدة من هذه الثلاثة اما عنادية وهى التى يكون التنافى فيها لذانى⁴⁰ الجزئين كقولنا فى الحقيقية العنادية العدد اما زوج واما فرد لان ماهية الزوج وذات الزوج هى الانقسام بمتساويين وذات الفرد وماهيته عدم الانقسام بمتساويين والانقسام بمتساويين مع عدم الانقسام بمتساويين متقابلان بل متباينان فحينئذ يكون الزوج مع الفرد بحسب الذات والماهية متبايين فيكون قولنا العدد اما زوج واما فرد حقيقية عنادية
- [162] واما اتفاقية وهى التى يكون التنافى فيها بمجرد توافق الجزئين على الصدق كقولنا فى الحقيقية الاتفاقية هذا الشبح اما كاتب واما اسود للاسود اللا كاتب
- [163] وسالبة كل واحدة من هذه القضايا الثمان هى تحصل برفع الاتصال اللزومى والاتفاقى فى المتصلة و برفع الانفصال العنادى والانفصال الاتفاقى فى المنفصلة فحينئذ تسمية سالبة هذه القضايا الثمان سالبة انما هى لمشابهتها الى موجبها فى الاطراف كما يكون تسمية سالبة الحملية سالبة لمشابهتها الى موجبها فى كون طرفيها مفردين
- [164] (وقد يكون المنفصلات) الثلاث (ذات اجزاء) وقوله وقد يكون الخ معطوف على الجملة المحذوفة وهى كثير اما يكون المنفصلات الثلاث ذات جزئين والقريضة على حذف المعطوف عليه كلمة قد فى قوله قد يكون

³⁸ اجتمعا

³⁹ فالمنفصلة

⁴⁰ لذانى

[165] لأنها اذا دخلت على المضارع فتكون للتقليل الذى هو مقابل للتكثير تقابل التضاييف وتبدل ذلك الواو الى الفاء كما فعله بعض الشراح ليس بشيء لانه لا معنى للفاء ههنا قطعا

[166] وكلمة اجزاء جمع مكسر لجزء كما يكون كلمة اشياء جمع مكسر لشيء وكلمة اسماء جمع مكسر للاسم وان قال البعض مثل هذه الكلمات غير المتصرف تشبيها الى حمراء فى الاشتمال على الالف الممدودة لانه لا سبب لمنع الصرف فى مثل تلك الكلمات لان الالف الممدودة فى تلك الكلمات علامة الجمع المكسر مع ان الالف الممدودة التى تكون سبب منع الصرف انما هى الف تأنيث كما قال ابن الحاجب فى الكافية وما يقوم مقامهما الجمع والفا التأنيث

[167] فحينئذ لا شك ان قول هذا البعض غير معتبر ولا يخفى على من له ادنى بضاعة من علم النحو ان مثل تلك الكلمات منصرف

[168] وقوله المنفصلات موضوع القضية وقوله ذات اجزاء محمولها وقوله يكون رابطة زمانية كما قال القطب رحمه الله تعالى فى التصديقات ان لفظ كان فى قولنا زيد كان عالما رابطة زمانية وقال الميزانيون الافعال الناقصة من قبيل الروابط الزمانية والقضية انما هى اسماؤها واخبارها وكذا افعال القلوب⁴¹ بل جميع الافعال من قبيل الروابط [169] فيكون على هذا التقدير الافعال الناقصة اسمها وخبرها قضية حملية ثلاثية وكذا يكون افعال القلوب وملحقاتها قضية حملية ثلاثية اذا وقعت قضية وان لم يجز ان يكون الافعال السائرة مع فاعلها حملية ثلاثية وثنائية اذا وقعت قضية كما قال العصام عصمه الله تعالى وكلمة قد فى قوله قد يكون سور الموجبة الجزئية لكونها بمعنى التقليل والتبويض فحينئذ قوله قد يكون المنفصلات ذات اجزاء قضية حملية ثلاثية محصلة موجبة جزئية

[170] وقال البعض ان قوله يكون محمول القضية وقوله المنفصلات موضوع القضية وكلمة قد لتصحیح الحمل ههنا وقوله قد يكون المنفصلات الى آخره حملية ثنائية موجبة كلية لكون لام المنفصلات محمولا على الاستغراق⁴² وهذا القول ليس بشيء كما لا يخفى على من له ادنى مسكة من الفن

[171] فالمنفصلة التى هى ذوات اجزاء اما مركبة من ثلاثة اجزاء واما مركبة من اربعة اجزاء واما مركبة من خمسة اجزاء وهلم جرا فالمركبة من خمسة اجزاء مثل قولنا الكلى اما جنس واما⁴³ واما فصل واما خاصة واما عرض عام والمركبة من اربعة اجزاء مثل قولنا العنصر اما ارض واما ماء واما هواء واما نار

[172] والمنفصلة المركبة من ثلاثة اجزاء (كقولنا العدد اما زائد ناقص او مساو) فان العدد عبارة عن نصف مجموع الحاشيتين كما سبق وكسور العدد تسعة النصف والثالث والرابع والخمس والسدس والسبع والثمن والتسع والعشر ويوجد بعض هذه التسعة فى بعض العدد والبعض الآخر من هذه التسعة فى بعض العدد الآخر

[173] مثال الزائد هو عشرون فان كسور العشرين زائدة عليه بواحد لان نصف العشرين عشرة وربعه خمسة وخمسه اربعة وعشره اثنان ومجموع هذه الكسور الاربعة احد وعشرون فظهر ان كسور العشرين زائد عليه بواحد [174] ومثال الناقص هو عشرة فان كسور العشرة ثمانية لان نصف العشرة خمسة وخمسه اثنان وعشره واحد ومجموع هذه الكسور الثلثة ثمانية فتبين ان كسور العشرة ناقصة عنه باثنين

[175] ومثال المساوى وهو ستة لان نصف الستة ثلاثة وثلاثة اثنان وسدسه واحد ومجموع هذه الكسور الثلاثة ستة فتعين ان كسور الستة مساوية له

⁴¹ القلوب

⁴² ؤ اذا كانت كلمة قد ههنا سور الموجبة الجزئية فيكون لام المنفصلات محمولا على الجنس الغير المشهور تدبر (منه)

⁴³ اما نوع

- [176] * (التناقض) * أى من احكام القضايا التناقض⁴⁴3 يعنى ان لفظ التناقض ههنا مبتدأ مؤخر وخبره المقدم محذوف وهو قولنا من احكام القضايا وكلمة من المحذوفة تبعية لاننا اذا بدلنا كلمة من ههنا الى لفظ بعض يصح المعنى بطريق ان يقال التناقض هو بعض احكام القضايا فحينئذ يكون قولنا من احكام القضايا التناقض قضية حملية منحرفة لان كلمة من التبعية اذا دخلت على المحمول فالقضية منحرفة مثل قولنا الانسان بعض الجسم
- [177] والقضية المحصورات المنحرفة⁴⁵ مستعملة فى العلوم غالبا وقال التفنازاني فى حاشيته على تفسير الكشاف فى قوله تعالى ومن الناس من يقول آمنا بالله وباليوم الآخر وما هم بمؤمنين ان كلمة من التبعية فى هذه الآية مبتدأ لان كلمة من اذا كانت تعبضية فتكون اسمية ولا تكون حرفية فيصح وقوعها مبتدأ وكلمة من الموصول مبتدأ فيكون قولنا من احكام القضايا التناقض حملية موجبة جزئية لكون كلمة من التبعية سور الموجبة الجزئية ولدخول السور على المبتدأ على هذا التقدير كما قال التفنازاني وقال العصام فى حاشيته على شرح عقائد النسفى فى قوله اعلم ان الاحكام الشرعية منها ما يتعلق بكيفية العمل ومنها ما يتعلق بالاعتقادان
- [178] كلمة من التبعية ههنا محكوم عليه وقوله ما يتعلق بكيفية العمل محكوم به كما قال الشارح العلامة فى قوله تعالى ومن الناس من يقول آمنا بالله وباليوم الآخر
- [179] والحاصل ان قوله التناقض مع محذوفه قضية حملية موجبة جزئية على قول التفنازاني وعلى قول العصام بطريق ان يقال بعض احكام القضايا هو التناقض وعلى قول البعض ان قوله التناقض مع محذوفه قضية حملية منحرفة بطريق ان يقال التناقض هو بعض احكام القضايا فتفكر هذين التوجيهين بالفكر التام فالتفت الى انسبهما للمرام
- [180] (وهو) أى التناقض (اختلاف القضيتين) يخرج⁴⁶ به اختلاف المفردين واختلاف القضية بالمفرد (بالايجاب والسلب⁴⁷) وخرج به اختلاف القضيتين بالشرطية والحملية⁴⁸ والعدول والتحصيل وغيرها (بحيث يقتضى) أى هذا الاختلاف (لذاته) أى يقتضى ذلك الاختلاف بلا واسطة شئ آخر (ان يكون احديهما) أى احدى القضيتين المختلفين بالايجاب والسلب (صادقة) أى يطابق حكمها للواقع (والاخرى) أى وان يكون القضية الاخرى سواء كانت عين النقيضة او نقيضها (كاذبة) أى لا يطابق حكمها للواقع قوله ان يكون احديهما صادقة أه يخرج القضيتين المختلفين بالايجاب والسلب
- [181] وقوله اختلاف جنس بعيد للتناقض لان الجنس القريب له هو التمانع فالاختلاف جنس بعيد له كما قال قطب الدين الرازى عليه رحمة البارى وجميع القيود فصل قريب له فحينئذ ان هذا التعريف مركب من الجنس البعيد ومن الفصل القريب وكل تعريف مركب من الجنس البعيد ومن الفصل القريب فهو حد ناقص فهذا التعريف حد ناقص على قول القطب وان زعم البعض كون هذا التعريف حدا تاما لكن قال القطب فى التصديقات ان الاختلاف جنس بعيد للتناقض

٣ واحكام القضايا اربعة الاول هو التناقض والثانى العكس المستوى والثالث هو العكس النقيض والرابع هو تلازم الشرطيات كما بين⁴⁴ فى المطولات (منه)
المنحرفة⁴⁵
يخرج⁴⁶
٤ والايجاب عبارة عن الوقوع والسلب عبارة عن اللا وقوع وقوله لذاته احتراز عن التناقض بالواسطة كقولنا زيد انسان زيد ليس بناطق⁴⁷
لان التناقض بالواسطة غير معتبر (معتبر) فى الفن فانه غير مطرد والمعتبر فى الفن مطرد
حملية⁴⁸

[182] وقال عمر الكاتبى فى الشمسية وحدوه بانه اختلاف القضيتين أه فلا شك ان هذا الحد ناقص نعم لو قال المص وهو تمناع القضيتين بالايجاب والسلب يقتضى لذاته ان يكون احديهما صادقة والاخرى كاذبة لكان ذلك التعريف حدا تاما لكن قال وهو اختلاف القضيتين أه فكان هذا التعريف حدا ناقصا على قول القطب

[183] (ولا يتحقق ذلك) اى التناقض فى جميع الازمان (الا بعد اتفاقهما) اى يتحقق التناقض بين القضيتين المختلفتين بالايجاب والسلب زمان اتفاق تلك القضيتين (فى الموضوع) اى فى موضوعهما لانهما لو اختلفتا فى الموضوع كقولنا زيد كاتب وعمرى ليس بكاتب لصدقنا⁴⁹ فلا يتحقق التناقض بينهما لصدق القضيتين المختلفتين بالايجاب والسلب على هذا التقدير

[184] والموضوع هو الجزء الاول من العملية وقوله ولا يتحقق ذلك الا بعد اتفاقهما عملية موجبة كلية بعد الاستثناء وسالبة كلية قبل الاستثناء بطريق ان يقال كل تناقض يتحقق عند وجود الشرط الثمانية ولا شىء من التناقض يتحقق عند انتفاء الشروط الثمانية وهذا التوجيه هو مقتضى القصر المستفاد من النفى والاستثناء والمستثنى ههنا معرب على حسب العوامل ولا يكون واجب النصب وكذا لا يكون مختار لبديل ولا جائز النصب لان المستثنى منه غير مذكور ههنا والكلام منفى فيكون المستثنى مفرغا ومن الاسئلة الواردة على بعض الطلبة هذه العوائد الفنونية ويكون هذا القول قضية شخصية باعتبار اسم الاشارة وهو قوله ذلك ههنا

[185] (و) فى (المحمول) وهو الجزء الثانى من العملية لان محمول القضيتين المختلفتين بالايجاب والسلب لانهما لو كانا مختلفين كقولنا زيد قائم وزيد ليس بقاعد لكانتا صادقتين فلا يتحقق التناقض بينهما على هذا التقدير فان انتفاء الشرط مستلزم لانتفاء المشروط

[186] (و) فى (الزمان) الزمان كل امر متجدد يقدر به متجدد آخر مثل الانات المتجددة والدقائق المتجددة والساعات المتجددة والايام والليالى المتجددة والشهور المتجددة لان زمانى القضيتين المختلفتين⁵⁰ بالايجاب والسلب لو كانا مختلفين كقولنا زيد نائم فى الليل وزيد ليس بنائم فى النهار لم تتناقضا لصدقهما مع ان المتناقضتين احديهما صادقة والاخرى كاذبة

[187] (و) فى (المكان) وهو بعد موهوم يشغله الجسم عند المتكلمين او بعد مجرد موجود يشغله الجسم عند الاشرافيين من الفلاسفة او السطح الباطن من الجسم الحاوى المماس للسطح الظاهر من الجسم المحوى عند المشائيين والمكان فى اللغة ما يعتمد عليه كما قال المص فى هداية الحكمة وكما قال حسين الميبدى فى شرح هداية الحكمة عليهما رحمة البارى لانهما لو اختلفتا فى المكان لم تتناقضا لصدقهما عند انتفاء هذا الشرط كقولنا زيد نائم فى البيت وزيد ليس بنائم فى السوق

[188] (و) فى (الاضافة) وهى من قبيل النسبة بين الشينين فانهما لو اختلفتا فى الاضافة لم تتناقضا لصدقهما كقولنا زيد ابو عمرو وزيد ليس بابى بكر

[189] (و) فى (القوة والفعل) والقوة بمعنى تهى⁵¹ شىء لشىء والفعل هو الخروج من عدم الى التحقق كما قال الكلنوبى رحمه الله البارى فحينئذ يكونان متقابلين تقابل عدم والملكة لان القوة عبارة عن عدم لخروج الى التحقق عما من شأنه الخروج الى التحقق

⁴⁹ لصدقنا

⁵⁰ المختلفين

⁵¹ تهىء تهيو

[190] و شرط اتفاق القضيتين فى القوة والفعل فى تحقق التناقض بينهما لانهما لو اختلفتا فيهما لم تتناقضا لصدقهما على هذا التقدير كقولنا الخمر فى الدن مسكر بالقوة والخمر فى الدن ليس بمسكر بالفعل فان هاتين القضيتين صادقتان وان اختلفتا بالاجاب والسلب

[191] (و) فى (الجزء والكل) والجزء ما يتركب الشئ منه ومن غيره والكل ما يتركب من الاجزاء و شرط التناقض بين القضيتين المختلفتين بالاجاب والسلب هو الاتفاق فى الكل والجزء لانهما لو اختلفتا فى الجزء والكل لم تتناقضا لصدقهما كقولنا بعض الجسم الزنجى ابيض وكل جسم الزنجى ليس بابيض وذكر الجزء ههنا استطرادى فتأمل ومن اراد زياده⁵² تفصيل هذا الشرط فليراجع الى شرحنا على الشمسية المسمى بميزان الانتظام

[192] (و) فى (الشرط) والشرط ما يعتبر من الخارج لتحقيق الشئ او ما يلزم من عدمه عدم ولا يلزم من وجوده وجود او الخارج الموقوف عليه وذلك لانهما لو اختلفتا فى الشرط لم تتناقضا لصدقهما كقولنا هذا الجسم بشرط كونه ابيض مفرق للبصر وهذا الجسم بشرط كونه اسود ليس بمفرق للبصر فان هاتين القضيتين صادقتان لاختلافهما فى الشرط

[193] فان قلت ان اتفاق القضيتين المختلفتين بالاجاب والسلب فى التمييز وفى الحال وفى الآلة وفى المفعول به وفى المفعول المطلق هو شرط فى تحقق التناقض بينهما فما وجه تخصيص ذكر الشروط الثمانية المذكورة ههنا دون غيرها قلت ان هذه الشروط الثمانية المذكورة ههنا مشهورة وما عداها غير مشهورة وعبارة المصنف ههنا من قبيل الاكتفاء بذكر الشروط المشهورة عن ذكر الشروط لغير المشهورة

[194] وقال الامام الفارابى ان شرط التناقض بينهما هو وحدة النسبة الحكمية بين المحكوم عليه وبين المحكوم به فانها جامعة بجميع الشروط لانه اختلف فيهما الموضوع والمحمول او الزمان او المكان او الاضافة او غيرها لم يتحد النسبة التى هى مورد الاجاب والسلب فيها ولو لم يتحد النسبة لم يتحقق التناقض⁵³ بينهما لصدقهما على هذا التقدير وقول الفارابى اسهل للضبط وقول المصنف ههنا اعدل للفهم والرابط

[195] (ونقيض الموجبة الكلية⁵⁴ انما هى) اى نقيض الموجبة الكلية وتانيث الضمير لقصد المطابقة الى الخبر وذلك الضمير رابطة عند الميزانيين وضمير الفصل عند التحاة⁵⁵ وفائدته عندهم دفع التباس الخبر الى الصفة غالبا وعند علماء المعانى مفيد للقصر

[196] (السالبة الجزئية) والموجبة الكلية قضية حكم فيها على كل الافراد بالايقاع والسالبة الجزئية قضية حكم فيها على بعض الافراد بالانتزاع وقوله نقيض الموجبة الكلية اه باعتبار الطرفين حملية موضوعها مفرد بالقوة لان قوله نقيض الموجبة الكلية مركب اضافى فانه يراد بالجزء منه دلالة على جزء معناه ويمكن التعبير عنه بلفظ المفرد بطريق ان يقال الموضوع او هذا او هو وغير ذلك فيكون موضوع هذه القضية مفردا بالقوة وقال البعض ان قوله السالبة الجزئية مفرد بالفعل باعتبار النقل من المعنى الوصفى الى قضية حكم فيها على بعض الافراد بالانتزاع وبالوضع الى ذلك المعنى وعرف البعض المفرد بالفعل بقوله ما يعبر عنه بلفظ مفرد ولا شك ان هذا التعريف مناقض

⁵² زيادة

⁵³ التناقض

⁵⁴ قوله ونقيض الموجبة الكلية اه حملية ثلاثية موجبة كلية محصلة والرابطة قوله هى والسور هو الاستغراق المستفاد من اضافة النقص⁵⁴ الى الموجب (الموجبة) الكلية (منه)

⁵⁵ النحاة

لقوله ان لفظ السالبة الجزئية مفرد بالفعل فتعين ان لفظ السالبة الجزئية بعد النقل وبعد الموضوع الى قضية حكم فيها على بعض الافراد بالانتزاع فهو مفرد بالقوة

[197] فيكون طرفا هذه القضية مفردين بالقوة وكذا الحال في لفظ الموجبة الكلية وفي لفظ السالبة الكلية وفي لفظ الموجبة الجزئية وفي سائر المركب الوصفي المنقول الى المعنى المفرد وفي المركب الاضافي المنقول الى المعنى المفرد

[198] والقضية الحملية لا تخلو من ان يكون طرفاها مفردين بالفعل مثل قولنا زيد حيوان ومن ان يكون طرفاها مفردين بالقوة مثل قولنا الحيوان الناطق ينتقل بنقل قدميه ومن ان يكون موضوعها مفردا بالفعل ومحمولها مفردا بالقوة كقولنا زيد ابوه قائم ومن ان يكون موضوعها بالقوة⁵⁶ ومحمولها بالفعل كقولنا الحيوان الناطق انسان فاحفظ هذه الاحتمالات الاربعة سهل الله لك اجوبة الاسئلة الواردة عليك من طرف السئلة

[199] (كقولنا كل انسان حيوان) فانه موجبة كلية صادقة لمطابقة حكمها للواقع (و) كقولنا (بعض الانسان ليس بحيوان) فانه سالبة جزئية كاذبة لعدم مطابقة حكمها للواقع ونقيض السالبة الجزئية انما هي الموجبة الكلية كقولنا بعض الانسان ليس بحيوان وكل انسان حيوان

[200] (ونقيض السالبة الكلية انما هي الموجبة الجزئية) هذه القضية باعتبار الطرفين حملية ثلاثية موجبة كلية محصلة فان اضافة النقيض الى السالبة للاستغراق وهو سور الموجبة الكلية كما مر (كقولنا لا شيء من الانسان بحيوان) لانه سالبة كلية كاذبة لعدم مطابقة حكمها الى الواقع (و) كقولنا (بعض الانسان حيوان) لانه موجبة جزئية صادقة لمطابقة حكمها الى الواقع ونقيض الموجبة الجزئية انما هي السالبة الكلية كقولنا بعض الانسان حيوان ولا شيء من الانسان بحيوان

[201] فان قلت ان الشرط التاسع لتحقق التناقض بين المحصورات الاربعة هو الاختلاف في الكلية والجزئية وتناقض المحصورات الاربعة مشروط والشرط هو الموقوف عليه والشروط هو الموقوف والموقوف عليه مقدم على الموقوف طبعا فالصواب ان يتأخر قوله ونقيض الموجبة الكلية انما هي السالبة الجزئية آه عن قوله فالمحصورات لا يتحقق التناقض بينهما الا بعد اختلافهما آه قلت قدم المصنف الشروط على الشرط لينكشف الشرط زيادة الانكشاف بسبب تقديم الشروط في الذكر وللتنبية على ان الشروط الثمانية مشتركة بين تحقق التناقض في الشخصيات وبين تحقق التناقض في المحصورات الاربعة وعلى ان الاختلاف في الكلية والجزئية انما هو الشرط التاسع لتناقض المحصورات وللإشارة الى ان الشروط الثمانية مختص بتناقض محصورات الحملية والشرط التاسع الآتي الذي هو الاختلاف في الكلية والجزئية هو مشترك بين تناقض محصورات الحملية وبين تناقض محصورات الشرطية كما ستقف

[202] (فالمحصورات) الاربعة (لا يتحقق التناقض بينهما) اي بين القضيتين من المحصورات الاربعة بعد شيء من الاشياء (الا بعد اختلافهما) اي المحصورتين (في الكلية والجزئية) والكلية قضية حكم فيها على كل الافراد سواء كانت موجبة كلية او سالبة كلية والجزئية قضية حكم فيها على بعض الافراد سواء كانت موجبة جزئية او سالبة جزئية وقوله لا يتحقق التناقض بينهما الا بعد اختلافهما في الكلية والجزئية فهو موجبة كلية بعد الاستثناء بطريق ان يقال كل تناقض فهو يتحقق بين المحصورات بعد اختلافهما في الكلية والجزئية وسالبة كلية قبل الاستثناء بان يقال لا شيء

⁵⁶ بالقوة

من التناقض يتحقق بين المحصورات قبل الاختلاف فى الكلية والجزئية بحسب القصر المستفاد من الاستثناء المفرغ
وانما شرط الاختلاف فى الكمية فى تناقض المحصورات الاربع

[203] (لان الكليتين) اى الموجبة الكلية مع السالبة الكلية (قد تكذبان) اى الكليتين (كقولنا كل انسان كاتب) فانه
موجبة كلية كاذبة لعدم مطابقتها لحكمها للواقع (ولا شىء من الانسان بكاتب⁵⁷) فانه سالبة كلية كاذبة لعدم مطابقتها
لحكمها للواقع

[204] (و) لان (الجزئيتين) اى الموجبة الجزئية والسالبة الجزئية (قد تصدقان) والصدق هو مطابقة الحكم للواقع
والكذب عدم مطابقة الحكم للواقع عند الجمهور وعند النظام من الدهرية الصدق مطابقة الحكم للاعتقاد والكذب هو
عدم مطابقة الحكم للاعتقاد وعند الجاحظ من الدهرية ان الصدق هو مطابقة الحكم للواقع والكذب عدم مطابقة الحكم
للوواقع والاعتقاد

[205] وكلما كانت الكليتان كاذبتين والجزئيتان صادقتين فلا تناقض بين الموجبة الكلية والسالبة الكلية وبين الموجبة
الجزئية والسالبة الجزئية وكذا لا تناقض بين المهملات لان المهمة الموجبة مؤولة بالموجبة الجزئية والمهمة السالبة
مؤولة⁵⁸ بالسالبة الجزئية لكون المهملات فى قوة الجزئية

[206] ولا نقيض للطبيعية اصطلاحا لان الطبيعية من قبيل التصورات لكون الحكم فيها على المفهوم كما قال السيد
الشريف قدس سره اللطيف والعصام عصمه الله تعالى فى حاشيتهما على التصديقات وات⁵⁹ كان للطبيعية نقيض
لغوى على رأى والنقيض للغوى للشىء هو رفع عين ذلك الشىء والنقيض للغوى للتصورات مختلف فيه كما بين
فى محله

[207] وشرط تحقق تناقض الشرطيات هو الاتفاق فى المقدم والتالى والاختلاف فى الكلية والجزئية والاتحاد فى
الجنس اى فى الاتصال والانفصال والاتفاق فى النوع اى فى اللزوم وفى العناد وفى اتفاق والاختلاف فى الكيف اى
فى الايجاب والسلب

[208] ونقيض الموجبة الكلية الشرطية انما هى السالبة الجزئية الشرطية مثل قولنا كلما كان هذا الشىء انسانا فهو
حيوان وقد لا يكون اذا كان هذا الشىء انسانا فهو حيوان

[209] ونقيض السالبة الكلية الشرطية انما هى الموجبة الجزئية الشرطية مثل قولنا ليس البتة اذا كان هذا الشىء
حيوانا فهو جماد وقد يكون اذا كان هذا الشىء حيوانا فهو جماد

[210] ونقيض الموجبة الجزئية الشرطية انما هى السالبة الكلية الشرطية مثل قولنا قد يكون اذا كان هذا الشبح
حيوانا فهو انسان وليس البتة اذا كان هذا الشبح حيوانا فهو انسان

[211] ونقيض السالبة الجزئية الشرطية انما هى الموجبة الكلية الشرطية مثل قولنا قد لا يكون اذا كان هذا الشبح
حيوانا فهو فرس وكلما كان هذا الشبح حيوانا فهو فرس

⁵⁷ بكاتب

⁵⁸ مؤولة

⁵⁹ وان

[212] اعلم ان ههنا ثمانية احتمالات الاول ان يجيء نقيض الموجبة الكلية السالبة⁶⁰ جزئية والثانى ان يجيء نقيض السالبة الكلية موجبة جزئية والثالث ان يجيء نقيض الموجبة الجزئية سالبة كلية والرابع ان يجيء نقيض السالبة الجزئية موجبة كلية

[213] وهذه الاحتمالات الاربع تناقض اصطلاحى منطقى لانها مطردة مع ان المعتبر فى الفن هو المطرد

[214] والخامس ان يجيء نقيض الموجبة الكلية سالبة كلية والسادس ان يجيء نقيض السالبة الكلية موجبة كلية

والسابع ان يجيء نقيض الموجبة الجزئية سالبة جزئية والثامن ان يجيء نقيض السالبة الجزئية موجبة جزئية

[215] وهذه الاحتمالات الاربعة الاحيرة⁶¹ تناقض لغوى وليست بتناقض اصطلاحى منطقى لان هذه الاربعة

الاحيرة غير مطردة فى قضية يكون المحمول فيها اعم من الموضوع فى الحملية او يكون التالى فيها اعم من المقدم فى الشرطية وان كانت مطردة فى قضية يكون المحمول فيها مساويا للموضوع والتالى مساويا للمقدم فيها مثال الغير المطردة قولنا كل حيوان انسان ولا شىء من الحيوان بانسان وقولنا كل ابيض حيوان ولا شىء من الابيض بحيوان فان هذه القضايا الاربعة كاذبة ومقتضى تعريف التناقض الاصطلاحى ان احدى القضيتين المختلفتين بالايجاب والسلب صادقة والاخرى كاذبة

[216] ومثال المطردة قولنا كل انسان ناطق ولا شىء من الانسان بناطق فان الاولى صادقة والثانية كاذبة وان

تناقضنا⁶² لكن هذا التناقض من قبيل⁶³ خصوص المادة فهذا ليس بتناقض منطقى بل تناقض لغوى فبان ان النسبة بحسب التحقيق بين التناقض المنطقى وبين التناقض اللغوى عموم وخصوص مطلقا ومادة الافتراق هو قولنا كل انسان ناطق ولا شىء من الانسان بناطق ومادة الاجتماع قولنا كل حيوان انسان وبعض الحيوان ليس بانسان فظهر ان التناقض الاصطلاحى المنطقى اخص مطلقا من اللغوى بحسب التحقق (كقولنا بعض الانسان كاتب وبعض الانسان ليس بكاتب) فانهما صادقتان لمطابقة حكمهما للواقع

[217] * (العكس) * اى بعض احكام القضايا هو العكس المستوى فيكون القضية موجبة جزئية فان كلمة من

تبعيضية⁶⁴ مبدأ عند التفتتازانى بل سور الموجبة الجزئية كما مر غير مرة

[218] وعكس نقيض القدمات هو ان يجعل نقيض الموضوع محمولا وان يجعل نقيض المقدم تاليا وان يجعل نقيض

المحمول موضوعا وان يجعل نقيض التالى مقدا

[219] مثل قولنا كل لا حيوان لا انسان فى عكس نقيض قولنا كل انسان حيوان ومثل قولنا كلما لم يكن النهار

موجودا لم يكن الشمس طالعة فى عكس نقيض قولنا كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وعكس نقيض المتأخرين

مسطور فى الشمسية على التفصيل

60 سالبة

61 الاحيرة

62 تناقضنا

63 قبيل

64 وكلمة من التبعيضية ليست بمن الحرفية بل كلمة من التبعيضية تكون اسما عند التفتتازانى ويقال لها بمن الاسمية فيصح ان يقع محكوما⁶⁴ عليه كما قال التفتتازانى فى حاشية الكشاف فى قوله تعالى ومن الناس من يقول آمنا بالله (منه)

- [220] **(وهو) اى العكس المستوى (ان يصير) اى ان يبديل وصف (الموضوع محمولا) او ان يبديل المقدم تاليا (و) ان يبديل (المحمول موضوعا) او ان يبديل التالى مقدا فى الشرطية (مع بقاء الايجاب والسلب بحاله) اى ملتبسا⁶⁵ بحالهما والضمير راجع الى كل واحد من الايجاب والسلب والايجاب عبارة عن الوقوع والسلب عبارة عن اللا وقوع**
- [221] **(و) بقاء (التصديق) اى بقاء الصدق (والتكذيب بحاله⁶⁶) اى بقاء الكذب واحترز بقوله مع بقاء الايجاب والسلب عن عكس نقيض المتأخرين فان عكس الموجبة فى عكس نقيض المتأخرين سالبة مثل قولنا لا شىء من اللا حيوان بانسان فى عكس نقيض قولنا كل انسان حيوان وقوله والتصديق احتراز عن التناقض وقوله والتكذيب ليكشف التصديق كمال الانكشاف فان الاشياء تنكشف باضدادها فى كمال المرتبة**
- [222] **وقوله ان يصير جنس قريب لانه جنس من غير واسطة وقوله المحمول موضوعا⁶⁷ والمحمول موضوعا الى آخره فصل قريب لانه يميز العكس المستوى عما يشاركه فى الجنس القريب مشاركه⁶⁸ فى الجنس القريب هو عكس النقيض فيكون هذا التعريف حدا تاما والمراد بقوله مع بقاء الايجاب والسلب والتصديق والتكذيب هو كلما كان الاصل موجبة فالعكس موجبة وكلما كان الاصل سالبة فالعكس سالبة وكلما كان الاصل صادقا فالعكس صادق وكلما كان العكس كاذبا فالاصل كاذبا**
- [223] **فان الاصل ملزوما والعكس لازم والملزوم اما مساو لل لازم واما اخص منه وصدق احد المتساويين مستلزم لصدق المساوى الآخر وصدق الاخص مستلزم لصدق الاعم واعلم ان قول المصنف والتصديق والتكذيب يستفاد منه اربعة قضايا شرطيات متصلات ان صدق الاصل صدق العكس وان كذب العكس كذب الاصل وان صدق العكس صدق الاصل وان كذب الاصل كذب العكس**
- [224] **وقال البعض ان الشرطيتين الاخيرتين كاذبتان وان كانت الشرطيتان الاوليتان صادقتين لكون الاصل ملزوما والعكس لازما والجواز ان يكون اللازم اعم من الملزوم وصدق الاعم لا يستلزم صدق الاخص لجواز وجود الاعم بدون الاخص وكذاب⁶⁹ الاخص كذب الاخص فلذلك لا يصدق الشرطيتان الاخيرتان فتأمل حق التأمل تتل**
- [225] **(والموجبة الكلية⁷⁰ لا تنعكس) اى لا تنعكس الموجبة الكلية عكسا اصطلاحيا منطقيا الى موجبة (كلية) فان قلت ان قولنا كل انسان ناطق موجبة كلية منعكس الى قولنا كل ناطق انسان وهو موجبة كلية فحينئذ ينعكس الموجبة الكلية الى موجبة كلية قلت هذا العكس لغوى وليس بعكس اصطلاحى لان انعكس الموجبة الكلية الى الموجبة الكلية يختلف فى قولنا كل انسان حيوان لان عكسها موجبه⁷¹ كلية كاذب وهو كل حيوان انسان فافهم يعنى لا شىء من الموجبة الكلية تنعكس الى موجبة كلية عكسا اصطلاحيا او كل موجبة كلية فعدم الانعكاس واقع عليها**
- [226] **فقوله الموجبة الكلية لا تنعكس هو سالبة كلية على التفسير الاول او موجبة كلية معدولة المحمول على التفسير الثانى لكن قوله بل تنعكس جزئية قرينة مرحة لكونه سالبة كلية فتأمل**

⁶⁵ ملتبسان

⁶⁶ وعرف الكاتب القزوينى العكس المستوى بقوله وهو عبارة عن جعل الجزء الاول من القضية تانيا والثانى اولا مع بقاء الصدق والكيف وهذا التعريف اولى من تعريف المصنف فافهم (منه)

⁶⁷ الموضوع محمولا

⁶⁸ ومشاركه

⁶⁹ وكذا لا يستلزم كذب الاخص كذب الاعم فلذلك...

⁷⁰ الكلية

⁷¹ موجبة

[227] **(لأنه)** أى الشأن فان ضمير الغائب اذا لم يوجد مرجعه فهو عائد الى الشأن وضمير المؤنث اذا لم يوجد مرجعه فهو عائد الى القصة

[228] **(يصدق قولنا كل انسان حيوان ولا يصدق)** عكسه موجبة كلية وهو قولنا **(كل حيوان انسان)** لعدم مطابقة حكمه للواقع مع ان صدق العكس معتبر فى تعريف العكس كما عرفت من ان قول المصنف فى تعريف العكس والتصديق ههنا بمعنى الصدق لا غيره وعبر المصنف عن الصدق بالتصديق لقصد المبالغة فافهم

[229] والحاصل ان الموجبة الكلية لا تنعكس الى موجبة كلية لأنه لما صدق قولنا كل انسان حيوان ولم يصدق قولنا كل حيوان انسان فالموجبة الكلية لا تنعكس موجبة كلية لكن يصدق قولنا كل انسان حيوان ولا يصدق قولنا كل حيوان انسان فينتج القياس الحاصل من الطريق الاول من الاستثنائى قولنا الموجبة الكلية لا تنعكس الى موجبة كلية وهو المطلوب

[230] * وذكر المصنف المقدمة الواضحة وهى قوله لأنه صدق قولنا كل انسان حيوان الخ وخذف المقدمة الشرطية اكتفاء بذكر المقدمة الاستثنائية للاختصار وليبق محل للشرح وللامتحان بالاذكاء *

[231] ومن العجائب الغرائب عدم وقوف الشراح على هذه المقدمة الشرطية المطوية وعلى امثالها من المطويات السائرة وان يشرحوها المتن فى خارج مرضى المصنف بالعبارات الغير اللانقة فتبصر حق التبصر فاطلع فى مطالعة هذه الرسالة على المطويات الوفيرة المرغوبة 72٢

[232] **(بل تنعكس)** أى الموجبة الكلية الى موجبة **(جزئية 73٣)** وكلمة بل اذا كانت اضرابية فهى فى مقام اداة الترييد فيبدل كلمة بل الاضرابية الى كلمة اما او الى كلمة او فيحصل الشرطية المنفصلة فحينئذ ان استثنى ما قبل كلمة بل فينتج القياس الحاصل من الطريق الثالث من الاستثنائى ما قبل كلمة بل وحاصل العبارة ههنا الموجبة الكلية تنعكس الى موجبة جزئية بالعكس المنطقى لان الموجبة الكلية اما تنعكس الى موجبة كلية واما تنعكس الى موجبة جزئية لكن الموجبة الكلية لا تنعكس الى موجبة كلية بالعكس المنطقى فينتج القياس الحاصل من الطريق الرابع من الاستثنائى المركب من المنفصلة ومن المقدمة الرافعة قولنا الموجبة الكلية تنعكس الى موجبة جزئية بالعكس المنطقى وهو المطلوب *

[233] وقوله والموجبة الكلية 74 لا تنعكس كلية هو مقدمة استثنائية رافعة نظرية وقوله لأنه يصدق قولنا كل انسان حيوان أه دليل هذه المقدمة الرافعة النظرية واثباتها يحصل بقياس من الطريق الاول من القياس الاستثنائى كما قررناه آنفا

[234] وقوله **(لأنه اذا قلنا كل انسان حيوان يصدق قولنا بعض الحيوان انسان)** دليل التقريب لان التقريب هو سوق الدليل على وجه يستلزم به المطلوب عند الجمهور وعند السيد السند المحقق الشريف قدس سره اللطيف ان

٢ ويحتمل ان يكون قوله الموجبة الكلية لا تنعكس كلية رفع الايجاب الكلى فحينئذ (Bu notun devamı arka sayfaya yazılmış) 72 مأل هذا القول ان بعض الموجبة الكلية تنعكس الى موجبة كلية اصطلاحا لأنه يصدق قولنا كل انسان حيوان ولا يصدق كل حيوان انسان وبعض الموجبة الكلية تنعكس الى موجبة كلية عكسا لغويا لأنه يصدق قولنا كل انسان ناطق وكذا يصدق كل ناطق انسان وكون قوله الموجبة الكلية لا تنعكس جزئية رفع الايجاب انما هو بحمل لام الموجبة على الجنس الغير المشهور رفع الايجاب الكلى ٢

٣ قوله بل تنعكس حمله موجبة كلية باعتبار مرجع الضمير المستتر تحت تنعكس وان كان (3) Sonraki sayfaya yazılmış: 73 شخصية موجبة محصلة باعتبار الضمير المستتر تحت تنعكس (منه)

٢ عبارته (عبارة) عن الايجاب بالبعوض والسلب على البعض فحينئذ يفرق رفع الايجاب الكلى الى موجبة جزئية وسالبة جزئية كما عرفت 74 فافهم (منه)

تقريب الدليل هو تطبيق الدليل على المدعى وتقريب هذا الدليل نظرية محتاجة الى الاثبات وتقرير الاثبات يحصل بطريق ان يقال الموجبة الكلية تنعكس الى موجبة جزئية اذا لم تنعكس الى موجبة كلية لانه لما ثبت قولنا اذا قلنا كل انسان حيوان يصدق قولنا بعض الحيوان انسان فالموجبة الكلية تنعكس الى موجبة جزئية لكننا اذا قلنا كل انسان حيوان يصدق قولنا بعض الحيوان انسان فينتج القياس الحاصل من طريق الاول من القياس الاستثنائي قولنا الموجبة الكلية تنعكس الى موجبة جزئية اذا لم تنعكس الى موجبة كلية وقوله لانا اذا قلنا كل انسان حيوان يصدق قولنا بعض الحيوان انسان فهو مقدمة واضحة استثنائية شرطية متصلة لزومية غير بينة بل نظرية محتاجة الى البيان والاثبات يحصل بطريق الافتراض او الخلف او العكس ودليل هذه الملازمة قوله **(فانا نجد)** اى نفرض ذات موضوع هذه القضية **(شينا)** اى شخصا **(معينا موصوفا بالانسان)** الذى هو ههنا وصف الموضوع **(والحيوان)** اى وموصوفا بالحيوان الذى هو ههنا وصف المحمول ويحصل من هذا الفرض شخصيتان الاولى منهما زيد انسان والثانية منهما زيد حيوان فيجعل الشخصية الثانية صغرى ويجعل الشخصية الاولى كبرى لقصد المبالغة ويحصل قياس افتراضى من الشكل الثالث ومن الضرب الاول ويقال زيد حيوان وزيد انسان

[235] (فيكون بعض الحيوان انسانا) يعنى ان هذه القياس الافتراضى ينتج من الضرب الاول من الشكل الثالث قولنا بعض الحيوان انسان الذى هو عكس قولنا كل انسان حيوان فاذا قلنا كل انسان حيوان يصدق قولنا بعض الحيوان انسان وتصوير اثبات هذه الملازمة بطريق الافتراض وتفصيله يحصل بطريق ان يقال اذا قلنا كل انسان حيوان يصدق قولنا بعض⁷⁵ الحيوان انسان لانا اذا قلنا كل انسان حيوان فنفرض ذات موضوع هذه القضية زيدا حال كونه موصوفا بالانسان والحيوان وكلما فرضناه⁷⁶ هكذا فيحصل شخصيتان احديهما زيد انسان والثانية⁷⁷ زيد حيوان وكلما حصلت الشخصيتان فنجعل الشخصية الثانية صغرى والشخصية الاولى كبرى وكلما جعلنا احديهما صغرى والاخرى كبرى فيحصل قياس افتراضى منتظم من الضرب الاول من الشكل الثالث وكلما حصل القياس الافتراضى المنتظم فنقول زيد حيوان و زيد انسان وكلما قلنا هكذا فينتج القياس الافتراضى المنتظم قولنا بعض الحيوان انسان وكلما انتج القياس الافتراضى هذه النتيجة فيصدق قولنا بعض الحيوان انسان

[236] وهذا القياس مركب من الاقترانبات الشرطيات الستة ومتضمن للقياس الافتراضى المنتج عين العكس من الشكل الثالث كما عرفت فينتج من المفصول النتائج قولنا اذا قلنا كل انسان حيوان يصدق قولنا بعض الحيوان انسان وهذه النتيجة هي عين الشرطية المتصلة المطلوب اثبات ملازمتها واثبات هذه الملازمة بطريق الخلف يحصل بان يقال يصدق قولنا بعض الحيوان انسان على تقدير صدق قولنا كل انسان حيوان لانه لو لم يصدق لصدق نقيضه اعنى لا شىء من الحيوان بانسان ولو صدق نقيضه لجعلنا هذا النقيض كبرى والاصل صغرى ولو جعلناه هكذا فيحصل قياس خلفى منتظم من الضرب الثانى من الشكل الاول واو⁷⁸ حصل القياس الخلفى المنتظم لقلنا كل انسان حيوان ولا شىء من الحيوان بانسان وكلما قلنا هكذا فينتج قولنا لا شىء من الانسان بانسان لكن هذه النتيجة سلب الشىء عن نفسه وهو محال

⁷⁵ بعض

⁷⁶ فرضناه

⁷⁷ الثانية

⁷⁸ لو

[237] فيصدق قولنا بعض الحيوان انسان على تقدير صدق قولنا كل انسان حيوان واثبات هذه الملازمة بطريق العكس يحصل بان يقال انه لو لم يصدق قولنا بعض الحيوان انسان على تقدير صدق قولنا كل انسان حيوان لصدق نقيضه اعنى لا شيء من الحيوان بانسان وكلما صدق هذا النقيض فتعكس هذا النقيض الى قولنا لا شيء من الانسان بحيوان هذا العكس اخص من نقيض الاصل فيلزم صدق الاخص من نقيض الاصل لان نقيض الاصل سالبة جزئية وهى قولنا بعض الانسان ليس بحيوان وهذا العكس سالبة كلية والسالبة الكلية اخص مطلقا من السالبة الجزئية بحسب التحقق وان كانت السالبة الكلية والسالبة الجزئية متباينين بحسب المفهوم فان مفهوم السالبة الكلية قضية حكم فيها على كل الافراد بالانتزاع ومفهوم السالبة الجزئية قضية حكم فيها على بعض الافراد بالانتزاع وهذان المفهومين متباينان بحسب الحمل

[238] فحينئذ يلزم اجتماع النقيضين الضمنى فيصدق بعض الحيوان انسان على تقدير صدق قولنا كل انسان حيوان فافهم

[239] والافتراض الجارى فى باب العكوس فهو يحصل بان يفرض ذات موضوع عين القضية شخصا معيناً موصوفا بوصفى الموضوع والمحمول وان يحصل قضيتان احديهما يحصل من عقد الوضع والاخرى من عقد الحمل وان يجعل احديهما صغرى والاخرى كبرى وان يحصل قياس افتراضى منتظم من الشكل الثالث وان ينتج عكس اصل القضية

[240] والافتراضى انما يجرى فى القضية التى تنعكس الى جزئية فان القياس الافتراضى من الشكل الثالث وهو انما ينتج الجزئية فلذلك لا يجرى الافتراض فيما ينعكس الى الكلية فى باب العكوس وكذا ان الافتراض فى رد الاشكال الثلاثة الى الشكل الاول انما يجرى فيما ينتج الجزئية ولا يجرى فيما ينتج الكلية لكون القياس الافتراضى من الشكل الثالث مع ان الشكل الثالث انما ينتج الجزئية ولا ينتج الكلية وما قيل ان الافتراض لا يجرى فى القضية الحملية السالبة لكون السالبة لا تقتضى وجود الموضوع فهو ليس بشيء لان السالبة التى موضوعها ليس بموجود

[241] فهى غير مستعملة فى العلوم بل لا ينعقد ان يكون السالبة التى ذات الموضوع ليس بموجود فيها قضية حملية لان المراد فى القضية الحملية من الموضوع انما هو الذات ومن المحمول انما هو الوصف

[242] فكلما لم يكن ذات الموضوع موجودا فالقضية غير منعقدة سواء كانت الحملية موجبة او سالبة لعدم وجود ذات الموضوع

[243] وقال العصام ان نفس الامر بمنزلة ذات الموضوع فينعقد القضية الحملية فى السالبة التى ذات موضوعها ليس بموجود لكن نفس الامر فيها بمنزلة ذات الموضوع كما فى قولنا شريك البارى ليس ببصير لانه كما يكون شريك البارى مسلوبا عن نفس الامر كذلك بصره مسلوب عن نفس الامر فينعقد فى هذا القول القضية انتهى كلامه

[244] والحاصل ان السالبة التى ذات موضوعها ليس بموجود فهى كونها قضية حملية مشكوك فضلا من ان يتصور الافتراض فيها فلذلك لم تستعمل فى العلوم والاستدلالات والافتراض الجارى فى باب العكوس انما يحصل بقياس واحد من الشكل الثالث والافتراض الجارى فى باب رد الاشكال الثلاثة الى الشكل الاول انما يحصل بقياسين القياس الافتراضى الثانى من الشكل الاول والقياس الافتراضى الاول من اى شكل كان

[245] وما قيل من ان كون المقدمات الافتراضية قياسا ممنوع لم يجوز ان يكون المقدمات الافتراضية من قبيل المقدمات المتفرقة فهو ليس بشيء لان هذا المنع متعلق بالمدعى البديهي وكل منع متعلق به فهو مردود سواء كان منعا مجردا او منعا مع المسند عند بعض المهرة وان جوز بعض الكملة منع المدعى البديهي

[246] ومنع المدعى الاستقرائي مع السند لكن المعبر عند المناظرين العظام انما هو مذهب بعض المهرة ومن اراد تفصيل الاعتراض فليراجع الى شرحنا على الشمسية المسمى بميزان الانتظام والى رسالتنا الموسومة بردية المعيار

[247] **(والموجبة الجزئية ايضا) اي مثل الموجبة الكلية (تنعكس) اي الموجبة الجزئية الى موجبة (جزئية بهذه الحجة) اي بحجة فان الحجة بمعنى الغلبة في اللغة واي من عرف القياس فهو يغلب على خصمه فلذا سمي القياس حجة وقوله الموجبة الجزئية ايضا آه قضية حملية ثنائية موجبة كليه⁷⁹ محصلة والسور فيها لام الموجبة الجزئية لان هذا اللام هو للاستغراق وهو سور الموجبة الكلية وهذه القضية الحملية موضوعها ومحملها مفردان بالقوة بمعنى ما يمكن ان يعبر عنه بالفاظ مفردة ومركب تام تصديقي بمعنى ما يصح السكوت عليه**

[248] **(والسالبة الكلية تنعكس) اي السالبة الى (سالبة كلية) عكسا اصطلاحيا وقوله السالبة الكلية آه ايضا حملية ثنائية موجبة كلية محصلة طرفاها مفردان بالقوة بمعنى ما يمكن ان يعبر عنه بالفاظ مفردة ومركب تام خبري تصديقي**

[249] **(وذلك) اي انعكاس السالبة الكلية (بين) اي بديهي بمعنى ما لا يتوقف حصوله في العقل الى نظر وكسب واستدلال بنفسه⁸⁰ اي بذاته وبلا واسطة يعنى ان انعكاس السالبة الكلية الى سالبة كلية وان لم يكن محتاجا الى نظر وكسب واستدلال لكن ذلك الانعكاس بديهي خفي محتاج الى التنبيه بقوله (فانه اذا صدق قولنا لا شيء من الانسان بحجر فيصدق لا شيء من الحجر بانسان)**

[250] قوله لا شيء من الانسان بحجر عين القضية وقوله لا شيء من الحجر بانسان عكس القضية وكلمة من استغرافية وصدقها كائن المطابقة حكمهما للواقع ويحصل التنبيه على ذلك الانعكاس بقياس من الطريق الاول من القياس الاستثنائي يعنى ان السالبة الكلية تنعكس الى سالبة كلية لانه لما ثبت قولنا اذا صدق لا شيء من الانسان بحجر فيصدق لا شيء من الحجر بانسان فالسالبة الكلية تنعكس الى سالبة كلية لكن ثبت قولنا اذا صدق لا شيء من الانسان بحجر فيصدق لا شيء من الحجر بانسان فينتج القياس الحاصل من الطريق الاول من القياس الاستثنائي قولنا السالبة الكلية تنعكس الى سالبة كلية وهو المطلوب

[251] والمقدمة الشرطية التي هي الجزء الاول من ذلك القياس فهي بيينة بديهية غير محتاجة الى البيان والاثبات مطوية محذوفة بقرينة ذكر المقدمة الاستثنائية وقوله فانه اذا صدق قولنا لا شيء من الانسان بحجر فيصدق قولنا لا شيء من الحجر بانسان فهو مقدمة استثنائية واضعة شرطية متصلة لزومية غير بيينة بل محتاجة الى البيان والاثبات

[252] واثبات الملازمة يحصل بثمانية طرق الاول طريق التوسط والثاني طريق التالي والثالث طريق الانتاج والرابع طريق التقييد والخامس طريق الخلف والسادس طريق العكس والسابع طريق الافتراض والثامن طريق التناقض ومن اراد تفاصيل هذه الطرق الثمانية فليراجع الى رسالتنا المسمى باثبات الملازمة والى شرحنا على الشمسية الموسوم بميزان الانتظام في الواحق القياس

⁷⁹ كلية

⁸⁰ Parantez açılmamış

[253] واثبات ملازمة هذه المقدمة الاستثنائية المتصلة بطريق الخلف يحصل بان يقال يصدق قولنا لا شيء من الحجر بانسان على تقدير صدق قولنا لا شيء من الانسان بحجر لانه لو لم يصدق على هذا التقدير لصدق نقيضه لئلا يلزم ارتفاع النقيضين وهذا النقص قولنا بعض الحجر انسان ولو صدق هذا النقيض لجعلنا النقيض المذكور صغرى لكونه موجبة جزئية تصلح لصغروية الشكل الاول وجعلنا الاصل كبرى لكونه سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الاول ولو جعلنا هما هكذا لحصل قياس خلفى منتظم من الضرب الرابع من الشكل الاول

[254] ولو حصل القياس الخلفى المنتظم قلنا بعض الحجر انسان ولا شيء من الانسان بحجر ولو قلنا هكذا فينتج من جسز من الشكل الاول قولنا بعض الحجر ليس بحجر وهذه النتيجة سلب الشيء عن نفسه وهو محال وهذا المحال انما نشأ من الفرض بصدق نقيض العكس

[255] فظهر كذب نقيض العكس فيصدق قولنا لا شيء من الحجر بانسان على تقدير صدق قولنا لا شيء من الانسان بحجر فحينئذ ينعكس السالبة الكلية سالبة كلية واثبات هذه المقدمة الاستثنائية المتصلة بطريق العكس يحصل بان يقال يصدق قولنا لا شيء من الحجر بانسان على تقدير صدق قولنا لا شيء من الانسان بحجر لانه لو لم يصدق لصدق قولنا بعض الحجر انسان لئلا يلزم ارتفاع النقيضين

[256] ولو صدق هذا النقيض لعكسناه الى قولنا بعض الانسان حجر وهو نقيض الاصل الذى هو قولنا لا شيء من الانسان بحجر فيلزم اجتماع النقيضين لكن اجتماع النقيضين باطل والفرض بصدق نقيض العكس باطل فتعين انه يصدق قولنا لا شيء من الحجر بانسان على تقدير صدق قولنا لا شيء من الانسان بحجر فظهر ان السالبة الكلية تنعكس الى سالبة كلية

[257] (والسالبة الجزئية لا عكس لها لزوما) اى لا عكس موجود للسالبة الجزئية اصطلاحا وان وجد عكس لغوى لها يعنى لا شيء من السالبة الجزئية بمنعكسة عكسا منطقيا الى سالبة جزئية ولا الى سالبة كلية

[258] فحينئذ قوله السالبة الجزئية بمنعكسة عكسا منطقيا الى سالبة جزئية ولا الى سالبة كلية

النفى التى هو قوله عكس فى قوله لا عكس لها فان النكرة الواقعة فى سياق النفى تقيد العموم فيكون النكرة الواقعة فى سياق النفى سور السالبة الكلية او قوله السالبة الجزئية لا عكس لها لزوما موجبة كلية معدولة المحمول ان قلنا ان اداة السلب التى هى كلمة لا جزء من المحمول

[259] واذا كان قوله عكس ههنا نكرة محضة فيكون مبنيا عارضا غير لازم بمعنى ما ينفك عن البناء وقوله لزوما مفعول مطلق مجازى لموجود المقدر الذى هو الخبر لقوله لا اى لا عكس موجود لها وجود لزوم او لا عكس موجود لها وجودا لزوميا فافهم

[260] ويحتمل ان يكون قوله لزوما تمييزا عن نسبة اسم لا الى خبرها المحذوف فحينئذ يرفع الابهام عن ذات مقدره فى جملة لان كلمة لا مع اسمها وخبرها جملة اسمية خبر لقوله السالبة الجزئية لان هذا القول مبتدأ محتاج الى الخبر ومطلق الجملة ما تضمن كلمتين بالاسناد والجملة اعم مطلقا من الكلام فان الاسناد مقصود لذاته فى الكلام وفى الجملة سواء كون الاسناد مقصودا لذاته او ان لا يكون مقصودا لذاته

[261] (لانه يصدق) قولنا (بعض الحيوان ليس بانسان ولا يصدق عكسه) اى عكس قولنا بعض الحيوان ليس بانسان وهذا العكس قولنا بعض الانسان ليس بحيوان وصدق الاصل ثابت لمطابقة حكمه الى الواقع و كذب العكس لعدم مطابقة حكمه الى الواقع

[262] اعلم ان ههنا ثمانية احتمالات الاول ان يعكس الموجبة الكلية الى موجبة جزئية والثانى ان يعكس الموجبة الجزئية الى موجبة جزئية والثالث ان يعكس السالبة الكلية الى سالبة كلية وهذه الاحتمالات عكوس مطردة اصطلاحية منطقية فان البحث فى المنطق انما هو من المطرد

[263] والرابع ان يعكس الموجبة الكلية الى موجبة كلية والخامس ان يعكس الموجبة الجزئية الى موجبة كلية والسادس ان يعكس السالبة الكلية الى سالبة جزئية والسابع ان يعكس السالبة الجزئية الى سالبة الجزئية والثامن ان يعكس السالبة الجزئية الى سالبة كلية وهذه الاحتمالات الخمسة عكوس غير مطردة لغوية

[264] فان اهل اللغة يعتبرون الى المطرد والى الغير المطرد والعكس المنطقى اخص مطلقا من العكس اللغوى بحسب التحقق ومادة اجتماع العكس المنطقى مع العكس اللغوى مثل قولنا بعض الحيوان انسان فى عكس قولنا كل انسان حيوان ومادة افتراق العكس اللغوى عن العكس المنطقى مثل قولنا كل انسان ناطق فى عكس قولنا كل ناطق انسان

[265] وشراح هذه الرسالة ساكتون عن بيان هذه الاحتمالات الثمانية وعن بيان النسبة بين العكس المنطقى وبين العكس اللغوى مع ان بيان هذه الاحتمالات الثمانية انما هو الزم ما لزم ههنا حتى يتميز العكس الميزانى عن العكس اللغوى كمال التمييز

[266] الباب الرابع من الابواب التسعة دوال (القياس) 813 وهو تقدير شىء لشىء وهذه القضية شخصية على المشهور لان لام الباب الرابع محمول على العهد النوعى ومهمل على التحقيق لكون الباب الرابع عبارة عن الالفاظ التى هى من قبيل الاعراض وتشخص العرض تابع الى محله ومتلفظ هذه الالفاظ متعدد مع انه اهمل عن بيان عدد المتلفظ فيكون هذه القضية مهملة

[267] وقال بعض المنطقيين ان اللام المحمول على العهد النوعى فهو سور الموجبة الكلية فحينئذ يكون هذه القضية موجبة كلية كما مر غير مرة

[268] (وهو) اى القياس (قول 824 مؤلف) اى مركب (من اقوال) اقلها قولان (متى سلمت) 839 اى الاقوال (لزم) لزوما بيينا سواء كان بيينا بالمعنى الاخص كما فى الشكل الاول او بيينا بالمعنى الاعم كما فى الاشكال الثالثة عند المتأخرين ومذهب المتقدمين 84 هو كما ستقف عليه ان شاء الله تعالى (عنها) اى عن الاقوال (لذاتها) اى بلا واسطة المقدمة الاجنبية الكاملة كما هو فى القياس المساوى (قول آخر) اى النتيجة وهو ما يلزم من القياس

[269] وقوله قول ليكون المؤلف موصوفا به وذكر المؤلف ليتعلق كلمة من اليه والاقوال عبارة عن الصغرى والكبرى فى الاقترانى ومن المقدمة الشرطية والمقدمة الاستثنائية فى القياس الاستثنائى وذلك الاقوال جمع منطقى ههنا بمعنى ما فوق الواحد بقريئة ذكره فى كتاب المنطق كما اشرنا اليه

٣ اعلم ان المطلوب الاعلى والمقصود الاقصى فى المنطق انما هو القياس وغير القياس من القضايا ومن احكامها ومن القول الشارح ومن 81 الكليات الخمس انما هو من قبيل الموقوف عليه للقياس كما بين فى محله فافهم (منه)

٤ والقول جنس قريب وقوله مؤلف من اقوال آه فصل قريب فحينئذ هذا التعريف مركب من الجنس القريب والفصل القريب وكل تعريف 82 هذا شأنه فهو حد تام فهذا التعريف حد تام (منه)

٩ وقوله متى سلمت لزم عنها اه شرطية متصلة موجبة كلية لزومية وان كان هذا القول من قبيل القيد وكلمة متى سور الموجبة الكلية 83 الشرطية المتصلة (منه)

المتقدمين 84

[270] فلا يرد ان هذا التعريف لا يصدق على القياس البسيط الذى هو المركب من مقدمتين احديهما صغرى والاخرى كبرى فى الاقترانى او احديهما مقدمة شرطية والاخرى مقدمة استثنائية فى القياس الاستثنائى ولم يقل وهو قول مؤلف من مقدمات متى سلمت آه لانه لو قال من مقدمات ههنا لزم الدور لان مقدمة القياس عبارة عن قضية جعلت جزء قياس او حجة

[271] وذكر القياس فى تعريف المقدمة ولو ذكر المقدمة فى تعريف القياس لزم الدور فلذا قال من اقوال ولم يقل من مقدمات ويخرج من تعريف القياس بجمع الاقوال قضية بسيطة مستلزمة لعكسها فحينئذ جمع الاقوال احتراز عن هذه القضية

[272] وقوله متى سلمت ليدخل فى تعريف القياس المغالطة والجدل والخطابة والشعر فانه لو قال قول مؤلف من اقوال لزم عنها قول آخر لكان التعريف مختصاً بالبرهان

[273] وقوله لذاتها احتراز عن قياس المساوات فانه ينتج بواسطة المقدمة الغربية الاجنبية الكاملة وهو ليس بمطررد فى انتاجه والمعتبر فى الفن هو المطررد وهو ان يكون متعلق محمول الصغرى موضوعا فى الكبرى وان يكون محمول الكبرى موافقا الى محمول الصغرى وهو مطررد فى مادة المساوات وفى مادة الظرفية فى انتاجه مثل قولنا الانسان مساو للمتعجب والمتعجب مساو للضحك فينتج الانسان مساو للمساوى للضحك وتجعل المقدمة الاجنبية كبرى فيحصل القياس من الشكل الاول فنقول وكل مساو للمساوى للضحك فهو مساو للضحك فينتج قولنا الانسان مساو للضحك وهو المطلوب بالذات

[274] ومثال الظرفية قولنا الدرة فى الصندوق والصندوق فى الحجر فينتج الدرة فيما فى الحجر وكل ما فيما فى الحجر فهو فى الحجر فينتج القياس الثانى المطلوب بالذات وهو قولنا الدرة فى الحجر

[275] وقد ينتج قياس المساوات وقد لا ينتج فى مادة التباين مثال المنتج قولنا الانسان مباين للحجر والحجر مباين للفرس فالانسان مباين للمباين للفرس وكل مباين للمباين للفرس فهو مباين للفرس فالانسان مباين للفرس ومثال الغير المنتج قولنا الانسان مباين للحجر والحجر مباين للحيوان فالانسان مباين للمباين للحيوان ولا ينتج هذا القياس قولنا الانسان مباين للحيوان فان هذه النتيجة كاذبة والقياس صادق والصادق لا يستلزم الكاذب ولا ينتج قياس المساوات دائما فى مادة التباين مثل قولنا الواحد نصف الاثنتين والاثنتان نصف الاربعة ولا ينتج قولنا الواحد نصف الاربعة لكذب هذه النتيجة ولكذب المقدمة الاجنبية وهى قولنا ونصف نصف الاربعة فهو نصف الاربعة ولا شك فى كذب هذه المقدمة الاجنبية وتسميته بالمساوات باسم فرده الخاص⁸⁵ وهو قولنا الانسان مساو للمتعجب والمتعجب مساو للضحك آه

[276] واللزوم⁸⁶ عبارة عما يمتنع انفكاكه عن الماهية وهو اما بين بالمعنى الاخص واما بين بالمعنى الاعم واما غير بين واللزوم البين بالمعنى الاخص ان يكون تصور الملزوم فقط كافيا فى جزم اللزوم بين اللازم والملزوم كلزوم كون الواحد ضعف الاثنتين الى ماهية الاثنتين

الخاص⁸⁵

٩ مطلق اللزوم اما لزوم ذهنى واما لزوم خارجى واللزوم ذهنى كون الشيء بحيث يلزم من تصور المسمى تصويره او ما يكون لازما⁸⁶ للماهية واللزوم الخارجى كون الشيء بحيث يلزم من تحقق المسمى فى الخارج تحققه فيه او ما يكون لازما للوجود والمراد ههنا انما هو اللزوم ذهنى لكون البحث الميزانى من المعقولات ولكون اللزوم الخارجى غير مطررد بل غير منضبط مع ان البحث من المطررد والمنضبط (منه)

[277] واللزوم البين بالمعنى الاعم ان يكون تصور الملزوم مع تصور اللازم كافيا فى جزم اللزوم بينهما كلزوم الزوجية للاربعة

[278] واللزوم الغير البين ان يفترق جزم اللزوم بينهما الى حد اوسط كلزوم ضياء الارض الى وجود النهار بواسطة طلوع الشمس كما تقول كلما كان النهار موجودا كانت الشمس طالعة وكما⁸⁷ كانت الشمس طالعة فالارض مضيئة فينتج القياس المنتظم من الصغرى المتصلة ومن الكبرى المتصلة قولنا كلما كان النهار موجودا فالارض مضيئة

[279] والمراد باللزوم ههنا هو البين سواء كان بالمعنى الاخص او بالمعنى الاعم واللزوم البين بالمعنى الاخص فى الشكل الاول واللزوم البين بالمعنى الاعم فى الاشكال الثلاثة كما عرفت هذا ما ذهب اليه المتأخرون واما مذهب القدماء فهو ان المراد باللزوم ههنا هو اللزوم الاعم من البين ومن الغير⁸⁸ البين واللزوم البين فى الشكل الاول واللزوم الغير البين فى الاشكال الثلاثة

[280] اعلم ان نتيجة الاختلاف ومنشأ الخلاف بينهما ان الاشكال الثلاثة قياس كامل عند المتأخرين مثل الشكل الاول لكن استلزام نتايجها بديهي خفى عند الاغبياء لكون اللزوم فيها بينا بالمعنى الاعم وان كان استلزام الشكل الاول نتيجته بديها جليا لكون اللزوم فيه بينا بالمعنى الاخص

[281] فحينئذ يحتاج الاشكال الثلاثة في استلزام نتايجها الى التنبيه بالاسترداد الى الشكل الاول بطريق الخلف او العكس او الافتراض عند الاغبياء وان كان انتاج الاشكال الثلاثة عند الاذكياء بديها جليا لا يحتاج الى التنبيه اليه باستردادها الى الشكل عند الاذكياء باحدى البراهين الثلاثة المذكورة

[282] وعند القدماء ان الاشكال الثلاثة قياس غير كامل وانتاجها غير بين بل نظرى لكون اللزوم فيها غير بين عند القدماء فحينئذ يحتاج الاشكال الثلاثة الى اثبات استلزام نتايجها بالرد الى الشكل الاول بطريق الخلف او بطريق العكس او بطريق الافتراض

[283] والصحيح مذهب المتأخرين لانه لو لم يكن اللزوم ههنا بينا كما ذهب المتأخرون اليه لكان غير بين كما ذهب اليه القدماء ولو كان اللزوم غير بين ههنا لكان تعريف القياس باجلى من المعروف لكون اللزوم الغير البين معتبرا فيه

[284] وكذا يلزم ان ينتج الاشكال الثلاثة بواسطة الرد الى الشكل الاول باحدى البراهين الثلاثة المذكورة وان يخرج الاشكال الثلاثة عن التعريف بقوله لذاتها كما يخرج به قياس المساوات عنه لانتاجها بواسطة الاسترداد الى الشكل الاول باحدى الطرق المذكورة ولكون الاسترداد اليه اجنبيا

[285] وما قيل ان المقدمة الغربية فى القياس المساوات اجنبية كاملة لمخالفة الحدود الثلاثة التى هى عبارة عن الحد الاصغر والحد الاوسط والحد الاكبر فى المقدمة الاجنبية فى قياس المساوات والاسترداد فى الاشكال الثلاثة اجنبى غير كامل لموافقة الحدود الثلاثة فى المقدمات الاستردادية فلذا لا يخرج الاشكال الثلاثة عن التعريف بقوله لذاتها كما يخرج قياس المساوات عنه بقوله لذاتها فيكون التعريف جامعا لافراد المعرف

كما⁸⁷

الغير⁸⁸

- [286] فهو ليس بشيء لان قوله لذاتها من قبيل نفى الوساطة فى انتاج القياس مطلقا سواء كان تلك الوساطة اجنبية كاملة او غير كاملة فهو ان يجرى على الاصل بل يبقى على اطلاقه 89 ما لم يوجد قرينة دالة على ارادة الفرد الكامل او على ارادة الفرد الغير الكامل عند الاصوليين والفرد الكامل ههنا هو المقدمة الاجنبية الكاملة كما فى قياس المساوات والفرد الغير الكامل هو المقدمة الاجنبية الغير الكاملة كما فى المقدمات الاستردادية
- [287] فظهر ان هذا القول ليس بشيء وان قال العصام عصمه الله تعالى ان حمل الالفاظ الواقعة فى التعريفات على المعنى المتبادر مهما امكن اليق من الابقاء على اطلاقه لئلا يلزم ان يكون التعريف اخفى من المعرف
- [288] لكن ذلك اذا وجد قرينة مانعة عن ارادة المعنى الغير المتبادر الذى هو الفرد الغير الكامل بل اذا وجد قرينة دالة على المعنى المتبادر الذى هو الفرد الكامل للكامل للفظ
- [289] فان قلت القضية المركبة وهى التى تركبت حقيقتها من ايجاب وسلب مستلزمة لعكسها فحينئذ يصدق تعريف القياس عليها مع انها⁹⁰ من اغيار المعرف قلت ان الجزء الثانى الذى هو القضية الثانية من القضية المركبة مربوط بالقضية الاولى بالقيدية بل عارية عن الحكم والكبرى فى القياس قضية مستقلة مشتملة على الحكم وان كان تلك الكبرى جزءا من القياس⁹¹ لكن الكبرى ليست من قبيل القيد مثل القضية التى وقعت جزءا من القضية المركبة فلا يصدق تعريف القياس على القضية المركبة من القضيتين المستلزمة لعكسها فيكون التعريف مانعا لاغياره
- [290] ومن لطائف التعريف اشتماله على العلل الاربعة اعنى العلة الفاعلية والعلة الصورية والعلة المادية والعلة الغائية والعلة الفاعلية ما يؤثر فى الشيء والعلة الصورية ما يحصل به الشيء بالفعل والعلة المادية ما يحصل به الشيء بالقوة والعلة الغائية اول المكر⁹² آخر العمل
- [291] وقوله مؤلف ههنا يدل على العلة الفاعلية للقياس التى هى القوة العاقلة بطريق الالتزام لان كل مؤلف بفتح اللام لا بد له من المؤلف بكسر اللام وكذا يدل قوله مؤلف على العلة الصورية للقياس التى هى الهيئة التأليفية من اقتران الصغرى الى الكبرى فى قياس الاقترانى ومن مقارنته⁹³ المقدمة الشرطية الى المقدمة الاستثنائية فى القياس الاستثنائى بطريق المطابقة
- [292] وقوله من اقوال يدل على العلة المادية للقياس بطريق المطابقة لان العلة المادية للقياس هى الصغرى والكبرى فى الاقترانى والمقدمة الشرطية والمقدمة الاستثنائية فى الاستثنائى وقوله لزم عنها لذاتها قول آخر يدل على العلة الغائية للقياس بطريق المطابقة لان النتيجة فيه اول الفكر آخر العمل والقول الاخر⁹⁴ عبارة عن النتيجة كما عرفت فظهر اشتمال تعريف القياس على العلل الاربعة
- [293] **(وهو)** اى القياس باعتبار الصورة **(اما)** قياس **(اقترانى)** وهو ما لم يذكر فيه عين النتيجة او نقيضها بالفعل وتسميته بالاقترانى لمقارنته⁹⁵ الحدود الثلاثة فيه من الحد الاصغر والحد الاوسط والحد الاكبر **(كقولنا كل جسم مؤلف)** وهو موجبة كلية صغرى لاشتماله على الحد الاصغر وهو قوله جسم ههنا لانه موضوع المطلوب **(وكل مؤلف)**

٤ فان المطلق عند الاصوليين (الاصوليين؟) يبقى على اطلاقه لان الاطلاق معنى حقيقى له واذا امكن المعنى الحقيقى فلا يصار الى

المعنى المجازى (منه)

انها⁹⁰

القياس⁹¹

الفكر⁹²

مقارنة⁹³

الاخر⁹⁴

لمقارنة⁹⁵

محدث) وهى موجبة كلية كبرى لاشتماله على الحد الاكبر وهو قوله محدث فانه محمول المطلوب (**فكل جسم محدث**) وهى نتيجة موجبة كلية فانها ما يلزم من القياس فتعين ان هذا القياس من الضرب الاول من الشكل الاول لكون الحد الاوسط وهو قوله مؤلف ههنا موضوعا فى الصغرى ومحمول فى الكبرى

[294] **(واما) قياس (استثنائى)** وهو ما يذكر فيه عين النتيجة او نقيضها⁹⁶ بالفعل وتسميته بالاستثنائى لاشتماله على اداة الاستثناء التى هى كلمة لكن بمعنى الاستدراك والاستدراك مستلزم للاستثناء يعنى ان القياس باعتبار الصورة نوعان لان القياس باعتبار الصورة اما ما لم يذكر فيه عين النتيجة او نقضها بالفعل واما ما ذكر فيه عن النتيجة او نقضها بالفعل

[295] وكل ما لم يذكر فيه عين النتيجة او نقضها بالفعل فهو اقترانى⁹⁷ وكل ما يذكر فيه عين النتيجة او نقضها بالفعل فهو استثنائى فينتج القياس المنتظم من الطريق الخامس من الاقترانى ومن المفصول النتائج قولنا القياس باعتبار الصورة اما اقترانى واما استثنائى ونضم كبرى اخرى الى هذه النتيجة فحصل قياس مركب من الصغرى المنفصلة ومن الحملية فنقول وكل شئ شانه كذا فهو نوعان فينتج هذا القياس الثانى قولنا القياس باعتبار الصورة نوعان [296] فظهر كمال الظهور ان كل واحد من الاقترانى والاستثنائى نوعان للقياس وهو جنسهما ويكون الاقترانى جنس الاشكال الاربعة ويكون الاستثنائى جنس الطرق الاربعة فحينئذ يكون كل واحد من الاقترانى والاستثنائى نوعين وجنسين فافهم

[297] **(كقولنا ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود)** وهو مقدمة شرطية متصلة لزومية (**لكن الشمس طالعة**) وهى مقدمة استثنائية واضعة (**ف**) النتيجة وهى قولنا (**النهار موجود**) مذكورة فيه بالفعل اى بصورتها وهذا القياس من الطريق الاول من القياس الاستثنائى وهو ان استثناء عين المقدم ينتج عين التالى

[298] **(او) نقول (لكن النهار وليس بموجود)** وهو مقدمة استثنائية رافعة (**فالشمس ليست بطالعة**) ونقيض النتيجة اى الشمس طالعة مذكورة فيه بالفعل اى بصورتها

[299] **(والمكرر) اى الذى كرر (بين مقدمتى القياس) اى كل مكرر بين صغرى القياس الاقترانى وبين كبراه (فصاعدا) اى فيزيد المكرر على الواحد مترقيا منه الاثني ومن الاثني الى الثلاثة وعنه الى الاربعة وهلم جرا فى القياس الاقترانى**

[300] **(يسمى) اى المكرر (حدا اوسط)** وقوله المكرر موضوع القضية وهو مفرد بالفعل⁹⁸ ومقدمة القياس عبارة عن قضية جعلت جزء قياس او حجة وقوله مقدمتى ههنا عبارة عن الصغرى والكبرى والقياس ههنا عبارة عن القياس الاقترانى بقرينة الحد الاوسط فانه لا يوجد الحد الاوسط فى القياس الاستثنائى

[301] وقوله المكرر بين مقدمتى القياس ناظر الى القياس البسيط وقوله فصاعدا ناظر الى القياس المركب وقوله المكرر بين مقدمتى القياس فصاعدا يسمى حدا اوسط مركب تام خبرى تصديقى وقضية حملية موجبة كلية محصلة لكون هذا القول طرد التعريف ولو كان هذا القول عكس التعريف بطريق ان يقال الحد الاوسط هو المكرر بين مقدمتى لقياس⁹⁹ فصاعدا لكان هذا القول قضية طبيعية لكن لا يكون هذا القول عكس التعريف بل يكون طرد التعريف

⁹⁶ نقيضها

⁹⁷ اقترانى

⁹⁸ بالفعل

⁹⁹ القياس

[302] فلا يكون قضية طبيعية بل هذا القول محصورة والسور لام المكرر وان كان اسما موصولا لكون هذا اللام محمولا على الاستغراق وكون طرد التعريف موجبة كلية يجرى فيه الصغرى السهلة الحصول بطريق ان يقال ههنا ان المتغير فى قولنا لان العالم متغير وكل متغير حادث مكرر بين مقدمتى القياس والمكرر بين مقدمتى القياس فهو حد اوسط

[303] فينتج القياس الحاصل من الشكل الاول قولنا ان المتغير فى هذا القياس حد اوسط فظهر انه لو كان مثل قوله المكرر بين مقدمتى القياس آه قضية طبيعية¹⁰⁰ كما قال بعض المعاصر لم يقع كبرى للشكل الاول لكن وقع هذه القضية كبرى للشكل الاول فلم تكن طبيعية بل كانت محصورة مسورة موجبة كلية وتسميته بالاوسط لوقوعه بين الصغرى والكبرى بل لوقوعه بين الحد الاصغر والاكبر فى الشكل الاول مع ان الاشكال الثلاثة مردودة الى الشكل الاول باحدى البراهين الثلاثة المذكورة فيما سبق من الخلف والعكس والافتراض تدبر

[304] (وموضوع المطلوب يسمى) اى موضوع المطلوب (حدا اصغر) هذا اذا كان المطلوب حملية كما فى القياس الاقترانى الحملى وكذا يسمى مقدم المطلوب حدا اصغر اذا كان المطلوب شرطية كما فى القياس الاقترانى الشرطى ومثل قوله موضوع المطلوب يسمى حدا اصغر قضية حملية ثلاثية وان قال البعض ان هذا القول حملية ثنائية وذلك لان كلمة يسمى رابطة زمانية مثل كلمة كان فى قولنا زيد كان عالما كما قال قطب الدين الرازى عليه رحمة البارى من ان الرابطة وهى اللفظ الدال على النسبة الحكمية فهى قسمان

[305] الاول رابطة اسمية غير زمانية ان كانت تلك الرابطة فى قالب الاسم مثل هو وهى والثانية رابطة زمانية ان كانت تلك الرابطة فى قالب الفعل مثل كان فى قولنا زيد كان عالما وكلمة يسمى من قبيل الافعال الملحقة بافعال القلوب وان قال البعض ناقلا عن الصحاح ان الباء الجارة محذوفة عن المفعول الثانى لكلمة يسمى

[306] وحينئذ يدخل كلمة يسمى على المبتدأ والخبر فى الاصل مثل كلمة كان فيكون كلمة يسمى رابطة زمانية مثل كلمة كان فى قولنا زيد كان عالما والحملية الثلاثية ما يذكر فيه الرابطة والثنائية ما يحذف فيها الرابطة فظهر ان قوله موضوع المطلوب يسمى حدا اصغر قضية حملية ثلاثية موجبة كلية

[307] وان حمل اضافة الموضوع على الاستغراق فهو سور الموجبة الكلية وقوله وضوع¹⁰¹ المطلوب موضوع هذه القضية وهو المفرد بالقوة لكون المراد منه هو المعنى الاضافى وقوله حدا اصغر محمول هذه القضية وهو المفرد بالقوة لكون المراد منه هو المعنى الوصفى فيكون طرفا هذه القضية مفردين بالقوة وتسميته بالحد لكونه نهاية المطلوب وتسميته بالاصغر لكون موضوع المطلوب اخص من محموله فى الاغلب هذا فى القياس الاقترانى الحملى وكون مقدم المطلوب اخص من تاليه فى الاغلب هذا فى الاقترانى الشرطى

[308] والاخص اقل افرادا من الاعم والاعم اكثر افرادا من الاخص وتسمية الاقل بالاصغر انسب وتسمية الاعم بالاكبر انسب فلذا يسمى كل واحد من موضوع المطلوب ومن مقدم المطلوب حدا اصغر ويسمى محمول المطلوب حدا اكبر فى الاقترانى الحملى وكذا يسمى تال المطلوب حدا اكبر فى الاقترانى الشرطى مثل قولنا فى الاقترانى الحملى كل انسان فهو جسم نام حساس متحرك بالارادة وكل جسم نام حساس متحرك بالارادة فهو حيوان فكل انسان فهو حيوان

¹⁰⁰ طبيعية
¹⁰¹ موضوع

- [309] فان موضوع هذا المطلوب هو الانسان ومحموله هو الحيوان والانسان اخص من الحيوان مع ان الحيوان اعم من الانسان فتبين ان موضوع هذا المطلوب اخص من محمله و محمله اعم من موضوعه في هذا المثال
- [310] ومثل قولنا في الاقترانى الشرطى كلما كان هذا الشبح انسانا كان حيوانا وكلما كان حيوانا فهو جسم فينتج كلما كان هذا الشبح انسانا فهو جسم ومقدم هذا المطلوب هو انسانية هذا الشبح وتاليه هو جسمية هذا الشبح وانسانية هذا الشبح اخص من جسمية هذا الشبح فظهر ان مقدم هذا المطلوب اخص من تاليه
- [311] واذا كان موضوع المطلوب مساويا لمحموله وكذا اذا كان مقدم المطلوب مساويا للتالى فيسمى كل واحد من موضوع المطلوب ومن مقدمه حدا اصغر وكل واحد من محمول المطلوب ومن تاليه يسمى حدا اكبر
- [312] للاطراد مثال كون موضوع المطلوب مساويا للمحمول قولنا كل انسان ضاحك وكل ضاحك ناطق فكل انسان ناطق فان الانسان مساو للناطق ومثال كون مقدم المطلوب مساويا للتالى قولنا كلما كان هذا الشيء ضاحكا فكان ناطقا وكلما كان هذا الشيء ناطقا فهو انسان فينتج قولنا كلما كان هذا الشيء ضاحكا فهو انسان لان ضاحكية هذا الشيء مساوية لانسانية هذا الشيء
- [313] (ومحمول المطلوب يسمى) اى محمول المطلوب (حدا اكبر) والمطلوب عبارة عن النتيجة لان النتيجة والمطلوب والدعوى متحدة بالذات ومغايرة بالاعتبار ما يلزم من الدليل انما يسمى نتيجة باعتبار لزومه وكذا يسمى مطلوبا باعتبار استحصاله¹⁰² منه ويسمى دعوى باعتبار تقدمه عليه وجه التسمية بالاكبر كما مر فيما سبق فافهم
- [314] وقوله محمول المطلوب يسمى حدا اكبر قضية حملية ثلاثية محصورة مسورة موجبة كلية محصلة والرابطة كلمة يسمى ههنا والسور ههنا اضافة المحمول الى المطلوب فان هذه الاضافة محمولة على الاستغراق الذى هو سور الموجبة الكلية
- [315] وسور الحملية هو اللفظ الدال على افراد الموضوع وسور الشرطية هو اللفظ الدال على كمية الاوضاع الممكنة الاجتماع والازمان سواء كان ذلك اللفظ حقيقيا او حكما واللفظ الحقيقى مثل كلمة كل ولا شىء فى الحملية ومثل كلمة كلما ومنهما¹⁰³ ومتى فى الشرطية واللفظ الحكمى مثل حمل الاضافة على الاستغراق فان الاضافة لفظ حكمى لكونها تتكلم بلفظ الاضافة وان كانت عبارة عن النسبة والتعلق بين المضاف والمضاف اليه فحينئذ يكون الاضافة لفظا حكما واذا حملت تلك الاضافة على الاستغراق فتكون سور الموجبة الكلية كما تكون فيما نحن فيه سور الموجبة الكلية فافهم
- [316] (والمقدمة التى) كان (فيها) اى فى تلك المقدمة (الاصغر) اى الحد الاصغر (تسمى) اى تلك المقدمة (الضغرى) اى كل مقدمة مشتملة على الحد الاصغر فهى الصغرى فتعين ان قوله المقدمة التى فيها الاصغر تسمى الصغرى قضية حملية موجبة كلية لكون هذا القول من قبيل طرد التعريف وطرد التعريف موجب كلية لوقوع التعريف الاطرادى كبرى للشكل الاول مع ان شرط الشكل الاول بحسب الكم كلية الكبرى ولكون الصغرى السهلة الحصول جارية فى طرد التعريف بطريق ان يقال مثلا قولنا لان العالم متغير فى قولنا لان العالم متغير وكل متغير فهو حادث هو المقدمة التى فيها الاصغر والمقدمة التى فيها الاصغر تسمى الصغرى فينتج القياس المنتظم¹⁰⁴ من الشكل الاول قولنا لان العالم متغير فى هذا القياس يسمى

¹⁰² استحصاله

¹⁰³ مهما

¹⁰⁴ المنتظم

الصغرى فبان ان مثل هذه القضية ليست بطبيعية بل محصورة مسورة موجبة كلية ولا م الاستغراق فى المقدمة سور الموجبة الكلية

[317] وما قيل من ان مثل هذه القضية طبيعية فهو قرية بلا مرية والمقدمة ههنا عبارة من مقدمة القياس بقريئة الذكر فى تعريف الصغرى والمقدمة القياس هى قضية جعلت جزء قياس او حجة وقال فى الحسينية ان مقدمة الدليل ما يتوقف عليه صحة الدليل شطرا او شرطا لميا او علميا

[318] وقوله التى هو الاسم الموصول وهو ما لا يتم جزأ الا بصلة وعائد وقوله فيها ظرف مستقر صلة الموصول على مذهب البصريين فان الظرف المستقر مقدر بالفعل عندهم فيكون الظرف المستقر جملة فعلية على مذهبهم وهى جملة خبرية تصلح لوقوع الصلة لكون الصلة جملة خبرية

[319] وقوله اصغر فاعل الظرف المستقر بشرط الاعتماد على الموصول وقال البصريون ان الظرف المستقر مقدر بالفعل وقال الكوفيون ان الظرف المستقر مقدر بالاسم ونتيجة الخلاف و منشأ الاختلاف بينهما ان الظرف المستقر يصح ان يقع صلة للاسم الموصول عند البصريين لكونه جملة فعلية عندهم فانه مقدر بالفعل عندهم ولا يصح ان يقع الظرف المستقر صلة للاسم الموصول عند الكوفيين فان الظرف المستقر عند الكوفيين مفرد لكونه مقدر بالاسم عندهم ولا يكون المفرد صلة ويصح ان يكون قوله فيها ظرفا مستقرا خبرا مقدما وقوله الاصغر مبتدأ مؤخر فحينئذ يكون صلة الموصول جملة اسمية فيصح على هذا التقدير فى قوله فيها ان يقدر الفعل كما فى مذهب البصريين ويصح ان يقدر الاسم كما فى مذهب الكوفيين

[320] (والمقدمة التى فيها الاكبر تسمى الكبرى) اى كل مقدمة كان فيها الاصغر فهى كبرى لاشتمالها على الحد الاكبر والحال فى قوله والمقدمة التى فيها الاكبر تسمى الكبرى مثل الحال فى قوله والمقدمة التى فيها الاصغر تسمى الصغرى يعنى ان هذه القضية موجبة كلية محصلة لكون لام المقدمة محمولا على الاستغراق ولا يوجد فيها حرف السلب فافهم

[321] (وهيئة التأليف) الحاصلة (من) اقتران (الصغرى) الى الكبرى (و) اقتران (الكبرى) الى الصغرى (تسمى) اى الهيئة التأليفية (شكلا) يعنى كل هيئة تأليفية حاصلة من اقتران الصغرى الى الكبرى فهى شكل فحينئذ ايضا هذه القضية موجبة كلية لكون اضافة الهيئة الى التأليف محمولة على الاستغراق سور الموجبة الكلية

[322] فان قلت ما الفرق بين الشكل وبين الضرب قلت ان الضرب عبارة من اقتران الصغرى الى الكبرى والشكل عند الميزانيين عبارة عن الهيئة التأليفية الحاصلة من اقتران الصغرى الى الكبرى والشكل هو يستعمل فى المحسوس بالبصر لانه هو الهيئة الحاصلة من احاطة حد او حدود بالمقدار اى بالسطح او بالجسم التعليمى لكن الميزانيون شبهوا الهيئة التأليفية الحاصلة من اقتران الصغرى الى الكبرى بالمحسوس بالبصر يعنى شبهوا الاشكال الاربعة المعقولة بالمحسوس بالبصر فى كمال التيقن بطريق تشبيه المعقول بالمحسوس ونقلوا لفظ الشكل الى ذلك المعنى الذى هو عبارة عن الاشكال الاربعة فحينئذ ان تسمية الاشكال الاربعة والهيئة التأليفية بالشكل من قبيل تسمية المشبه باسم المشبه به تدبر

- [323] **(والاشكال) المستعملة في علم الميزان فهي (اربعة)¹⁰⁵ اي منحصرة في اربعة انواع يعنى ان كل شكل مستعمل في المنطق منحصر في اربعة انواع (لان الحد الاوسط) اما ان يكون محمولا في الصغرى وموضوعا في الكبرى واما ان يكون بالعكس واما ان يكون موضوعا في الصغرى والكبرى واما ان يكون محمولا فيهما**
- [324] فهذه الصغرى المنفصلة مطوية ومحدوفة ههنا بقريضة ذكر الكبريات المتصلات الاربعة الآتية في المتن وانما حذفنا هذه الصغرى المنفصلة ليبقى محل للشرح وللاختصار وللإمتحان للذكياها مع ان الشراح غافلون عن مثل هذه المطويات
- [325] **(ان كان) اي الحد الاوسط (محمولا)¹⁰⁶ في الصغرى وموضوعا في الكبرى فهو) اي كون الحد الاوسط محمولا في الصغرى وموضوعا في الكبرى فهو هيئة (الشكل الاول) مثل قولنا كل انسان جسم نام حساس متحرك بالارادة وكل جسم نام حساس متحرك بالارادة فهو حيوان فينتج قولنا كل انسان حيوان**
- [326] **(وان كان) اي الحد الاوسط (بالعكس) اي بعكس الشكل الاول بالعكس اللغوى وبطريق ان يكون الحد الاوسط موضوعا في الصغرى ومحمولا في الكبرى فهو) اي كون الحد الاوسط بالعكس يعنى كون الحد الاوسط موضوعا في الصغرى ومحمولا في الكبرى فهو هيئة (الشكل الرابع) مثل قولنا كل ناطق حيوان وبعض الابيض ناطق فينتج من الضرب الثانى من الشكل الرابع قولنا بعض الحيوان ابيض**
- [327] **(وان كان) اي الحد الاوسط (موضوعا فيهما) اي في الصغرى والكبرى فهو) هيئة (الشكل الثالث) مثل قولنا كل صاهل حيوان وكل صاهل فرس فينتج من الضرب الاول من الشكل الثالث قولنا بعض الحيوان فرس**
- [328] **(وان كان) الحد الاوسط (محمولا فيهما) اي في الصغرى والكبرى فهو) اي كون الحد الاوسط محمولا في الصغرى والكبرى فهو هيئة الشكل (الثانى)¹⁰⁷ مثل قولنا كل جسم فهو قابل للابعد الثلاثة ولا شىء من العرض بقابل للابعد الثلاثة فلا شىء من الجسم بعرض وهو المطلوب**
- [329] فهذا القياس من قوله لان الحد الاوسط ان كان محمولا آه الى قوله او محمولا فيهما فهو الثانى هو اقترانى مركب من الصغرى المنفصلة المطوية ومن الكبريات المتصلات الاربعة المذكورة وينتج قولنا الشكل المستعمل في المنطق اما الشكل الاول وما¹⁰⁸ الشكل الرابع واما الشكل الثالث واما الشكل الثانى فنضم الى هذه النتيجة المنفصلة كبرى اخرى حملية فنقول وكل شىء شانها كذا فهو اربعة انواع فينتج القياس الثانى الحاصل من الطريق الخامس الاقترانى قولنا الشكل المستعمل في المنطق اربعة انواع
- [330] فظهر ان كل واحد من الشكل الاول ومن الشكل الرابع ومن الشكل الثالث ومن الشكل الثانى فهو مفرد باعتبار ان لا يراد بجزء اللفظ من كل واحد منها دلالة على جزء المعنى ومركب باعتبار ان يراد بالجزء من اللفظ دلالة على جزء المعنى فكل واحد من هذه الاربعة مركب وصفى ويكون كل واحد من هذه الاربعة نوع الاقترانى ويكون كل واحد منها جنس الضروب المنتجة

٤ وقوله الاشكال اربعة محصورة مسورة موجبة كلية لكون لام الاشكال محمولا على الاستغراق فان قلت ان الاستغراق مستفاد من جمع الاشكال لكون الجمع للاستغراق فيكون اللام زائدة قلت ان اللام في الاشكال لتأكيد الاستغراق المستفاد من جميع الاشكال فافهم (منه) Sayfada yer alan bu notun metin içerisindeki yeri belirli değildir.

¹⁰⁶ Parantez yanlış yerde kapatılmış

¹⁰⁷ (الشكل الثانى)

¹⁰⁸ واما

[331] وتلك الكبريات الاربع المذكورة ههنا شرطية متصلة لزومية مهملة اذا كان كلمة ان بمعناه وان كان كلمة ان ههنا بمعنى كلما او متى او مهما فكل واحد منها متصلة موجبة كلية لكون كل واحدة من هذه المتصلات الاربع كبرى الشكل الاول ههنا مع ان الشكل الاول مشروط بكلية الكبرى

[332] اعلم ان تعاريف الاشكال الاربعة مستفادة من تقسيم الشكل ههنا الى اربعة انواع فتعريف متعارف الشكل الاول هو قولنا كون الحد الاوسط محمولا في الصغرى وموضوعا في الكبرى ووقوع متعارف الشكل الاول في القرآن الكريم كثير كما في قوله تعالى وهو القاهر فوق عباده بطريق ان يقال الله تعالى موصوف بالقدرة الكاملة لان الله تعالى هو القاهر فوق عباده وكل قاهر فوق عباده فهو موصوف بالقدرة الكاملة فينتج الله تعالى موصوف بالقدرة الكاملة

[333] ومثل قوله تعالى الحمد لله فاطر السموات والارض بطريق ان يقال ان الله تعالى فاطر السموات والارض اى خالقهما وما فيهما وفاضر السموات والارض وما فيهما فهو مستحق للحمد فينتج الله تعالى مستحق للحمد

[334] ومثل قوله تعالى بطريق الحكاية عن ابراهيم عليه السلام ربي الذى يحيى ويميت بطريق ان يقال الله تعالى ربي لان الله تعالى من يحيى ويميت وكل من يحيى ويميت فهو ربي فقال ابراهيم عليه السلام الله تعالى ربي وهو المطلوب

[335] وتعريف الغير المتعارف المشهور للشكل الاول هو كون الحد الاوسط متعلق محمول الصغرى وتام الموضوع في الكبرى مثل قولنا الزنجى صنف الحيوان لان الزنجى صنف الانسان والانسان حيوان فينتج الزنجى صنف الحيوان فان الحد الاوسط الذى هو ههنا لفظ الانسان فهو قيد المحمول في الصغرى وتام¹⁰⁹ الموضوع في الكبرى فيكون هذا القياس من الغير المتعارف المتعارف للشكل الاول

[336] وتعريف الغير المتعارف المشهور للشكل الاول هو كون الحد الاوسط تمام المحمول في الصغرى وقيدا للموضوع في الكبرى او كون الحد الاول¹¹⁰ قيدا في الموضوع والمحمول اما كون الحد الاوسط تمام المحمول في الصغرى وقيدا للموضوع في الكبرى ومثل قوله تعالى في سورة الانعام او لحم خنزير فانه رجس بطريق ان يقال الخنزير لحمه حرام لان الخنزير رجس اى نجس ولحم الرجس فهو حرام فينتج من الغير المتعارف الغير المتعارف للشكل الاول الخنزير لحمه حرام هذا اذا رجع ضمير قوله تعالى فانه الى المضاف اليه الذى هو لفظ خنزير في الآية لانه اذا دار الضمير بين القريب والبعيد فرجوعه الى القريب اولى من رجوعه الى البعيد واذا رجع الضمير الى المضاف الذى هو لفظ لحم في الآية فيكون القياس من متعارف الشكل الاول بطريق ان يقال لحم الخنزير حرام لان لحم الخنزير رجس وكل رجس حرام فلحم الخنزير حرام

[337] ومثل قوله عليه السلام الدنيا جيفة وطالبها كلاب فينتج من الغير المتعارف الغير المتعارف من الشكل الاول الدنيا طالبها كلاب

[338] ومثل قولنا السمية صاحبها عزيز لان السمية معرفة وصاحب المعرفة عزيز فينتج من غير متعارف غير متعارف الشكل الاول قولنا السمية صاحبها عزيز

¹⁰⁹ وتام

¹¹⁰ الاوسط

[339] واما كون الحد الاوسط قيذا فى الصغرى والكبرى فهو مثل قولنا كل عدد اما زوج او فرد وكل زوج منقسم بمتساويين وكل فرد غير منقسم بمتساويين فينتج من غير متعارف غير متعارف الشكل الاول كل عدد اما منقسم بمتساويين او غير منقسم بمتساويين

[340] وتعريف متعارف الشكل الثانى هو كون الحد الاوسط تمام المحمول فى الصغرى والكبرى والقياس المتعارف من الشكل الثانى واقع¹¹¹ فى القرآن العظيم مثل قوله تعالى قل اندعوا من دون الله ما لا ينفعنا ولا يضرنا رد العبد الاصلام بطريق ان يقال الاصلام هى لا تنفعنا ولا نضرنا¹¹² وكل مستحق للعبادة ينفعنا ويضرنا فينتج من متعارف الشكل الثانى الاصلام الباطلة لا تستحق العبادة

[341] ومثل قوله تعالى فى سورة الانعام حكاية عن ابراهيم عليه السلام فلما افل قال لا احب الافلين فلما رأى القمر يازغا قال هذا ربي فلما افل قال لئن لم يهدنى ربي لاكونن¹¹³ من القوم الضالين آه بطريق ان يقال الكواكب السبعة السيارة ليست برب لان الكواكب السبعة السيارة آفة والرب ليس بأفل فينتج من متعارف الشكل الثانى الكواكب السبعة السيارة ليست برب وهو المطلوب

[342] وغير متعارف الشكل الثانى هو كون الحد الاوسط متعلق محمول الصغرى وتمام المحمول فى الكبرى هذا فى الغير المتعارف المشهور فيه

[343] والغير المتعارف الغير المشهور للشكل الثانى هو كون الحد الاوسط تمام المحمول فى الصغرى وقيد المحمول فى الكبرى او قيد المحمول فيهما مثال المتعارف¹¹⁴ المشهور للشكل الثانى قولنا لا شىء من الجسم بنوع العرض لان الجسم نوع الجوهر ولا شىء من العرض بجوهر فينتج من الغير المتعارف من الشكل الثانى لا شىء من الجسم بنوع العرض واستخرج امثلة الباقى من نفسك

[344] وتعريف الشكل الثالث كون الحد الاوسط موضوعا فى الصغرى والكبرى والقياس من الشكل الثانى¹¹⁵ واقع فى القرآن الكريم مثل قوله تعالى فى سورة السبأ والذين يسعون فى آياتنا معاجزين اولئك فى العذاب محضرون بطريق ان يقال بعض الناس محضرون فى العذب لان الذين يسعون فى آياتنا معاجزين فهم الناس والذين يسعون فى آياتنا معاجزين اى معارضين هم محضرون فى العذاب فينتج من الشكل الثالث بعض الناس محضرون فى العذاب

[345] ومثل قوله تعالى فى سورة السبأ وقال الذين كفروا لا تأتينا الساعة بطريق ان يقال بعض البشر كفرون لان الذين قالوا لا تأتينا الساعة فهم بشر والذين قالوا لا تأتينا الساعة فهم كفرون فينتج من الشكل الثالث قولنا بعض البشر كفرون

[346] وتعريف الشكل الرابع فى ضمن التقسيم هو كون الحد الاوسط موضوعا فى الصغرى ومحمولا فى الكبرى والقياس من الشكل الرابع واقع¹¹⁶ فى القرآن الكريم مثل قوله تعالى فى سورة البقرة ومن الناس من يقول آمنا بالله وباليوم الآخر وما هم بمؤمنين بطريق ان يقال بعض الناس منافقون لان كل من يقول آمنا بالله وباليوم الآخر وما هم

¹¹¹ واقع

¹¹² ولا تضرنا

¹¹³ لاكونن

¹¹⁴ الغير المتعارف

¹¹⁵ الثالث

¹¹⁶ واقع

بمؤمنين فهو الناس وكل منافق فهو من يقول آمنا بالله وباليوم الآخر وما هم بمؤمنين فينتج من الضرب الاول من الشكل الرابع بعض الناس منافقون

[347] ومثل قوله تعالى فى سورة السبأ قل ارونى الذين الحقتم به شركاء بطريق ان يقال بعض الناس مشركون لان الذين الحقوا بالله تعالى الاصنام الباطلة شركاء فهم الناس والمشركون هم الذين الحقوا بالله تعالى الاصنام الباطلة شركاء فينتج من الضرب الاول من الشكل الرابع بعض الناس مشركون وقس غير متعارف الشكل الثالث وغير متعارف الشكل الرابع على غير متعارف الشكل الاول وعلى غير متعارف الشكل الثانى

[348] ولما فرغ من القياس المذكور فى المتن فاشار الى نتيجة بالفاء الفذلكة فقال (فهذه) الاشكال (هى) اى هذه الاشكال (الاشكال الاربعة المذكورة) اى المستعملة (فى المنطق) وهو آلة قانونية تعبصم¹¹⁷ مراعاتها الذهن عن الخطأ فى الفكر والفاء فى قوله فهذه فذلكة وهى مصدر من باب درج ويقال فذلك فذلك اى افذلك واقول فى نتيجة القياس المذكور هذه الاشكال هى الاشكال الاربعة المستعملة فى المنطق كما يقال بسملى ببسمل ببسمل وحمدل يحمدل حمدلة وصلول يصلول صلولة ومعنى قولنا بسملى زيد فهو قال زيد بسم الله الرحمن الرحيم ومعنى قولنا حمدل زيد هو قال زيد الحمد لله ومعنى قولنا صلول زيد هو قال زيد اللهم صل على محمد وعلى آل محمد فح يكون قوله فهذه هى الاشكال آه نتيجة القياس المذكور فيكون الفاء فذلكة ونتيجة وهذه القضية باعتبار اسم الاشارة شخصية وباعتبار المشار اليه لهذه موجبة كلية لكون المشار اليه ههنا الاشكال فى قوله والاشكال اربعة آه ولكون لام الاشكال محمولاً على الاستغراق

[349] وقوله فهذه هى الاشكال آه حملية ثلثة لان ضمير هى رابطة اسمية عند الميزانى وان كان ضمير الفصل عند النحاة وفائدة ضمير الفصل هى دفع التباس الخبر الى الصفة

[350] (والشكل الرابع) الذى هو نوع معهود بعهد نوعى من مطلق الشكل او كل فرد من افراد الشكل الرابع فهو (بعيد عن الطبع) اى عن عقول البشر سواء كان هذا البشر ذكياً عادياً او متوسطاً او غيبياً وان لم يكن بعيداً عن عقول سلطان الاذكىاء (جدا) اى بعداً جذا او بعداً جدياً لان الشكل الرابع مخالف الى الشكل الاول الذى هو نظم طبيعى فى صغراه وكبراه لان الحد الاوسط موضوع فى صغراه ومحمول فى كبراه مع انه فى الشكل الاول محمول فى الصغرى وموضوع فى الكبرى فيكون بعيداً عن الطبع جذا

[351] وقوله الشكل الرابع آه موجبة كلية على تقدير كون اللام محمولاً على الاستغراق والشكل الرابع نوع لمطلق الشكل وجنس لضرابه المنتجة وموضوع هذه القضية وهو قوله الشكل الرابع فهو مفرد بالقوة ومحمولها مفرد بالفعل ولكون الشكل الرابع بعيداً عن الطبع جذا يحتاج فى انتاجه الى الرد الى الشكل الاول بالخلف او العكس او الافتراض [352] ورد الضرب الاول من الشكل الرابع الى الشكل الاول يحصل بعكس ترتيب القياس وبان يجعل الصغرى كبرى والكبرى صغرى ثم عكس النتيجة ويقال فى قولنا كل ناطق حيوان وكل انسان ناطق مثلاً ان كل انسان ناطق وكل ناطق حيوان فينتج كل انسان حيوان ثم عكس النتيجة ويقال بعض الحيوان انسان وهو المط

[353] (والذى) اى كل انسان كان (له) اى لهذا الانسان (طبع) اى ذهن (مستقيم وعقل سليم) العقل هو قوة للنفس بها تستعد للعلوم والادراكات والذهن قوة معدة لاكتساب التصورات والتصديقات (لا يحتاج) اى هذا الانسان (الى رد)

¹¹⁷ تعصم

الشكل (الثانى الى) الشكل (الاول) يعنى ان عدم احتياج الشكل الثانى فى انتاجه الى رده الى الشكل الاول واقع وثابت على ذلك الانسان

[354] فحينئذ يكون قوله الذى له طبع مستقيم وعقل سليم لا يحتاج الى الثانى الى الاول قضية حملية موجبة كلية معدولة المحمول لكون اداة السلب وهى كلمة لا ههنا جزء من المحمول ويصح ان يكون هذه القضية سالبة كلية لان السالبة البسيطة والموجبة المعدولة المحمول اذا كان الموضوع فيهما موجودا فهما متلازمتان بل متساويتان بحسب التحقق كما ذكره عمر الكاتبي فى الشمسية فيكون حاصل هذه القضية على تقدير كونها سالبة كلية لا شىء من الانسان الذى له عقل سليم وطبع مستقيم يحتاج الى رد الشكل الثانى الى الشكل الاول بطريق الخلف او العكس او الافتراض لان الشكل الثانى موافق الى الشكل الاول فى اشرف مقدمته وهى الصغرى وان كان الشكل الثانى مخالفا له فى الكبرى وهى اخس المقدمتين

[355] ورد الضرب الاول من الشكل الثانى الى الشكل الاول يحصل بانعكاس الكبرى الى سالبة كلية مثلها بطريق ان يقال فى قولنا كل انسان ناطق ولا شىء من الحجر بناطق مثلا كل انسان ناطق ولا شىء من الناطق بحجر فحينئذ يرجع القياس الى الضرب الثانى من الشكل الاول فينتج المطلوب بينا بديها ومن اراد تفصيل رد الاشكال الثلاثة الى الاول باحدى البراهين الثلاثة المذكورة فليراجع الى رسالتنا الموسومة بردية المعيار والى شرحنا على الشمسية المسمى بميزان الانتظام

[356] (وانما ينتج) الشكل (الثانى عند اختلاف مقدمتيه) اى عند اختلاف صغراه وكبراه (بالايجاب) اى بالوقوع (والسلب) اى باللا وقوع يعنى ان شرط اطراد انتاج الشكل الثانى بحسب الكيف اختلاف المقدمتين بالايجاب والسلب كما ستقف عليه ان شاء الله تعالى وقوله انما ملغى عن العمل لدخول ما الكافة عليه وقوله ينتج محمول القضية وقوله الشكل الثانى موضوع القضية وان كان الموضوع مؤخرا فى الذكر لكنه مقدم فى الرتبة وكذا وان كان المحمول ههنا مقدما فى الذكر لكنه مؤخر فى الرتبة فلا يخرجان عن تعريفهما وهذه القضية حملية موجبة كلية ولام الشكل الثانى سور الموجبة الكلية لكونه محمولا على الاستغراق ولكون لام الاستغراق سور الموجبة الكلية والمراد من المقدمتين ههنا مقدمة القياس وهى قضية جعلت جزء قياس كما مر غير مرة

[357] (والشكل الاول هو الذى جعل) اى الشكل الاول (معيارا) اى ميزانا (للعلم) وقوله للعلوم جمع علم والعلم هو حصول صورة الشئ فى العقل عند الميزانيين وكذا العلم صفة يتجلى بها المذكور لمن قامت هى به عند ابي المنصور الماتريدى وعند الاشعري ان العلم صفة توجب تميزا يحتمل النقيض وعند بعض الحكماء وعند بعض المتكلمين ان العلم هو الاضافة بين العالم والمعلوم

[358] وهذه التعريفات كائنة للعلم الحسولى لان العلم الحسولى نظرى يجوز تعريفه والعلم الحسورى كعلم الله تعالى ومثل علم الشخص بذاته فهو بديهي لا يجوز التعريف به لانه لو عرف لزم تحصيل الحاصل لكون العلم الحسورى بديهي فتدبر

[359] وقوله هو رابطة اسمية غير زمانية عند المنطقيين¹¹⁸ وان كان ضمير الفصل عند النحاة وفائدته دفع التباس الخبر الى الصفة عند النحاة فحينئذ قوله الشكل الاول هو الذى جعل معيار العلوم هو قضية حملية ثلاثية موجبة كلية

المنطقيين¹¹⁸

لكون لام الشكل الاول محمولا على الاستغراق او على العهد النوعى فان لام العهد النوعى سور الموجبة الكلية عند الاكثر من المنطقيين

[360] فاذا عرفت كون الشكل الاول معيارا للعلوم (فنورده) اى فتخصيص الضروب الاربعة المطردة فى الانتاج للشكل الاول بالذكر (ههنا) اى فى هذه الرسالة

[361] وقوله فنورد مع قطع النظر عن الفاء جملة فعلية حملية موجبة مهملة محمولها قوله فنورده وموضوعها قولنا نحن المستتر تحت قوله نورد وهذا القول مع الفاء يصح ان يكون شرطية متصلة لكون الفاء ههنا جوابا عن الشرط المحذوف كما اشرنا اليه

[362] (ليجعل) اى الشكل الاول مع ضرور به¹¹⁹ الاربعة المطردة فى الانتاج (دستورا) بالضم او بفتح الاول اى قفونا منطبقا على نتايج جميع الاشكال يعنى ان الشكل الاول مشتمل على نتيجته بالذات وعلى نتايج الاشكال الثلاثة بواسطة استردادها الى الشكل الاول بطريق العكس او الافتراض وان كان الرد بطريق الخلف من قبيل بيان انتاج الاشكال الثلاثة فيكون الشكل الاول مرجع الاشكال الثلاثة بالنظر الى الرد بطريق العكس وبطريق الافتراض وان كان الشكل الاول بالنظر الى الرد بطريق الخلف فهو من قبيل بيان انتاجها باثبات كذب نقايط نتايج مثل ان يقال فى رد قولنا كل انسان ناطق ولا شىء من الحجر بناطق فلا شىء من الانسان بحجر الى الشكل الاول بطريق الخلف انه لو لم يصدق هذه النتيجة التى هى قولنا لا شىء من الانسان بحجر لصدق نقيضها لئلا يلزم ارتفاع النقيضين لانا نفرض عدم صدق النتيجة وهذا النقيض قولنا بعض الانسان حجر

[363] ولو صدق النقيض المذكور لجعلنا النقيض المذكور صغرى لكبرى القياس المذكور ولو جعلناه هكذا لحصل قياس خلفى منتظم من الضرب الرابع من الشكل الاول فنقول بعض الانسان حجر ولا شىء من الحجر بناطق فينتج الخلفى (من جسز) من الشكل الاول قولنا بعض الانسان¹²⁰ ليس بناطق وهذه النتيجة مناقضة الى صغرى القياس المذكور التى هى قولنا كل انسان ناطق فان نقيض الموجبة الكلية انما هى السالبة الجزئية مع ان هذه الصغرى مفروضة الصدق فيلزم اجتماع النقيضين هو محال وانما نشأ هذا المحال من مفروضة نقيض النتيجة فحينئذ ظهر كذب نقيض النتيجة فينتج القياس المذكور قولنا لا شىء من الانسان بحجر فثبت ان الضرب الاول من الشكل الثانى ينتج سالبة كلية

[364] واما اذا رد بطريق العكس القياس المرتب من الضرب الاول من الشكل الثانى الى الشكل الاول فيرجع القياس المردود الى الضرب الثانى من الشكل الاول فينتج هذا القياس المردود من (مسس) من الشكل الاول عين المطلوب بالذات بطريق ان يقال فى قولنا لا شىء من الفرس بحمار لان كل فرس صاهل ولا شىء من الحمار بصاهل مثلا بعكس الكبرى ان كل فرس صاهل ولا شىء من الصاهل بحمار فينتج هذا القياس المردود الى الشكل الاول عين المطلوب بالذات وهو قولنا لا شىء من الفرس بحمار فتعين ان الشكل الاول هو مرجع الاشكال الثلاثة باعتبار استرداد الاشكال الثلاثة بطريق العكس والافتراض اليه وكذا ظهر ان الشكل الاول هو ههنا المكتفى به الاشكال الثلاثة باعتبار استردادها اليه بطريق الخلف ومن اراد تفصيل استرداد الاشكال الثلاثة الى الشكل الاول فليراجع الى رسالتنا الموسومة بردية المعيار والى شرحنا على الشمسية لمسمى¹²¹ ميزان الانتظام

ضروره 119

الانسان 120

المسمى 121

[365] (و) لان (ينتج منه) من الشكل الاول جميع (المطلوب) وقع فى بعض النسخ ويستنتج منه المطلوب وقوله يستنتج بمعنى ينتج وانما اكتفى المص فى هذه الرسالة بذكر ضروب الشكل الاول الاربعة المطردة فى الانتاج ولم يذكر ضروب الاشكال الثلاثة المطردة فى الانتاج¹²² لان الشكل الاول قانون الاشكال الثلاثة ومرجعها باستردادها بطريق العكس والافتراض اليه ولان جميع المطالب الاشكال الثلاثة ونتائجها انما يستحصل من الشكل الاول باستردادها الى الشكل الاول

[366] وذلك الاسترداد للتبنيه على انتاج الاشكال الثلاثة عند المتأخرين او للاستدلال على انتاج الاشكال الثلاثة عند القدماء كما عرفت فلا يرد ان تخصيص ضروب الشكل الاول الاربعة المطردة فى الانتاج بالذكر ههنا بدون ضروب الاشكال الثلاثة المطردة فى الانتاج فهو تخصيص بلا مخصص لما عرفت

[367] واكثر الشراح واكثر الحواشى لم يقفوا على مراد المص من قوله فنورده ههنا ليجعل دستوراً وينتج منه المطلوب فوجهوا هذه العبارة بوجه لا يرضى بها صاحب العبارة وخرجوا فى شروحهم وحواشيمهم عن الاعتدال فاطلعوا ايها المطالعون على عوائد تلك الفذلكة ولا تميلوا الى كواسد بعض الحدجة¹²³ ولا تعتبروا الى خرافات بعض العنزة

[368] (وشروط انتاجه) اى شرط اطراد الشكل الاول فى الانتاج على مذهب الفارابى او شرط انتاج الشكل الاول على مذهب الشيخ الرئيس ابو على بن سينا كما ستقف على المذهبين وعلى التوفيق بينهما ان شاء الله تعالى بحسب الكيف (ايجاب الصغرى) اى كون الصغرى فى الشكل الاول موجبة (و) بحسب الكم (كلىة الكبرى) اى كون الكبرى كلىة والصغرى قضية مشتملة على الحد الاصغر والكبرى قضية مشتملة على الحد الاكبر والايجاب عبارة عن الوقوع او الايقاع والكلىة عبارة عن قضية حكم فيها على كل الافراد ان كان الحكم فيها بالايقاع فهى موجبة كلىة وان كان الحكم فيها بالانتزاع فهى سالبة كلىة والشرط هو ما يعتبر من الخارج لتحقق الشئ او ما يلزم من عدمه عدم ولا يلزم من وجوده وجود او الخارج الموقوف عليه واطراف الشرط الى الانتاج محمول على الاستغراق

[369] فحينئذ ان هذه الحملية محصورة مسورة موجبة كلىة محصلة موضوعها ومحملها مفردان بالقوة فان موضوعها قوله شرط انتاجه ومحموله قوله ايجاب الصغرى والمراد منهما ههنا هو المعنى الاضافى فيكونان مفردين بالقوة وشروط القياس بحسب الكيف وبحسب الكم وبحسب الجهة فهى معتبرة لاطراد القياس فى انتاجه عند الفارابى فان صدق وصف الموضوع على ذات الموضوع وهو يسمى¹²⁴ عقد الموضوع فهو بالامكان عند الفارابى وهذه الشروط معتبرة لانتاج القياس عند الشيخ فان صدق وصف الموضوع على ذات الموضوع فهو بالفعل عند الشيخ

[370] ويمكن التوفيق بين المذهبين فان مراد الشيخ بالفعل هو اعم من الفرضى والتحقيق لان تقسيم الشيخ الحملية الى الحقيقية والخارجية فى تحقيق المحصورات يدل على ان مراده بالفعل هو اعم من الفعل الفرضى والتحقيقى ومراد الفارابى بالامكان هو الامكان المجامع للفعل لا الامكان الاستعدادى ولا الامكان الذاتى فان قولنا كل انسان حيوان صادق بالاتفاق

[371] فلو كان المراد بالامكان امكاناً استعدادياً لزم ان لا يصدق قولنا كل انسان حيوان لدخول النطقة فى الانسان لاستعداد النطقة الى الانسان مع انها خارج عن الحيوان

الانتاج¹²²
الحدجة¹²³
يسمى¹²⁴

[372] كما قال العصام فى حاشية التصديقات ولا فرق بين الامكان المجامع للفعل وبين الفعل الفرضى فحينئذ يكون شروط القياس معتبرة لاطراد الانتاج الاشكال الاربعة على المذهبين ومن اراد تفصيل هذا المقام فليراجع الى شرحنا على الاستدلالية المسمى بتنوير الاستدلال

[373] وانما شرط ايجاب الصغرى كيفا فى الشكل الاول لانه لو كانت الصغرى سالبة لزم الاختلاف الموجب لعقم النتيجة كما اذا قلنا لا شىء من الانسان بصاهل وكل صاهل¹²⁵ فرس فينتج قولنا لا شىء من الانسان بفرس وهذه النتيجة سالبة ولو بدلنا محمول الكبرى الى الحيوان وقلنا لا شىء من الانسان بصاهل وكل صاهل حيوان لكان النتيجة قولنا كل انسان حيوان وهذه النتيجة موجبة فلو لم يكن الشكل الاول مشروطا بايجاب الصغرى بحسب الكيف لكانت الصغرى سالبة فى الشكل الاول

[374] ولو كانت لصغرى¹²⁶ سالبة فى الشكل الاول لزم ان ينتج الضرب الواحد عن بعض الامثلة موجبة وان ينتج ذلك الضرب الواحد عن بعضها سالبة وذلك هو الاختلاف الموجب لعقم النتيجة مع ان البحث فى الفن من المطرد فلذا كان الشكل الاول مشروطا بايجاب الصغرى بحسب الكيف

[375] وكذا لو لم يكن الشكل الاول مشروطا بكلية الكبرى بحسب الكم لكانت الكبرى فيه جزئية فح ينتج الضرب الواحد موجبة من بعض الامثلة ومن بعضها سالبة مع ان انتاج الضرب الواحد موجبة عن بعض الامثلة وعن بعضها سالبة انما هو الاختلاف الموجب لعدم الانتاج كما اذا قلنا كل انسان حيوان وبعض الحيوان زنجى فينتج موجبة وهذه النتيجة قولنا بعض الانسان زنجى ولو بدلنا محمول الكبرى الى الفرس وقلنا كل انسان حيوان وبعض الحيوان فرس لكان النتيجة سالبة وهى قولنا لاشىء من الانسان بفرس

[376] وهل هذا الا الاختلاف الموجب لعقم النتيجة فلذا كان الشكل الاول مشروطا بكلية الكبرى بحسب الكم

[377] (وضروبه) اى ضروب الشكل الاول والضرب عبارة عن افتران¹²⁷ الصغرى الى الكبرى (النتيجة) اى المطردة فى الانتاج هى (اربعة) اعلم ان الاحتمالات فى كل شكل من القياس الاقترانى الحمل انما هى تبلغ الى مائة لان الحملية عشرة انواع الموجبة الكلية والموجبة الجزئية والسالبة الكلية والسالبة الجزئية والموجبة الشخصية والسالبة الشخصية والموجبة المهملة والسالبة المهملة والموجبة الطبيعية والسالبة الطبيعية واذا ضربنا الصغريات العشرة فى الكبريات العشرة فتبلغ الاحتمالات الى مائة وسقط اربعة وثمانين احتمالا بعدم استعمال¹²⁸ الموجبة الطبيعية وسالبتها فى العلوم وباعتبار رجوع الشخصية الموجبة وسالبتها الى الموجبة الكلية والى السالبة الكلية وباعتبار رجوع المهملة الموجبة وسالبتها الى الموجبة الجزئية والى السالبة الجزئية من المحصورات الاربعة فبقى ستة عشر احتمالا وهى الحاصلة من ضرب الصغريات المحصورات الاربعة فى الكبريات المحصورات الاربعة واسقط شرط ايجاب الصغرى فى الشكل الاول ثمانية ضروب سقيمة غير مطردة فى الانتاج وهذه الثمانية السقيمة الساقطة انما هى اذا كانت الصغرى فى الشكل الاول سالبة جزئية فالكبرى اما موجبة كلية واما سالبة كلية واما سالبة جزئية واما سالبة جزئية وكذا اذا كانت الصغرى فى الشكل الاول سالبة جزئية فالكبرى اما موجبة كلية واما سالبة كلية واما موجبة جزئية واما سالبة جزئية واسقط شرط كلية الكبرى اربعة ضروب سقيمة وهذه الاربعة السقيمة

صاهل¹²⁵

الصغرى¹²⁶

افتران¹²⁷

استعمال¹²⁸

الساقطة انما هي اذا كانت الكبرى موجبة جزئية فالصغرى اما موجبة كلية واما موجبة جزئية وكذا اذا كانت الكبرى سالبة جزئية فالصغرى اما موجبة كلية واما موجبة جزئية فبقي اربعة اضرب سميئة

[378] **(الضرب الاول)** منها هو ما يتركب من موجبة كلية صغرى ومن موجبة كلية كبرى فينتج موجبة كلية **(كقولنا كل جسم مؤلف)** وهو موجبة كلية صغرى لاشتمالها على الحد الاصغر وهو قوله جسم لانه موضوع المطلوب والجسم ما له ابعاد ثلاثة الاول بعد الطول والثاني بعد العرض والثالث هو بعد العمق **(وكل مؤلف محدث)** وهي موجبة كلية كبرى لاشتمالها على الحد الاكبر وهو قوله محدث لانه محمول المط **(فكل جسم محدث)** وهو نتيجة موجبة كلية فتعين ان هذا القياس مركب تصديقي من مقاصد التصديقات اقتتراني حملى مركب من الحمليتين من الضرب الاول من الشكل الاول لان الحد الاوسط الذى هو ههنا قوله مؤلف فهو محمول فى الصغرى وموضوع فى الكبرى

[379] **(و الضرب الثانى)** ما يتركب من موجبة كلية صغرى ومن سالبة كلية كبرى فينتج سالبة كلية **(كقولنا كل جسم مؤلف)** وهو موجبة كلية صغرى لاشتمالها على الحد الاصغر وهو قوله ههنا جسم لانه موضوع المطلوب **(ولا شىء من المؤلف بقديم)** وهي سالبة كلية كبرى لاشتمالها على الحد الاكبر وهو ههنا قوله بقديم لانه محمول المطلوب **(فلا شىء من الجسم بقديم)** وهي نتيجة سالبة كلية لانها لزممت من القياس فتعين ان هذا القياس من الضرب الثانى من الشكل الاول لان المؤلف وهو الحد الاوسط ههنا محمول فى الصغرى وموضوع فى الكبرى فيكون القياس من الشكل الاول

[380] **(و الضرب الثالث)** ما يتركب من موجبة جزئية صغرى ومن موجبة كلية كبرى فينتج موجبة جزئية **(كقولنا بعض الجسم مؤلف)** وهو موجبة جزئية صغرى لاشتمالها على الحد الاصغر وهو قوله جسم فانه موضوع المط **(وكل مؤلف حادث)** وهي موجبة كلية كبرى لاشتمالها على الحد الاكبر وهو قوله حادث لانه محمول المطلوب **(فبعض الجسم حادث)** وهي نتيجة موجبة جزئية لانها لزممت عن القياس فهذا القول مركب تصديقي من مقاصد التصديقات قياس اقتتراني حملى من الشكل الاول لان الحد الاوسط الذى ههنا هو المؤلف فهو محمول فى الصغرى وموضوع فى الكبرى فيكون القياس من الشكل الثالث من الشكل الاول

[381] **(و الضرب الرابع)** مركب من موجبة جزئية صغرى ومن سالبة كلية كبرى ينتج سالبة جزئية **(كقولنا بعض الجسم مؤلف)** وهو موجبة جزئية صغرى لاشتمالها على الحد الاصغر وهو قوله جسم لانه موضوع المطلوب **(ولا شىء من مؤلف بقديم)** وهي سالبة كلية كبرى لاشتمالها على الحد الاكبر وهو قوله بقديم لانه محمول المط **(فبعض الجسم ليس بقديم)** وهي نتيجة سالبة جزئية لكونها لازمة من القياس فظهر ان هذا القياس من الضرب الرابع من الشكل الاول لان الحد الاوسط الذى هو ههنا قوله المؤلف فهو محمول فى الصغرى وموضوع فى الكبرى فيكون القياس من الشكل الاول

[382] و اشار المتأخرون فى الضروب المطردة فى الانتاج الى الموجبة الكلية بالميم والى السالبة الكلية بالسين والى الموجبة الجزئية بالجيم والى السالبة الجزئية بالزاي فالضرب الاول من الشكل الاول مرموز اليه بميم فان الميم الاولى منه اشارة الى موجبة كلية صغرى والميم الثانى منه اشارة الى موجبة كلية كبرى والميم الثالث منه اشارة الى موجبة كلية نتيجة

[383] والضرب الثانى من الشكل الاول مرموز اليه بمسس لان الميم منه اشارة الى موجبة كلية صغرى والسين الاول منه اشارة الى سالبة كلية كبرى والسين الثانية منه اشارة الى نتيجة سالبة كلية

- [384] والضرب الثالث الشكل الاول مرموز اليه بجمع لان الجيم الاولى منه اشارة الى موجبة جزئية صغرى والميم منه اشارة الى موجبة كلية كبرى والجيم الثانية منه اشارة الى موجبة جزئية نتيجة
- [385] والضرب الرابع من الشكل الاول مرموز اليه بجسز فان الجيم منه اشارة الى موجبة جزئية صغرى السين منه اشارة الى سالبة كلية كبرى والزاي منه اشارة الى نتيجة سالبة جزئية والامثلة مرت في المتن
- [386] وشرط الطراد الشكل الثاني في الانتاج بحسب الكيف اختلاف مقدمتيه بالايجاب والسلب وبحسب الكم كلية الكبرى اما لاشتراط باختلاف المقدمتين في الكيف فيه فلان المقدمتين في الشكل الثاني لو اتفقتا في الايجاب او في السلب لزم الاختلاف الموجب لعقم النتيجة
- [387] مثل قولنا في المقدمتين المتفقتين بالايجاب كل انسان جسم وكل حيوان جسم فان الصحيح في النتيجة هو الايجاب فانها قولنا كل انسان حيوان ولو بدلنا موضوع الكبرى فرسا وقولنا كل انسان جسم وكل فرس جسم لكان الصحيح في النتيجة هو السلب لان نتيجة القياس الثاني هي قولنا لا شيء من الانسان بفرس وذلك هو الاختلاف الموجب لعدم الانتاج
- [388] ومثل قولنا في المقدمتين المتفقتين في السلب لا شيء من الانسان بجماد ولا شيء من الفرس بجماد فينتج قولنا لا شيء من الانسان بفرس وهذه النتيجة سالبة ولو بدلنا موضوع الكبرى الى الحيوان ولو قلنا لا شيء من الانسان بجماد ولا شيء من الحيوان بجماد فينتج قولنا كل انسان حيوان وهذه النتيجة موجبة فيلزم ان ينتج الضرب الواحد موجبة من بعض الامثلة ومن بعضها سالبة وذلك انما هو الاختلاف الموجب لعقم النتيجة فكان الشكل الثاني مشروطا باختلاف المقدمتين في الكيف
- [389] واما اشتراط الشكل الثاني بكلية الكبرى فلان كبراه لو كانت جزئية لزم الاختلاف الموجب لعدم الانتاج مثل قولنا كل انسان حيوان وبعض الابيض ليس بحيوان فينتج هذا القياس قولنا بعض الانسان ليس بابيض وهذه النتيجة سالبة
- [390] ولو بدلنا موضوع الكبرى الى الجسم وقلنا في القياس كل انسان حيوان وبعض الجسم ليس بحيوان فينتج هذا القياس قولنا كل انسان جسم وهذه النتيجة موجبة فحينئذ يلزم ان ينتج الضرب الواحد من بعض المواد سالبة ومن البعض الآخر موجبة وذلك هو الاختلاف الموجب لعقم النتيجة فلذا كان الشكل الثاني مشروطا بكلية الكبرى في اطراده في الانتاج¹²⁹
- [391] والشرط الاول وهو اختلاف المقدمتين في الكيف انما يسقط ثمانية اضرب سقيمة وهو ان يكون الصغرى والكبرى موجبتين كليتين او موجبتين جزئيتين وان يكون الصغرى موجبة جزئية والكبرى موجبة كلية وان يكون الصغرى موجبة كلية والكبرى موجبة جزئية وان يكون الصغرى سالبتين كليتين او سالبتين جزئيتين وان يكون الصغرى سالبة جزئية والكبرى سالبة كلية والصغرى سالبة جزئية
- [392] والشرط الثاني ههنا وهو كلية الكبرى انما يسقط اربعة اضرب سقيمة وهي اذا كانت الكبرى موجبة جزئية فالصغرى اما سالبة كلية واما سالبة جزئية واذا كانت الكبرى سالبة جزئية فالصغرى اما موجبة كلية واما جبة¹³⁰ جزئية

¹²⁹ في الانتاج

موجبة¹³⁰

[393] فظهر ان اثني عشر ضروب سقيمة سقطت بالشرطين المذكورين فبقى اربعة ضروب سميئة مطردة فى الانتاج فى الشكل الثانى فالضرب الاول منها مركب من موجبة كلية صغرى ومن سالبة كلية كبرى فينتج سالبة كلية كقولنا كل انسان ناطق ولا شىء من الحجر بناطق فينتج قولنا لا شىء من الانسان بحجر

[394] والضرب الثانى منها مركب من سالبة كلية صغرى ومن موجبة كلية كبرى فينتج سالبة كلية كقولنا لا شىء من الانسان بصاهل وكل فرس صاهل فينتج قولنا لا شىء من الانسان بقرس¹³¹

[395] وانتاج هذين الضربين سالبة كلية انما هو مبين بطريق الخلف او بطريق العكس والخلف فى الشكل الثانى يحصل بطريق ان يضم نقيض النتيجة صغرى الى كبرى القياس فيحصل قياس خلفى منتظم من الضرب الرابع من الشكل الاول فينتج هذا القياس الخلفى نقيض الصغرى مع ان الصغرى مفروضة الصدق فيلزم اجتماع النقيضين وهو محال فلذا ينتج هذان الضربان سالبة كلية مثل ان يقال فى القياس المذكور من الضرب الاول ان بعض الانسان حجر ولا شىء من الحجر بناطق فهذا القياس خلفى مركب من نقيض النتيجة ومن كبرى

[396] المثال الاول فينتج قولنا بعض الانسان ليس بناطق مع ان هذه النتيجة نقيض صغرى القياس التى هى قولنا كل انسان ناطق الذى هو مفروض الصدق فيلزم اجتماع النقيضين وهو محال فلذا ينتج القياس المذكور من الضرب الاول للشكل الثانى قولنا لا شىء من الانسان بحجر فهذه النتيجة سالبة كلية فظهر انتاج الضرب الاول من الشكل الثانى سالبة كلية بطريق الخلف ومثل ان يقال فى القياس المذكور من الضرب الثانى بعض الانسان فرس وكل فرس صاهل وهذا القياس خلفى مركب من نقيض نتيجة القياس الثانى ومن كبراه التى هى قولنا كل فرس صاهل فينتج¹³² قولنا بعض الانسان صاهل من الضرب الثالث من الشكل الاول وهذه النتيجة موجبة جزئية مناقضة¹³³ الى صغرى الثانى التى هى قولنا لا شىء من الانسان بصاهل مع ان هذه الصغرى مفروض الصدق فيلزم اجتماع النقيضين وهو محال فلذا ينتج الضرب الثانى من الشكل الثانى سالبة كلية

[397] ورد الضرب الاول من الشكل الثانى الى الشكل الاول بطريق العكس انما يحصل بعكس الكبرى ويرجع القياس العكس الى الضرب الثانى من الشكل الاول مثل ان يقال فى قولنا كل انسان ناطق ولا شىء من الحجر بناطق ان كل انسان بناطق ولا شىء من الناطق بحجر فلا شىء من الانسان بحجر فلذلك ينتج الضرب الاول من الشكل الثانى سالبة كلية مطردة

[398] ورد الضرب الثانى من الشكل الثانى الى الشكل الاول بطريق العكس انما يحصل بان يجعل عكس الصغرى كبرى وان يجعل كبرى القياس صغرى ثم عكس النتيجة الحاصلة من القياس العكسى فيحصل المطلوب مثل ان يقال فى قولنا لا شىء من الانسان بصاهل وكل فرس صاهل مثل ولا شىء من الصاهل بانسان فينتج القياس العكسى المرتب من الضرب الثانى من الشكل الاول قولنا لا شىء من الفرس بانسان ثم يعكس هذه النتيجة المستفادة من القياس العكسى الى قولنا لا شىء من الانسان بفرس وهو المطلوب بالذات فلذا ينتج الضرب الثانى من الشكل الثانى سالبة كلية مطردا

[399] والافتراض انما يجرى فيما ينتج الجزئية وهذان الضربان لا ينتجان الجزئية فالافتراض لا يجرى فى هذين الضربين فافهم

¹³¹ بقرس

¹³² فينتج

¹³³ مناقضة

[400] والضرب الثالث منها مركب من موجبة جزئية صغرى ومن سالبة كلية كبرى فينتج سالبة جزئية كقولنا بعض الحيوان ناطق ولا شيء من الفرس بناطق فبعض الحيوان ليس بفرس وبيان انتاج هذا الضرب سالبة جزئية انما يحصل باحدى البراهين الثلاثة من الخلف والعكس والافتراض

[401] والضرب الرابع منها مركب من سالبة جزئية صغرى ومن موجبة كلية كبرى فينتج سالبة جزئية كقولنا بعض الحيوان ليس بناطق وكل انسان ناطق فبعض الحيوان ليس بانسان وبيان انتاج هذا الضرب سالبة جزئية انما يحصل بالخلف او بافتراض فى الصغرى السالبة الجزئية اذا كان موضوع السالبة موجودا

[402] والافتراض الجارى فى استرداد الاشكال الثلاثة الى الشكل الاول يحصل بقياسين القياس الثانى منهما يرجع الى الشكل الاول فينتج عين المطلوب واجراء الافتراض فى صغرى هذا الضرب انما يحصل بطريق ان يقال اذا رتبنا القياس من هذا الضرب فينتج سالبة جزئية لانا اذا رتبنا القياس من هذا الضرب فنقول مثلا بعض الحيوان ليس بصاهل وكل فرس صاهل واذا قلنا هكذا فنفرض ذات موضوع الصغرى شخصا معيننا موصوفا بالحيوان ومسلوبا عنه الصاهل فيحصل من الفرض المذكور قضيتان شخصيتان احديهما زيد حيوان والاخرى زيد ليس بصاهل¹³⁴ ونؤول بالشخصيتين المذكورتين بالكلية ونجعل الشخصية الثانية بعد التأويل بالكلية صغرى لكبرى القياس فيحصل قياس افتراضى منتظم من الضرب الثانى من هذا الشكل الثانى

[403] فنقول كل مسمى بزيد ليس بصاهل وكل فرس صاهل فينتج هذا القياس قولنا كل مسمى بزيد ليس بفرس ثم نجعل عكس الشخصية الاولى صغرى ونجعل النتيجة المستفادة من القياس الافتراضى الاول كبرى فيحصل قياس افتراضى ثان منتظم من الضرب الرابع من الشكل الاول فنقول بعض الحيوان مسمى بزيد وكل مسمى بزيد ليس بفرس فينتج القياس الافتراضى الثانى من جسز من الشكل الاول قولنا بعض الحيوان ليس بفرس وهذه النتيجة سالبة جزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية

[404] وما قيل من ان المقدمات الافتراضية ليست بقياس بل من قبيل المقدمات المتفرقة فهو فرية بلا مرية

[405] فالضرب الاول من الشكل الثانى هو المشار اليه بمس لان الميم منه اشارة الى موجبة كلية صغرى والسين الاولى منه اشارة الى سالبة كلية كبرى والسين الثانية منه اشارة الى نتيجة سالبة كلية

[406] والضرب الثانى من الشكل الثانى مرموز اليه بمس¹³⁵ فان السين الاولى منه اشارة الى سالبة كلية صغرى والميم منه اشارة الى موجبة كلية كبرى والسين الثانية اشارة الى نتيجة سالبة كلية

[407] والضرب الثالث من الشكل الثانى مشار اليه بجسز فان الجيم منه اشارة الى موجبة جزئية صغرى والسين منه اشارة الى سالبة كلية كبرى والزاي منه اشارة الى سالبة جزئية نتيجة

[408] والضرب الرابع من الشكل الثانى مرموز اليه بزمز فان الزاي الاولى منه اشارة الى سالبة جزئية صغرى والميم منه اشارة الى موجبة كلية كبرى والزاي الثانية منه اشارة الى نتيجة سالبة جزئية

[409] وشرط الشكل الثالث بحسب الكيف هو ايجاب الصغرى وبحسب الكم هو كلية الكبرى اما اشتراطه بايجاب الصغرى فلانه لو كانت صغرى الشكل الثالث سالبة لزم الاختلاف الموجب لعقم النتيجة كما اذا قلنا لا شيء¹³⁶ من الناطق بفرس وكل ناطق انسان فالصحيح فى النتيجة هو السلب وهى قولنا لا شيء من الفرس بانسان ولو بدلنا محمول

¹³⁴ بصاهل

¹³⁵ بمس

¹³⁶ شيء

الكبرى الى الحيوان وقلنا لا شيء من الناطق بفرس وكل ناطق حيوان انتج هذا القياس الثانى موجبة وهى قولنا كل فرس حيوان فحينئذ يلزم ان ينتج الضرب الواحد من بعض المواد سالبة ومن بعضها موجبة وذلك هو الاختلاف الموجب لعدم الانتاج

[410] واما اشتراط الشكل الثالث بكلية احدى المقدمتين فلانه لو كانت المقدمتان جزئيتين لزم الاختلاف الموجب لعدم الانتاج كما اذا قلنا بعض الحيوان انسان¹³⁷ وبعض الحيوان انسان¹³⁸ وبعض الحيوان ابيض فينتج بعض الانسان ابيض فهذه النتيجة موجبة ولو بدلنا محمول الكبرى الى الفرس وقلنا بعض الحيوان الانسان وبعض الحيوان فرس فينتج لا شيء من الانسان بفرس وهذه النتيجة سالبة فحينئذ يلزم ان ينتج الضرب الواحد من بعض الامثلة موجبة ومن بعض الامثلة سالبة وذلك هو الاختلاف الموجب لعقم النتيجة

[411] فلذا يعتبر فى الشكل الثالث ايجاب الصغرى بحسب الكيف وكلية الكبرى بحسب الكم فالشرط الاولى اسقط ثمانية اضرب سقيمة وهى اما السالبة الكلية الصغرى مع الموجبة الكلية الكبرى او مع السالبة الكلية الكبرى او مع الموجبة الجزئية الكبرى او مع السالبة الجزئية الكبرى واما السالبة الجزئية الصغرى مع الموجبة الكلية الكبرى او مع السالبة الكلية الكبرى او مع الموجبة الجزئية الكبرى او مع السالبة الجزئية الكبرى

[412] والشرط الثانى اسقط ضربين سقيمين وهما الصغرى الموجبة الجزئية مع الموجبة الجزئية الكبرى او مع السالبة الجزئية الكبرى فظهر ان هذه الضروب السقيمة العشرة لم تطرد فى الانتاج فلذا لم يعتبر هذه الضروب العشرة فى الفن فبقى ستة اضرب سميئة مطردة فى الانتاج معتبرة فى الفن

[413] فالضرب الاول منها مشار اليه بجمع فان الميم الاولى منه اشارة الى موجبة كليه¹³⁹ صغرى والميم الثانية منه اشارة الى موجبة كلية كبرى والجيم منه اشارة الى موجبة جزئية نتيجة كما اذا قلنا كل فرس حيوان وكل فرس صاهل فبعض الحيوان صاهل

[414] والضرب الثانى منهما¹⁴⁰ مرموز اليه بمسز فان الميم منه اشارة الى موجبة كلية صغرى والسين منه اشارة الى سالبة كلية كبرى والزاي منه اشارة الى سالبة جزئية نتيجة كما فى قولنا كل ناطق حيوان ولا شيء من الناطق بفرس فبعض الحيوان ليس بفرس

[415] والضرب الثالث منها مشار اليه بجمع فان الجيم الاولى منه اشارة الى موجبة جزئية صغرى والميم منه اشارة الى موجبة كلية كبرى والجيم الثانية منه اشارة الى نتيجة موجبة جزئية كما اذا قلنا بعض الناطق ابيض وكل ناطق حيوان فبعض الابيض حيوان

[416] والضرب الرابع منها مرموز اليه بجسز فان الجيم منه اشارة الى موجبة جزئية صغرى والسين منه اشارة الى سالبة كلية كبرى والزاي منه اشارة الى نتيجة سالبة جزئية كما اذا قلنا بعض الناطق ابيض ولا شيء من الناطق بفرس فبعض الابيض ليس بفرس

¹³⁷ انسان

¹³⁸ Fazladan yazılmış

¹³⁹ كلية

¹⁴⁰ منها

- [417] والضرب الخامس منها مشار اليه بمجج لان الميم منه اشارة الى موجبة كلية صغرى والجيم الاولى منه اشارة الى موجبة جزئية كبرى والجيم الثانية منه اشارة الى نتيجة موجبة جزئية كما فى قولنا كل ناطق حيوان وبعض لناطق¹⁴¹ ابيض فبعض الحيوان ابيض
- [418] والضرب السادس منها مرموز اليه بمز فان الميم منه اشارة الى موجبة كلية صغرى والزاي الاولى منه اشارة الى سالبة جزئية كبرى وازاي الثانية منه اشارة الى نتيجة سالبة جزئية مثل قولنا كل ناطق حيوان وبعض الناطق ليس بابيض فينتج بعض الحيوان ليس بابيض
- [419] والضرب الاول من الشكل الثالث مركب من موجبة كلية صغرى ومن موجبة كلية كبرى فينتج موجبة جزئية بالخلف او العكس او الافتراض
- [420] والضرب الثانى منه مركب من موجبة كلية صغرى ومن سالبة كلية كبرى فينتج سالبة جزئية باحدى البراهين الثلاثة المذكورة
- [421] والضرب الثالث منه مركب من موجبة جزئية صغرى ومن موجبة كلية كبرى فينتج موجبة جزئية بالخلف او العكس او الافتراض
- [422] والرابع منه مركب من موجبة جزئية صغرى ومن سالبة كلية كبرى فينتج سالبة جزئية باحدى البراهين الثلاثة المذكورة
- [423] والضرب الخامس من الشكل الثالث مركب من موجبة كلية صغرى ومن موجبة جزئية كبرى فينتج موجبة جزئية بطريق الخلف او الافتراض¹⁴² او العكس
- [424] والضرب السادس من الشكل الثالث مركب من موجبة كلية صغرى ومن سالبة جزئية كبرى فينتج سالبة جزئية بطريق الخلف او الافتراض او العكس وامثلة الضروب الستة المطردة السمنية ما مر آنفا فتفطن
- [425] * وشرط الشكل الرابع بحسب الكيف اما ايجاب الصغرى واما اختلاف المقدمتين بالايجاب والسلب وشرطه بحسب الكم اما مع ايجاب الصغرى فكلية الصغرى كما فى الضربين الاولين المنتجين بالموجبة الجزئية واما مع اختلاف المقدمتين فكلية احدى المقدمتين كما فى الضروب الستة الاخيرة المنتجة بالسالبة لان هذه الشروط او¹⁴³ لم تكن معتبرة فى الشكل الرابع لزم الاختلاف الموجب لعقم النتيجة مثل قولنا لا شىء من الناطق بحجر ولا شىء من الجماد بناطق فينتج من الشكل الرابع ومن الصغرى والكبرى السالبتين قولنا كل حجر جماد وهذه النتيجة موجبة ولو بدلنا محمول الصغرى الى الفرس وقلنا لا شىء من الناطق بفرس ولا شىء من الجماد بناطق فينتج لا شىء من الفرس بجماد وهذه النتيجة سالبة
- [426] ومثل قولنا فى الصغرى الموجبة الجزئية بعض الحيوان انسان وكل زنجى حيوان فينتج قولنا بعض الانسان زنجى وهذه النتيجة موجبة ولو بدلنا محمول الكبرى الى الفرس وقلنا بعض الحيوان انسان وكل فرس حيوان فينتج لا شىء من الانسان بفرس وهذه النتيجة سالبة فحينئذ لو لم يعتبر فى الشكل الرابع هذه الشروط لزم ان ينتج الضرب الواحد من بعض الامثلة موجبة ومن بعض المواد سالبة وذلك هو الاختلاف الموجب لعدم الانتاج فلذا كان الشكل الرابع مشروطا بهذه الشروط المذكورة

¹⁴¹ الناطق

¹⁴² الافتراض

¹⁴³ لو

[427] واشترط الشكل الرابع بإيجاب المقدمتين مع كلية الصغرى اسقط ستة ضروب سقيمة غير مطردة فى الانتاج وهى الصغرى السالبة الكلية مع الكبرى السالبة الكلية او الصغرى السالبة الجزئية مع الكبرى السالبة الجزئية او الصغرى السالبة الكلية مع الكبرى السالبة الجزئية او الصغرى السالبة الكلية او الصغرى الموجبة الجزئية مع الكبرى السالبة الجزئية او الصغرى السالبة الجزئية مع الكبرى الموجبة الجزئية

[428] واشترط الشكل الرابع باختلاف المقدمتين بالإيجاب والسلب مع كلية احدى المقدمتين اسقط ضربين سقيمين غير مطردين فى الانتاج احدهما الصغرى الموجبة الجزئية مع الكبرى الموجبة الكلية والآخر هو الصغرى الموجبة الجزئية مع الكبرى الموجبة الجزئية فظهر سقوط الضروب الثمانية السقيمة بالشروط المذكورة فبقى ثمانية ضروب سميئة مطردة فى الانتاج

[429] فالضرب الاول منها مشار اليه بمم فان الميم الاولى منها اشارة الى موجبة كلية صغرى والميم الثانية منها اشارة الى موجبة كلية كبرى ونتيجة هذا الضروب مرموز اليه بالجيم الثانى فى مجج الآتى فينتج هذا الضرب موجبة جزئية مطردا بالخلف او بالعكس او بالافتراض فافهم مثل قولنا كل ناطق حيوان وبعض الانسان ناطق فبعض الحيوان انسان

[430] والضرب الثانى منها مرموز اليه بمجج فان الميم منه اشارة الى موجبة كلية صغرى والجيم الاولى منه اشارة الى موجبة جزئية كبرى والجيم الثانية منه اشارة الى نتيجة الضرب الاول والضرب الثانى وهما موجبتان جزئيتان مثل قولنا كل حيوان انسان وبعض الابيض حيوان فينتج قولنا بعض الانسان ابيض بالخلف او بالعكس او بالافتراض

[431] والضرب الثالث منها مشار اليه بسمسا فان السين الاولى منه اشارة الى سالبة كلية صغرى والميم منه اشارة الى موجبة كلية كبرى والسين الثانية اشارة الى نتيجة سالبة كلية فينتج هذا الضرب سالبة كلية مثل قولنا لاشيء من الانسان بصاهل وكل ناطق انسان فينتج قولنا لاشيء من الصاهل بناطق بالخلف او بالعكس والافتراض لا يجرى فى هذا الضرب لان الافتراض انما يجرى فيما ينتج الجزئية وهذا الضرب لا ينتج الجزئية فلا يجرى الافتراض فيه

[432] والضرب الرابع منها مرموز اليه بمس لان الميم منه اشارة الى موجبة كلية صغرى والسين منه اشارة الى سالبة كلية كبرى فينتج سالبة جزئية مطردا بالخلف او بالعكس او بالافتراض فافهم مثل قولنا كل ناطق حيوان ولا شىء من الفرس بناطق فينتج قولنا بعض الحيوان ليس بفرس

[433] والضرب الخامس منها مرموز اليه بجس فان الجيم منه اشارة الى موجبة جزئية صغرى والسين اشارة الى سالبة كلية كبرى فينتج هذا الضرب سالبة جزئية مطردا بالخلف او بالعكس او بالافتراض كقولنا بعض الابيض حيوان ولا شىء من الزنجى بابيض فينتج قولنا بعض الحيوان ليس بزنجى

[434] والضرب السادس منها مرموز اليه بزم فان الزاى منه اشارة الى سالبة جزئية صغرى والميم منه اشارة الى موجبة كلية كبرى فينتج هذا الضرب سالبة جزئية بطريق الرد الى الضرب الرابع من الشكل الثانى بالعكس ولا يقبل هذا الضرب بالرد الى الشكل الاول بطريق العكس ولا بطريق الخلف ولا بطريق الافتراض فتأمل مثل قولنا بعض الحيوان ليس بانسان وكل زنجى حيوان فينتج بعض الانسان ليس بزنجى

[435] والضرب السابع منها مشار اليه بمز فان الميم منه اشارة الى موجبة كلية صغرى والزاي منه اشارة الى سالبة جزئية كبرى فينتج سالبة جزئية بالرد الى الشكل الثالث بطريق العكس لا بالخلف ولا بالافتراض ولا يقبل¹⁴⁴ هذا الضرب بالرد الى الشكل الاول ولا الى الشكل الثانى مثل قولنا كل ناطق حيوان وبعض الابيض ليس بناطق فينتج قولنا بعض الحيوان ليس بابيض

[436] والضرب الثانى¹⁴⁵ منها مرموز اليه بسجز فان السين منه اشارة الى سالبة كلية صغرى والجيم منه اشارة الى موجبة¹⁴⁶ كبرى فينتج هذا الضرب سالبة جزئية بالرد الى الضرب الرابع من الشكل الاول بطريق العكس ولا يقبل هذا الضرب الخلف والافتراض المنطقي وان قبل الخلف والافتراض اللغويين فتأمل تنل مثل قولنا لا شيء من الصاهل بانسان وبعض الابيض صاهل فينتج بعض الانسان ليس¹⁴⁷ بابيض

[437] فالضرب الاول من الشكل الرابع مركب من موجبة كلية صغرى ومن من جبة¹⁴⁸ كلية كبرى فينتج موجبة جزئية كما مر والضرب الثانى منه مركب من موجبة كلية صغرى ومن موجبة جزئية كبرى فينتج موجبة جزئية كما مر والضرب الثالث منه مركب من سالبة كلية صغرى ومن موجبة كلية كبرى فينتج سالبة كلية كما مر والضرب الرابع منه مركب من موجبة كلية صغرى ومن سالبة كلية كبرى فينتج سالبة جزئية كما مر

[438] والضرب الخامس منه مركب من موجبة جزئية صغرى ومن سالبة كلية كبرى فينتج سالبة جزئية كما عرفت والضرب السادس منه مركب من سالبة جزئية صغرى ومن موجبة كلية كبرى فينتج سالبة جزئية كما مر والضرب السابع من مركب من موجبة كلية صغرى ومن سالبة جزئية كبرى فينتج سالبة جزئية كما سبق والضرب الثامن منه مركب من سالبة كلية صغرى ومن موجبة جزئية كبرى فينتج سالبة جزئية

[439] والضروب المطردة فى الانتاج من الشكل الرابع عند القدماء خمسة فان الضروب الثلاثة الاخيرة غير معتبرة فى الاقترانى الحملى عندهم كما لم تعتبر فى الاقترانى الشرطى بالاتفاق لاستلزام هذه الضروب الثلاثة الاخيرة بالاختلاف الموجب لعقم النتيجة ومن اراد زيادة تفصيل هذا المقام فليراجع الى شرحنا على الشمسية المسمى بميزان الانتظام والى رسالتنا الموسومة بردية المعيار

[440] ولما فرغ من تقسيم الاقترانى الى الاشكال الاربعة باعتبار الهيئة والى الضروب المنتجة اراد الشروع الى تقسيمه باعتبار التركيب بل باعتبار الطرق فقال **(والقياس الاقترانى¹⁴⁹ اى كل فرد من افراد القياس الاقترانى على رأى المحقق التفاضلى او جنس القياس الاقترانى وماهيته على رأى المحقق الشريف قدس سره اللطيف باعتبار التركيب بل باعتبار الطريق ستة اقسام فانه (اما مركب من حميلتين) احديهما صغرى والاخرى كبرى (كما مر) غير مرة وهذا الطريق الاول من الطرق الستة يسمى اقترانيا حمليا لتركيبه¹⁵⁰ من الصغرى الحملية ومن الكبرى الحملية** [441] وكل واحد من الطرق الخمسة الآتية الباقية يسمى اقترانيا شرطيا لتركيب بعضها من شرطيتين ولتركيب بعضها من شرطية وحملية كما سيجىء **(واما) مركب (من) شرطيتين (متصلتين) احديهما صغرى والاخرى كبرى**

¹⁴⁴ لا يقبل

¹⁴⁵ الثامن

¹⁴⁶ موجبة جزئية

¹⁴⁷ ليس

¹⁴⁸ موجبة

¹⁴⁹ Parantez kapatılmamış

¹⁵⁰ لتركيبه

(كقولنا ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود) وهو شرطية متصلة لزومية صغرى لاشتمالها على الحد الاصغر الذى هو ههنا قوله ان كانت الشمس طالعة لان هذا القول مقدم المطلوب ومقدم المطلوب يسمى حدا اصغر كما ان تال المط يسمى حدا اكبر لما عرفت

[442] (وكلما كان النهار موجودا فالارض مضيئة) وهى شرطية متصلة موجبة كلية لزومية كبرى لاشتمالها على الحد الاكبر الذى هو قوله فالارض مضيئة فانه تال المطلوب وهو يسمى حدا اكبر لما سبق وهذا القول قياس اقترانى شرطى مركب من متصلة صغرى ومن متصلة كبرى

[443] (ينتج) اى هذا القول شرطية متصلة وهى قولنا (ان كانت الشمس طالعة فالارض مضيئة) والحد الاوسط الذى هو قوله النهار موجود فهو ههنا تال فى الصغرى ومقدم فى الكبرى فيكون القياس من الشكل الاول لان الحد الاوسط ان كان تاليا فى الصغرى ومقدما فى الكبرى فيكون القياس من الشكل الاول وان كان تاليا فى الصغرى والكبرى فيكون القياس من الشكل الثانى وان كان الحد الاوسط مقدما فى الصغرى والكبرى فيكون القياس من الشكل الثالث وان كان مقدما فى الصغرى وتاليا فى الكبرى فيكون القياس من الشكل الرابع

[444] والمطبوع من هذا الطريق الثانى ان يكون القياس من المتعارف وينعقد فى هذا الطريق الاشكال الاربعة

[445] (واما) مركب (من) شرطيتين¹⁵¹ (منفصلتين) احديهما صغرى والاخرى كبرى (كقولنا كل عدد فهو اما زوج واما فرد) وهو شرطية منفصلة صغرى لاشتمالها على الحد الاصغر وهو قوله عدد (وكل زوج فهو اما زوج الزوج او زوج الفرد) وهى شرطية منفصلة كبرى لاشتمالها على الحد الاكبر (ينتج) اى هذا القول (كل عدد اما فرد او زوج الزوج او زوج الفرد) وينعقد الاشكال الاربعة فى هذا الطريق والمطبوع من هذا الطريق ان يكون القياس من الغير المتعارف الغير المشهور

[446] (واما) مركب (من حملية و) من شرطية (متصلة) احديهما صغرى والاخرى كبرى لكن المطبوع من هذا الطريق ان يكون المتصلة صغرى وان يكون الحملية كبرى وان يكون القياس من الغير المتعارف المشهور فافهم

[447] (كقولنا كلما كان هذا الشيء انسانا فهو حيوان) وهو متصلة موجبة كلية لزومية صغرى لاشتمالها على الحد الاصغر وهو ههنا مقدم الشرطية المتصلة (وكل حيوان جسم) وهو حملية موجبة كلية كبرى لاشتمالها على الحد الاكبر فهو محمول الحملية ههنا

[448] (ينتج) هذا القياس المركب من الصغرى المتصلة ومن الكبرى الحملية قولنا (كلما كان هذا الشيء انسانا فهو جسم) ولا يكون تركيب القياس فى هذا الطريق من الحملية الصغرى ومن المتصلة الكبرى ملايما للطبع كما لا يخفى على من له ادنى مسكة فى الفن

[449] (واما) مركب¹⁵² (من حملية و) من شرطية (منفصلة) احديهما صغرى والاخرى كبرى اما كون المنفصلة صغرى والحملية كبرى فهو (كقولنا كل عدد اما زوج واما فرد) وهو شرطية منفصلة صغرى لاشتمالها على الحد الاصغر وهو قوله عدد (وكل زوج منقسم بمتساويين) وهى حملية كبرى لاشتمالها على الحد الاكبر وهو قوله منقسم بمتساويين وهذا القول قياس اقترانى شرطى مركب من منفصلة صغرى ومن حملية كبرى

¹⁵¹ شرطيتين

¹⁵² "Be" harfinin noktasi eksik

- [450] **(ينتج)** هذا القياس قولنا **(كل عدد فهو اما فرد او منقسم بمتساويين)** وهذا القياس وان كان من الشكل الثالث في الظاهر لكون الحد الحد¹⁵³ الاوسط الذى هو قوله زوج ههنا جزء المقدم فى الصغرى وتام الموضوع فى الكبرى لكنه من الشكل الاول فى الحقيقة لعدم تميز مقدم المنفصلة عن تاليها فى الطبع تدبر
- [451] واما كون الصغرى حملية والكبرى منفصلة فمثل قولنا هذا الشبح انسان وكل انسان اما ابيض واما اسود فينتج هذا الشبح اما ابيض واما اسود
- [452] وقد يكون القياس فى هذا الطريق استقرانيا ويسمى قياسا مقسما متحدة النتيجة بل يقال له متحد المحمول لاتحاد محمول الكبرى فالاستقراء فيه اما تام وهو القياس المنطقى كقولنا العنصر اما ارض واما ماء واما هواء واما نار والارض جوهر والماء جوهر والهواء جوهر والنار جوهر فينتج قولنا العنصر جوهر وهو المطلوب
- [453] واما ناقص والاستقراء الناقص ليس بقياس منطقى لتخلفه فى بعض المواد كقولنا الحيوان اما انسان واما فرس واما سباع واما بهائم وكل انسان يحرك فكه الاسفل عند المضغ¹⁵⁴ وكل فرس يحرك فكه الاسفل عند المضغ وكل بهائم يحرك فكه الاسفل عند المضغ وكل سباع يحرك فكه الاسفل عند المضغ فينتج كل حيوان يحرك فكه الاسفل عند المضغ وهذا القياس ليس بقياس منطقى لتخلفه فى التماسح لانه يحرك فكه الاعلى عند المضغ وينعقد الاشكال الاربعة فى هذا الطريق
- [454] **(واما) مركب (من) شرطية (متصلة و) شرطية (منفصلة)** احديهما صغرى والاخرى كبرى اما كون المتصلة صغرى والمنفصلة كبرى فهو **(كقولنا كلما كان هذا الشيء انسانا فهو)** اى هذا الشيء **(حيوان¹⁵⁵)** وهذا القول شرطية متصلة صغرى لاشتمالها على الحد الاصغر وهو قوله كلما كان هذا الشيء انسانا لان هذا القول مقدم المطلوب ومقدم المطلوب يسمى حدا اصغر كما يسمى موضوع المطلوب حدا اصغر كما مر غير مرة
- [455] **(وكل حيوان فهو اما ابيض او اسود)** وهذا القول شرطية منفصلة كبرى لاشتمالها على الحد الاكبر الذى هو ههنا قوله اما ابيض او اسود لان هذا القول تالى المطلوب وهو يسمى حدا اكبر¹⁵⁶ كما يسمى محمول المطلوب حدا اكبر وهذا القول مركب من الصغرى المتبصلة¹⁵⁷ ومن الكبرى المنفصلة **(ينتج)** من الاقترانى الشرطى شرطية متصلة وهى قولنا **(كلما كان هذا الشيء انسانا فهو اما ابيض او اسود)**
- [456] واما كون المنفصلة صغرى¹⁵⁸ والمتصلة كبرى فمثل قولنا كلما كان هذا الشيء انسانا فهو اما ابيض او اسود وكلما كان ابيض فهو رومى وكلما كان اسود فهو زنجى فينتج من المفصول النتائج قولنا كلما كان هذا الشيء انسانا فهو اما رومى واما زنجى وهو المط
- [457] وقد يكون القياس فى هذا الطريق قياسا مقسما متحد التالى مثل قولنا كلما كان هذا الشيء ناميا فهو اما حيوان واما شجر واما نبات وكلما كان حيوانا فهو جسم وكلما كان شجرا فهو جسم وكلما كان نباتا فهو جسم فينتج من متحد التالى قولنا كلما كان هذا الشيء ناميا فهو جسم وينعقد الاشكال الاربعة فى هذا الطريق

¹⁵³ Fazladan yazılmış

¹⁵⁴ المضغ

¹⁵⁵ حيوان

¹⁵⁶ Kelime üzerinde iki nokta var

¹⁵⁷ المتصلة

¹⁵⁸ صغرى

[458] وما قيل من ان المطبوع من هذا الطريق ان يكون المتصلة صغرى والمنفصلة¹⁵⁹ كبرى فهو ممنوع لما عرفت وفذلثة هذا المقام ان القياس الاقترانى باعتبار التركيب بل باعتبار الطرق اما مركب من حملتين واما مركب من متصلتين واما مركب من منفصلتين واما مركب من حملية ومن متصلة واما مركب من حملية ومن منفصلة واما مركب من حملية ومن منفصلة¹⁶⁰ واما مركب من متصلة ومن منفصلة وكل شىء شأنه كذا فهو ستة اقسام فالقياس الاقترانى باعتبار التركيب وباعتبار الطرق ستة اقسام وكل واحد من الثلثة الاخيرة منقسم الى قسمين فحينئذ يكون طريق القياس الاقترانى بالغا الى تسعة سواء كان كل واحد من هذه التسعة مطبوعا او غير مطبوع

[459] (واما القياس الاستثنائى) الذى هو ما يذكر فيه عين النتيجة او نقيضها بالفعل (فالشرطية الموضوعية) اى المذكورة (فيه) اى فى القياس الاستثنائى اما ان تكون متصلة واما ان تكون منفصلة و (ان كانت) اى الشرطية الموضوعية فيه (متصلة فاستثناء عين المقدم ينتج) اى استثناء عين المقدم (عين التالى) وهو الطريق الاول من القياس الاستثنائى (كقولنا) اى امثل بالطريق الاول مثل قولنا (ان كان هذا) الشىء (انسانا فهو) اى هذا الشىء¹⁶¹ (حيوان) وهذا القول شرطية متصلة هى جزء اول من الطريق الاول من القياس الاستثنائى (لكنه) اى لكن هذا الشىء (انسان) وهذا القول مقدمة استثنائية واضحة هى جزء ثان من الطريق الاول من القياس الاستثنائى (فيكون) هذا الشىء (حيوانا) اى فينتج هذا الشىء حيوان

[460] (واستثناء نقيض التالى ينتج) استثناء نقيض التالى (نقيض المقدم) وهو الطريق الثانى من القياس الاستثنائى (كقولنا) اى امثل بالطريق الثانى من القياس الاستثنائى تمثيلا كائنا كقولنا (ان كان هذا) الشىء (انسانا فهو) اى هذا الشىء (حيوان) وهذا القول شرطية متصلة لزومية وهى جزء اول من الطريق الثانى من القياس الاستثنائى لكنه ليس بحيوان (ينتج) هذا القول (انه) اى هذا الشىء (ليس بانسان) هذه النتيجة هى نقيض مقدم الشرطية المذكورة فى القياس الاستثنائى

[461] (وان كانت) اى الشرطية الموضوعية فى القياس الاستثنائى (منفصلة فاستثناء عين احد الجزئين¹⁶² الذين هما عبارة عن المقدم والتالى بقريئة قوله منفصلة (ينتج) اى استثناء عين احد الجزئين (نقيض الاخر) وهو الطريق الثالث من القياس الاستثنائى فافهم (كقولنا) اى امثل بالطريق الثالث من القياس الاستثنائى تمثيلا كائنا كقولنا (هذا العدد) بمعنى نصف مجموع الحاشيتين (اما ان يكون) هذا العدد (زوجا) وهو الانقسام بمتساويين (او فردا) وهو عبارة عن عدم الانقسام بمتساويين وهذا القول مقدمة شرطية منفصلة هى الجزء الاول من الطريق الثالث من القياس الاستثنائى (لكنه) اى لكن هذا الشىء (فرد) وهذا القول مقدمة استثنائية واضحة هى الجزء الثانى من الطريق الثالث من القياس الاستثنائى فح يكون هذا القياس من الطريق الثالث من القياس الاستثنائى (فهو) اى هذا العدد (ليس بزواج) اى ينتج هذا القياس من الطريق الثالث من الاستثنائى قولنا هذا العدد ليس بزواج وهو المطلوب

[462] (واستثناء نقيض احدهما) اى نقيض احد الجزئين من المقدم والتالى (ينتج) اى الاستثناء المذكور (عين) الجزء (الاخر) كقولنا هذا الشىء اما لا حجر واما لا شجر لكن هذا الشىء شجر فهذا الشىء لا حجر

¹⁵⁹ والمنفصلة

¹⁶⁰ Cümleinin kısmı iki kez yazılmış واما مركب من حملية ومن منفصلة

¹⁶¹ الشىء

¹⁶² Parantez kapatılmamış

[463] فالقياس الاستثنائي اربعة طرق لانه اما استثناء عين المقدم وانتاج عين التالي واما استثناء نقيض التالي وانتاج نقيض المقدم واما استثناء عين احد الجزئين وانتاج نقيض الآخر واما استثناء نقيض احد الجزئين وانتاج عين الآخر

[464] واستثناء عين المقدم وانتاج عين التالي هو الطريق الاول واستثناء نقيض التالي وانتاج نقيض المقدم هو الطريق الثاني واستثناء عين احد الجزئين وانتاج نقيض الثالث واستثناء نقيض احد الجزئين وانتاج عين الآخر هو الطريق الرابع

[465] وكل شيء شأنه كذا فهو ستة طرق فالقياس الاستثنائي ستة طرق والاحتمالات العقلية في القياس الاستثنائي تبلغ الى ثمانية اربعة منها طرق سميحة مطردة في الانتاج كما مر واربعة منها عقيمة الاول منها استثناء عين التالي وانتاج عين المقدم والثاني استثناء نقيض المقدم وانتاج نقيض التالي وهذا ان الطريقان غير منتجين اذا كان التالي اعم من المقدم لان عين الاعم لا يستلزم عين الاخص لعدم جواز وجود الاخص بدون الاعم وكذا لا يستلزم انتفاء الاخص انتفاء الاعم لجواز وجود الاعم بدون الاخص كما اذا قلنا كلما كان هذا الشيء انسانا فهو حيوان لكن هذا الشيء حيوان فلا ينتج هذا القياس ان هذا الشيء انسان لجواز فرسية هذا الشيء على تقدير حيوانيته وكذا اذا قلنا كلما كان هذا الشيء فرسا فهو حيوان لكن هذا الشيء ليس بفرس فلا ينتج قولنا هذا الشيء ليس بحيوان لجواز وجود الحيوان بدون الفرس كما يوجد في الحمار الحيوانية دون الفرسية

[466] لكن اذا كان التالي مساويا للمقدم فهذا ان الطريقان مضجان¹⁶³ لاستلزام احد المتساويين بالآخر ولاستلزام انتفاء احد المتساويين بانتفاء المساوي الآخر كما اذا قلنا كلما كان هذا الشبح انسانا فهو ناطق لكن هذا الشبح ناطق فينتج قولنا هذا الشبح انسان لاستلزام ناطقية هذا الشبح بانسانيته لكونها متساويين واذا قلنا كلما كان هذا الشيء فرسا فهو صاهل لكن هذا الشيء ليس بفرس فينتج قولنا هذا الشيء ليس بصاهل لان انتفاء الفرسية يستلزم انتفاء الصاهلية لكونها متساويين

[467] والثالث والرابع منها عقيمان¹⁶⁴ امتياز مقدم المنفصلة عن تالباها¹⁶⁵ بحسب الطبع وان كانت المنفصلة حقيقية فيصح ان ينتج القياس الاستثنائي من الطريق الثالث ومن الطريق الرابع فحينئذ تبلغ نتيجة الحقيقية الى اربع كقولنا هذا العدد اما زوج واما فرد لكن هذا العدد فرد فينتج هذا العدد ليس بزواج او لكن هذا العدد ليس بزواج فينتج قولنا هذا العدد فرد او لكن هذا العدد ليس بفرد فينتج قولنا هذا العدد زوج او لكن هذا العدد زوج فينتج قولنا هذا العدد ليس بفرد¹⁶⁶ فظهر ان نتيجة المنفصلة الحقيقية اربعة

[468] وكذا يبلغ نتيجة مانعة الجمع الى اثنتين كقولنا هذا الشيء اما حجر واما شجر لكن هذا الشيء شجر فينتج قولنا هذا الشيء ليس بحجر او لكن هذا الشيء حجر فينتج قولنا هذا الشيء ليس بشجر فتعين ان نتيجة مانعة الجمع اثنتان

¹⁶³ منتجان

¹⁶⁴ لعدم

¹⁶⁵ تاليها

¹⁶⁶ بفرد

[469] وكذا تبلغ مانعة¹⁶⁷ نتيجة مانعة الخلو الى اثنتين كقولنا هذا الشيء اما لا حجر واما لا شجر لكن هذا الشيء شجر فينتج قولنا هذا الشيء لا حجر او لكن هذا الشيء حجر فينتج قولنا هذا الشيء لا شجر فتعين ان نتيجة مانعة الخلو اثنتان

[470] وشرط القياس الاستثنائي ايجاب الشرطية ولزومية المتصلة وعلادية المنفصلة وكليتها او كلية الرفع فتأمل والطريق الاول من طرق الاستثنائي يسمى قياسا استثنائيا مستقيما لملايمته الى الطبع وكل واحد من الطريق الثاني والطريق الثالث والطريق الرابع منه يسمى غير مستقيم لعدم ملايمته كل واحد من هذه الطرق الثلاثة الاخيرة الى الطبع [471] وقد يكون القياس خلفيا وهو قياس يتركب من الاقتراني الشرطي ومن الطريق الثاني من القياس الاستثنائي والنتيجة المستفادة من ذلك الاقتراني الشرطي مقدمة شرطية لهذا الاستثنائي الثاني كقولنا الارض ليست بمضيئة لانه لو كانت الارض مضيئة لكانت الشمس طالعة وكلما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا فينتج القياس الحاصل من الطريق الثاني من الاقتراني قولنا لو كانت الارض مضيئة لكان النهار موجودا ثم يستثنى نقيض تالي هذه النتيجة فيحصل قياس من الطريق الثاني من الاستثنائي ويقال لكن النهار ليس بموجود فينتج قولنا الارض ليست بمضيئة وهو المطلوب

[472] وقد يكون القياس حقيقيا وهو قياس مركب من الاقتراني الشرطي ومن الطريق الاول من القياس الاستثنائي والنتيجة المستفادة من ذلك الاقتراني الشرطي هي مقدمة شرطية لهذا القياس الاستثنائي الاولى¹⁶⁸ كما اذا قلنا الارض مضيئة لانه كلما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا وكلما كان النهار موجودا فالارض مضيئة فينتج القياس الحاصل من الاقتراني الشرطي ومن الطريق الثاني منه قولنا كلما كانت الشمس طالعة فالارض مضيئة ثم يستثنى عين مقدم هذه النتيجة بطريق ان يقال لكن الشمس طالعة فينتج القياس الحاصل من الطريق الاول من القياس الاستثنائي قولنا الارض مضيئة وهو المطلوب فتأمل حق التأمل فح¹⁶⁹ الله لك هذا المقام

[473] ولما فرغ من تقسيم القياس باعتبار الصورة ومن تنويحه¹⁷⁰ الاقتراني والاستثناعي¹⁷¹ اراد الشروع الى تعشيمه¹⁷² وتنويحه¹⁷³ باعتبار المادة الى الصناعات فقال الباب الخامس من ابواب المنطق دوال

(البرهان)

[474] وما قيل من ان قوله البرهان مبتدأ مؤخر وخبره¹⁷⁴ محذوف بطريق ان يقال من جملة الصناعات البرهان فهو احتمال ابعد ههنا بل خروج عن الاعتدال فافهم

[475] (وهو) اي جنس البرهان وماهيته وطبيعته (قياس مؤلف من مقدمات) اي مؤلف من المقدمتين ليشتمل التعريف الى البرهان البسيط او مؤلف من اكثر منهما فيشمل التعريف على البرهان المركب والمقدمة قضية جعلت جزء قياس (يقينية) واليقين اعتقاد جازم ثابت مطابق للواقع (لاننتاج اليقين)

¹⁶⁷ Kelime fazladan yazılmış

¹⁶⁸ الاول

¹⁶⁹ فتح

¹⁷⁰ تنويحه الى

¹⁷¹ الاستثنائي

¹⁷² تقسيمه

¹⁷³ Son üç satırda bazı kelimelerdeki harflerin noktaları silik çıkmış

¹⁷⁴ خبره

[476] قوله قياس لان يتصف به المؤلف فان كل صفة لا بد له من وصوف¹⁷⁵ وقوله مؤلف لان يتعلق به كلمة من وقوله مقدمات عبارة عن الصغرى والكبرى فى الاقترانى وعن المقدمة الشرطية والمقدمة الاستثنائية واضعة كانت او رافعة فى القياس الاستثنائى وقوله يقينية احتراز عن الجدل والخطابة والشعر والمغالطة فحينئذ قوله قياس جنس قريب للبرهان وقوله يقينية فصل قريب له فهذا التعريف مركب من الجنس القريب ومن الفصل القريب وكل تعريف هذا شأنه فهو حد تام وقوله مؤلف من مقدمات فهو من قبيل التصريح بما علم ضمنا لكمال الاهتمام بشأنه فان هذا القول مذكور فى تعريف القياس وقوله لانتاج اليقين لان يدل على العلة الغائبة¹⁷⁶ فان من لطائف التعريف الاشتمال على العلل الاربع

[477] فالاولى منها هى العلة الفاعلية وهى ما يؤثر فى الشىء والثانية منها هى العلة الصورية وهى ما يحصل به الشىء بالفعل والثالثة منها هى العلة المادية وهى ما يحصل به الشىء¹⁷⁷ بالقوة والرابع هى العلة الغائية وهى اول الفكر آخر العمل كما مر غير مرة

[478] والعلة الفاعلية للقياس هى القوة العاقلة فى القياس المعقول وفى القياس الملفوظ هى متكلم القياس والعلة الصورية فى القياس هى الهيئة التأليفية الحاصلة من اقتران¹⁷⁸ الصغرى الى الكبرى فى القياس الاقترانى ومن اقتران المقدمة الاستثنائية فى القياس الاستثنائى والعلة المادية للقياس هى مقدمات القياس من الصغرى والكبرى فى الاقترانى ومن المقدمة الشرطية او لاستثنائية¹⁷⁹ فى الاستثنائى والعلة الغائية للقياس هى انتاجه للمطلوب

[479] وقوله مؤلف يدل على العلة الفاعلية التزاما لان كل مؤلف بفتح اللام لا بد له من مؤلف بكسر اللام وهو العلة الفاعلية للقياس ويدل المؤلف على العلة الصورية مطابقة وقوله من مقدمات يدل على العلة المادية للقياس مطابقة لان مادة القياس هى المقدمات من الصغرى والكبرى وقوله لانتاج اليقين يدل على العلة الغائبة¹⁸⁰ بطريق المطابقة تدبر

[480] (اما اليقينيات فستة) لان (منها) اى لان بعض اليقينيات هى (اوليات) وهى قضايا تصور طرفيها يكفى فى الجزم بالنسبة بينهما (كقولنا) هذا الشىء واحد و (الواحد نصف الاثنين) فينتج هذا القياس من الصغرى المطوية ومن الكبرى المذكورة ان هذا الشىء نصف (الاثنين و) كقولنا هذا الشىء كل (الكل اعظم من الجزء) فينتج من الشكل الاول قولنا هذا الشىء اعظم من الجزء وانما اورد مثالين لان قوله الواحد نصف الاثنين مثال للبدهى الجلى من الاوليات وقوله الكل اعظم من الجزئى¹⁸¹ مثال للبدهى الخفى منها الذى ينبه عليه بالقياس لازالة الخفاء

[481] وينبه على قوله الكل اعظم من الجزء بقياس يسمى بجفته صغرى¹⁸² فى لسان التركى بطريق ان يقال ههنا ان الكل ما يتركب من الاجزاء والجزء ما يتركب الشىء منه ومن غيره وكل ما يتركب من الاجزاء فهو اعظم مما يتركب الشىء ومن غيره فينتج الكل اعظم من الجزء

175 موصوف

176 الغائية

177 الشىء

178 اقتران

179 والاستثنائية

180 الغائية

181 الجزء

182 جفته صغرى

[482] (و) بعض اليقينيات (مشاهدات) وهى قضايا يحكم بها القوى الظاهرة والقوى الباطنة والحكم بالقوى الظاهرة (كقولنا) هذا الشيء شمس و (الشمس مشرقة) فينتج قولنا هذا الشيء مشرق وهذا القول برهان مؤثف 183 من الصغرى والكبرى المشاهدين بالبصر فظهر ان قوله والشمس مشرقة مثال للمشاهد بالبصر (و) كقولنا هذه الجمره نار و (النار محرقة) فينتج القياس المركب من الصغرى المطوية ومن الكبرى المذكورة بل مركب من الصغرى المشاهدة بالبصر ومن الكبرى المشاهدة باللمس قولنا هذه الجمره محرقة فظهر ان قوله النار محرقة مثال للمشاهد باللمس والحكم بالقوى الباطنة كقولنا ان لنا جوعا وعطشا وغضبا

[483] (و) بعض اليقينيات (مجربات) وهى قضايا يحكم العقل بها بمشاهدات متكررة مفيدة لليقين (كقولنا) هذه المعالجة شرب السقمونيا و (شرب السقمونيا مسهل الصفراء) وهذا للبرهان 184 مركب من الصغرى المشاهدة بالبصر ومن الكبرى المجربة فهو ينتج قولنا هذه المعالجة مسهل الصفراء 185 وهو المطلوب

[484] (و) بعض اليقينيات (حدسيات) وهى قضايا يحكم العقل بها بطريق سرعة الانتقال من المبادئ الى المطالب فان الحدس انتقل الذهن من المبادئ الى المطالب بالسرعة والفرق بين الحدس وبين القياس ان الحدس دفعى لا حركة فيه والقياس تدريجى يوجد فيه حركتان الحركة الى ولى 186 منهما انتقال الذهن من الحد الاصغر الى الحد الاوسط والثانية منهما انتقال الذهن من الحد الاوسط الى الحد الاكبر فى الشكل الاول وقس الحركتين الواقعتين فى الاشكال الثلاثة على الحركتين الواقعتين فى الشكل الاول (كقولنا) هذا الضياء نور القمر و (نور القمر مستفاد من الشمس) فهذا البرهان مركب من الصغرى المشاهدة بالبصر ومن الكبرى الحدسية فينتج قولنا هذا الضياء مستفاد من الشمس فان زيادة تشكيلات نور القمر ونقصانه بحسب قربه الى الشمس وبعده عن الشمس اذا حصلنا فى العقل انتقل الذهن الى ان نور القمر مستفاد من الشمس ولا مساعدة للوقت فى الحدسيات الى ترتيب الاقيسة لضيق الوقت وان قال الفاضل الكلنوبى عليه رحمة البارى فى حاشية الجلال ان فى الحدس قياسا خفيا لا نعلم بهذا القياس الخفى لكن قول الكلنوبى غير معتبر بل قرية بلا مرية

[485] (و) بعض اليقينيات (متواترات) وهى قضايا يحكم العقل بها لكثرة الشهادة بعد العلم بعدم امتناعها للامنية الحاصلة من اتفاق قوم لا يتصور اجتماعهم على الكذب ولا ينحصر مبلغ الشهادات فى عدم 187 بل اليقين هو الحاكم بكمال العدد والعلم الحاصل من التجربة والحدس والتواتر ليس بحجة على الغير

[486] (كقولنا محمد عليه السلام) من (ادعى النبوة واطهر المعجزة على يده) وكل من ادعى النبوة واطهر المعجزة على يده فهو نبي صادق فهذا القياس مركب من الصغرى المذكورة ومن الكبرى المطوية فينتج قولنا محمد عليه السلام نبي صادق وهو المطلوب

[487] (و) بعض اليقينيات (قضايا قياساتها معها) اى قياسات قضايا مع القضايا وهى قضايا يحكم العقل فيها واسطة 188 لا تغيب عن الذهن عند تصور حدود هذه القضايا من المحكوم عليه ومن المحكوم به (كقولنا) هذا العدد اربعة و (الاربعة زوج) فهذا البرهان مركب من الصغرى المطوية ومن الكبرى المذكورة فينتج قولنا هذا العدد زوج

183 مؤلف
184 البرهان
185 الصفراء
186 الاولى
187 فى عدد
188 بواسطة

والحكم بالزوجية على الاربعة فى هذه الكبرى المذكورة ثابت (بسبب وسط حاضر فى الذهن) والذهن قوة معدة لاكتساب التصورات والتصديقات (وهو) اى الوسط الحاضر فى الذهن يعنى الحد الاوسط الحاضر فى الذهن¹⁸⁹ (الانقسام بمتساويين) وتصوير القياس فى الذهن يحصل بطريق ان يرتب فى الذهن القياس هكذا ان الاربعة زوج لان الاربعة منقسم بمتساويين وكل منقسم بمتساويين زوج فينتج فى الذهن قولنا الاربعة زوج

[488] ويقال المثل¹⁹⁰ هذا القياس قضية قياسها معها باعتبار ترتيب القياس فى الذهن وكذا يقال لمثل هذا القياس تدقيق باعتبار ترتيبه فى الخارج لان التدقيق اثبات الدليل والتدقيق اثبات المدعى بالدليل مثال التحقيق قوله تعالى وهو الذى انزل من السماء ماء فان تصوير هذه الآية ان الله تعالى موصوف بالقدرة¹⁹¹ الكاملة لان الله تعالى انزل من السماء ماء وكل من انزل من السماء ماء فهو موصوف بالقدرة الكاملة فينتج قولنا الله تعالى موصوف بالقدرة الكاملة ومثال التدقيق قولنا العالم حادث لان العالم متغير وكل متغير فهو حادث فالعالم حادث وصغرى هذا القياس نظرية محتاجة الى الاثبات ويعتبر هذه الصغرى النظرية بالمدعى ويستدل عليها بطريق ان يقال العالم متغير لان العالم ما لا يخلو عن الحركة والسكون وكل ما لا يخلو عن الحركة والسكون فهو متغير فينتج قولنا العالم متغير [489] وكذا ان صغرى القياس الثانى نظرية محتاجة الى البيان والاثبات ويجعل هذه الصغرى الثانية مدعى اعتباريا ويستدل عليها بطريق ان يقال ان العالم ما لا يخلو عن الحركة والسكون لان العالم متحيز وكل متحيز فهو ما لا يخلو عن الحركة والسكون فينتج قولنا العالم ما لا يخلو عن الحركة والسكون وهلم جرا الى ان يحصل البداعة¹⁹² فى كسبك وفكرك ليكون هذا الدليل برهانيا

[490] وامثال هذا الترتيب تسمى قضايا قياساتها معها باعتبار الذهن ويسمى تدقيقا باعتبار الخارج وقد يكون التدقيق قياسا مركبا اما بطريق موصول النتائج او بطريق موصول النتائج¹⁹³ فالتدقيق المركب بطريق موصول النتائج¹⁹⁴ مثل قولنا العالم له له¹⁹⁵ لان العالم ما سوى ذات الله تعالى وصفاته وكل ما سوى ذات الله تعالى وصفاته فهو اما جوهر واما عرض وكل جوهر فهو متحيز وكل متحيز ما لا يخلو عن الحركة والسكون وكل ما لا يخلو عن الحركة والسكون فهو متغير وكل متغير فهو حادث وكل¹⁹⁶ فله محدث والمحدث اله فهذا القياس مركب من ثمانية اقيسة اقترانية فينتج قولنا العالم له اله ومثل هذا القياس يسمى موصول النتائج لانه يفصل القياس عن النتيجة فافهم

[491] والتدقيق المركب بطريق موصول النتائج مثل قولنا العالم متحيز وكل متحيز فهو ما لا يخلو عن الحركة والسكون فينتج قولنا العالم ما لا يخلو عن الحركة والسكون ونفرض هذه النتيجة صغرى ونضم اليها كبرى اخرى بطريق ان يقال كل ما لا يخلو عن الحركة والسكون فهو متغير فينتج قولنا العالم متغير ويفرض هذه النتيجة صغرى ويضم اليها كبرى اخرى بطريق ان يقال وكل متغير حادث وهلم جرا الى ان وصلت الى المطلوب بالذات ويسمى مثل هذا القياس موصول النتائج لوصله القياس الى النتيجة

189 الذهن

190 لمثل

191 بالقدرة

192 البداهة

193 النتائج

194 النتائج

195 اله

196 وكل حادث

[492] وهذه التوجيهات انما هي تصويرات البرهان المركب من قضايا قياساتها معها وتقريرات موصول النتائج ومفصول النتائج والتدقيق من القياس الاقترانى الحملى وقس عليها تقريرات البرهان المركب من قضايا قياساتها معها والتدقيق فى القياس الاستثنائى بطريق ان يثبت ملازمة الشرطية وبان يثبت الانفصال العنادى بين مقدم المنفصلة وبين تاليها وبطريق ان يثبت المقدمة الاستثنائية واضحة او رافعة

[493] مثل ان يقال كلما كان هذا الشيء انسانا فهو حيوان لكن هذا الشيء انسان فينتج هذا الشيء حيوان وكل واحد من ملازمة المقدمة الاستثنائية نظرى محتاج الى اثبات اما الاثبات ملازمة الشرطية فيحصل بطريق ان يقال كلما كان هذا الشيء انسانا فهو حيوان لانه كلما كان هذا الشيء انسانا فكان هذا الشيء جسما ناميا حساسا متحركا بالارادة وكلما كان هذا الشيء جسما ناميا حساسا متحركا بالارادة فهو حيوان ينتج من الاقترانى الشرطى المركب من الصغرى ومن الكبرى المتصلتين قولنا كلما كان هذا الشيء انسانا فهو حيوان وهذا القول باعتبار الذهن قضية معها قياسها وباعتبار الخارج تدقيق

[494] واما اثبات المقدمة الاستثنائية الواضحة ههنا فيحل بطريق ان يقال ان هذا الشيء انسان لان هذا الشيء ناطق وكل ناطق انسان فينتج هذا الشيء انسان وهذا التصوير باعتبار الذهن قضية قياسها معها وباعتبار الخارج تدقيق

[495] ولا يجرى فى القياس الاستثنائى موصول التايح¹⁹⁷ ولا مفصول النتائج لان القياس الاستثنائى لا يصح ان يتركب من قياسين الاستثنائيين وان صح ان يتركب من اقترانى واستثنائى كما فى القياس الخلفى والقياس الحقى فافهم [496] (و) الباب السادس من ابواب المنطق دوال (الجدل وهو) اى الجدل (قياس مؤلف من مقدمات) اى من الصغرى ومن الكبرى فى القياس الاقترانى والمؤلف من المقدمة الشرطية ومن المقدمة الاستثنائية واضحة كانت او رافعة فى¹⁹⁸ القياس الاستثنائى (مشهورة) فى زمان دون زمان او فى مكان دون مكان ولكل قوم مشهورات بحسب عاداتهم وآدابهم ولكل اهل صناعة ايضا مشهورات بحسب صناعاتهم

[497] والمشهورات هي قضايا يعرف بها جميع السادس وسبب شهرتها فيما بينهم اما¹⁹⁹ اشتمالها على مصلحة عامة كقولنا هذا الفعل عدل والعدن²⁰⁰ حسن فينتج قولنا هذا الفعل حسن ومثل هذا الفعل ظلم والظلم قبيح فينتج قولنا هذا الفعل قبيح وكذا سبب الشهرة لما بين الناس من الحملية²⁰¹ مثل قولنا هذا الفعل مذموم لان هذا الفعل كشف العورة وكشف العورة مذموم فينتج قولنا هذا الفعل مذموم او سبب الشهرة لما فى طبائعهم من الرقة مثل قولنا هذا الفعل مراعات لضعفاء ومراعات الضعفاء ومحمودة وممدوحة فينتج قولنا هذا الفعل محمود بل ممدوح او سبب الشهرة انفعالاتهم كقبح ذبح الحيوان عند المجوس وعند اهل الصين واهل الهند وعدم قبحه عند غيرهم او من شرايع وآداب كالامور الشرعية وغيرها

[498] وربما تبلغ الشهرة الى حيث تلتبس بالاوليات ويفرق بينهما بان الانسان لو فرض نفسه وعقله حالية عن جميع الامور المغايرة²⁰² لعقله لحكم بالاوليات دون المشهورات مع ان المشهورات قد تكون صادقة كقول اهل الحق

النتائج¹⁹⁷

فى¹⁹⁸

لما¹⁹⁹

والعدل²⁰⁰

الحمية²⁰¹

المغايرة²⁰²

ذبح الحيوانات المأكولة بالبسملة جائز وقد تكون كاذبة وقول المجوسى ذبح الحيوانات قبيح بخلاف الاوليات لانها صادقة البتة

[499] وقوله قياس جنس قريب للجدل وقوله مشهورة فصل قريب له فهذا التعريف مركب من الجنس القريب ومن الفصل القريب وكل تعريف هذا شأنه فهو حد تام فهذا التعريف حد تام وقوله هو قياس مؤلف من مقدمات مشهورة قضية حملية شخصية باعتبار الضمير وباعتبار مرجع الضمير طبيعية لانه اذا كان المعرف مبتدأ والتعريف خبرا فيكون التعريف اطراديا وكلما كان القضية الحاصلة من المعرف والتعريف اطراديا فيكون القضية طبيعية كما مر غير مرة

[500] واعلم ان الجدل قد يتركب من المسلمات ايضا وان لم يلتفت المصنف لتركب الجدل من المسلمات وهى قضايا تسلم من الخصم ويبنى عليها الكلام لدفعه سواء كانت مسلمة بين الناس عامة ومسلمة بين اهل العلم خاصة كتسليم الفقهاء مسائل اصول الفقه

[501] كما اذا قال الخصم هل كان فى حلى النساء زكوة او لا يكون فيه زكوة فيقول الفقهاء الزكوة فى حلى النساء واجبة لان الزكوة فى حلى النساء مخبر به بقوله عليه السلام فى الحلى زكوة والمخبر به بهذا الحديث واجب فينتج الزكوة فى حلى النساء اى الزكوة فى جهاز النساء واجبة وهو المطلوب كذا مسطور فى بعض كتب اصول الفقه

[502] والمجادلة اما لتشويق الناس فيما ينفعهم²⁰³ من امور معاشهم ومعادهم واما للخصومة والمجادلة لتشويق الناس فيما ينفعهم من معاشهم ومعادهم جائزة وحسنة ومنذوبة بل واجبة لقوله تعالى وجادلهم بالتي هي احسن كما يفعله الوعاظ فان قوله تعالى وجادلهم امر ندى فحينئذ يكون المجادلة لتشويق الناس فى معاشهم ومعادهم منذوبة

[503] والمجادلة للخصومة ليست بجائزة كما يفعله الحدجة والعوام لاطهار الفضل عند الانام فان العوام عند الحداق كالهوام ولا يقبل من هذه الحدجة الكلام عند الاستدلال على المرام لعدم شعورهم على قواعد الاستدلال بالتمام

[504] (و²⁰⁴ السابع من ابواب المنطق دوال (الخطابة وهو) اى الخطابة (قياس) جنس قريب للخطابة (مؤلف من مقدمات) اى من الصغرى والكبرى فى الاقترانى ومن المقدمة الشرطية ومن المقدمة الاستثنائية فى القياس الاستثنائى (مقبولة عن شخص) اى عن ذات (معتقد فيه) اى معتمد عليه اما لامر سماوى من المعجزات والكرامات كالانبياء عليهم السلام والاولياء واما لاختصاصه بمزيد عقل ودين كاهل العلم والزهد وهى نافعة جدا فى تعظيم امر الله تعالى وفى الشفقة على المخلوقات (او) مؤلف من مقدمات (مظنونة) كقولنا زيد من يطوف فى الليل وكل من يطوف فى الليل فهو سارق فينتج قولنا زيد سارق ومثل قولنا هذا الحائط جدار ينتشر منه النراب²⁰⁵ وكل جدار ينتشر منه النراب فهو ينهدم فينتج قولنا هذا الحائط ينهدم

[505] والغرض من الخطابة ترغيب الناس فيما ينفعهم من امور معاشهم ومعادهم كما يفعله الخطباء لقوله تعالى ادع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة

[506] وقوله مقبولة او مظنونة احتراز عن الجدل والبرهان والشعر والمغالطة وهذان القولان فصل قريب للخطابة فهذا التعريف مركب من الجنس القريب ومن الفصل القريب وكل تعريف شأنه كذا فهو حد تام فهذا التعريف حد تام

²⁰³ ينفعهم

²⁰⁴ Parantez kapatılmamış

²⁰⁵ النراب

[507] (و) الثامن من ابواب المنطق دوال (الشعر وهو) اى الشعر (قياس مؤلف من مقدمات) هذه المقدمة عبارة عن الصغرى والكبرى فى الاقترانى وعبارة عن المقدمة الشرطية والمقدمة الاستثنائية فى القياس الاستثنائى (تنبسط منها النفس) اى يكون النفس محظوظة عن هذه المقدمات

[508] والنفس عبارة عن جوهر متعلق بالبدن تعلق²⁰⁶ التدبير والتصرف عند الحكماء والنفس عبارة عن الهيكل المخصوص او عبارة عن امتزاجات العناصر الاربعة فى البدن عند جالينوس من القدماء الفلسفية وعند بعض المتكلمين مثل قولنا الخمر تنبسط منه النفس لان الخمر ياقوتة سيالة وكل ياقوتة سيالة تنبسط منها النفس فينتج قولنا الخمر تنبسط منه النفس

[509] (او تنقبض) اى النفس منها كقولنا هذا العسل تنقبض منه النفس لان هذا العسل مرة مهوغة وكل مرة مهوغة تنقبض منها النفس فينتج هذا العسل تنقبض منه النفس

[510] والغرض منه انفعال النفس بالترغيب فيما يكون النفس محظوظة منه وبالترهيب فيما تنقبض النفس منه ويزين القياس الشعري بالوزن والصوت الحسن فلذا يرتب الشعراء القياس الشعري بالوزن ويتكلم به بعض الفيلسوف بالصوت الحسن لاجل تزيين القياس الشعري

[511] وقوله قياس جنس قريب وكل واحد من قوله تنبسط وتنقبض فصل قريب للقياس الشعري فحينئذ يكون هذا التعريف مركبا من الجنس القريب الفصل القريب وكل تعريف شانه كذا فهو حد تام فهذا التعريف حد تام

[512] (و) التاسعة من ابواب المنطق دوال (المغالطة وهو) اى المغالطة وتذكير المبتدأ باعتبار الخبر ولقصد المطابقة الى الخبر (قياس مؤلف من مقدمات) والمقدمات ههنا عبارة عن الصغرى والكبرى فى القياس الاقترانى حمليا او شرطيا او عن المقدمة الشرطية والمقدمة الاستثنائية سواء كانت مقدمة واضعة او مقدمة رافعة فى القياس الاستثنائى

[513] فان مقدمة القياس عبارة عن قضية جعلت جزء قياس او حجة كما مر غير مرة وقال صاحب الحسينية فى رسالة الآداب ان مقدمة الدليل ما يتوقف عليه صحة الدليل شطرا او شرطا علميا او لميا فلذا عرف مؤلف مغنى لطلاب²⁰⁷ مقدمة القياس بقوله ان مقدمة القياس ما يتوقف عليه صحة الدليل فتوجه ايها الطالب الى هذين التعريفين واختر اعزهما عند الاجوبة على الاسئلة الواردة عليك من طرف السنلة وقت الامتحان والتجربة

[514] (كاذبة) والكذب عبارة عن عدم مطابقة الحكم للواقع ونقيضه هو الصدق فان الصدق عبارة عن مطابقة الحكم للواقع (شبيهة بالحق) ولا تكون حقا بل تسمى سفسطة والحق عبارة عن مطابقة الحكم للواقع ايضا ونقيضه هو الباطل فان الباطل عبارة عن عدم مطابقة الحكم للواقع مثل الكذب فحينئذ يكون الصدق والحق من قبيل الالفاظ المترادفة لتوافقهما المفهوم وفيما صدقا عليه وكذا يكون الكذب والباطل من قبيل الالفاظ المترادفة لتوافقهما فى المفهوم وفيما صدقا عليه والفرق بين هذه الالفاظ انما هو بحسب الاستعمال فان استعمال الصدق والكذب²⁰⁸ شايع فى الاقوال بطريق ان يقال هذا القول صادق وهذا القول كاذب واستعمال الحق والباطل شايع فى الاديان والمذاهب والعقائد بطريق ان يقال هذا المذهب حق وهذا المذهب باطل وهذا الدين حق وهذا الدين باطل وهذا الاعتقاد حق وهذا الاعتقاد باطل

²⁰⁶ تعلق

²⁰⁷ الطلاب

²⁰⁸ الكذب

[515] فان قيل ان الاولى ان يقال ههنا من مقدمات كاذبة شبيهة بالصادقات لان مقابل الكاذب هو الصادق فلم قال من مقدمات كاذبة شبيهة²⁰⁹ بالحق قلنا انما قال من مقدمات كاذبة شبيهة بالحق تنبيها على ترادف الحق مع الصادق وعلى ترادف الكاذب مع الباطل وهو المعتبر عند العلماء الاعلام

[516] وذكر اسمعيل الحقى عليه رحمة البارئ قدس سره السامى فى مجموعته الموسومة بفروق الحقى ان الفرق بين الصادق والحق وبين الكاذب والباطل فهو ان نقيض الحق الذى هو الباطل قد يتحقق مع الصادق فى بعض القضايا وان كان كل واحد من الصادق والباطل متباينين بحسب المفهوم فان مفهوم الصدق مطابقة الحكم للواقع فهو وجودى ومفهوم الباطل عدم مطابقة الحكم للواقع فهو عدمى والوجودى مبين للعدمى فظهر انهما متباينان بحسب المفهوم لكن قد يجتمعان فى بعض القضايا باعتبار التحقق مثل قولك المنكر بوجود الله تعالى كافر فان مضمون هذه القضية انما هو كفر المنكر بوجود الله تعالى وكفر المنكر بوجود الله تعالى مطابق للواقع²¹⁰ فيصدق عليه تعريف الصدق مع ان كل كافر باطل فتعين ان الصدق والباطل متحققان ومجتمعان فى تلك القضية

[517] ولا يتحقق الكاذب الذى هو نقيض الصادق مع الحق قطعا فالفرق بين الصادق والحق وبين الكاذب والباطل ان الباطل الذى هو نقيض الحق قد يتحقق ويجتمع مع الصدق فى بعض المواد كما مر والكاذب الذى هو نقيض الصادق لا يتحقق ولا يجتمع مع الحق اصلا انتهى ما ذكره

[518] وقيل ان المطابقة تعتبر من طرف الحكم فى الصدق والكذب بطريق ان يقال ان الصدق مطابقة الحكم للواقع والكذب عدم مطابقة الحكم للواقع ويعتبر المطابقة من طرف الواقع فى الحق والباطل بطريق ان يقال ان الحق مطابقة الواقع للحكم والباطل عدم مطابقة الواقع للحكم واطلع على تلك التوجيهات فاعتبر اوجهها ولا تلتفت الى خلاف الاوجه واختر احسنها

[519] ومثال المقدمة الكاذبة الشبيهة بالحق قولنا هذه الصورة فرس وكل فرس صاهل فهذه الصورة صاهلة

[520] (او) شبيهة (ب) المقدمات (المشهوره) وتسمى مشاغبة (او) مؤلف من (مقدمات وهمية كاذبة) كما يقال الميت يخاف عنه ويقول الوهم ان هذا الشخص ميت وكل ميت يخاف عنه فينتج هذه المغالطة قولنا الميت يخاف عنه ثم يساعد الوهم الى العقل ويعارض العقل الى الوهم بطريق ان يثبت العقل نقيض مدعى الوهم مثل ان يقال الميت لا يخاف عنه لان الميت جماد وكل جماد لا يخاف عنه فينتج قولنا الميت لا يخاف عنه وينكر الوهم هذه النتيجة التى تستفاد من قياس العقل ويصر فى مدعاه الذى هو ان الميت يخاف عنه ولا يفرغ²¹¹ عن ذلك المدعى الكاذب اصلا

[521] وفائدة المغالطة²¹² تغليب الخصم وامكانه²¹³ واعظم فائدتها الاحتراز عن الوقوع فيها كما قال بعض البلغاء عرفت الشر لا للشر ولكن لتوقيه * فان لم يميز الحق والباطل فيقع فى الشرور والباطل

²⁰⁹ شبيهة

²¹⁰ للواقع

²¹¹ ولا يفرغ

²¹² المغالطة

²¹³ واسكاته

[522] (والعمدة) اى المعتمل²¹⁴ عليه فى الاستدلال على المسائل المنطقية²¹⁵ (هو البرهان) هذه القضية حملية

لكون قوله هو رابطة وموجبة كلية محصلة والسور لام الاستغراق فى قوله والعمدة وفى قوله والعمدة هو البرهان

قلب كما فى قول الشاعر *

قفى قبل التفرق يا ضباعا *

ولا يك موقف منك الوداعا *

[523] قال التفتازانى فى المطول فى تمثيل القلب فى جانب اللفظ ان قول الشاعر موقف اسم لا يك وقوله الوداعا

خبره وفى الظاهر وفى الحقيقية ان قوله موقف خبره وقوله الوداعا اسمه فيكون فى قوله ولا يك موقف منك الوداعا

قلب فى جانب اللفظ واصل قوله قفى اوقفى فانه امر الحاضر من الوقوف والقبل بمعنى الجانب والطرف والتفرق

بمعنى انفكاك احد الشخصين عن الآخر وبمعنى بعد احد هي²¹⁶ عن الآخر بحيث لا يرى احدهما للآخر وكلمة يا

حرف النداء ولفظ ضباعا اسم محبوبة الشاعر والمصراع الاول من البيت خطاب الشاعر الى محبوبته الموسومة

بضباعا واصل قوله لا يك لا يكن وهو نهى الغائب من الكون وحذف النون للضرورة الشعرية فان هذا البيت من بحر

الوافر مثل

توافرت المنى وجنيت رطبا *

[524] فلو لم يحذف النون لم يكن البيت البيت من البحر الوافر كما يكون من سائر البحور فلم يكن بليغا لكن هذا

البيت بليغ فلماذا حذف النون من قوله ولا يك وقوله موقف مصدر ميمى وقوله الوداعا بمعنى الاقتراق والالفاظ فى

قوله الوداعا ويا ضباعا اشباعا من الفتحة لرعاية القافية وهذا المصراع تحسر من الشاعر لمفارقتة عن محبوبته

[525] فظهر ان فى هذا البيت قلبا فى جانب اللفظ وفى قول المصنف ههنا والعمدة هو البرهان قلب فى جانب

المعنى يعنى البرهان انما هو المعتمد عليه لان البرهان ما يفيد اليقين الى المسائل الاعتقادية الاسلامية وكل ما يفيد

اليقين الى المسائل الاعتقادية الاسلامية فهو المعتمد عليه لعدم كفاية الظن فى الاعتقاد وان كان الظن كافيا فى باب

العمل كما بين فى محله فظهر ان البرهان هو المعتمد عليه وكذا البرهان هو المعتمد عليه لان البرهان ما يزيل العقائد

الباطلة وكل ما يزيل العقائد الباطلة فهو المعتمد عليه فينتج البرهان هو المعتمد عليه وهو المطلوب

[526] وقال البعض فى قوله تعالى * ادع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتي هي احسن *

ان الحكمة اشارة الى البرهان والموعظة الحسنة اشارة الى الخطابة والمجادلة الحسنة اشارة الى الجدل فيكون كل

واحد من هذه الثلاثة معتمدا عليه فى الدعوة الى طريق الحق لكن بالنسبة الى نفس المستدل على المسائل الاعتقادية

الاسلامية ان العمدة هي البرهان فقط بلا شك لانه يفيد اليقين بلا ريب بخلاف الجدل والخطابة فلماذا حصر المصنف

العمدية فى البرهان انتهى قول البعض فتدبر

[527] (وليكن هذا) اى كون البرهان معتمدا عليه فى الاستدلال على المسائل الاعتقادية الاسلامية وفى رد²¹⁷

المخالفين والمعاندين الى العقائد الاسلامية

²¹⁴ المعتمد

²¹⁵ المنطقية

²¹⁶ احدهما

²¹⁷ رد

[528] (آخر الرسالة) اى نتيجة الرسالة الاثيرية فان العرض²¹⁸ من تحصيل المسائل المعيارية هو الاستدلال على العقائد الدينية الاسلامية وكذا الغرض من تحصيل العلم المعقولى هو الرد على المخالفين والمعاندين لاهل الحق فى الاعتقاد وبطريق النقض لمذاهبهم الفاسدة وبطريق المنع لاصولهم الكاسدة وبطريق المعارضة على اعتقاداتهم الباطلة لمحافظة اهل التوحيد عن الوقوع فى اديانهم الفاجرة * فاعتمدوا على البرهان من الصناعات الخمس فى جميع الاوان المؤلفه (فى) حق (المنطق) الذى هو الميزان

[529] ختمت تأليف ذريعة الامتحان بعون الله الملك المنان وارجو منك يا حنان ان تجعلها مرغوبة عند الخلان واسنلك يا ديان ان تلحقنا الى معاشر السعداء فى يوم الجزاء²¹⁹ والميزان

3.2. ZERİAT'UL İMTİHAN "TASDİKAT" BÖLÜMÜNÜN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE TERCÜMESİ

[1] Musannif, tasavvurat ilke ve amaçlarını tamamladığında tasdikatin ilkeleri konusunda önermelerden ve onun hükümleri çelişki ile düz döndürmeden ve ters döndürme ile şartlıların birbirini gerektirmesinden başlamayı istedi. Bu nedenle "Mantığın dokuz babından üçüncü babı, **önermelerin** delilleri ve hükümleridir" dedi. Önerme türleri, gelecek bahislerde mesailerin konuları kılındığı için "önermeler" dedi. Yüklemlili de böyledir, şartlı da böyledir mesela. Bunu ima ve işaret etmek için önermeler dedi. O halde önermeler sözü, cem-i envaidir, cem-i efradi değildir.

[2] "Üçüncü bab: Önermeler" sözü, yaygın kullanıma göre konusu itibarıyla şahsiyyedir. Çünkü önermeler kelimesinin başındaki lam harfi, ahd-ı neviye hamledilir. Bu söz, tahkik üzere yüklemlili mühmele bir önermedir. Çünkü üçüncü bab, lafızlardan ibarettir. Bununla birlikte lafızlar, arazlar kabilindedir. Arazın teşahhusu, mahallinin teşahhusuna tabidir. Seyyid Şerif'in²²⁰ -Allah onun latif sırrını mübarek kılınsın- dediği gibi.

[3] Bu önerme, bazı mantıkçılara göre tümel olumludur. Çünkü onlara göre lam-ı ahd-ı nevi, tümel olumlunun surudur. **Önermenin** cinsi, önermenin hakikati, önermenin mahiyeti, bilakis önermenin tabiiyyesi, **sözdür**. İster bu söz, telaffuz edilen önermenin tarifî olarak telaffuz edilen bir söz olsun veya bu söz akledilen önermenin tarifî olarak akledilen bir söz olsun.

²¹⁸ الغرض

²¹⁹ يوم الجزاء

²²⁰ Seyyid Şerif Cürçânî

[4] Söz, telaffuz edilen söz ile akledilen söz arasında müşterek bir lafızdır. Müşterek lafzın iki manasından irade edilen sahih olursa iki manadan biri için belirli bir karine olmaksızın tarifte kullanımı caiz olur. Bununla birlikte bu sözün telaffuz edilen veya akledilen önerme için tarif olması caiz olur. O halde müşterek lafzın iki manasının iradesi sahih olur. Öyleyse bu tarifte kullanımı caizdir.

[5] **Söyleyeni için denilmesi sahih olur** yani bu sözün hâkimi için, **o** yani söyleyeni ve hâkimi **onda doğrudur** yani bu sözde **veya onda yalancıdır** yani bu sözde. Kutb'un *Tasdikat*'ta dediği gibi musannifin "söz" sözü, telaffuz edilen önermenin veya akledilen önermenin yakın cinsidir. Yazarın "Söyleyeni için denilmesi sahih olur." sözünün sonuna kadar olan kısmı, onun yakın ayrımıdır. O halde bu tarif, yakın cins ve yakın ayırmadan oluşur. Dolayısıyla tarif, hadd-i tam (tam özsel tanım) olur.*

[6] Bil ki önermenin meşhur tarifi şudur: "O, doğruluk ve yanlışlık ihtimali taşıyan sözdür." Musannif, cevabı mümkün olmasına rağmen devrden kaçınmak için bu tarife değiştirmiştir. Devrin lüzumu doğruluğun, önermenin hükmünün gerçekte mutabakatının olmasındandır ve yanlışlığın gerçekte önermenin hükmünün mutabakatının olmamasındandır. O halde önermenin bilgisi, doğruluğun ve yanlışlığın bilgisine dayanır.

[7] Doğruluğun ve yanlışlığın bilgisi de önermenin bilgisine dayanır. Dolayısıyla devir, gerekli olur. Musannifin önerme tarifinde zikredilen doğru, burada gerçekte mutabakatın nisbetinin haberleri anlamındadır.

[8] Yanlış ise gerçekte mutabakatı olmayan nisbetin haberleri anlamındadır. Dolayısıyla musannifin burada "Söyleyeni için 'Onda doğrudur ya da onda yanlıştır.' demenin sahih olduğu bir sözdür." sözüyle olan önerme tarifinde herhangi bir devr yoktur. Çünkü musannif burada devri gerektirdiği için önermenin hükmünün halini değil önermenin söyleyeninin iki hali olan doğru söyleyeni ve yanlış söyleyeni zikretti. Bunu iyice düşün!

[9] "Bu tarif, örneğin 'Gökyüzü, üzerimizdedir.' sözümüz için kapsayıcı değildir. Çünkü yanlışlık ihtimali taşımıyor. Bununla birlikte bu önerme, tarif edilenin efradındandır. Durumu bu şekilde olan her tarif, tarifin efradını câmi olmayandır. Efradını câmi olmayan her tarif, batıldır. Dolayısıyla bu tarif, batıldır." dersin "Bizim 'Gökyüzü üzerimizdedir.' sözümüzün doğruluk ve yanlışlık ihtimali taşımadığını kabul etmiyoruz. Bu söz, harice nazarla doğru olsa da zihne nazarla doğruluk ve yanlışlık ihtimali nasıl taşır? Dolayısıyla bu tarif, muarrefin efradını cami olur." derim.

[10] "Önerme 'Söyleyeni için onda doğrudur ya da onda yanlıştır' demenin sahih olduğu bir sözdür." sözünün tamamı, konusu itibarıyla yüklemli tabiiyye önermedir. Çünkü aks-ı tariftir. Zira muarref olan "önerme" sözü burada muhtedadır, tarif ise burada onun haberidir.

[11] Her ne zaman muarref muhteda ve tarif haber olursa hüküm muarrefin mefhumu üzerinedir. Dolayısıyla tarifle beraber muarref, yüklemli tabiiyye önerme olur. Bu tarif, önermenin itibariyye işler kabilinden olması nedeniyle isimlendirilmiş haddir (tanımdır).

[12] **Ve o** yani iki tarafı itibarıyla önerme, **ya yüklemlidir** ve iki tarafı, Ömer Kâtibi'ye göre bilfiil veya bilkuvve iki müfrede çözülen şeydir. Çözülmenin manası önermenin rabitasız bırakılmasıdır. Şeyh'e göre yüklemli, iki tarafı bilfiil veya bilkuvve iki müfred üzere olandır. İsam'a göre yüklemli, nisbeti iki tarafının icmalini gerektiren önermedir.

[13] Bilfiil müfred, müfred bir lafızla ifade edilmektedir. Bilkuvve müfred, müfred lafızlarla ifade edilmesi mümkün olandır. "Bu, şudur." veya "Konu, yüklemidir." ya da "Hayevan-ı natık, iki ayağını hareket ettirerek hareket edendir." sözümüzün benzeri "O, odur." gibi.

[14] Eğer "Şartlının ön-bileşen ve art-bileşen olarak iki tarafıyla ifade edilmesi gibi şartlının iki tarafının müfredle ifade edilmesi mümkündür. Öyleyse bunda yüklemli ve şartlı arasındaki fark nedir?" dersin "Bitişiklik ve ayrıklığın bekasında ve lüzum, inad ve ittifakın bekasında şartlının iki tarafının müfredle ifadesi, yüklemelinin aksine mümkün değildir." derim.

[15] Zira yüklemelinin konusunun, onun yüklenen olduğu söylenilmesi yoluyla ve bu şartlının ön-bileşeninin onun art-bileşeni olduğu söylenilememesi hatta bu şartlının ön-bileşeninin, onun art-bileşeninin müstelzimi olduğu söylenilmesi yoluyla onun yüklemli olarak varlığının bekasında iki tarafının müfredle ifade edilmesi mümkündür. Öyle olduğu zaman şartlı, bitişik lüzumiyye olarak kalmaz bilakis yüklemliyle tevil olunur.

[16] İki tarafı itibarıyla önerme ya iki tarafı iki müfrede bilkuvve veya bilfiil çözümlendir ya da iki tarafı iki müfrede çözülemeyendir. Birincisi yüklemli, ikincisi şartlıdır. Durumu böyle olan her şey, iki türlüdür. Dolayısıyla tarafları itibarıyla önerme, iki türlüdür.

[17] Şartlı önerme ya kendisinde bir önermenin doğruluğu veya doğru olmaması hakkında diğer önermenin doğruluğunun takdiri üzerine hüküm verilir ya da kendisinde doğruluk ve yanlışlıkta beraber veya sadece ikisinden birinde bağdaşmamaları

(tenafi) ile veyahut bağdaşmazlıklarının olumsuzlanması ile iki önerme arasında hüküm verilir. Bunlardan ilki bitişik şartlıdır. İkincisi ise ayrıık şartlıdır.

[18] Öyleyse şartlı ya bitişik şartlıdır ya da ayrıık şartlıdır. Durumu bu şekilde olan her şey iki türdür. Bu nedenle şartlı önerme de iki türdür. O halde önerme, önermenin iki türü olan yüklemelinin ve şartlının cinsi olur. Yüklemli önerme mahsurat-ı erbaanın cinsi olur ve mahsurat, yüklemelinin türleri olur.

[19] Şartlı, bitişik şartlının ve ayrıık şartlının cinsi olur. Bitişik şartlı ve ayrıık şartlı, şartlının iki türü olurlar. Bitişik şartlı, lüzumiyye ve ittifakiyyenin cinsi olur. Lüzumiyye ve ittifakiyye bitişik şartlının iki türü olurlar.

[20] Ayrıık şartlı hakikiyyenin, maniatül cemin ve maniatül hulüvün cinsi olur. Hakikiyye, maniatül cem ve maniatül hulüv ayrıık şartlının türleri olurlar. Bu sorular, imtihan esnasında ve deneme esnasında soru soranlar tarafından öğrencilere sorulmuştu. Bu nedenle iyi düşün.

[21] Zira yüklemli "Zeyd, katiptir." sözümüz gibi olandır. Yani "Zeyd, katiptir." sözümüz, yüklemlidir. Çünkü "Zeyd, katiptir." sözümüz, iki tarafı iki müfrede çözümlendir. İki tarafı iki müfrede çözümlen her şey, yüklemlidir. "Zeyd, katiptir." sözümüzle es-suğra es-sehletil husul yoluyla elde edilen kıyas, iki tarafı itibarıyla yüklemli olarak, udül ve tahsil itibarıyla olumlu muhassala önerme olarak sonuçlanır.

[22] Bu nedenle önerme, iki tarafının varlığı ve bu ikisinin yokluğu itibarıyla ya konunun madulesidir ve "Canlı olmayan, cemaddır." sözümüzde olduğu gibi kendisinde olumsuzluk edatı konudan bir cüz olandır. Ya yüklemelinin madulesi olandır ve "Cemad, alim olmayandır." sözümüzde olduğu gibi olumsuzluk edatı yüklemelinin bir cüz olandır. Ya iki tarafın madulesi olandır ve "Canlı olmayan, alim olmayandır." sözümüzde olduğu gibi olumsuzluk edatı, konu ve yüklemelinin hepsinde birden bir cüz olandır. Ya da muhassaladır ve "Her insan, hayevandır." sözümüzde olduğu gibi olumsuzluk edatı, konu ve yüklemelinin bir cüz olmayandır.

[23] Olumsuz muhassala, cüzü daha az olan anlamına gelen "olumsuz basita" olarak isimlendirilir. Basit ya hakiki basittir ya da izafi basittir. Hakiki basit, nokta ve felsefedeki on akıl teorisi gibi kendisinde herhangi bir cüz bulunmayandır.

[24] İzafi basit ise "Hiçbir insan taş değildir." sözümüz gibi olumsuz basita misali cüz bakımından daha az olandır. Çünkü olumsuz basita, "Hiçbir canlı olmayan şey, insan değildir." sözümüz gibi olumsuz maduleden cüz bakımından daha az olandır.

[25] **Ya da şartlıdır** ve o, Ömer Kâtibî'ye göre iki tarafı iki müfrede çözülemeyendir veya Şeyh'e göre iki tarafı iki müfred olandır. İsam'a göre şartlı, nisbeti iki tarafının tafsilini gerektiren önermedir.

[26] (**Bitişik şartlıdır**²²¹) ve kendisinde bir önermenin doğruluğu veya doğru olmaması hakkında başka bir önermenin doğruluğunun takdiri üzerine hüküm verilir. **"Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur."** sözümüzde **olduğu gibi** yani "Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur." sözümüz bitişik şartlı bir önermedir. Çünkü bu söz, iki tarafı iki müfrede çözülemeyendir ve kendisinde bir önermenin doğruluğu hakkında başka bir önermenin doğruluğunun takdiri üzerine hüküm verilir.

[27] Durumu bu şekilde olan her şey, bitişik şartlıdır. O halde birinci şekilden elde edilen kıyas, "Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur." sözümüzün bitişik şartlı olması ile sonuçlanır. Bu ise sonuçtur (matlubtur). Güneş parlayan bir yıldızdır ve Ay gizlenen bir gök cisimidir ve vücut ise ayandaki oluştur.

[28] **Ya da ayırık şartlıdır** ve o, kendisinde iki önerme arasında tenafi ile doğruluk ve yanlışlıkta beraber veya sadece onlardan birinde ya da olumsuzlanmasıyla hüküm verilir. **"Sayı ya çifttir veya tektir."** sözümüz **gibi** yani bu söz iki tarafı iki müfrede çözülemeyen ve kendisinde tenafi ile iki önerme arasında doğruluk ve yanlışlıkta beraber hüküm verilir. Durumu bu şekilde olan her şey, ayırık şartlıdır. Dolayısıyla bu söz, ayırık şartlıdır.

[29] Sayı, beş gibi iki haşiyenin toplamının yarısından ibarettir. Altında bulunan haşiye, dördtür. Üzerinde olan haşiye ise altıdır. Altı ve dördün toplamı, ondur ve onun yarısı beştir. Beş üzerine sayılarının kalanlarını kıyasla.

[30] Eğer "Sayının tarifi, biri doğrulamıyor. Çünkü birin üzerinde bir haşiye -ki o, ikidir- olmasına rağmen altında bir haşiye bulunmaz. Bununla birlikte bir, burada muarref sayıların fertlerindedir. Durumu bu şekilde olan her tarif, muarrefin fertlerini bir araya toplamayıdır. Muarrefin fertlerini bir araya toplamayan her tarif, batıldır. Bu nedenle bu tarif, batıldır." dersen "Birin muarrefin fertlerinden olduğuna delalet etmez. Nasıl olur da bir sayısı, sayının benimsenmeyen (meşhur olmayan) bir ferdi olur?" deriz. Bununla birlikte bu tariften istenilen, sayının bilinen fertlerini beyan etmedir. O halde bir sayısı, tariften çıktığı gibi muarreften çıkar.

²²¹ Yani ya bitişik şartlıdır

[31] Böylece o, tarif edilen fertleri bir araya toplayan olur. Çift, birbirine eşit olan iki şeye bölünendir. Tek ise birbirine eşit olan iki şeye bölünmeyendir. Bu nedenle "Sayı ya çifttir veya tektir." sözümüz, hakikattir.

[32] Şeyin kendisinden ve diğerlerinden meydana geldiği **cüzün, yüklemlideki ilki şöyle isimlendirilmiştir**. Yani ondaki ilk cüz, **konudur**. Çünkü yüklem onun üzerine vazedilir.

[33] Birinci cüzün lâm'ı, istiğrak üzere mahmuldür ve bu nedenle tümel olumsuzun suru olur. O halde bu önerme, mahsura musevvera tümel olumlu bir önerme olur. Çünkü hüküm kendisinde ika ile bütün fertlerin üzerinedir.

[34] Bu önermenin konusu, musannifin "yüklemlili önermenin birinci cüzü" sözüdür. Zira bu, bilkuvve müfredidir. Bu önermenin yüklemi ise "Konu olarak adlandırılır." cümlesidir ve bu önermedeki yüklem de bilkuvve müfredidir.

[35] Bu önermenin benzerleri ikilidir. Ancak buradaki "adlandırılır" kelimesi, "Zeyd, alimdi (alim idi)." sözümüzdeki "idi" kelimesinde olduğu gibi zamanî (zaman bildiren) bağıdır. Zira bağ, hükmi nispete delalet eden lafızdır.

[36] Eğer bağ, isim kalıbında olursa "zamansız bağ (zaman bildirmeyen bağ)" olarak değil bilakis "Zeyd, o bir alimdir." sözümüzde olduğu gibi "ismî bağ" olarak adlandırılır.

[37] Eğer bağ, "Zeyd, alimdi." sözümüzde olduğu gibi fiil kalıbında ise "zamanî bağ" olarak adlandırılır. Kutbüddin er-Râzî (Bârî olan Allah'ın rahmeti, onun üzerine olsun), *Tasdikat*'ta bunu aynı şekilde zikretmiştir.

[38] "Adlandırılır" kelimesinin birinci mefulü aslen mübtedadır. İkinci mefulü ise aslen haberdir. Çünkü "adlandırılır" kelimesi, bazıları *es-Sihâh'tan* naklederek "Cer harfî olan 'be' harfî, adlandırılır kelimesi için ikinci mefulden hafzedilmiştir." deseler de sadece mübteda ve haberin başına gelmesiyle ef'al-i kulûbe dahil edilenler kabilindendir.

[39] O halde bu önermenin yüklemi, "konu" kelimesidir. "Adlandırılır" kelimesi ise zamani bağıdır. Bu nedenle bu önermenin yüklemi bilfiil müfred olur. Böylece bu önerme üçlü olur. Onda bulunan bağ ise "adlandırılır" kelimesi olur. İyi kavra. *

[40] Bazıları bu önermenin benzerinin tabiiyye olduğunu iddia etti. Bununla beraber, "Zeyd, katiptir." sözümüzdeki yüklemelinin burada birinci cüzü olan "Zeyd" denilmesi ile es-suğra es-sehletil husul yoluyla küçük öncül yoluyla cüzlerindeki hükümlerin çıkarılması ve tearrüf edilmesi bakımından bütün cüzlerine muntabık olan bu önermenin emsalleri, tümel olumludur.

[41] Yüklemlinin birinci cüzü, konudur. Birinci şekilden elde edilen kıyas, "Zeyd, katiptir." sözümüzdeki Zeyd'in konu olması ile sonuçlanır. Dolayısıyla bu önermenin bütün cüzlerine muntabık üçlü mahsura müsevvera tümel olumlu olduğu ortaya çıktı. Onun emsalleri de böyledir ve bu önermenin benzeri, tabiiyye olmaz. Çünkü tabiiyye, hüküm kendisinde mefhum üzere olması nedeniyle birinci şeklin büyük öncülü olmaz. Bununla beraber birinci şeklin büyük öncülünde hüküm, fertler üzerinedir. Bunu anla.

[42] **İkincisi** yani yüklemlideki ikinci cüz, konu üzerine yüklenebilmesi nedeniyle **yüklem** olarak adlandırılır.

[43] **Şartlının birinci cüzü** yani şartlı, **şöyle adlandırılır** yani şartlının birinci cüzü bu önermedeki zikir ve durumda art-bileşenin önüne geçirilmesi sebebiyle **ön-bileşendir**. "Yüklemlinin birinci cüzü" sözündeki hal gibi.

[44] **Ve şartlının ikinci cüzü art-bileşen** olarak adlandırılır. Art-bileşen, tâbi/bağlı olma anlamındaki التلو'den alınmıştır. Art-bileşen, varlığı onun gerektireni (melzumu) olduğundan ön-bileşenin gerekenidir (lazımıdır). Bu nedenle art-bileşen olarak adlandırılır.

[45] Konu, yüklem, ön-bileşen ve art-bileşenin her biri, önerme cüzlerinin türleridir. Kudemaya göre yüklemli önermenin cüzleri üçtür. Onun birinci cüzü konudur. Onun ikinci cüzü yüklemdir ve onun üçüncü cüzü ise ikisi arasındaki bağıntıdır.

[46] Kudema'ya göre şartlının cüzleri, aynı şekilde üçtür. Onun birinci cüzü ön-bileşendir. Onun ikinci cüzü art-bileşendir ve onun üçüncü cüzü ise ikisi arasındaki bağıntıdır. O, kendisiyle yüklemi konuyla irtibatlandıran ve ön-bileşeni art-bileşenle irtibatlandıran bir bağıntıdır. Bazısı, ikisi arasındaki bağıntının olumlu önermedeki sabitlik ve olumsuz önermedeki olumsuzluk olduğunu söylediler.

[47] Müteahhirun'a göre ise önermenin cüzleri dördür: Yüklemlideki konu, yüklem, ikisi arasındaki bağıntı ve tam haberi cümle bağıntısı; şartlıdaki ön-bileşen, art-bileşen, ikisi arasındaki bağıntı ve tam haberi cümle bağıntısı. O, bağıntının gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesidir.

[48] Bil ki ikisi arasındaki anlaşmazlığın semeresi ve ihtilafın kökeni, ilk üç cüzün tasdik şartı olmasıdır. Zira kudemaya göre tasdik bağıntının gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesinin idrakinden ibaret olması sebebiyle tasdik, basittir. O halde onlara göre ilk üç cüz, tasdik mahiyetinin dışında değil bilakis şartları olur. Şart, namaz için abdest misali, hariç mevkufun aleyh kabilindedir.

[49] Mütəahhirun'a göre ilk üç cüz, dördüncü cüz gibi tasdikatin cüzleridir. Bu nedenle Mütəahhirun'a göre tasdik, hükümlerle birlikte üç tasavvurattan ibaret olduğu için bileşiktir. O halde onlara göre üç cüz, tasdik cüzleri değil tasdik şatır olur. Şatır, namazdaki rükû ve secde misali, dahil mevkufun aleyh kabilindendir. Bu tevcih, Kudema ile Mütəahhirun arasındaki anlaşmazlığın sonucudur.

[50] Ancak faziletlilerden bazıları, üçün (üç sayısının) cüzlerinin kendisinden üç formel cüz olarak üç cüz olması gibi hükmün, tasdik formel bir cüzü olduğunun söylenmesi yoluyla iki görüş arasında uzlaşmanın mümkün olduğunu söylediler. O halde onlara göre form mürekkebi olsa da hakikatte tasdik, mütəahhiruna göre de basit olur. Böylece ikisinin arasındaki anlaşmazlık, lafzi olur. Daha fazla ayrıntı isteyen kimse, *Mîzânu'l-İntizâm* ile resmedilmiş *Şemsiyye* hakkındaki şerhimize müracaat etsin.

[51] **Ve önermenin yüklemli önerme veya ayrık şartlı ya da bitişik şartlı önerme olarak bilindiğini belirledik.** (Diğer bir sınıflandırmaya göre ise önerme) **ya olumludur.** O, hüküm kendisinde ika ile olandır. Yüklemli önermedeki **sözümüzde olduğu** gibi **"Zeyd, kâtiptir."** Çünkü hüküm, kendisinde ika ile olandır. Şartlı önermede ise "Her ne zaman Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur." sözümüzdeki gibi ve "Bu sayı ya çifttir veya tektir." sözümüzde olduğu gibidir.

[52] **Ya da olumsuzdur** ve hüküm kendisinde intiza ile olandır. Yüklemliedeki **sözümüz "Zeyd, kâtip değildir."de olduğu gibi.** Çünkü hüküm, kendisinde intiza ile olandır. Şartlıda "Elbette Güneş doğmuş ise gece mevcut değildir." sözümüzde ve "Elbette bu şey beyaz veya kâtip değildir." sözümüzde olduğu gibi.

[53] Özetle bu makamda bağıntı bakımından önerme ya hüküm kendisinde ika ile olandır ya da hüküm kendisinde intiza ile olandır.

[54] Hüküm kendisinde ika ile olan her şey, olumludur. Hüküm kendisinde intiza ile olan her şey ise olumsuzdur.

[55] Dolayısıyla ayrık şartlı küçük önerme ve iki yüklemli büyük önermeden oluşan ve birleşmeli kıyastan elde edilen kıyas, bağıntı bakımından önermenin ya olumlu ya da olumsuz olmasıyla sonuçlanır.

[56] Durumu bu şekilde olan her şey, iki türdür. Bu nedenle önerme, bağıntı bakımından iki türdür.

[57] Bil ki eğer olumsuzluk edatı, hakkında hüküm verilen ile hükmün verildiği şey arasındaki bağıntıya etki etmiş ise ise önerme, olumsuz basitadır. Yüklemliedeki "Hiçbir

insan, taş değildir." sözümüz ve şartlıdaki "Elbette bu karaltı cemad ise o, hayevan değildir." sözümüz gibi.

[58] Eğer konu üzerine etki etmiş ise o zaman bu yüklemli önerme, "Her canlı olmayan, cemaddir." sözümüzdeki gibi konusu madule önermedir.

[59] Eğer yüklem üzerine etki etmişse o zaman bu yüklemli önerme, "Cemad, alim olmayandır." sözümüzdeki gibi yüklem madulesi önermedir.

[60] Eğer konu ve yüklem her ikisinin birden üzerine etki etmişse bu yüklemli önerme, iki tarafın madulesi önerme olur.

[61] Olumsuzluk edatı ön-bileşenin üzerine etki etmişse şartlı önerme, "Güneş doğmuş olmayan ise gece mevcuttur." sözümüzdeki gibi ön-bileşenin madulesidir.

[62] Art-bileşen üzerine etki etmişse önerme, "Güneş doğmuş ise gece mevcut olmayandır." sözümüzdeki gibi art-bileşenin madulesidir.

[63] Ön-bileşen ve art-bileşenin her ikisinin birden üzerine olursa şartlı, "Güneş doğmuş olmayan ise gündüz mevcut olmayandır." sözümüzdeki gibi iki tarafın madulesidir.

[64] Bazısı "Olumsuzluk harfi, konudan bir cüz olursa yüklemli, konunun madulesidir.

[65] Yüklemden bir cüz olursa yüklemli, yüklem madulesidir.

[66] Konu ve yüklem her ikisinden birden bir cüz olursa önerme, iki tarafın madulesidir.

[67] Eğer olumsuzluk harfi ön-bileşenin bir cüzü olursa şartlı, ön-bileşenin madulesidir.

[68] Art-bileşenin bir cüzü olursa şartlı, art-bileşenin madulesidir.

[69] Ön-bileşenin ve art-bileşenin bir cüzü olursa şartlı, iki tarafın madulesidir.

[70] Ancak olumsuzluk harfi ve olumsuzluk edatı ademlerdendir. Adem (yokluk), bir şeyin bir cüzü değildir ancak adem varlığa etki eder." dediler.

[71] O halde bu bazılarının sözü, ondaki bir bakış açıdır. Bunun üzerine eksiksiz bir şekilde düşün ve elde et (kazan).

[72] **Ve onlardan her biri** yani tahkik üzere dört çeşit olsa da yaygın görüşe göre konu bakımından²²² olumlu ve olumsuz önermeden her biri üç çeşittir.

²²² Yazarın notu: "Yaygın görüşe göre önerme konu bakımından üç kısımdır: Niceliği tekil (şahsiyye), niceliği sınırlandırılmış (mahsura) ve niceliği belirtisiz (mühmele). Tahkik üzere ise dört çeşittir: Niceliği tekil (şahsiyye), niceliği sınırlandırılmış (mahsura), niceliği belirtisiz (mühmele) ve tabiiyye."

[73] Çünkü onlardan her biri **ya mahsusadır**²²³ ve konusu belirli bir kişi olan şahsiyedir. Belirli kişi, kendi kavramının tasavvuru ortaklığın gerçekleşmesine engel olmandır.

[74] O halde cüzi (tikel) ve belirli kişi, eşanlamlı lafızlar kabilindedir. "Mahsusa" olarak adlandırılması, sadece konusunun özel olması sebebiyledir. "Şahsiyye" olarak adlandırılması, sadece konusunun belirli bir kişi olması sebebiyledir.

[75] **Daha önce zikrettiğimiz gibi** yani "Zeyd, kâiptir." ve "Zeyd, kâtip değildir." sözlerimizde zikrettiğimiz örneklerde olduğu gibi. Zira ilki, olumlu şahsiyye örneğidir.

[76] **Ya da mahsuradır** ve kendisinde konunun fertlerinin niceliği, bütün veya bir kısım olarak beyan edilmiş olmandır.

[77] Kendisindeki sur, konunun fertlerini sınırlamış ve kuşatmış olduğu için "mahsura" olarak adlandırılmıştır.

[78] **Ve o** yani mahsura **ya tümel müsevveradır**. Tümel, kendisinde fertlerin tümü üzerine hüküm verilmiş bir önermedir.

[79] Müsevvera ise sur içeren bir önermedir ve o, (Arapça) ülke surundan alınmıştır.

[80] O, yüklemlideki "bütün (her)" lafzı ile "hiçbir şey" lafzı ve şartlıdaki "her ne zaman" ile "her ne" lafzı gibi kuşatma ve ablukada ülke kalesine benzetilen lafızlardan ibarettir. Sur lafzı, bu lafızlara nakledilmiştir.

[81] Sur, yüklemlide konunun fertlerinin niceliğine delalet eden lafızdır.

[82] Şartlıdaki sur ise bir araya toplanması mümkün durumların ve zamanların niceliğine delalet eden lafızdır.

[83] Yüklemlideki tümel olumlunun suru, mesela fertsel tümü lafzı, lamü'l-istiğrak, "hepsi" ve "topyekûn" kelimeleridir.

[84] Yüklemlideki tümel olumsuzun suru, mesela "hiçbir şey" ve "hiçbir" kelimeleridir.

[85] Ondaki (yüklemlideki) tikel olumlunun suru, örneğin "bazı", "bir" kelimeleri, "min-i tebediyye" ve muzari fiilin başına gelen "bazen olabilir" kelimesidir.

[86] Yüklemlideki tikel olumsuzun suru, örneğin "değil bazı", "bazı değil", "değil tümü", "asla değil", "katiyen değil", "mutlaka değil" dir.

[87] Bitişik şartlıdaki tümel olumlunun suru, "ne zaman", "her ne", "her ne zaman" kelimeleridir.

²²³ Yazarın notu: Şahsiyye, konusu belirli bir kişi olmandır. Mahsura, kendisinde fertlerin niceliği, tüm veya bazı olarak ifade edilmiş olmandır. Mühmele ise kendisinde fertlerin niceliği ifade edilmemiş olmandır. Tümel, tikel ve hükmün kendisinde konunun tabiatı üzere olan tabiiyye için önerme, yeniden düzenlenmiştir.

- [88] Ayrık şartlıdaki tümelin olumlunun suru, "daima" kelimesidir.
- [89] Bitişik şartlıdaki ve ayrık şartlıdaki tümel olumsuzun suru, "elbette değil"dir.
- [90] Bu ikisindeki tikel olumlunun suru ise "bazen olabilir" kelimesidir.
- [91] Bu ikisindeki tikel olumsuzun nicelik edatı "bazen olmayabilir" ve bu anlamdakilerdir.
- [92] Tümel müsevvera ya tümel olumlu msevveradır ve **"Her insan, kâtiptir."** sözümüzdeki gibi olandır.
- [93] Tümel olumlu, hüküm kendisinde ika ile bütün fertler üzerine olan önermedir.
- [94] Ya tümel olumsuz msevveradır. **"Hiçbir insan, kâtip değildir."** sözümüzdeki gibi.
- [95] Tümel olumsuz, hüküm kendisinde intiza ile bütün fertler üzerine olan önermedir.
- [96] **Ya da tikel msevveradır.** O, ya tikel olumlu msevveradır. **"Bazı insanlar, kâtiptir."** sözümüzde olduğu gibi.
- [97] Tikel olumlu, hüküm kendisinde ika ile fertlerin bir kısmı üzerine olan önermedir.
- [98] Ya tikel olumsuz msevveradır. **"Bazı insanlar, kâtip değildir."** sözümüzde olduğu gibi.
- [99] Tikel olumsuz, hüküm kendisinde intiza ile fertlerin bir kısmı üzerine olan önermedir.
- [100] Bil ki mahsura müsevvera, dört türdür. Çünkü mahsura müsevvera ya hüküm kendisinde ika ile bütün fertler üzerine olan bir önermedir ya hüküm kendisinde intiza ile bütün fertler üzerine olan bir önermedir ya hüküm kendisinde ika ile fertlerin bir kısmı üzerine olan bir önermedir ya da hüküm kendisinde intiza ile fertlerin bir kısmı üzerine olan bir önermedir.
- [101] Hüküm kendisinde ika ile bütün fertler üzerine olan her önerme, tümel olumludur. Hüküm kendisinde intiza ile bütün fertler üzerine olan her önerme, tümel olumsuzdur. Hüküm kendisinde ika ile fertlerin bir kısmı üzerine olan her önerme, tikel olumludur. Hüküm kendisinde intiza ile fertlerin bir kısmı üzerine olan her önerme, tikel olumsuzdur.
- [102] İktiraninin beşinci tarikinden elde edilen kıyas, mahsura müsevveranın ya tümel olumlu ya tümel olumsuz ya tikel olumlu ya da tikel olumsuz olması ile neticelenir. Diğer büyük önermeyi ilave ederiz ve bunun zerine "Bu durumda olan her şey, dört türdür." deriz. Bu ikinci kıyas, mahsura müsevveranın dört tür olması ile neticelenir ve bu sonuçtur (matlubtur).

[103] Bazısı tümelin hükümün kendisinde fertlerin tümü üzerine olduğunu söyledi. Bu tümel iki türüdür. Birinci tür, tümel olumludur ve tümel olumlunun surunu içeren bir önermedir. İkinci tür, tümel olumsuzdur ve tümel olumsuzun surunu içeren bir önermedir.

[104] Aynı Şekilde tikel, hüküm kendisinde fertlerin bir kısmı üzerine olandır. Bu tikel iki türüdür. Onlardan birinci tür, tikel olumludur ve tikel olumlunun surunu içeren bir önermedir. İkinci türü ise tikel olumsuzdur ve tikel olumsuzun surunu içeren bir önermedir. Bu iki yöntemi iyi kavra, bağlantı kurmak için en uygun olanına itibar et ve zaptı en kolay olanını seç.

[105] **Ya da olmazsa** yani olumlu ve olumsuzdan her biri **bu Şekilde (olmazsa)** yani bu ikisinden her biri mahsusa ve mahsura gibi olmazsa o halde (**Şöyle**) **adlandırılır** yani o yklemliyeye **mühmele** denir. Bunun sebebi, önermenin hakiminin surun takdirini ihmal etmesidir. Yani yklemliyeye önerme, konusu bakımından  türüdür. Çünkü konusu bakımından yklemliyeye önerme ya konusu belirli bir kişi olandır ya fertlerin niceliği kendisinde tamamen veya kısmen beyan edilmiş olandır ya da fertlerin niceliği kendisinde beyan edilmemiş olandır.

[106] önerme, tümel ve tikel için yeniden düzenlenmiştir. Konusu belirli bir kişi olan her Şey, Şahsiyyedir. Fertlerin niceliği kendisinde tamamen veya kısmen beyan edilmiş olan her Şey, mahsura msevveradır. Ve önermenin tümel ve tikel için yeniden düzenlendiği, fertlerinin niceliği kendisinde beyan edilmemiş olan her Şey, mühmeledir.

[107] İktiraninin beşinci tarikenden elde edilen kıyas, konusu itibarıyla yklemliyeye önermenin ya Şahsiyyeye ya mahsura müsevvera ya da mühmele olması ile neticelenir. Durumu bu Şekilde olan her Şey,  türüdür. Dolayısıyla yklemliyeye önerme, konu itibarıyla  türüdür.

[108] Eğer "Yazarın taksimi, bölünenin kısımlarından olmasına rağmen tabiiyyeyi kapsamadığı için batıldır. Bu durumda olan her taksim, bölünenin kısımlarını kuŐatmaz. Blnenin kısımlarını kuŐatmayan her taksim, batıldır. Dolayısıyla yazarın buradaki taksimi batıldır." dersen "Yazar, ilimlerde kullanılan önermeye itibar ettiği için burada taksim etmeyi e ayırmıştır. Tabiiyye, hüküm kendisinde mefhum üzere olduğundan ilimlerde kullanılmaz. Bununla birlikte ilimlerde kullanılan önerme, hüküm kendisinde fertlerin üzerine olandır. O halde tabiiyyeye önerme, meşhur değildir. Bu nedenle taksimin dışında olması gibi bölünenin dışında olur." derim.

[109] Dolayısıyla "Tabiiyyenin bölünenin kısımlarından olduğunu kabul etmiyoruz. Yazarın konu itibarıyla yüklemelinin taksiminden maksudu, meşhur kısımlarının beyanyken bu nasıl olur?" denilmesi yoluyla öncülün tevili sonrasında küçük öncülün kaydı engellenir.

[110] Tabiiyye, ilimlerde muteber olmadığı için meşhur değildir. Bu nedenle taksim dışında olması gibi bölünenin de dışında olur. Zira taksim, bölünenin kısımlarını kuşatır (hasreder/sınırlar). Kâtip Kazvini, *Şemsiyye*'de mantık kanunlarının genel olması ve tabiiyyenin mühmele olarak kalmaması için bölmeyi dörde ayırmıştır.

[111] "Konu itibarıyla yüklemli ya konusu belirli bir şahıs olandır ya fertlerin niceliği kendisinde tamamen veya kısmen beyan edilendir ya kendisinde fertlerin niceliği beyan edilmeyendir -ve önerme tümel ve tikel için yeniden düzenlenmiş- ya da hüküm kendisinde konunun tabiatı üzerine olandır. İlki şahsiyyedir, ikincisi mahsura musevveradır, üçüncüsü mühmeledir, dördüncüsü tabiiyyedir." dedi. Burada daha fazla ayrıntı isteyen kimse, *Mizânu'l-İntizâm*'la isimlendirilmiş *Şemsiyye* hakkındaki şerhimize müracaat etsin.

[112] "**İnsan, kâtiptir.**" **sözümüz gibi** (yani bu örnek) olumlu mühmele örneğidir. "**Ve insan, kâtip değildir.**" ise olumsuz mühmele örneğidir. Zira burada insanın lâm'ı, cins-i gayr-ı meşhur üzere yüklenendir. Cins-i gayr-i meşhur, fertler arasında mutlak olarak doğrulanması sebebiyle kavrama işaret etmek için ona dahil edilerek konulmuş bir lâm'dır.

[113] Mühmele, tikel kuvvetindedir. O halde olumlusunun tevili, tikel olumlu ile sahih olur. Olumsuzunun tevili ise tikel olumsuz ile sahih olur. Çelişki bahsinde geleceği gibi zikredilen iki örnek arasında -ikisinden biri olumlu diğeri olumsuz olsa da- iki tikelin birbirini doğrulayabilmeleri sebebiyle herhangi bir çelişki yoktur. Burada zikredilen iki örneğin tevili "Bazı insanlar, kâtiptir." ve "Bazı insanlar, kâtip değildir." denilmesi yoluyla elde edilir. Bu soru bazı öğrencilere sorulur ve cevap ondan bu şekilde kabul edilir.

[114] Şartlı da bir araya toplanması mümkün durumlar ve zamanlar itibarıyla üç türdür. Onlardan ilki, şahsiyyedir ve "Eğer bugün binekli yolcu olarak bana gelirsen sana ikramda bulunurum." sözümüzdeki gibi hüküm kendisinde belirli bir durum ve belirli bir zaman üzere olandır. İkincisi mahsura musevveradır ve bir araya toplanması mümkün durumların ve zamanların niceliği kendisinde tamamen veya kısmen beyan edilendir. Üçüncüsü ise mühmeledir ve "Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur." sözümüzde

olduğu gibi bir araya toplanması mümkün durumların niceliği kendisinde tamamen veya kısmen beyan edilmeyendir.

[115] Şartlı için tabiiyye bulunmaz. Çünkü hüküm kendisinde konunun tabiatı üzeredir. Şartlı için konu yoktur. Bu nedenle onun tabiatı da yoktur.

[116] Şartlının mahsurası da dört türdür. Onlardan ilki, tümel olumludur ve "Her ne zaman güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur." sözümüzde olduğu gibi kendisinde hükmün, bir araya toplanması mümkün durumların ve zamanların tamamı üzerine ika ile olduğu bir önermedir.

[117] Onlardan ikincisi tümel olumsuzdur ve "Elbette Güneş doğmuş ise gece mevcut değildir." sözümüzdeki gibi kendisinde hükmün, bir araya toplanması mümkün durumların ve zamanların tamamı üzerine intiza ile olduğu bir önermedir.

[118] Üçüncüsü tekil olumludur ve "Bu karaltı hayevansa o, insan olabilir." sözümüzdeki gibi kendisinde hükmün, bir araya toplanması mümkün durumlar ve zamanların bir kısmı üzerine ika ile olduğu bir önermedir.

[119] Dördüncüsü ise tekil olumsuzdur ve "Bu karaltı bir hayevansa o, insan olmayabilir." sözümüzdeki gibi kendisinde hükmün, bir araya toplanması mümkün durumların ve zamanların bir kısmı üzerine intiza ile olduğu bir önermedir.

[120] Bazısı şöyle dedi: "Tümel şartlı, bir araya toplanması mümkün durumların ve zamanların tümü üzerine art-bileşen, ön-bileşen için lâzım veya muanid olandır. Şartlının tikeli, bir araya toplanması mümkün durumlar ve zamanların bir kısmı üzerine art-bileşen, ön-bileşen için lâzım veya muanid olandır. Şartlının mahsusası ise belirli bir durum üzerine art-bileşenin ön-bileşen için lâzım veya muanid olandır.

[121] Bil ki şartlının tümeli ve tikeli, sadece bir araya toplanması mümkün durumlar ve zamanlar itibarıyladır. Çünkü ön-bileşenle birlikte bu hallerin bir araya toplanmasının mümkün olduğu durumlar ve haller, yüklemlideki fertler mertebesindedir. Hüküm, şartlıda ön-bileşenle birlikte toplanması mümkün olan durumlarla haller ve zamanlar üzerine olur. Hükmün yüklemlide fertler üzerine olması gibi.

[122] Bitişik şartlının başına "eğer", "olursa" ve "olduğunda" gelirse bitişik şartlı, mühmele olur. Ayrık şartlının başına daha önce geçtiği üzere zikredilen sur olmaksızın "ya" ve "veya" gelirse o zaman ayrık şartlı, mühmele olur.

[123] Ömer Kâtibî'nin dediği gibi şartlı, terki b bakımından altı kısımdır. İlk kısım, "Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur." sözümüzde ve "Sayı ya çifttir ya da tektir."

sözümüzde olduğu gibi iki yüklemli oluşandır. İkinci kısım, iki bitişik şartlıdan oluşandır. Üçüncü kısım, iki ayrı şartlıdan oluşandır. Dördüncü kısım, yüklemli ve bitişik şartlıdan oluşandır. Beşinci kısım, yüklemli ve ayrı şartlıdan oluşandır. Altıncı kısım, bitişik şartlı ve ayrı şartlıdan oluşandır. Buna göre kendinden örnekler getir.

[124] Şartlı ya bitişik şartlıdır ya da ayrı şartlıdır. **Bitişik şartlı**, kendisinde bir önermenin doğruluğu veya doğru olmaması hakkında başka bir önermenin doğruluğunun takdiri üzerine hüküm verilir.

[125] **Ya lüzumiyyedir**, kendisinde ön-bileşenin doğruluğunun takdiri üzerine art-bileşenin doğrulandığıdır. Çünkü aralarındaki alaka, bunu gerektirir. Alaka, illiyet²²⁴ ve tezayüf gibi birinci şeye ikincisi ile eşlik edendir.

[126] İlliyetin türleri üçtür: Birincisi ön-bileşenin art-bileşen için illet olmasıdır. "Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur." sözümüzdeki gibi. Çünkü bu şartlıdaki ön-bileşen olan güneşin doğması, bu şartlıdaki art-bileşen olan gündüzün varlığı için illettir.

[127] İkincisi art-bileşenin ön-bileşen için illet olmasıdır. "Eğer gündüz mevcutsa güneş doğmuştur." sözümüzdeki gibi. Zira bu şartlıdaki ön-bileşen olan gündüz, bu şartlıdaki art-bileşen olan güneşin doğmasının malulüdür.

[128] Üçüncüsü ön-bileşen ve art-bileşenin bir illetin iki malulü olmalarıdır. "Gündüz mevcutsa yeryüzü aydınlıktır." sözümüzdeki gibi. Zira yeryüzünün aydınlığı ile birlikte gündüzün varlığı, güneşin doğmasının iki malulüdür. *

[129] Tezayüf, art-bileşenin ön-bileşenden ayrılmasının imkânsızlığıyla beraber ön-bileşenin idrakinin art-bileşenin idrakine dayanmasıdır. "Zeyd, Amr'ın babası ise Amr, onun oğludur." sözümüzdeki gibi. Çünkü bu şartlıda Zeyd'in babalığı, ön-bileşendir ve Amr'ın oğulluğu ise art-bileşendir. Bu nedenle ikisi arasında tezayüf vardır.

[130] Mizani alimler, bitişik şartlıda hükmün, lüzumi bitişiklikle ve ittifaki bitişiklikle ön-bileşen ve art-bileşen arasında(ki bağıntıda) olduğunu söylediler. Arapça alimleri ise bitişik şartlıdaki hükmün, ön-bileşende ve art-bileşende var olması sebebiyle art-bileşende ve ön-bileşende kayd kabilinden olduğunu söylediler.

[131] Hükmün ön-bileşen ve art-bileşen arasında(ki bağıntıda) var olmasının tek bir önermede ahkâm-ı selasenin varlığını gerektirmesi gibi. Bir tek nefis, tek bir anda ahkam-

²²⁴ Yazarın notu: İlet, bir şeyi etkileyen şeydir veya malulün ondan kaynaklandığı şeydir. Tezayüf; ikisinden birinin diğerinden ayrılmasının imkânsız olmasıyla birlikte mevcut olan iki şeyden birinin tasavvurunun diğerinin tasavvuruna dayanmasıdır. Babalık ve oğulluk gibi.

1 selaseyi idrak edemez. Çünkü nefsin varlığı, cüzü olmayan manasına gelen basit hakikidir.

[132] Dolayısıyla ikisi arasındaki hilafın semeresi, "Her ne zaman Zeyd eşek olursa, anırandır." sözümüzde olduğu gibi Mizaniyyun'a göre Zeyd'in eşekliği ve Zeyd'in anırması arasında hissedilen alakanın varlığı nedeniyle doğrulanmasıdır. Zira Zeyd'in eşekliğinin farz edilmesi, Zeyd'in anırmasının farz edilmesini gerektirir.

[133] Yanlış ön-bileşen ve yanlış art-bileşen arasında hissedilen bir alaka bulunduğu zaman ikisinden biri diğerini gerektirir. O halde "Her ne zaman Zeyd eşek ise o anırandır." sözümüz, Mizaniyye alimlerine göre doğrudur. Bu söz, Arapça alimlerine göre art-bileşenin yanlış olması nedeniyle doğru değildir.

[134] Mizaniyyun ve Arapçacılar arasında ayrık şartlı üzerine ittifak edilmiştir. Çünkü ayrık şartlıda hüküm, inadi ayrıklık ve ittifaki ayrıklıkla ön-bileşen ve art-bileşen arasında olur. Bu ikisi arasında ayrık şartlı hakkında herhangi bir ihtilaf yoktur. Arapçacılar ve Mantıkçılar arasında var olan ihtilaf, ayrık şartlı olmadan sadece bitişik şartlı hakkındadır. Bu makamda ayrıntı isteyen kimse *Haşiyetü'l-İsam ale't-Tasdikat'a* müracaat etsin. Zira bu bahisler orada tamam olarak zikredilmiştir.

[135] **Ya da ittifakiyyedir.** O, ikisi arasındaki alaka sebebiyle art-bileşen, ön-bileşenin doğruluğunun takdiri üzerine doğrulanmaz aksine hüküm, kendisinde doğruluk üzerine iki tarafın soyut bir tevafuğu ile olur. **"Eğer insan natık ise eşek anırandır."** sözümüz **gibi.** İnsanın natıklığı ile eşeğin anırması arasında -ikisi arasında hissedilmeyen bir alaka bulunsa da- hissedilen bir alaka bulunmaz. Ancak ondaki hissedilmeyen alaka, lüzumiyyede muteber değildir.

[136] Bu örnekteki eşeğin anırması ile beraber insanın nutku, Allah Teala'nın iki mahlukudur hatta O'nun iki malulüdür. Ancak bu alaka, hissedilen (alaka) değildir. Zira söz, müstelzem illettedir. Mevcud illette söz yoktur. Bunu tam bir düşünme ile iyice düşün.

[137] İttifakiyye ya özeldir ya da geneldir. Bunun zikri daha önce geçmişti. Bu özel (olan), ilimlerde, muhaveratta ve kıyaslarda kullanılmaz. Çünkü kullanılmasında herhangi bir fayda yoktur.

[138] Genel ittifakiyye -ön-bileşen ister doğru isterse yanlış olsun- kendisinde art-bileşenin ön-bileşenin takdiri üzere aralarında bir alaka olmaksızın doğrulandığıdır. Onun hulfi kıyaslarda, hakki kıyaslarda, aksî kıyaslarda ve iftirazi kıyaslarda kullanımı caizdir.

Üstünlüğün gerçekleşmesinde mübalağa kastedildiği için art-bileşene ön-bileşenin illiyetinin iddiası yoluyla dil muhaveratlarında kullanımının caiz olması gibi. Kitapların başlarında yer alan "ya" kelimesi bu kabildendir. İsam'ın -Allah onu korusun- *Haşiyetü't-Tasdikat*'te zikrettiği gibi.

[139] Bu makamda sözün kıyası, bitişik şartlının iki tür olduğudur. Çünkü bitişik şartlı ya lüzumiyyedir ya da ittifakiyyedir. Durumu bu şekilde olan her şey iki türdür. Bundan dolayı bitişik şartlı iki türdür. Buradaki matvi büyük öncüle gelince o, beyana ihtiyaç duymayan açık bedihidir. Metinde zikredilen bitişik şartlı küçük öncüle gelince o, beyana ve isbata ihtiyaç duyan bedihi olmayan nazaridir.

[140] Küçük öncülün isbatı, bitişik şartlının ya kendisinde ikisi arasındaki alakanın bunu gerektirmesi sebebiyle art-bileşenin ön-bileşenin doğruluğunun takdiri üzerine doğrulandığı şeydir ya da ikisi arasında bir alaka olmaması sebebiyle kendisinde art-bileşenin ön-bileşenin doğruluğunun takdiri üzerine doğrulanmadığı şeydir." denilmesi yoluyla elde edilir.

[141] Kendisinde ikisi arasındaki alakanın bunu gerektirmesi sebebiyle art-bileşenin ön-bileşenin doğruluğunun takdiri üzerine doğrulandığı her şey, lüzumiyyedir. İkisi arasında bir alaka olmaması sebebiyle kendisinde art-bileşenin ön-bileşenin doğruluğunun takdiri üzerine doğrulanmadığı her şey, ittifakiyyedir. İki cüz sahibi ayrı şartlı küçük öncülün ve iki yüklemli büyük öncülün oluşun kıyas, bitişik şartlının ya lüzumiyye ya da ittifakiyye olması ile sonuçlanır. Bu sonuç, isbatı istenen küçük öncülün aynıdır.

[142] **Ayrı şartlı**, kendisinde tenafi ile iki önerme arasında doğruluk ve yanlışlıkta birlikte ya da sadece birinde veya onun olumsuzlanmasıyla hükmedilendir. **Ya hakikiyyedir, "Sayı ya çifttir ya da tektir."** sözümüzdeki gibi olandır. Çünkü sayının tekliği, çiftliği ile muaniddir.

[143] Ayrı şartlı ve yüklemi mütereddid yüklemli arasında mefhum hasebiyle fark, ayrı şartlıdaki terdidin formel olarak iki önerme olan ve hakikatte iki önerme olmayan ön-bileşen ve art-bileşen arasında (arasındaki bağıntıda) olmasıdır. Çünkü ayrı şartlıda hüküm, ayrıklık ile ön-bileşen ve art-bileşen arasındadır. O halde ayrı şartlıda ön-bileşen ve art-bileşende hükmün varlığının olmaması (bulunmaması) sebebiyle ön-bileşen ve art-bileşen, formel olarak iki önerme olurlar ve hakikatte iki önerme olmazlar. Dolayısıyla ayrı şartlıdaki terdid, formel olarak iki önerme arasındadır. Yüklemi mütereddid yüklemlideki ve ayrı şartlıya benzeyen yüklemlideki terdid ise iki yüklem arasındadır.

[144] Yüklemlinin yüklemi, bilkuvve veya bilfiil müfreddir. Dolayısıyla ayırık şartlıya benzeyende ve yüklemi tekrarlayanda hüküm, iki müfred arasında olur. Lafız açısından ikisi arasındaki farka gelince o, terdid edatının ön-bileşenin konusundan ve art-bileşenin konusundan önce gelmesidir. "Ya sayı çifttir ya da sayı tektir." denilmesi gibi. Böylece önerme, terdidin ve ayrıklığın olması (bulunması) nedeniyle ittifakla ayırık şartlı olur. O zaman tekrar ve ayrıklık müfred olmayan iki taraf arasında olur.

[145] Muhakkik Şerif Seyyid Sened'e -Allah onun latif sırrını mübarek kılsın- göre, eğer terdid edatı "Sayı ya çifttir ya da tektir." denilmesi gibi konudan tehir edilirse önerme, yüklemi terdid eden yüklemli ve ayırık şartlıya benzeyen olur. Çünkü o zaman hüküm, iki müfred arasındadır. İsam -Allah onu korusun- ise terdid edatı ve ayrıklık, önermenin konusundan tehir edilirse önermenin hakiminin amacının onda iki müfred olmayan ön-bileşen ve art-bileşen arasındaki terdid olduğunu söyledi.

[146] Dolayısıyla onda terdidin ve ayrıklığın müfred olmayan iki taraf arasında olması sebebiyle ve şartlının tarifinin iki tarafı iki müfrede çözülemeyen olması sebebiyle önerme, ayırık şartlıdır. Eğer önermenin hâkimi, ondaki terdidin bilkuvve veya bilmüfred iki müfred yüklem arasında olmasını amaçlamışsa önerme, yüklemi terdid eden yüklemli olur ve ona "ayırık şartlıya benzeyen yüklemli" denir. Çünkü ondaki terdid, iki müfred arasındadır ve çünkü yüklemlinin tarifi, iki tarafı bilfiil veya bilkuvve iki müfrede çözümlendir. İsam'ın görüşü, metinde zikredilen ve yazarın sözü olan örnekle mutabıktır. "Sayı ya çifttir ya da tektir." sözümüz gibi. Bu makamda bu iki sözü ezberle ve gaye için en faydalı olanını seç.

[147] Terdid, konu ve yüklem arasında olduğunda yüklemli, konu ve yüklemi terdid eden olabilir. "Çift veya tek ya vardır ya da yoktur." sözümüz gibi.

[148] Terdid, -art-bileşen birden fazla sayıda olursa- iki art-bileşen arasında olduğunda şartlı, art-bileşeni terdid eden olabilir. "Her ne zaman bu karaltı insan ise o, ya beyazdır veya siyahtır." sözümüzdeki gibi olur.

[149] Ön-bileşen de birden fazla sayıda ise ve terdid, ön-bileşenin cüzleri arasında bulunuyor ise şartlı, ön-bileşeni terdid eden olabilir. "Eğer bu şey çift veya tek ise o, sayıdır." sözümüzdeki gibi.

[150] Yüklemli, yüklemi ve konusu birlikte terdid eden olabilir. "Beyaz veya siyah ya canlıdır ya da cemaddır." sözümüzdeki gibi. Ancak ilimlerde konusu ve yüklemi terdid edenin kullanımı nadirdir.

[151] Ayrık şartlı ön-bileşeni ve art-bileşeni terdid eden olabilir. "Her ne zaman bu sayı çift veya tek olursa ya iki eşite bölünebilendir ya da iki eşite bölünemeyendir." sözümüzdeki gibi.

[152] Bütün taksimat (taksimler), yüklemi terdid eden kabilindendir. Seyyid'e göre taksimler, yüklemi terdid eden tabiiyyedir. Teftâzânî'ye göre taksimler, yüklemi terdid eden tümel olumludur. Daha fazla taksimat ayrıntısı isteyen kimse *Tahrîrâtü'l-Enzâr* olarak adlandırılmış risaletimize, onun şerhi olan *Tasvîrâtü'l-Enzâr min el-Adab* olarak isimlendirilmiş şerhimize ve *Şemsiyye* şerhimiz olan *Mîzânu'l-İntizâm* olarak isimlendirilmiş şerhimize müracaat etsin.

[153] **Ve o**, yani hakikiyye ayrık şartlı **maniat'ül cem ve'l hulüv meandır**. Yani cem ve hulüvün, ikisinin bir araya toplandığı bir hal olduğunu tarif ve işaret ediyorum. "Mean (birlikte)" sözünün burada atıf vavı ile ifade edilen çoğulluk ile hal-i müekkide olduğu ortaya çıktı. Tekidin faydası burada vavdaki istinaf tevehhümünün (zannının) uzaklaştırılmasıdır. Haldeki âmil, cem ve hulüvün iki lâm'ından istifade eden fiil manasıdır. Bu ikisi sahib'ul hal ve zu'l haldir. Bunun sebebi -lafızda iki muzafun ileyh olsalar da- manada işaret ve tarif ettiğim iki meful olmalarıdır. Bu soru, soru soranlar tarafından öğrencilere sorulmuş sorulardandır. Bunu iyi incele ki kaynakların kullanımında sana faydalı olsun.

[154] "Maniatül cem vel hulüv mean" sözü, ayrık şartlı hakikiyyenin tarifidir. "Maniatün" sözü, onun yakın cinsidir. "Mean" sözü, onun yakın ayrımıdır. O halde bu tarif, yakın cins ve yakın ayırmadan oluşur. Durumu böyle olan her tarif, tam özsel tanımdır. Dolayısıyla bu tarif, tam özsel tanımdır. "Mean" sözü, sadece maniatül cem olmasından ve sadece maniatül hulüv olmasından kaçınmak içindir.

[155] **Ya sadece maniatül cemdir**. Bunun örneği "**Bu şey ya ağaçtır ya da taşdır.**" sözümüzdeki gibi olandır. Çünkü şeyin taşılığı, ağaçlığı ile muaniddir. Dolayısıyla -yanlış olmada toplansalar da- doğru olmada tek bir şeyde bir araya gelmezler. "Fakat" sözü ile maniatül hülüvden ve hakikiyyeden kaçınılmıştır.

[156] **Ya da sadece maniatül hulüvdür**. Bunun örneği "**Zeyd ya denizdedir ya da suda boğulmuyordur.**" sözümüzdeki gibi olandır. Burada deniz ile kastedilen şey, onda boğulmanın mümkün olmasıdır. Yani bu örnek, Zeyd'in denizde bulunmasının Zeyd'in boğulmasının yokluğu ile doğru olmada değil yanlışta muanid olması sebebiyle maniatül

hulüv fakattır. Bundan dolayı -doğrulukta bir araya toplansalar da- yanlışlıkta bir araya toplanamazlar.

[157] Bu makamda sözün kısası ayırık şartlı ya kendisinde tenafi, doğrulukta ve yanlışlıkta birlikte olandır ya kendisinde tenafi, sadece doğrulukta olandır ya da kendisinde tenafi, sadece yanlışlıkta olandır.

[158] Her ne zaman tenafi kendisinde doğrulukta ve yanlışlıkta birlikte olursa ayırık şartlı, olumlu hakikiyye olur. Her ne zaman tenafi kendisinde sadece doğrulukta olursa ayırık şartlı, olumlu maniatül cem fakat olur. Her ne zaman tenafi kendisinde sadece yanlışlıkta olursa ayırık şartlı, olumlu maniatül hulüv fakat olur.

[159] Birleşmelinin altıncısından elde edilen kıyas, "Ayrık şartlı ya olumlu hakikiyyedir ya olumlu maniatül cemdür ya da olumlu maniatül hulüvdür." sözümüzle sonuçlanır.

[160] Bu sonucu ayırık şartlının küçük öncülü farz ederiz. Ona diğer büyük öncülü ilave ederiz ve "Durumu böyle olan her şey üç türdür." deriz. İkinci kıyas, ayırık şartlının üç tür olması ile sonuçlanır. O halde hakikiyye, maniatül cem ve maniatül hulüvden her biri müfred, tümel, zati ve ayırık şartlının türleri olurlar. Lüzumiyye ve ittifakiyyeden her birinin kendi zatlarında iki müfred, iki tümel ve bitişik şartlının iki türü olmaları gibi.

[161] Bu üçünden her biri ya inadiyyedir ve onda tenafi, iki cüzünün zatlari sebebiyle olur. Hakikiyye inadiyyedeki "Sayı ya çifttir ya da tektir." sözümüz gibi. Çünkü çiftin mahiyeti ve çiftin zati iki eşite bölünebilir. Tekin zati ve mahiyeti, iki eşite bölünemez (iki eşite bölünme yoktur). İki eşite bölünmenin yokluğu ile birlikte iki eşite bölünme, mütekebil değil bilakis mütebayindirler. O halde tekle birlikte çift, zat ve mahiyet bakımından mütenafi olurlar. Dolayısıyla "Sayı ya çifttir ya da tektir." sözümüz hakikiyye inadiyye olur.

[162] Ya ittifakiyye olur ve onda tenafi doğruluk üzerine iki cüzünün mücerred bir tevafuku iledir. Hakikiyye ittifakiyyede, yazar olmayan siyahlar için olan "Bu karaltı ya katıptır ya da siyahtır." sözümüzdeki gibi.

[163] Bu sekiz önermenin her birinin olumsuzu, bitişik şartlıda lüzumi bitişiklik ve ittifaki bitişikliğin kaldırılması ile ayırık şartlıda inadi ayrıklık ve ittifaki ayrıklık ile elde edilir. O halde bu sekiz önermedeki olumsuzunun isimlendirilmesi, taraflarında olumsuzuna benzemesi nedeniyle olumsuzdur. Olumsuz yüklemelinin isimlendirilmesinin iki tarafının müfred oluşunda olumsuzuna benzemesi sebebiyle olumsuz olması gibi.

[164] **Ayrık şartlı bazen olabilir.** Üç (ayrık şartlı), **cüzlere sahip** (olabilir). "Olabilir v.d." sözü, mahzuf cümleye -ki o, çokluktur- matuftur. Ya üç ayrık şartlı, iki cüz sahibi olur ve karine, "olabilir" sözündeki "kad" kelimesinin matufun aleyhinin hazfi üzerinedir.

[165] Çünkü muzarinin başına dahil olduğunda teksirin mukabili olan taklil için tezayüfün tekabülü olur ve bu vav, fe harfine dönüştürülür. Bazı şarihlerin yaptığı gibi bir şey değildir. Çünkü burada fe için kesinlikle herhangi bir mana yoktur.

[166] "Ecza" kelimesi, cüz için cem-i mükesserdir. Bazısı "Bu kelimelerin benzeri, elif-i memdude içermesi bakımından hamra kelimesine benzeyen gayr-ı mutasarriftir. Eşya kelimesinin şey için cem-i mükesser olması ve "esma" kelimesinin isim için cem-i mükesser olması gibi. Çünkü o, bu örneklerde sarftan men edilme sebebi değildir. Zira bu örneklerdeki elif-i memdude, cem-i mükesser alametidir. Bununla birlikte sarftan men etme sebebi olan elif-i memdude, elif-i te'nistir. İbn Hâcib'in *Kâfiye*'de dediği gibi "Bu ikisinin makamında, cem ve iki elif-i te'nis durur."

[167] O halde bu bazısının sözünün muteber olmadığına herhangi bir şüphe yoktur. Bu kelimenin benzerinin munsarif olduğu, nahiv ilminin en aşağısından bir parçaya sahip olandan gizli kalmaz.

[168] "Ayrık şartlılar" sözü, önermenin konusudur. "Cüzler sahibi" sözü ise onun yüklemidir. "Olabilir" sözü zamani bağdır. Kutb'un -Allah Teala ona rahmet eylesin- *Tasdikât*'ta dediği gibi bizim "Zeyd alimdi." sözümüzdeki kane lafzı, zamani bağdır. Mizaniyyun "Nakıs fiiller, zamani bağlar kabilindedir. Önergeler sadece onun isimleri ve haberleridir. E'fal-i kulüb de böyledir hatta bütün fiiller, bağlar kabilindedir." dedi.

[169] Dolayısıyla bu takdir üzerine onun yüklemi ve haberi olan nakıs fiiller, üçlü yüklemli önerme olur. Aynı şekilde e'fal-i kulüb ve ona mülhak olanlar, bir önermede bulduklarında -sair fiillerin faili ile birlikte üçlü yüklemli olması caiz olmasa da- üçlü yüklemlidir. Eğer bir önermede bulunurlarsa ikili yüklemlidir. İsam'ın -Allah onu korusun- dediği gibi. "Olabilir" sözündeki "kad" kelimesi, taklil ve teb'iz manasında olduğundan tikel olumlunun surudur. O halde "Ayrık şartlılar, (üç ve daha fazla) cüzlere sahip olabilir." sözü üçlü yüklemli muhassala tikel olumlu önermedir.

[170] Bazısı, "olabilir" sözünün önermenin yüklemi, "ayrık şartlılar" sözünün önermenin konusu ve "kad" kelimesinin burada hamlin tashihi için olduğunu ve "Ayrık şartlılar ... olabilir v.d." sözünün, ayrık şartlıların lâm'ının istiğrak üzere mahmul olması sebebiyle

ikili yüklemlı tümel olumlu olduğunu söyledi.²²⁵ Bu söz, bir şey değildir. O, sanatın en aşağısından bir tutama sahip olandan gizli kalmayan gibidir.

[171] Cüzlere sahip ayrıık şartlı ya üç cüzden oluşur ya dört cüzden oluşur ya da beş cüzden oluşur ve bunun gibileri(nden oluşur). Beş cüzden oluşun "Tümel ya cinstir ya türdür ya ayrıımdır ya hassadır ya da genel ilintidir." sözümüzün benzeridir. Dört cüzden oluşun "Unsur ya topraktır ya sudur ya havadır ya da ateştir." sözümüz gibidir.

[172] Üç cüzden oluşun ayrıık şartlı "**Sayı ya fazladır ya eksiktir ya da eşitir.**" **sözümüzdeki gibidir.** Zira sayı daha önce geçtiği gibi iki hâşiyenin toplamının yarısına eşitir. Sayıların kesirlerinin sayısı dokuzdur. Yarısı, üçte biri, dörtte biri, beşte biri, altıda biri yedide biri, sekizde biri, dokuzda biri ve onda biridir. Bazı sayılarda bu dokuzdan bazısı bulunur ve bu dokuzdan diğer bazısı da diğer sayılarda bulunur.

[173] Fazlanın örneği yirmidir. Yirminin kesirleri bir ile kendisinden fazladır. Çünkü yirminin yarısı ondur, dörtte biri beştir, beşte biri dörttür ve onda biri ikidir. Bu dört kesrin toplamı yirmi birdir. Dolayısıyla yirminin kesirlerinin kendisinden bir fazla olduğu ortaya çıktı.

[174] Eksik örneği ondur. Onun kesirleri sekizdir. Çünkü onun yarısı beştir, beşte biri ikidir ve onda biri birdir. Bu üç kesrin toplamı sekizdir. Dolayısıyla onun kesirleri kendisinden iki eksik olduğu ortaya çıktı.

[175] Eşitinin örneği altıdır. Çünkü altının yarısı üçtür, üçte biri ikidir ve altıda biri birdir. Bu üç kesrin toplamı altıdır. Dolayısıyla altının kesirlerinin kendisine eşit olduğu ortaya çıktı.

[176] * **Çelişki** * yani önermenin hükümlerindedir. Çeliřki²²⁶ yani "çelişki" lafzı burada muahher mübtedadır. Mukaddem haberi ise mahzuttur ve "Önermenin hükümlerindedir." sözümüzdür. Mahzuf "min" kelimesi teb'iziyyedir. Çünkü "min" kelimesini "bazı" lafzı ile değiştirdiğimizde "Çelişki, önermenin hükümlerinin bazısıdır." denilmesi yoluyla mana sahih olur. O halde "Çelişki, önermenin hükümlerindedir." sözümüz, yüklemlı münharife önerme olur. Çünkü min-i teb'iziyye kelimesi yüklem başına dahil olduğunda önerme, münharifedir. "İnsan, cismin bazısıdır." sözümüz gibi.

²²⁵ Yazarın notu: "Kad" kelimesi burada tikel olumlunun suru olursa "ayrıık şartlılar"ın lâm'ı, cins-i gayr-ı meşhur üzere mahmul olur. Bunu derinlemesine düşün.

²²⁶ Yazarın notu: Önermenin hükümleri, dörttür. Birincisi çelişkidir, ikincisi düz döndürmedir, üçüncüsü ters döndürmedir ve dördüncüsü şartlıların telazümüdür. Mutavvelatta açıkladığı gibi.

[177] Mahsura münharife önerme çoğunlukla ilimlerde kullanılır. Teftâzâni, *Keşşâf*'ın tefsiri üzerine olan *Hâşiye*'sinde, Allah Teala'nın "Bazı insanlar, inanmadıkları halde 'Allah'a ve ahiret gününe inandık.' derler." sözü hakkında "Min-i teb'iziyye kelimesi bu âyette mübtedadır." dedi. Çünkü min kelimesi, teb'iziyye olduğunda ismiyye olur ve harfiyye olmaz. Dolayısıyla onun vukuunun mübteda olması sahihtir. Mevsul (bağlantılı) "min" kelimesi, mübtedadır. Böylece "Çelişki, önermenin hükümlerindedir." sözümüz, min-i teb'iziyyenin tikel olumlunun suru olması ve bu takdire göre surun mübtedanın başına dahil olması sebebiyle tikel olumlu yüklemli olur. Teftâzâni'nin dediği ve İsam'ın *Şerh'ul Akâid'in-Neseî* üzerine olan *Hâşiye*'sindeki sözünde "Bil ki şer'i hükümlerin bazısı, amelin keyfiyetiyle alakalı olanlardandır ve (bazısı) itikad ile alakalı olanlardandır." dediği gibi.

[178] Min-i teb'iziyye kelimesi burada mâhkumun aleyhtir. "Amelin keyfiyetiyle alakalı olan" sözü ise mâhkumun bihtir. Şarih Allame'nin Allah Teala'nın "Bazı insanlar, (inanmadıkları halde) 'Allah'a ve ahiret gününe inandık.' derler." sözü hakkında dediği gibi.

[179] Özetle "Önermenin bazı hükümleri, çelişkidir." denilmesi yoluyla Teftâzâni'nin görüşüne göre ve İsam'ın görüşüne göre mahzufu ile beraber "çelişki" sözü, tikel olumlu yüklemli önermedir. Bazısının görüşüne göre ise "Çelişki, önermenin hükümlerinden bazısıdır." denilmesi yoluyla mahzufu ile birlikte çelişki, yüklemli munharife önermedir. Bu iki tevcihi tam bir düşünme ile tefekkür et ve amaç için en uygun olanına yönel.

[180] **Ve o, yani çelişki iki önermenin farklı olmasıdır.** Onunla, iki müfredin farklılığı ve müfred ile önermenin farklılığı dışarıda kalır. **Olumluluk ve olumsuzluk ile**²²⁷ iki önermenin ihtilafı, şartlı ve yüklemli ve udûl ve tahsil ve diğerleriyle (bu açılardan) iki önermenin farklılığını dışarıda bırakır. **Gerektirecek şekilde** yani bu farklılık **zatında** yani bu farklılığı başka bir şeyin vasıtası olmadan gerektirir. **İkisinden biri ... olur** yani olumluluk ve olumsuzluk ile iki farklı önermeden biri **doğru (olur)** yani onun hükmü ile gerçekle mutabıktır. **Ve diğeri** diğer önerme ister önermenin aynısı ister çelişki olsun **yanlış (olur)**. Yani onun hükmü gerçekle mutabık değildir. "O ikisinden biri doğrudur." sözü, iki farklı önermenin olumluluğunu ve olumsuzluğunu ortaya çıkarır.

²²⁷ Yazarın notu: Olumluluk, gerçekleşmeden ibarettir ve olumsuzluk, gerçekleşmemeden ibarettir. "Lizatihi" sözü, "Zeyd insandır, Zeyd natık değildir." sözümüz gibi vasıta ile (dolaylı) çelişkiden kaçınmak içindir. Çünkü vasıta ile (dolaylı) çelişki, sanatta muteber değildir. Dolayısıyla muttarid olmayandır. Sanatta muteber olan muttaridtir.

[181] "Farklı olması" sözü, çelişkinin uzak cinsidir. Çünkü onun yakın cinsi, temanüdür (karşılıklı men etmedir). Dolayısıyla farklı olma, onun uzak cinsidir. Kutbuddin Razi'nin -Bari olan Allah Teala'nın rahmeti üzerine olsun- dediği gibi bütün kayıtlar, onun yakın ayrımdır. O halde bu tarif, uzak cins ve yakın ayrımdan oluşur. Uzak cins ve yakın ayrımdan oluşan her tarif, eksik özsel tanımdır. O nedenle bu tarif, bazısı bu tarifi tam özsel tanım olduğunu iddia etse de Kutb'un görüşüne göre eksik özsel tanımdır. Ancak Kutb *Tasdikât*'ta farklı olmanın çelişkinin uzak cinsi olduğunu söyledi.

[182] Ömer Kâtibî, *Şemsiyye*'de "Onu iki önermenin farklı olması ile tanımladılar." dedi. Bunun eksik özsel tanım olduğunda hiç şüphe yoktur. Evet, eğer musannif, "O, iki önermenin olumluluk ve olumsuzluk bakımından kendi zatında onlardan birinin doğru olmasının diğerinin yanlış olmasını gerektirdiği birbirini men etmedir." demiş olsaydı bu tanım, tam özsel tanım olurdu. Ancak "O, iki önermenin ihtilafıdır." dedi. O nedenle bu tarif, Kutb'un görüşüne göre eksik özsel tanımdır.

[183] **Bu gerçekleşmez** yani çelişki bütün zamanlarda **ancak ikisinin ittifakından sonra (gerçekleşir)** yani çelişki, iki farklı önerme arasında olumluluk ve olumsuzluk açısından o iki önermenin ittifak ettikleri zaman(da) gerçekleşir. **Konuda** yani ikisinin konusunda. Çünkü o ikisi "Zeyd, kâtipdir." ve "Ömer, kâtip değildir." sözümüzdeki gibi konuda farklı olsalardı doğru olurlardı. Bu takdire göre ikisi arasında olumluluk ve olumsuzluk açısından çelişki, iki farklı önermenin doğru olmasıyla gerçekleşmez.

[184] Konu, yüklemelinin birinci cüzüdür. "İkisinin ittifakından sonra gerçekleşir." sözü, "Her çelişki, sekiz şartın bulunması durumunda gerçekleşir." ve "Hiçbir çelişki, sekiz şartın bulunmaması durumunda gerçekleşmez." denilmesi yoluyla istisnadan sonrası tümel olumlu yüklemlidir ve istisnadan öncesi ise tümel olumsuzdur. Bu tevcih, nefiyden elde edilmiş kasrın gereğidir. İstisna ve müstesna burada amillere göre irablanır. Nasbedilmesi zorunlu olmaz. Aynı şekilde bedel için tercih edilmez ve nasb caiz olmaz. Çünkü müstesna minh burada zikredilmemiştir ve kelam olumsuzdur. Dolayısıyla müstesna, müferrağ olur. Bu fenni (sanatsal) aidler (zamirler), bazı öğrencilere sorulan sorulardandır. Bu söz, buradaki ismi işaret olan "bu" sözü itibarıyla şahsiyye önerme olur.

[185] **Ve yüklemde -ki** o yüklemelin ikinci cüzüdür- çünkü olumluluk ve olumsuzluk açısından iki farklı önermenin yüklemidir. Zira o ikisi, eğer "Zeyd ayaktadır," ve "Zeyd, oturan değildir." sözümüz gibi farklı olsalardı doğru olurlardı. Böylece bu takdire göre

ikisi arasında çelişki gerçekleşmezdi. Dolayısıyla şartın elenmesi, şart koşulanın mevcut olmamasını (yokluğunu) gerektirir.

[186] **Ve zamanda.** Zaman, başka bir yenilenenle takdir edilerek yenilenen her bir iştir (durumdur). Yenilenen anlar, yenilenen dakikalar, yenilenen saatler, yenilenen günler ve geceler, yenilenen aylar gibi. Çünkü olumluluk ve olumsuzlukla farklı olan iki önermenin zamanları, "Zeyd, gece uyuyandır." ve "Zeyd, gündüz uyuyan değildir." sözümüz gibi farklı olsaydı ikisinin doğrulanması sebebiyle çelişik olmazlardı. Bununla beraber, iki çelişikten biri doğrudur diğeri yanlıştır.

[187] **Ve mekânda** -ki o, Kelamcılara göre cismin işgal ettiği vehmedilen (zannedilen) bir boyuttur veya filozoflardan İsrakiler'e göre cismin işgal ettiği soyut, mevcut bir boyuttur veya Meşşailer'e göre kuşatılan cismin dış yüzeyine temas eden ve kuşatan cismin dış yüzeyidir. Lugatte mekân kendisine itimat edilen (asıl kabul edilen) şeydir. Musannifin *Hidâyetü'l-hikme*'de dediği gibi ve Hüseyin el-Meybudi'nin -Bari olan Allah Teala'nın rahmeti ikisinin üzerine olsun- *Şerhu Hidâyetü'l-hikme*'de dediği gibi. Çünkü o ikisi eğer mekânda farklı olsalardı bu şartın bulunmaması halinde ikisinin doğruluğunda çelişik olmazlardı. "Zeyd, evde uyuyandır." ve "Zeyd, çarşıda uyuyan değildir." sözümüzde olduğu gibi.

[188] **Ve izafette** -ki o, iki şey arasındaki bağıntı kabilindedir- dolayısıyla eğer o ikisi izafette farklı olsalardı ikisinin doğruluğunda çelişik olmazlardı. "Zeyd, Amr'ın babasıdır." ve "Zeyd, Bekir'in babası değildir." sözümüzdeki gibi.

[189] **Ve kuvvede ve fiilde.** Kuvve, bir şeyin diğer bir şeye ilişkin hazırlığıdır (yatkinliğidir). Fiil ise yokluktan tahakkuka çıkıştır. Gelenbevi'nin -Bari olan Allah Teala ona rahmet eylesin- dediği gibi. O halde ikisi yokluk ve melekenin tekabülünde müteakabil (karşıt) olur. Çünkü kuvve, tabiatı oluşa doğru çıkmak olandan oluşa doğru çıkmanın yokluğudur.

[190] İki önermenin kuvve ve fiilde ittifak etme şartı, ikisi arasında çelişkinin tahakkuk etmesindedir. Çünkü ikisi onlarda farklı olsalardı bu takdir üzere doğrulukta çelişik olmazlardı. "Testideki şarap, bilkuvve sarhoş edicidir." ve "Testideki şarap, bilfiil sarhoş edici değildir." sözümüzdeki gibi. Olumlulukta ve olumsuzlukta farklı olsalar da bu iki önerme doğrudur.

[191] **Ve cüz ve küllde.** Cüz, şeyin ondan ve başkasından meydana geldiği şeydir. Küll ise cüzlerden oluşur. Olumluluk ve olumsuzlukta iki farklı önerme arasındaki çelişkinin

şartı, küll ve cüzde ittifaktır. Çünkü onlar cüz ve küllde farklı olsalardı doğrulukta çelişik olmazlardı. "Zencinin bedeninin bir kısmı, beyazdır." ve "Zencinin bedeninin tamamı, beyaz değildir." sözümüzde olduğu gibi. Cüzün buradaki zikri, istitradidir (daha önce bahsedilen şeye destek olarak getirilen bir şeydir). İyi düşün. Bu şartın daha fazla ayrıntısını isteyen kimse *Mîzânu'l-İntizâm* ile isimlendirilmiş *Şemsiyye* hakkındaki şerhimize müracaat etsin.

[192] **Ve şartta.** Şart, şeyin tahakkuku için hariçten varsayılandır ya da onun yokluğundan bir yokluğun gerekmesi ve onun varlığından bir varlığın gerekmemesidir veya dıştaki mevkufun aleyhtir. Bu, ikisinin şartta farklı olduklarında ikisinin doğruluğunda çelişik olmamaları nedeniyledir. "Bu cisim beyaz olması şartıyla görme ile fark edilendir." ve "Bu cisim siyah olması şartıyla görme ile fark edilemeyendir." sözümüzdeki gibi. Dolayısıyla bu iki önerme şartta farklı olmaları sebebiyle doğrudurlar.

[193] Eğer "Temyiz konusunda, hal konusunda, alet²²⁸ konusunda, meful-u bih konusunda ve meful-u mutlak konusunda olumluluk ve olumsuzlukta farklı olan iki önermenin ittifakı, ikisi arasındaki çelişkinin tahakkukunun şartıdır. Öyleyse burada zikredilen sekiz şartın diğerleri olmaksızın özellikle zikredilmesinin anlamı nedir?" dersin "Burada zikredilen bu sekiz şart, meşhur olanlardır. Diğerleri meşhur değildir. Musannifin buradaki ifadesi, meşhur olmayanların şartlarını zikri yerine meşhur olan şartların zikri ile yetinme kabilindedir.

[194] İmam Fârâbi, ikisi arasındaki çelişkinin şartının mâhkumu aleyh ve mâhkumu bih arasındaki hükmi nisbet birliği olduğunu söyledi. Zira o, şartların tümünü toplayandır. Çünkü o, konu ve yüklemdeki ikisindeki veya zamanda ya da mekânda veyahut izafette veyahut da olumlama ve olumsuzlamanın kaynağı olan nisbetin birleşmediği diğerlerinde farklıdır. Eğer nisbet birleşmezse bu takdir üzerine ikisinin doğruluğu sebebiyle çelişki, ikisi arasında gerçekleşmez. Fârâbi'nin görüşü, zaptı en kolay olandır. Musannifin buradaki görüşü, anlamada ve bağlantı kurmada en adil olandır.

[195] **Tümel olumlunun çelişği²²⁹ sadece** yani tümel olumlunun çelişği ve zamirin te'nisi (müennes zamir), haberle mutabakatın kasdı içindir. Bu zamir, Mizaniyyun'a göre

²²⁸ İsm-i alette

²²⁹ Yazarın notu: "Tümel olumlunun çelişği" sözü, tümel olumlu üçlü yüklemli muhassaladır. Bağlı, "o" sözüdür. Sur ise tümel olumluya izafe edilen çelişkiden elde edilen istiğraktır.

bağdır ve Nahivcilere göre fasıl zamiridir. Onlara göre faydası genelde haberin sıfatla karıştırılmasını ortadan kaldırmaktır. Meani alimlerine göre kasrı ifade eder.

[196] **Tikel olumsuzdur.** Tümel olumlu, hüküm kendisinde ika ile bütün fertler üzerine olan önermedir. Tikel olumsuz ise hüküm kendisinde intiza ile bazı fertler üzerine olan önermedir. "Tümel olumlunun çelişği" sözü iki tarafı itibarıyla konusu bilkuvve müfred olan yüklemlidir. Çünkü tümel olumlunun çelişği sözü, isim tamlamasıdır. Zira ondaki bir parça ile manasının bir parçasına delalet hedeflenir. "Konu" ya da "bu" ya da "o" v.b. denilmesi yoluyla müfred lafızla ifade edilmesi mümkündür. Dolayısıyla bu önermenin konusu, bilkuvve müfred olur. Bazısı "tikel olumsuz" sözünün, vasfı mananın kendisinde hüküm intiza ile bazı fertler üzerine olan önermeye nakledilmesi ve bu manaya vaz edilmesi itibarıyla bilfiil müfred olduğunu söyledi. Bazısı bilfiil müfredi, "Müfred bir lafızla tabir edilendir." sözüyle tarif etti. Bu tarifin "Tikel olumsuzun lafzı, bilfiil müfredidir." sözüyle çelişmesinde şüphe yoktur. Dolayısıyla tikel olumsuz lafzı, nakilden sonra ve "önerme kendisinde hüküm intiza ile bazı fertler üzerinedir."e vaz edilmeden sonra, bilkuvve müfred olarak belirlendi.

[197] Bu önermenin iki tarafı, bilkuvve iki müfred olur. Tümel olumlu lafzında, tümel olumsuz lafzında, tikel olumlu lafzında ve müfred manaya nakledilen diğer sıfat tamlamalarında ve müfred manaya nakledilen isim tamlamalarında durum böyledir.

[198] Yüklemliler önerme, "Zeyd, hayevandır." sözümüz misali iki tarafının bilfiil müfred olmasından, "Hayevan-ı natık, iki ayağı üzerinde hareket eder." sözümüz misali iki tarafının bilkuvve müfred olmasından, "Zeyd, babası ayakta olandır." sözümüz misali konusunun bilfiil müfred ve yüklemının bilkuvve müfred olmasından ve "Hayevan-ı natık, insandır." sözümüz misali konusunun bilkuvve ve yüklemının bilfiil müfred olmasından hali değildir. Bu dört ihtimali ezberle ki Allah, soru soranlar tarafından sana sorulan soruların cevaplarını senin için kolaylaştırsın.

[199] **"Her insan, hayevandır." sözümüz gibi.** O, hükmü gerçekte mutabık olduğu için doğru tümel olumludur. **Ve sözümüz "Bazı insanlar, hayevan değildir." gibi.** O, hükmü gerçekte mutabık olmadığı için yanlış tikel olumsuzdur. Tikel olumsuzun çelişği, Tümel olumludur. "Bazı insanlar hayevan değildir." ve "Her insan hayevandır." sözümüz gibi.

[200] **Tümel olumsuzun çelişği, sadece tikel olumludur.** Bu önerme iki tarafı itibarıyla üçlü yüklemliler tümel olumlu muhassaladır. Dolayısıyla çelişki (kelimesi), istiğrak için olumsuzu eklenmiştir ve o, daha önce geçtiği gibi tümel olumlunun surudur.

"Hiçbir insan, hayevan değildir." sözümüz gibi. Çünkü o, hükmü gerçekle mutabık olmadığı için yanlış tümel olumsuzdur. **Ve** sözümüz **"Bazı insanlar, hayevandır."** gibi. Çünkü o, hükmü gerçekle mutabık olduğu için doğru olan tikel olumludur. Tikel olumlunun çelişigi, sadece tümel olumsuzdur. "Bazı insanlar, hayevandır." ve "Hiçbir insan, hayevan değildir." sözümüz gibi.

[201] Eğer "Mahsurat-1 erbaa arasında çelişkinin gerçekleşmesi için dokuzuncu şart, tümel ve tikelin farklı olmasıdır ve mahsurat-1 erbaanın çelişkisi, koşullandırılmıştır. Şart, mevkufun aleyhtir ve şartlar, mevkuftur. Mevkufun aleyh, doğal olarak mevkuftan önce gelir. "Dolayısıyla 'Tümel olumlunun çelişigi, sadece tikel olumsuzdur.' sözünün 'Mahsurat, ikisi arasındaki çelişki, ancak ikisinin farklı olmalarından sonra gerçekleşendir.' sözünden geri kalması doğru olur." dersin "Musannif, zikirde koşullandırılanın öne alınması sebebiyle şartın ziyadesiyle açığa çıkması için ve sekiz şartın şahsiyyatlarda çelişkinin gerçekleşmesi ve mahsurat-1 erbabada çelişkinin gerçekleşmesi arasında ortak olduğuna karşı uyarmak için koşullandırılanı şartın önüne aldı. Halbuki tümel ve tikel arasındaki farklılık, şart mahsuratın çelişkisi için ve sekiz şartın yüklemli mahsuratların çelişmesine has olduğuna işaret etmek için dokuzdur. Tümelde ve tikelde farklılık olan gelecek dokuzuncu şart, yüklemli mahsuratlar ile şartlı mahsuratlar arasında müşterektir." derim. Üzerinde duracağın gibi.

[202] **Mahsurat-1 erbaa, ikisi arasında çelişki gerçekleşmez** yani mahsurat-1 erbaadan iki önerme arasında bir şeyden sonra **ancak ikisinin farklı olmasıyla (gerçekleşir)** yani iki mahsura **tümelde ve tikelde** (farklı olmalarıyla gerçekleşir). Tümel, -ister tümel olumlu olsun ister tümel olumsuz olsun- hüküm kendisinde bütün fertler üzerine olan önermedir. Tikel, -ister tikel olumlu olsun ister tikel olumsuz olsun- hüküm kendisinde bazı fertler üzerine olan önermedir. "İkisi arasında çelişki ancak ikisinin tümelde ve tikelde farklı olmasından sonra gerçekleşir." sözü istisna sonrasında "Mahsuratlar arasındaki her çelişki, ancak ikisinin tümelde ve tikelde farklı olmalarından sonra gerçekleşir." denilmesi yoluyla tümel olumludur ve istisna öncesinde "Mahsuratlar arasındaki hiçbir çelişki, ikisinin tümelde ve tikelde farklı olmalarından önce gerçekleşmez." denilmesiyle müferrağ istisnadan kaynaklanan kasr hasebiyle tikel olumsuzdur. Nicelikte farklı olma şartı, sadece mahsuratı erbaanın çelişkisi konusundadır.

[203] **Çünkü iki tümel** yani tümel olumsuzla birlikte tümel olumlu **yanlışlanabilir** yani iki tümel (yanlışlanabilir) **"Her insan katiptir."** O, hükmü gerçekle mutabık olmadığı için yanlış tümel olumludur ve **"Hiçbir insan kâtip değildir."** sözümüz gibi. O, hükmü gerçekle mutabık olmadığı için yanlış tümel olumsuzdur.

[204] **Ve iki tikel** yani tikel olumlu ve tikel olumsuz **doğrulanabilir**. Cumhura göre doğruluk, hükmün gerçekle mutabık olmasıdır ve yanlışlık, hükmün gerçekle mutabık olmamasıdır. Dehriyye'den Nazzam'a göre doğruluk, hükmün inançla mutabık olmasıdır ve yanlışlık, hükmün inançla mutabık olmamasıdır. Dehriyye'den Cahız'a göre doğruluk, hükmün gerçekle mutabık olmasıdır ve yanlışlık, hükmün gerçekle ve inançla mutabık olmamasıdır.

[205] Her ne zaman iki tümel yanlış olur ve iki tikel doğru olursa tümel olumlu ile tikel olumsuz ve tikel olumlu ve tümel olumsuz arasında herhangi bir çelişki bulunmaz. Aynı şekilde mühmelar arasında çelişki yoktur. Çünkü mühmeleler tikel kuvvetinde olduğu için olumlu mühmele, tikel olumlu ile tevil edilir ve olumsuz mühmele, tikel olumsuz ile tevil edilir.

[206] İstilah olarak tabiiyenin çelişki yoktur. Çünkü tabiiyye, hüküm kendisinde mefhum üzere olması nedeniyle tasavvurlar kabilindedir. Seyyid Şerif'in -Allah onun latif sırrını mübarek kılsın- ve İsam'ın -Allah onu korusun- *Tasdikât* hakkındaki hâşiyelerinde dedikleri gibi. Tabiiyye için bir görüşe göre dilsel bir çelişki olsa da (böyledir). Bir şeyin dilsel çelişki, o şeyin aynısının ref edilmesidir (kaldırılmasıdır). Tasavvurların dilsel çelişki, mahallinde beyan edildiği gibi onda farklıdır.

[207] Şartlıların çelişkinin gerçekleşmesinin şartı ön-bileşende ve art-bileşende ittifakı, tümelde ve tikelde farklılık, cinste yani bitişiklikte ve ayrık olmada birlik, türde yani lüzumda, inadda ve ittifakta ittifak, nitelikte yani olumluluk ve olumsuzlukta farklılıktır.

[208] Tümel olumlu şartlının çelişki, tikel olumsuz şartlıdır. "Her ne zaman bu şey insan ise o, hayevandır." ve "Bu şey insan ise o, bazen hayevan olmayabilir." sözümüz gibi.

[209] Tümel olumsuz şartlının çelişki, tikel olumlu şartlıdır. "Elbette bu şey hayevan ise o, cemad değildir." ve "Bu şey hayevan ise o, bazen cemad olabilir." sözümüz gibi.

[210] Tikel olumlu şartlının çelişki, tümel olumsuz şartlıdır. "Bu karaltı hayevan ise o, bazen insan olabilir." ve "Elbette bu karaltı hayevan ise o, insan değildir." sözümüz gibi.

[211] Tikel olumsuz şartlının çelişigi, tümel olumlu şartlıdır. "Bu karaltı hayevan ise o, bazen at olmayabilir." ve "Her ne zaman bu karaltı hayevan ise o, attır." sözümüz gibi.

[212] Burada sekiz ihtimal olduğunu bil. İlki, tümel olumlunun çelişiginin tikel olumsuz gelmesidir. İkincisi, tümel olumsuzun çelişiginin tikel olumlu gelmesidir. Üçüncüsü, tikel olumlunun çelişiginin tümel olumsuz gelmesidir. Dördüncüsü, tikel olumsuzun çelişiginin tümel olumlu gelmesidir.

[213] Bu dört ihtimal ıstılahi mantıki çelişkidir. Çünkü muttaridedir. Bununla beraber muttarid, sanatta muteberdir.

[214] Beşincisi, tümel olumlunun çelişiginin tümel olumsuz gelmesidir. Altıncısı, tümel olumsuzun çelişiginin tümel olumlu gelmesidir. Yedincisi, tikel olumlunun çelişiginin tikel olumsuz gelmesidir. Sekizincisi, tikel olumsuzun çelişiginin tikel olumlu gelmesidir.

[215] Bu son dört ihtimal, dilsel çelişkidir, ıstılahi mantıki çelişki değildir. Çünkü bu son dördü, -yüklem, kendisinde konu ile eşit olan veya art-bileşen, kendisinde ön-bileşene eşit olan bir önermede muttaride olsa da- yüklemde kendisinde yüklemi konudan daha genel olan bir önermede veya şartlıda kendisindeki art-bileşen ön-bileşenden daha genel olan bir önermede gayr-ı muttaridedir. Gayr-ı muttaride örneği "Her hayevan, insandır." ve "Hiçbir hayevan, insan değildir." sözümüz ve "Her beyaz, hayevandır." ve "Hiçbir beyaz, hayevan değildir." sözümüzdür. Dolayısıyla bu dört önerme, yanlıştır ve ıstılahi çelişkinin tarifi, olumlulukta ve olumsuzlukta farklı olan iki önermeden birinin doğru diğerinin yanlış olmasını gerektirir.

[216] Muttaridenin örneği "Her insan, natıktır." ve "Hiçbir insan, natık değildir." sözümüzdür. Zira ilki doğrudur ve ikincisi yanlıştır. İkisi çelişmişse ancak bu çelişki maddenin özellikleri kabilindedir, o zaman bu, mantıki çelişki olmaz daha ziyade dilsel çelişki olur. Bu nedenle mantıki çelişki ve dilsel çelişki arasında bağıntı, tahkik hasebiyle umum ve husus mutlaktır (tam girişimlilik). Ayrılmanın maddesi, "Her insan, natıktır." ve "Hiçbir insan, natık değildir." sözümüzdür. Toplanmanın maddesi, "Her hayevan, insandır." ve "Bazı hayevanlar, insan değildir." sözümüzdür. Böylece ıstılahi mantıki çelişkinin tahakkuk hasebiyle dilselden mutlak olarak daha özel olduğu ortaya çıktı. **"Bazı insanlar katiptir."** ve **"Bazı insanlar kâtip değildir."** sözümüz gibi. Zira o ikisi, hükümlerinin gerçekte mutabakatı nedeniyle doğrudur.

[217] * **Döndürme** * yani önermelerin hükümlerinden bazısı, düz döndürmedir. Önerme, tikel olumludur ve min-i teb'iziyye kelimesi²³⁰ Teftâzâni'ye göre daha önce birkaç kez geçtiği gibi mübtedadır hatta tikel olumlunun surudur.

[218] Kudemanın ters döndürmesi, konunun çelişğinin yüklem, ön-bileşenin çelişğinin art-bileşen, yüklem çelişğinin konu ve art-bileşenin çelişğinin ön-bileşen yapılmasıdır.

[219] "Her insan, hayevandır." sözümüzün ters döndürmesinde "Her hayevan olmayan, insan olmayandır." dememiz gibi. "Her ne zaman Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur." sözümüzün ters döndürmesinde "Her ne zaman gündüz mevcut olmayan ise Güneş doğmuş olmayandır." dememiz gibi. Müteahhirun'un ters döndürmesi *Şemsiyye*'de ayrıntısıyla yazılmıştır.

[220] **Ve o**, yani düz döndürme **dönüştürülmesidir** yani değiştirmektir, **konunun** (konunun) vasfını **yüklem olarak** veya ön-bileşeni art-bileşen olarak değiştirmektir **ve** değiştirmektir **yüklem konu olarak** veya şartlıda art-bileşeni ön-bileşen olarak değiştirmektir. **Olumluluk ve olumsuzluğu kendi halinde kalması ile birlikte** yani ikisinin hali karışıktır ve zamir, olumluluk ve olumsuzluğun her birine döner. Olumluluk, meydana gelmekten ibarettir. Olumsuzluk ise meydana gelmemekten ibarettir.

[221] **Ve tasdik** kalması yani doğruluğun kalması **ve tekzibin kendi halinde kalması**²³¹ yani yanlışlığın kalması. "Olumluluk ve olumsuzluğun kalması ile birlikte" sözü ile Müteahhirun'un ters döndürmesinden sakınıldı. Müteahhirun'un ters döndürmesinde olumlunun döndürmesi, olumsuzdur. "Her insan, hayevandır." sözümüzün ters döndürmesinde "Hiçbir hayevan olmayan, insan değildir." dememiz gibi. "Ve tasdik" sözü çelişkiden sakınmadır ve tekzib sözü ise tasdik eksiksiz bir açığa çıkma ile açığa çıkarılması içindir. Zira şeyler, kemal mertebede zıtları ile açığa çıkarlar.

[222] "Dönüştürülmesidir" sözü yakın cinstir. Çünkü dolaysız (vasitasız) cinslerdendir. "Konunun yüklem ve yüklem konu olarak v.d." sözü yakın ayırmadır. Çünkü düz döndürme yakın cinsteki ortak olduğu şeyden ayırt edilir. Yakın cinsteki ortağı, ters

²³⁰ Yazarın notu: Teftâzâni'ye göre min-i teb'iziyye kelimesi, min-i harfiyye değil daha ziyade isim olan min-i teb'iziyye kelimesi, isim olur ve min-i ismiyye olduğu söylenir. Dolayısıyla mâhkumun aleyhinde bulunması sahih olur. Teftâzâni'nin *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'ta dediği gibi: Allah Teala'nın âyetinde "İnsanlardan bazısı Allah'a iman ettik, diyenlerdir."

²³¹ Yazarın notu: Kâtip Kazvini düz döndürmeyi "O, doğruluğun ve niteliğin bekasıyla birlikte önermenin birinci cüzünü ikinci ve ikincisini birinci yapmaktan ibarettir." diyerek tarif eder. Bu tarif, musannifin tarifinden daha evladır. Bunu anla.

döndürmedir. Bu tarif, tam özsel tanım olur. "Olumluluğun ve olumsuzluğun ve tasdik ve tehzibin kalması" sözüyle kastedilen şudur: Her ne zaman asıl (önerme) olumlu olursa döndürme, olumlu olur. Her ne zaman asıl olumsuz olursa döndürme, olumsuz olur. Her ne zaman asıl doğru olursa döndürme, doğru olur. Her ne zaman döndürme yanlış olursa asıl, yanlış olur.

[223] Dolayısıyla asıl, melzumdur ve döndürme, lazımdır. Melzum ya lazıma eşittir ya ondan daha özeldir. İki eşitten birinin doğruluğu, diğer eşitin doğruluğunu gerektirir (gerektirir). Daha özeli doğruluğu, daha genel olanın doğruluğunu gerektirir. Bil ki musannifin "tasdik ve tehzib" sözü, dört bitişik şartlı önermeden sonuç verir: Eğer asıl doğru ise döndürme doğrudur, eğer döndürme yanlış ise asıl yanlıştır, eğer döndürme doğru ise asıl doğrudur ve eğer asıl yanlış ise döndürme yanlıştır.

[224] Bazısı ilk iki şartlı doğru olsa da son iki şartlı yanlış olduğunu söyledi. Çünkü asıl, melzumdur ve döndürme ise lazımdır. Caiz olan, lazımın melzundan daha genel olmasıdır. Daha genelin daha özel olmadan var olmasının caiz olması nedeniyle daha genelin doğruluğu, daha özeli doğruluğunu gerektirmez. Aynı şekilde daha özeli yanlışlığı daha genel olanın yanlışlığını gerektirmez. Bu nedenle son iki şartlı doğru olmaz. Bu yüzden tam bir düşünmeyle (hakkıyla) düşün ve kazan.

[225] **Tümel olumlu ters döndürülmez** yani tümel olumlu, ıstılahi mantıki bir döndürme ile **tümel** olumluya döndürülmez. Eğer "Her insan, natıktır." sözümüz, tümel olumlu(dur) ve tümel olumlu "Her natık, insandır." sözümüzün döndürülmüşüdür. O halde tümel olumlu, tümel olumluya döndürülür." dersen "Bu döndürme, dilseldir ve ıstılahi döndürme değildir. Çünkü tümel olumlunun tümel olumluya dönmesi 'Her insan hayevandır.' sözümüzle farklı olur. Çünkü onun döndürmesi 'Her hayevan insandır.' tümel olumlu yanlıştır." derim. Bunu anla. Yani "Hiçbir tümel olumlu veya her tümel olumlu, tümel olumluya ıstılahi döndürme olarak döndürülemez. Zira döndürmenin yokluğu, onda vakidir.

[226] Dolayısıyla "Tümel olumlu döndürülmez" sözü, ilk açıklamaya göre tikel olumsuzdur veya ikinci açıklamaya göre yüklemi madule tümel olumludur. Ancak aksine "(bilakis) tikele döndürülür" sözü, tümel olumsuz olduğu için tercih edilen karinedir. İyi düşün.

[227] **Çünkü o** yani şandır, dolayısıyla gaib zamirdir. Mercisi bulunmaz ise şana döner. Müennes zamir, mercisi bulunmadığında kıssaya aittir.

[228] “Her insan hayevandır.” sözümüz doğru olur ve doğru olmaz onun döndürmesi tümel olumludur ve “Her hayevan insandır.” döndürmenin tarifindeki döndürmenin doğruluğu ile birlikte hükmü gerçekte mutabık olmadığı için (doğru olmaz). Musannifin döndürmenin tarifinde söylediklerinden bildiğin gibi. Tasdik burada doğruluk anlamındadır başka anlamda değildir. Musannif mübalağa amacıyla doğruluğu, tasdik ile ifade etmiştir. Bunu anla.

[229] Özet olarak tümel olumlu tümel olumluya döndürülmez. Çünkü “Her insan hayevandır.” sözümüz doğru olduğunda “Her hayevan insandır.” sözümüz doğru olmaz. Bu nedenle tümel olumlu tümel olumluya döndürülmez. Çünkü “Her insan hayevandır.” sözümüz doğrudur ve “Her hayevan insandır.” sözümüz doğru değildir. İstisnanın birincisi yolu ile elde edilen kıyas “Tümel olumlu, tümel olumluya döndürülmez.” sözümüz ile neticelenir. Bu matlubtur.

[230] * Musannif vaz edilmiş öncülü zikretti. O, “Her insan hayevandır.” sözümüz doğru olduğu için v.d. sözüdür. İhtisar için ve zekilerle şerhe ve imtihana bir yer kalması için istisnai öncülle iktifa ederek şartlı öncülü hafzettir. *

[231] Şerhedenler musannifin rızası dışında layık olmayan tabirlerle metni şerhetmiş olsalar da bu şartlı matvi öncülün üzerinde ve sair matvilerin benzerlerinin üzerinde durmamaları, acayip ve gariptir. Öyleyse hakkını vererek düşün ve bu risalenin mütalaasında bolca olan ve rağbet edilen matviyyatları iyi incele.²³²

[232] **Bilakis döndürülür** yani tümel olumlu **tikel**²³³ olumluya (döndürülür). “Bel” kelimesi idrabi olursa terdid edatı makamındadır. Dolayısıyla idrabi “bel” kelimesi “ya” veya “veya” kelimesine döndürülür ve böylece ayırık şartlı elde edilir. O halde bel kelimesinden öncesi istisna olur. İstisnainin üçüncü tarikinden elde edilen kıyas, bel kelimesinden öncesi ile sonuçlanır. Burada ibarenin hasılı, tümel olumlu, mantıki

²³² Yazarın notu: “Tümel olumlu, tümele döndürülmez.” sözü, tümel olumluluğun ref edilmesi ihtimalini taşır. O halde bu sözün anlamı, bazı tümel olumlunun tümel olumluya ıstılahen döndürülmesidir. Çünkü “Her insan, hayevandır.” sözümüz doğrudur ve “Her hayevan, insandır.” sözümüz ise doğru değildir. Bazı tümel olumlular, tümel olumluya dilsel döndürme olarak döndürülür. Çünkü “Her insan, natıktır.” sözümüz doğrudur ve aynı şekilde “Her natık, insandır.” sözümüz de doğrudur. “Tümel olumlu, tikele döndürülmez.” sözü, sadece olumlunun lâminin cins-i gayr-ı meşhura hamliyle olumluluğu ref edilmiş tikeldir. Tümel olumluluğun ref edilmesi, bazısında olumluluktan ibarettir ve bazısında olumsuzluktan ibarettir. O halde tümel olumluluğun ref edilmesi, tarif edildiği gibi tikel olumlu ve tikel olumsuzla ayrılır. Bunu anla. (Yazarın bu notunun devamı, arka sayfada yer almaktadır. İki sayfada yer alan notun tamamının tercümesi, bu dipnotta birleştirilmiştir)

²³³ Yazarın notu (Yazarın bu notu sonraki sayfaya yazılmış): “Bilakis döndürülür” sözü, -“döndürülür”ün altındaki gizli zamir itibarıyla olumlu muhassala şahsiyye olmasına rağmen- gizli zamirin merciinin “döndürülür”ün altında olması itibarıyla tümel olumlu yüklemlidir.

döndürme ile tikel olumluya döndürülür. Çünkü tümel olumlu ya tümel olumluya döndürülür ya da tikel olumluya döndürülür. Ancak tümel olumlu mantıki döndürme ile tümel olumluya döndürülmez. Ayrık şartlıdan ve ref edilmiş öncülden oluşan istisnanın dördüncüsünden elde edilen kıyas, "Tümel olumlu, mantıki döndürme ile tikel olumluya döndürülür." sözümüzle sonuçlanır. Bu, matlubtur. *

[233] "Tümel olumlu, tümele döndürülmez" sözü istisnai ref edilmiş nazari öncüdür. Çünkü "Her insan hayevandır." sözü bu ref edilmiş nazari öncülün delilidir. Onun isbatı, daha önce belirlediğimiz gibi istisnai kıyasın birinci yoluyla elde edilir.

[234] **Çünkü "Her insan hayevandır." dediğimizde "Bazı hayevanlar insandır."** sözümüz **doğru olur** sözümüz takribin delilidir. Zira takrib, cumhura göre matlubu gerektiren bir vechin deliline sevk eder. Seyyid Sened Muhakkik Şerife göre delilin takribi, iddianın üzerine delilin tatbididir ve bu delilin takribi, isbata ihtiyaç duyan nazaridir. İsbatın takriri ise tümel olumlu, tümel olumluya döndürülmediğinde tümel olumlunun tikel olumluya döndürülmesinin söylenmesi yoluyla elde edilir. Çünkü "Biz 'Her insan hayevandır.' dediğimizde 'Bazı hayevanlar insandır.' sözümüz doğru olur." sözümüz sabit olduğunda tümel olumlu, tikel olumluya döndürülür. Ancak biz "Her insan hayevandır." dediğimizde "Bazı hayevanlar insandır." sözümüz doğru olur. İstisnai kıyasın birinci yolundan elde edilen kıyas, "Tümel olumlu, tümel olumluya döndürülmediğinde tikel olumluya döndürülür." ve "Çünkü biz 'Her insan hayevandır.' dediğimizde 'Bazı hayevanlar insandır.' sözümüz doğru olur. Bu, vaz edilmiş istisnai bitişik şartlı lüzumiyye ve beyan edilmemiş hatta beyana muhtaç öncüdür. İsbat iftiraz ya da hulf veya döndürme yoluyla elde edilir. Bu mülazemetin delili **biz buluruz (biliriz)** sözümüzdür yani bu önermenin konusunun zatını **bir şeyi** (bir şey) yani şahıs **belirli, insanla nitelenmiş olarak** ki o burada konunun vasfıdır **ve hayevanla** yani hayevanla nitelenmiş olarak ki o burada yüklem vasfıdır. Bu farz etme iki şahsiyyedir. Onlardan ilki "Zeyd hayevandır." İkinci şahsiyye küçük öncül yapılı ve birinci şahsiyye mübalağa kastiyle büyük öncül yapılı. İftirazi kıyas üçüncü şeklin birinci modundan elde edilir ve "Zeyd hayevandır." ve "Zeyd insandır." denilir.

[235] **Böylece bazı hayevanlar insan olur** yani bu iftirazi kıyas, üçüncü şeklin birinci modundan "Bazı hayevanlar insandır." sözümüzle sonuç verir. Bu mülazemetin isbatının tasviri, iftiraz yoluyla. Tafsili ise "Biz 'Her insan hayevandır.' dediğimizde 'Bazı hayevanlar insandır.' sözümüz doğru olur. Çünkü biz 'Her insan hayevandır.' dediğimizde

bu önermenin konusunun zatını, insanla ve hayevanla nitelenmiş Zeyd farz ederiz. Her ne zaman onu bu şekilde farz edersek ilki 'Zeyd insandır.' ve ikincisi 'Zeyd hayevandır.' olan iki şahsiyye elde edilir. Her ne zaman iki şahsiyye elde edilirse ikinci şahsiyyeyi küçük öncül ve birinci şahsiyyeyi büyük öncül yaparız. Her ne zaman ikisinden birini küçük öncül ve diğerini büyük öncül yaparsak üçüncü şeklin birinci modundan muntazam iftirazi bir kıyas elde edilir. Her ne zaman düzenlenmiş iftirazi kıyas elde edilirse 'Zeyd hayevandır.' ve 'Zeyd insandır.' deriz. Her ne zaman böyle dersek düzenlenmiş iftirazi kıyas 'Bazı hayevanlar insandır.' sözümüzle sonuç verir. Her ne zaman iftirazi kıyas bu netice ile sonuçlanırsa 'Bazı hayevanlar insandır.' sözümüz doğru olur.

[236] Bu kıyas altı şartlı iktiraniden oluşur. Bildiğin gibi üçüncü şeklin aynısının döndürmesini sonuç olarak veren ifradi kıyas içerir. Mefsulün netâicten "Biz 'Her insan hayevandır.'" dediğimizde 'Bazı hayevanlar insandır.' sözümüz doğru olur." sözümüzle sonuç verir. Bu sonuç, mülazemetinin isbatı istenen bitişik şartlının aynısıdır. Bu mülazemetin isbatı, hulf yoluyla "Bizim 'Bazı hayevanlar insandır.' sözümüz, 'Her insan hayevandır.' sözümüzün doğruluğunun takdiri üzere doğrudur." denilmesi ile elde edilir. Çünkü doğru olmasaydı çelişği doğru olurdu. Yani "Hiçbir hayevan insan değildir." çelişği doğru olsa bu çelişği büyük öncül ve asıl önermeyi küçük öncül yapardık. Böyle yapmış olsaydık birinci şeklin ikinci modundan düzenli hulfı kıyas elde edilir. Düzenli hulfı kıyas elde edilse "Her insan hayevandır." ve "Hiçbir hayevan insan değildir." derdik. Her ne zaman böyle desek "Hiçbir insan insan değildir." sözümüzle sonuçlanır. Ancak bu sonuç aynı şeyin olumsuzudur ve muhaldir.

[237] Dolayısıyla "Bazı hayevanlar, insandır." sözümüz, "Her insan, hayevandır." sözümüzün doğruluğunun takdiri üzerine doğrudur. Bu mülazemetin isbatı döndürme yoluyla "Bazı hayevanlar, insandır." sözümüz "Her insan, hayevandır." sözümüzün doğruluğunun takdiri üzerine doğru olmasaydı onun çelişği yani "Hiçbir hayevan, insan değildir." doğru olurdu. Her ne zaman bu çelişik doğru olursa bu çelişğin "Hiçbir insan, hayevan değildir." sözümüze döndürülürdü. Bu döndürme aslın çelişğinden daha özeldir. Daha özel olanın doğruluğu, aslın çelişğinden gerekli olur. Çünkü aslın çelişği, tikel olumsuzdur ve o, "Bazı insanlar, hayvan değildir." sözümüzdür. Bu döndürme tümel olumsuzdur. Tümel olumsuz ve tikel olumsuz mefhum hasebiyle iki mütebayin olsalar da tümel olumsuz, tahakkuk etme hasebiyle mutlak olarak tikel olumsuzdan daha özeldir. Tümel olumsuzun mefhumu hüküm kendisinde intiza ile bütün fertler üzerine olan

önermedir. Tikel olumsuzun mefhumu hüküm kendisinde intiza ile bazı fertler üzerine olan önermedir. Bu iki mefhum haml hasebiyle iki mütebayındır.

[238] O halde iki zımni çelişğin bir araya toplanması gerekir. Böylece "Bazı hayevanlar insandır.", "Her insan hayevandır." sözümüzün doğruluğunun takdiri üzerine doğru olur. Bunu anla.

[239] Döndürmeler babında geçen iftiraz, aynı önermenin konusunun zatının konunun ve yüklem vasfı ile nitelenmiş belirli bir şahıs olarak farz edilmesi, biri vaz akdinden, diğeri haml akdinden iki önerme elde edilmesi, onlardan birinin küçük önerme, diğerrinin büyük önerme yapılması, üçüncü şekilden düzenli iftirazi bir kıyas elde edilmesi ve önermenin aslının döndürmesini sonuç olarak vermesi yoluyla elde edilir.

[240] İftirazi tikele döndürülen önermede cereyan eder. İftirazi kıyas, üçüncü şekildedir ve tikel sonuç verir. Bu nedenle iftiraz, döndürme babında tümele döndürmede cereyan etmez. Aynı şekilde üç şeklin birinci şekle döndürülmesinde iftiraz, tikel sonuç verende cereyan eder. Tümel sonuç verende cereyan etmez. Çünkü iftirazi kıyas üçüncü şekilden olur. Bununla beraber üçüncü şekil tikel sonuç verir ve tümel sonuç vermez. İftirazın olumsuz yüklemli önermede, olumsuzun konunun varlığını gerektirmemesi sebebiyle cereyan etmediğı söylendi. Bu, bir şey değildir. Çünkü olumsuz, konusu mevcut olmayandır.

[241] Bu, ilimlerde kullanılmaz bilakis konunun zatının onda mevcut olmadığı olumsuz (önerme), yüklemli önerme olarak kurulmaz. Çünkü yüklemli önermede konudan kastedilen (amaçlanan) sadece zattır ve yüklemden (kastedilen) ise sadece vasıftır.

[242] Dolayısıyla her ne zaman konunun zatı mevcut olmazsa önerme - yüklemli ister olumlu olsun ister konunun zatının vücudunun yokluğu sebebiyle olumsuz olsun- gayr-ı mün'akidedir.

[243] İsam, nef's'ül emrin konunun zatı menziliyle olduğunu söyledi. Yüklemli önerme konusunun zatı mevcut olmayan olumsuzda (olumsuz önermede) kurulur. Ancak onda nef's'ül emir, konunun zatı menzilindedir. "Bari olan Allah Teala'nın ortağı basir (gören) değildir." sözümüzdeki gibi. Çünkü Bari olan Allah Teala'nın nef's'ül emirden selb edilmesi (olumsuzlanması) gibi onun görmesi de nef's'ül emirden selb edilmiştir. Dolayısıyla bu sözde, önerme kurulur. Onun sözü (alıntı) sona erdi.

[244] Özetle konusu mevcut olmayan olumsuz (önerme), kendisinde iftirazın tasavvur edilmesinden daha ziyade var olması şüpheli bir yüklemli önermedir. Bu nedenle

ilimlerde ve istidlallerde (çıkarımlarda) kullanılmaz. Döndürmeler babında geçen iftiraz, sadece üçüncü şekilden tek bir kıyasla elde edilir. Üç şekilden birinci şekle döndürme babında geçen iftiraz, sadece iki kıyasla -birinci şekilden ikinci iftirazi kıyasla ve herhangi bir şekilden birinci iftirazi kıyasla- elde edilir.

[245] İftirazi öncüllerin kıyas olduğunun söylenmesi, sakıncalı görülmüş (yasaklanmış) ve iftirazi öncüllerin ayırık öncüller kabilinden olmasına cevaz verilmemiştir. Bu, bir şey değildir çünkü bu yasaklama, bedihi iddia ile ilintilidir. Onunla ilintili her yasaklama, -kemale ermişlerden bazısı bedihi iddianın yasaklanmasına cevaz verse de- maharetlilerin bazısına göre -ister soyut bir yasaklama olsun ister müsned bir yasaklama olsun- reddedilmiştir.

[246] Senedle birlikte istikrai (tümevarımsal) iddia yasaklanmıştır. Ancak büyük münazaracılara göre -ki o, sadece maharetlilerden bazısının görüşüdür- muteberdir. İtirazın tafsilini (ayrıntısını) isteyen *Mizânu'l-İntizâm* adlı *Şemsiyye* şerhimize ve *Reddiyetu'l-Mi'yar* olarak nitelendirilmiş risalemize müracaat etsin.

[247] **Ve tikel olumlu da** yani tümel olumlu gibi **döndürülür** yani tikel olumlu, olumluya **bu hüccetle** yani bir hüccetle (döndürülür). Hüccet, dilde galebe anlamındadır. Kıyası bilen biri, hasmına galip gelir. Bu nedenle kıyasa "hüccet" denir. "Tikel olumlu" sözü de üçlü tümel olumlu muhassala yüklemli önermedir. Ondaki sur, tikel olumlunun lâmidir. Çünkü bu lâm, istiğrak içindir ve tümel olumlunun surudur. Bu yüklemli önerme, konusu ve yüklemi müfred lafızlarla ifade edilmesi mümkün olan anlamında bilkuvve iki müfred olandır ve üzerine sükût etmenin sahih olduğu anlamında tam tasdikî mürekkebtir.

[248] **Tümel olumsuz döndürülür** yani olumsuz (önerme), **tümel olumsuz** ıstilahi döndürme olarak (döndürülür). "Tümel olumsuz" sözü de müfred lafızlarla ve tam haberi tasdiki bileşikçe ifade edilmesi mümkün olan anlamında iki tarafı bilkuvve müfred olan üçlü tümel olumlu muhassala yüklemlidir.

[249] **Ve bu** yani tümel olumlunun döndürmesi **açıklanmıştır** yani akılda meydana gelmesi bir nazara, kesbe (kazanıma) veya istidlale (çıkarıma) dayanmayan bedihidir, **kendisinde** yani kendi zatında ve vasıtasız anlamında yani bir nazar, kesb ve istidlale muhtaç olmasa da tümel olumsuzun döndürmesi, tümel olumsuzdur. Ancak bu döndürme, **"Zira 'Hiçbir insan, taş değildir.' sözümüz doğru olduğunda 'Hiçbir taş, insan değildir.' sözümüz doğru olur."** sözüyle uyarıya muhtaçtır.

[250] "Hiçbir insan taş değildir." sözü, önermenin aynısıdır. "Hiçbir taş insan değildir." sözü, önermenin döndürmesidir. "Min" kelimesi, istiğrakidir. Onun doğrulanması ise ikisinin hükmünün gerçekle mutabakatının var olmasıdır. Bu döndürme hakkındaki uyarı ise istisnai kıyasın birinci yolundan bir kıyasladır. Yani tümel olumlunun döndürülmesi, tümel olumsuzdur. Çünkü "Bizim sözümüz 'Hiçbir insan taş değildir.' doğru olduğunda 'Hiçbir taş insan değildir.' doğru olur." sabit olduğunda tümel olumsuz tümel olumsuza döndürülür. Ancak "Bizim sözümüz olan 'Hiçbir insan taş değildir.' doğru olduğunda 'Hiçbir taş insan değildir.' doğru olur." sabittir. İstisnai kıyasın birinci şeklinden elde edilen kıyas, "Tümel olumsuz, tümel olumsuza döndürülür." sözümüzle sonuçlanır ve bu matlubtur.

[251] Bu kıyasın birinci cüzü olan şartlı öncül, beyana ihtiyaç duymayan apaçık bedihidir. İsbatı, istisnai öncülün zikri karinesiyle mahzof matvidir. Zira "Hiçbir insan, taş değildir." sözümüz doğru olduğunda "Hiçbir taş, insan değildir." sözümüz doğru olur." sözü vaz eden bitişik şartlı beyan edilmemiş bilakis beyana muhtaç lüzumiyye istisnai öncüdür.

[252] Mülazemetin isbatı sekiz yolla elde edilir. Birincisi tevassut (aracılık, ortayı bulma) yoludur. İkincisi art-bileşen yoludur. Üçüncüsü intac (sonuç verdirme) yoludur. Dördüncüsü takyid yoludur. Beşincisi hulf yoludur. Altıncısı döndürme yoludur. Yedincisi iftiraz yoludur. Sekizincisi çelişki yoludur. Bu sekiz yolun ayrıntılarını isteyen *İsbat'ül Mülazeme* adlı risalemize ve *Mizânu'l-İntizâm* adı verilmiş *Şemsiyye* hakkındaki şerhimize kıyasın ekleri konusun(d)a müracaat etsin.

[253] Bu bitişik şartlı istisnai öncülün mülazemetinin hulf yoluyla isbatı, "Hiçbir taş insan değildir." sözümüzün, "Hiçbir insan taş değildir." sözümüzün doğruluğunun takdiri üzerine doğru olduğunun söylenmesiyle elde edilir. Çünkü bu takdir üzere doğru olmasaydı onun çelişkiği doğru olurdu. Zira iki çelişkinin kaldırılması gerekli değildir. Bu çelişki, "Bazı taşlar insandır." sözümüzdür. Bu çelişki doğru olsaydı zikredilen çelişkiği birinci şeklin küçük öncüllüğüne uygun, tikel olumlu olduğu için küçük öncül yapardık ve aslını birinci şeklin büyük öncüllüğüne uygun, tümel olumsuz olduğu için Büyük öncül yapardık. İkisini böyle yapsaydık birinci şeklin dördüncü modundan düzenli hulfî bir kıyas elde edilirdi.

[254] Eğer düzenli hulfî kıyas elde edilseydi "Bazı taşlar insandır." ve "Hiçbir insan taş değildir." derdik ve böyle deseydik birinci şekilden *جسر* ile "Bazı taşlar taş değildir."

sözümüzle sonuç verirdi. Bu sonuç, bir şeyin kendisinden olumsuzlanmasıdır ve bu muhaldir. Bu muhal, sadece döndürmenin çelişğinin doğru farz edilmesinden kaynaklanır.

[255] Böylece döndürmenin çelişğinin yanlışlığı ortaya çıktı. Bu nedenle "Hiçbir taş insan değildir." sözümüz, "Hiçbir insan taş değildir." sözümüzün doğruluğunun takdiri üzerine doğru olur. O halde tümel olumsuz, tümel olumsuza döndürülür. Bu bitişik şartlı istisnai öncülün döndürme yoluyla isbatı, "Bizim 'Hiçbir taş insan değildir.' sözümüz, 'Hiçbir insan taş değildir.' sözümüzün doğruluğunun takdiri üzerine doğru olur." denilmesiyle elde edilir (sonuç verir). Çünkü iki çelişğin kaldırılması gerekli değildir.

[256] Bu çelişik doğru olsaydı onu "Bazı insanlar taştır." sözümüze döndürürdük. O, "Hiçbir insan taş değildir." sözümüz olan aslın çelişğidir. İki çelişğin bir araya toplanması gerekli olur ancak iki çelişğin bir araya toplanması batıldır ve döndürmenin çelişğinin doğruluğu ile farz etme batıldır. Böylece "Hiçbir taş insan değildir." sözümüzün "Hiçbir insan taş değildir." sözümüzün doğruluğunun takdiri üzere doğru olması belirlendi. Dolayısıyla tümel olumsuzun tümel olumsuza döndürüldüğü ortaya çıktı.

[257] **Ve tikel olumsuzun lüzumen bir döndürmesi yoktur.** Yani tikel olumlunun - dilsel olarak döndürmesi bulunsa da- istilâhen döndürmesi mevcut değildir. Yani hiçbir tikel olumsuz, mantıki döndürme olarak tikel olumsuza ve tümel olumsuza döndürülen değildir.

[258] "O halde tikel olumsuzun lüzumen bir döndürmesi yoktur." sözü tümel olumsuzdur. Tümel olumsuzun suru burada "Bir döndürmesi yoktur." sözündeki döndürme sözü olan olumsuzlama bağlamında, nekranın bulunmasıdır. Olumsuzlama bağlamında bulunan nekra, umum ifade eder. Böylece olumsuzlama bağlamında bulunan nekra, tümel olumsuzun suru olur. (O halde) "Veya tikel olumsuzun lüzumen bir döndürmesi yoktur." sözü, eğer lâ kelimesi olan olumsuzluk edatının yüklemden bir cüz olduğunu söylersek yüklemi madule tümel olumludur.

[259] "Döndürme" sözü burada halis bir nekra olduğu zaman binadan ayrılmayan anlamında lazım olmayan arız bir mebni olur. "Lüzumen" sözü, "lâ" sözünün haberi olan mukadder (takdir edilmiş) "mevcud" sebebiyle mecazi meful-u mutlaktır. Yani "Onun döndürmesinin var olan ve lüzumu olan bir mevcudu yoktur." veya "Onun döndürmesinin varlık ve zorunlu olarak mevcudu yoktur." Bunu anla.

[260] "Lüzumen" sözü, lâ'nın isminin mahzuf haberine nisbetine göre temyiz olma ihtimali taşır. O halde ibham (kapalılık), bir cümlede takdir edilenin zatından kaldırılır. Çünkü ismiyle ve haberiyle beraber isim cümlesi olan lâ kelimesi, "tikel olumlu" sözü için haberdır. Zira bu söz, habere muhtaç olan mübtedadır. Cümlelerin mutlakı, isnadla iki kelime içerir. Cümle, mutlak olarak kelimadan daha geneldir. Dolayısıyla isnad, -ister kendi zatında kastedilen olsun ister kendi zatında kastedilmeyen olsun- kelimada ve cümlede kendi zatında kastedilendir.

[261] **Çünkü doğru olur** bizim sözüümüz **"Bazı hayevanlar insan değildir."** ve onun **döndürmesi doğru olmaz.** Yani "Bazı hayevanlar insan değildir." sözüümüzün döndürmesi (doğru olmaz). Bu döndürme "Bazı insanlar hayevan değildir." sözüümüzdür. Aslın doğruluğu, hükmünün gerçekle mutabakatı sebebiyle sabittir. Döndürmesi ise hükmünün gerçekle mutabakatının yokluğu sebebiyle yanlıştır.

[262] Burada sekiz ihtimalin olduğunu bil. Birincisi tümel olumlunun tikel olumluya döndürülmesidir. İkincisi tikel olumlunun tikel olumluya döndürülmesidir. Üçüncüsü tümel olumsuzun tümel olumsuzla döndürülmesidir. Bu ihtimaller, muttaride ıstılahi mantıki döndürmelerdir. Dolayısıyla mantıktaki bahis, sadece muttaridendir.

[263] Dördüncüsü tümel olumlunun tümel olumluya döndürülmesidir. Beşincisi tikel olumlunun tümel olumluya döndürülmesidir. Altıncısı tümel olumsuzun tikel olumsuzla döndürülmesidir. Yedincisi tikel olumsuzun tikel olumsuzla döndürülmesidir. Sekizincisi tikel olumsuzun tümel olumsuzla döndürülmesidir. Bu beş ihtimal dilsel gayri muttarid döndürmelerdir.

[264] Dolayısıyla lügat ehli, muttarid ve gayri muttaride itibar ederler. Tahakkuk hasebiyle mantıki döndürme mutlak olarak dilsel döndürmeden daha özeldir. Mantıki döndürmenin dilsel döndürme ile birlikte toplanmasının maddesi (içeriği), "Her insan hayevandır." sözüümüzün döndürmesinde "Bazı hayevanlar, insandır." sözüümüz gibidir. Dilsel döndürmenin mantıki döndürmeden ayrılmasının maddesi (içeriği), "Her natık, insandır." sözüümüzün döndürmesinde "Her insan, natıktır." sözüümüz gibidir.

[265] Bu risalenin şarihleri, bu sekiz ihtimalin beyanında ve mantıki döndürme ile dilsel döndürmenin arasındaki nisbetin beyanında sessiz kalmışlardır. Bununla birlikte bu sekiz ihtimalin beyanı, sadece mizani döndürmenin dilsel döndürmeden tam bir temyiz olarak ayırt edilmesi için burada gerekli (lazım) olan şey(ler)in en gereklisidir (gerekli/lüzumlu olanıdır).

[266] Dokuz baktan dördüncüsü, kıyasın²³⁴ delilleridir ve o, bir şeyin için bir şeyin takdiridir. Bu önerme, meşhura göre şahsiyyedir. Çünkü dördüncü babın lâmı, ahd-ı nev'i üzerine mahmuldür ve tahkik üzere mühmeledir. Zira dördüncü bab, arazlar kabilinden olan lafızlardan ibarettir. Arazın teşahhusu, mahalline tabidir. Bu lafızlar çok sayıda telaffuz edilir. Bununla birlikte telaffuz edilmenin sayısının beyanı ihmal edilmiştir. Dolayısıyla bu önerme, mühmele olur.

[267] Mantıkçılardan bazısı ahd-ı nev'i üzere mahmul olan lâm'ın, tümel olumlunun suru olduğunu söyledi. O halde bu önerme, tümel olumlu olur. Pek çok kez geçtiği gibi.

[268] **Ve o**, yani kıyas **müellef**²³⁵ **bir sözdür**, yani **sözlerden** (müellef) bileşik (bir sözdür). En azı iki sözdür. **Kabul edildiğinde**²³⁶ yani sözler **gerekli olur** Müteahhirun'a göre -ister birinci şekildeki gibi özel manayla açıklanmış olsun ister (diğer) üç şekildeki gibi genel manayla açıklanmış olsun- açıkça gerekli olarak (gerekli olur). Mütেকaddimun'un görüşü ise Allah Teala dilerse (inşallah) ileride üzerinde duracağı gibidir. **Onlardan** yani sözlerden **kendi zatında** yani eşitlik kıyasındaki gibi yabancı, yetkin öncül vasıtası olmaksızın, **diğer bir söz** yani kıyastan gerekli olan sonuç (gerekli olur).

[269] "Söz" sözü, müellefin onun mevsufu olmasındandır. "Müellef'in zikredilmesi ise "min" kelimesinin onunla ilişkilendirilmesi sebebiyledir. "Sözler" iktiranide küçük öncül den ve büyük öncül den, istisnai kıyasta şartlı öncül den ve istisnai öncül den ibarettir. Buradaki bu sözler, mantık kitabında kendisine işaret ettiğimiz gibi zikredilen karine ile birin üzerinde olan anlamında mantıki çoğuldur.

[270] Bu tarifin iktiranide biri küçük öncül diğeri büyük öncül iki öncül den (oluşan) veya istisnai kıyasta biri şartlı bir öncül diğeri istisnai bir öncül den oluşan basit kıyası doğrulamadığı (basit kıyasa uygun olmadığı) söylenemez. (Musannif) şöyle söylemedi: "Ve o, kabul edildiğinde v.d. öncüllerden oluşan bir sözdür." Çünkü burada öncüllerden deseydi devir gerekli olurdu. Zira kıyasın öncülü, kıyasın veya hüccetin bir cüzü kılınan bir önermeden ibarettir.

²³⁴ Yazarın notu: Bil ki mantıkta en yüce matlub ve en uzak (nihai) amaç, sadece kıyastır. Önermelerden ve onun hükümlerinden, kavli-şarihten, külliyyat-ı hamseden kıyas olmayanlar ise sadece kıyas için mevkuf aleyh kabilindedir. Daha önce kendi mahallinde açıklandığı gibi. Bunu anla.

²³⁵ Yazarın notu: Söz, yakın cinstir. "Sözlerden müellef" sözü, yakın ayrımdır. O halde bu tarif, yakın cins ve yakın ayrımdan oluşur. Durumu bu şekilde olan her tarif, tam özsel tanımdır.

²³⁶ Yazarın notu: "Her ne zaman onlardan gerekli olduğu kabul edildiğinde" sözü -bu söz kayd kabilinden olsa da- tümel olumlu bitişik şartlı lüzumiyyedir. "Her ne zaman" sözü tümel olumlu bitişik şartlının surudur.

[271] Kıyası, öncülün tarifinde zikretti. Eğer kıyasın tarifinde öncülü zikretseydi devir gerekli olurdu. Bu yüzden "sözlerden" dedi ve "öncüllerden" demedi. "Sözler" in çoğulu (çoğul olması) ile kendi aksini gerektiren basita önermeyi kıyasın tarifinden çıkardı. O halde sözlerin çoğulu, bu önermeyle ilgili bir önlemdir.

[272] "Kabul edildiğinde" sözü, kıyasın tarifine mugâlatanın, cedelin, hatâbenin ve şiirin dahil olması içindir. Dolayısıyla "Onlardan kendi zatında diğer bir sözün gerekli olduğu sözlerden müellef bir sözdür." demiş olsaydı tarif burhana özel olurdu.

[273] "Kendi zatında" sözü, eşitlik kıyaslarıyla ilgili bir önlemdir. Zira garip yabancı yetkin öncülle sonuç verir ve verdiği sonuçta muttarid değildir. İlimlerde muteber olan muttaridtir. Küçük öncülün yüklemine müteallakı, büyük öncülde konu olduğunda ve büyük öncülün yüklemi, küçük öncülün yüklemine uyumlu olduğunda sonuç vermesindeki eşitlikleri maddesinde ve zarfiyyenin maddesinde muttaridtir. "İnsan taaccüp edene eşittir." ve "Taaccüp eden, gülene eşittir." sözümüz gibi. (Kıyas) şöyle sonuç verir: "İnsan gülene eşit olana eşittir." Yabancı öncül, büyük öncül yapılı ve böylece birinci şekilden kıyas elde edilir. Dolayısıyla "Her gülene eşit olana eşit olan gülene eşittir." denir ve "İnsan, gülene eşittir." sözümüzle sonuç verir. Bu, bizzat matlubtur.

[274] Zarfiyyenin misali, "İnci sandıktadır." ve "Sandık odadadır." sözümüzdür. (Kıyas) şöyle sonuç verir: "İnci odada olmaktadır." ve "Odada olana olan her şey, odadadır." Dolayısıyla ikinci kıyas, bizzat matlub olan "İnci odadadır." sözümüzle sonuç verir.

[275] Tebayün (ayrı/zıt) olan maddedeki eşitlik kıyasları bazen sonuç verebilir ve bazen de sonuç vermeyebilir. Sonuç verenin misali "İnsan, taştan ayrıdır ve taş attan ayrıdır. Dolayısıyla insan, attan ayrı olandan ayrıdır. Her attan ayrı olandan ayrı olan, attan ayrıdır. Öyleyse insan attan ayrıdır." sözümüzdür. Sonuç vermeyenin misali ise "İnsan, taştan ayrıdır ve taş, hayevandan ayrıdır. Dolayısıyla insan hayevandan ayrı olandan, ayrıdır." sözümüzdür. Bu kıyas "İnsan, hayevandan ayrıdır." sözümüzle sonuç vermez. Zira bu sonuç, yanlıştır ve kıyas doğrudur. Doğru yanlış olanı gerektirmez ve ayrı maddedeki eşitlik kıyası daima sonuç vermeyebilir. "Bir ikinin yarısıdır ve iki dördün yarısıdır." sözümüz gibi. (Kıyas) "Bir dördün yarısıdır." sözümüzle sonuç vermez. Çünkü bu sonuç yanlıştır ve "Dördün yarısının yarısı, dördün yarısıdır." sözümüz olan yabancı öncül (de) yanlıştır. Bu yabancı öncülün yanlışlığında şüphe yoktur. Eşitlikler ile

isimlendirilmesi kendisine özel bir isimledir ve o "İnsan, taaccüp edene eşittir ve taaccüp eden, gülene eşittir." sözümüzdür.

[276] Lüzum²³⁷, mahiyetinden ayrılmasını engelleyen şeyden ibarettir ve o, ya özel mana ile beyan edilir ya genel mana ile beyan edilir ya da beyan edilmez. Özel mana ile beyan edilen lüzum, sadece gerektirenin tasavvurunun gereken ve gerektiren arasında lüzumun kesinliği hakkında kâfi (yeterli) olmasıdır. İkinci iki katı olan birin varlığının, ikincinin mahiyetini lüzumu gibi.

[277] Genel mana ile beyan edilen lüzum, gerektirenin tasavvurunun gerekenin tasavvuruyla birlikte ikisi arasındaki kesinlik hakkında kâfi olmasıdır. Çift olmanın dört için lüzumu gibi.

[278] Beyan edilmemiş lüzum ise ikisi arasındaki lüzumun kesinliğinin bir orta terimden yoksun olmasıdır. Yeryüzünün aydınlık olmasının güneşin doğmuş olması vasıtası ile gündüzün varlığına olan lüzumu gibi. "Her ne zaman gündüz mevcut ise Güneş doğmuştur." ve "Her ne zaman Güneş doğmuş ise yeryüzü aydınlıktır." dediğin gibi. Bitişik şartlı küçük öncülde ve bitişik şartlı büyük öncülde olan düzenli kıyas, "Her ne zaman gündüz mevcut ise yeryüzü aydınlıktır." sözümüzle sonuç verir.

[279] Burada lüzumdan kastedilen -ister özel mana ile olsun veya genel mana ile olsun-beyandır. Özel mana ile beyan edilen lüzum, birinci şekildedir. Genel mana ile beyan edilen lüzum, (diğer) üç şekildedir. Bildiğin gibi Müteahhirun bunu benimsemiştir. Kudema'nın görüşüne gelince burada lüzumdan kastedilen, beyan edilen ve beyan edilmeyen genel lüzumdur. Beyan edilen lüzum birinci şekildedir ve beyan edilmeyen lüzum üç şekildedir.

[280] Bil ki ikisi arasındaki ihtilafın neticesi ve anlaşmazlığın kaynağı, Müteahhirun'a göre (diğer) üç şeklin birinci şekil gibi kâmil bir kıyas olmasıdır. Ancak onun neticelerinin istilzamı, bedihi ve ahmaklara göre gizlidir. Zira ondaki lüzum, genel mana ile beyan edilendir. Birinci şeklin istilzamı olduğunda ise onun neticesi bariz bedihidir. Çünkü ondaki lüzum, özel mana ile beyan edilmiştir.

²³⁷ Yazarın notu: Lüzum-u mutlak ya zihni lüzumdur ya da harici lüzumdur. Zihni lüzum, şeyin (kendi adlandırıldığı) adının tasavvurunun onun tasavvurunu gerektirecek veya mahiyeti için gerekeni olacak şekilde olmasıdır. Harici lüzum, bir şeyin adlandırılmasının tahakkukunun hariçte onda tahakkukunu veya vücut için gerekeni olanı gerektirecek şekilde var olmasıdır. Buradaki kasıt, sadece zihni lüzumdur. Çünkü ma'kullerden mizani bahistir ve harici lüzum, gayr-ı muttarid olmasından ziyade gayr-ı mundabıt olmasıdır. Bununla birlikte bahis, muttaridten ve mundabıttandır.

[281] O halde ahmaklara göre üç şekil, hulf veya döndürme ya da iftiraz yoluyla birinci şekle döndürülmeye sonuçlarının istilzamında uyarıya muhtaçtır. Zekilere göre üç şeklin sonuç vermesi (intacı), bariz bedihi olsaydı zekilere göre zikredilen üç burhandan biriyle şekle döndürülmeye uyarıya muhtaç olmazdı.

[282] Kudema'ya göre üç şekil kâmil olmayan bir kıyastır ve onun sonuçları beyan edilmeyenden ziyade nazaridir. Çünkü Kudema'ya göre ondaki lüzum, beyan edilmemiştir. O halde üç şekil, hulf yoluyla veya döndürme yoluyla ya da iftiraz yoluyla birinci şekle döndürülmeye sonuçlarının istilzamının isbatına muhtaçtır.

[283] Sahih olan Müteahhirun'un görüşüdür. Çünkü Müteahhirun'un benimsediği gibi lüzum burada beyan edilen olmasaydı Kudema'nın benimsediği gibi beyan edilmeyen olurdu. Lüzum burada beyan edilmeyen olsaydı kıyasın tarifi, beyan edilmeyen lüzumun onda muteber olması nedeniyle tarif edilenden daha açık olurdu.

[284] "Kendi zatında" sözüyle üç şekil tariften çıkmasına rağmen zikredilen üç burhandan biriyle birinci şekle döndürülmesi vasıtasıyla üç şeklin sonuç vermesi aynı şekilde gerekli olur. Sonuçlarının zikredilen yollardan biriyle birinci şekle döndürülmesi vasıtasıyla olması nedeniyle ve ona (birinci şekle) döndürülmesinin (de) bir yabancı (öncülle) olması nedeniyle eşitlik kıyaslarının onunla (o sözle) ondan (tariften) çıkması gibi.

[285] Eşitlik kıyaslarında yabancı öncüldeki küçük terim, orta terim ve büyük terimden ibaret olan üç terime muhalefet etmesi sebebiyle eşitlik kıyaslarındaki garip (yabancı) öncülün, kâmil bir yabancı olduğu söylendi. Üç şekildeki döndürme, döndürmeye ait öncüllerdeki üç terime muvafakati sebebiyle kâmil olmayan bir yabancıdır. Bu nedenle üç şekil, eşitlik kıyaslarının ondan (tariften) "kendi zatında" sözüyle çıkması gibi "kendi zatında" sözüyle tariften çıkmaz. Böylece tarif, tarif edilenin fertlerini bir araya toplayan olur.

[286] Bu, bir şey değildir çünkü "kendi zatında" sözü, mutlak olarak kıyasın sonuç vermesinde -bu vasıta ister kâmil bir yabancı olsun veya kâmil olmayan olsun- vasıtanın nefyi (reddi) kabilindedir. Zira o, asılda gerçekleşmekten ziyade ıtlakı üzere kalır. Usûlcülere göre kâmil ferdin (bireyin) iradesine veya kâmil olmayan ferdin iradesine delalet eden bir karine bulunmadıkça asla (asıl olana) uygulanmalı, ancak ıtlakı üzere²³⁸

²³⁸ Yazarın notu: Usûlcülere göre mutlak, ıtlakı üzere kalır. Çünkü ıtlakın gerçek bir anlamı vardır. Gerçek anlam mümkün olduğu zaman mecazi anlama dönüştürülmez.

kalmalıdır. Kâmil fert burada eşitlik kıyaslarındaki gibi tam yabancı öncüdür. Kâmil olmayan fert ise istirdadî öncüllerdeki gibi tam olmayan yabancı öncüdür.

[287] İsam -Allah onu korusun- tariflerde bulunan lafızların birdenbire akla gelen manaya hamledilmesinin, mümkün olduğu kadar ıtlakı üzere kalmasından daha uygun olduğunu söylemiş olsa da bu sözün bir şey olmadığı ortaya çıktı. Çünkü tarifi, tarif edilenden daha gizli olmaması gerekir.

[288] Ancak bu, lafzın tamlığı için aniden akla gelmeyen mananın -ki o, kâmil olmayan bireydir- iradesine engel bir karine bulunduğu zamanda olmasından ziyade aniden akla gelen manaya -ki o, kâmil bireydir- delalet eden bir karine bulunduğu zamandır.

[289] Eğer "Kendi hakikati, olumludan ve olumsuzdan meydana gelen bileşik önerme, döndürmesini istilzam edendir. O halde kıyasın tarifi, onu doğrular. Bununla birlikte o, tanımlananı dışarıda bırakır." dersen "Kaydıyla (kayıtlanma ile) ilk önermeye bağlı olan hatta kıyastaki büyük önermeden ve hükümden arî bileşik önermeden ikinci önerme olan ikinci cüz, hükmü kapsayan ve bağımsız bir önermedir. Bu büyük öncül kıyastan bir cüz olsa da böyledir. Ancak büyük öncül kayıt kabilinden değildir. Bileşik önermeden bir cüz bulunan önerme gibi. Bu nedenle kıyasın tarifi, döndürmesini gerektiren iki önermeden bileşik önermeyi doğrulamaz. Dolayısıyla bu tarif, ağyarını mâni olur." derim.

[290] Dört illeti içermesi, tarifi latifelerindedir. Yani illet-i failiyye, illet-i suriyye, illet-i maddiyye, illet-i gaiyye. İlet-i failiyye, şeye etki eden şeydir. İlet-i suriyye, şeyin kendisiyle bilfiil elde edildiği şeydir. İlet-i maddiyye, şeyin kendisiyle bilkuvve elde edildiği şeydir. İlet-i gaiyye ise fikrin evveli ve amelin sonudur.

[291] "Müellef" sözü burada kıyas için akleden kuvvet olan illet-i failiyyeye, iltizam yoluyla delalet eder. Çünkü fethalanmış lâm ile her müellefin kesralanmış lâm ile bir müellifi olmasının gerekir. Aynı şekilde müellef sözü, kıyas için iktirani kıyasta küçük öncülün büyük öncüle iktiranından ve istisnai kıyasta şartlı öncülün istisnai öncüle olan mukarenetinden (karşılaştırılmasından) telif edilmiş biçim (görüntü) olan illet-i suriyyeye, mutabakat yoluyla delalet eder.

[292] "Sözlerdendir" sözü kıyas için illet-i maddiyyeye, mutabakat yoluyla delalet eder. Çünkü kıyas için illet-i maddiyye, iktiranide küçük öncül ve büyük öncüdür. İstisnaide ise şartlı öncül ve istisnai öncüdür. "Kendi zatında ondan başka bir söz gerekli olur." sözü kıyas için illet-i gaiyyeye, mutabakat yoluyla delalet eder. Çünkü ondaki netice fikrin

evveli ve amelin (filin) sonudur. Son söz ise bildiğin gibi neticeden ibarettir. Böylece kıyasın tarifinin dört illeti kapsadığı ortaya çıktı.

[293] **Ve o**, yani formu itibarıyla kıyas **ya iktirani** bir kıyastır ve neticenin aynısı veya çelişği kendisinde bilfiil zikredilmemiştir. İktirani olarak adlandırılması, ondaki küçük terim, orta terim ve büyük terimden olan üç terimin mukareneti sebebiyledir. **"Her cisim, müelleftir."** **sözümüz gibi**. **Ve o**, tümel olumlu sebebiyle küçük öncüdür. Çünkü küçük terimi içermektedir ve o (küçük terim), matlubun konusu olduğu için buradaki "cisim" sözüdür. **Ve "Her müellef, muhdestir.** O, tümel olumlu büyük öncüdür. Çünkü büyük terimi içermektedir ve o, "sonradan meydana gelen" sözüdür. Dolayısıyla matlubun yüklemidir. **"Öyleyse her cisim, muhdestir."** ise tümel olumlu neticedir. Zira kıyastan gerekendir. Böylece bu kıyasın birinci şeklin birinci modundan olduğu belirlendi. Çünkü burada "müellef" sözü olan orta terim, küçük öncülde konudur ve büyük öncülde yüklemidir.

[294] **Ya da istisnaidir** ve kendisinde neticenin aynısı veya çelişği bilfiil zikredilmiştir. İstisnai olarak adlandırılması, istidrâk manasındaki lakin kelimesi olan istisna edatını içermektedir. İstidrâk, istisna için gereklidir yani formu itibarıyla kıyas, iki türdür. Çünkü formu itibarıyla kıyas **ya** kendisinde neticenin aynısı veya çelişği bilfiil zikredilmeyendir **ya da** kendisinde neticenin aynısı veya çelişği bilfiil zikredilendir.

[295] Her kendisinde neticenin aynısı veya çelişği bilfiil zikredilmeyen, iktiranidir ve her kendisinde neticenin aynısı veya çelişği bilfiil zikredilen ise istisnaidir. İktiranini beşinci yolundan düzenlenmiş ve mefsulün netaic olan kıyas, "Kıyas formu itibarıyla **ya** iktiranidir **ya da** istisnaidir." olarak sonuçlanır. Bu sonuca diğer bir büyük öncülü ilave ederiz. Böylece ayrıklı şartlı küçük öncülde ve yüklemiden oluşan bir kıyas elde edilir. Şöyle söyleriz: "Durumu bu şekilde olan her şey iki türdür." Bu ikinci kıyas "Kıyas formu itibarıyla iki türdür." sözümüzle sonuçlanır.

[296] Tam bir zuhur etme ile iktirani ve istisnaiden her birinin, kıyasın iki türü olduğu ortaya çıktı. O (kıyas), ikisinin cinsidir. İktirani, dört şeklin cinsi olur ve istisnai dört yolun cinsi olur. O halde iktirani ve istisnaiden her biri, iki tür ve iki cins olur. Bunu iyice anla.

[297] **"Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur."** **sözümüz gibi**. O, bitişik şartlı lüzumiyye öncüdür. **Ancak Güneş doğmuştur.** O ise istisnai vaz eden öncüdür. **Öyleyse** sonuç, **"Gündüz mevcuttur."** sözümüz kendisinde bilfiil yani formu ile

zikredilmiştir. Bu kıyas istisnai kıyasın birinci yolundandır ve ön-bileşenin aynısının istisnası, art-bileşeni sonuç olarak vermiştir.

[298] **Veya** şöyle deriz: "**Gündüz mevcut değildir.**" O ise istisnai ref eden öncüdür. "**Öyleyse Güneş doğmamıştır.**" ve sonucun çelişigidir yani "Güneş doğmuştur." kendisinde bilfiil yani formuyla zikredilmiştir.

[299] **Tekrar eden** yani tekrar edilen **kıyasın iki öncülü arasında** yani iktirani kıyasın küçük öncülü ve büyük öncülü arasında her tekrar eden **daha fazla** yani tekrarlanan bir üzerine artar ondan (birden) ikiye, ikiden üçe, üçten dörde yükselir ve iktirani kıyasta benzer şekilde devam eder.

[300] **Adlandırılır** yani tekrar eden(e) **orta terim** (adı verilir). "Tekrar eden" sözü önermenin konusudur ve bilfiil müfreddir. Kıyasın öncülü, kıyasın bir cüzü veya bir delil olan önermeden ibarettir. "İki öncülü" sözü burada küçük öncül ve büyük öncülden ibarettir. Kıyas burada orta terim karinesiyle iktirani kıyastan ibarettir. Zira istisnai kıyasta orta terim bulunmaz.

[301] "Kıyasın iki öncülü arasında tekrar eden" sözü basit kıyasa nazarla, "daha fazla" sözü bileşik kıyasa nazarlardır. "Kıyasın iki öncülü arasında daha fazla tekrar eden, 'orta terim' olarak adlandırılır." sözü, tam haberi tasdiki bileşiktir ve tümel olumlu muhassala yüklemli önermedir. Çünkü bu söz, tard-ı tariftir. Bu söz "Orta terim, kıyasın iki öncülü arasında daha fazla tekrar edendir." denilmesi yoluyla aks-ı tarif olsaydı bu söz tabiiyye önerme olurdu. Çünkü bu söz, aks-ı tarif değil bilakis tard-ı tariftir.

[302] Dolayısıyla tabiiyye önerme olmaz bilakis bu söz mahsura olur. Suru ise -ism-i mevsul olsa da- tekrar edenin lâmidir. Çünkü bu lâm, istiğrak üzere mahmuldür ve "Çünkü alem, değişkendir ve her değişken, hâdistir." sözümüzde burada "değişken" in, kıyasın iki öncülünde tekrar eden olduğunun söylenilmesi yoluyla es-suğra es-sehletül husülün gerçekleştiği tard-ı tarif, tümel olumludur. Kıyasın iki öncülü arasında tekrar eden, orta terimdir.

[303] Birinci şekilden elde edilen kıyas, "Bu kıyasta değişken, orta terimdir." sözümüzle sonuç verir. Böylece onun, eğer "kıyasın iki öncülü arasında tekrar eden" sözünün benzeri olsaydı tabiiyye önerme olacağı ortaya çıktı. Muasırlardan bazısının "Birinci şekil için büyük öncül bulunmaz." dediği gibi. Ancak bu önerme, birinci şeklin büyük öncülü olarak gelir. Dolayısıyla tabiiyye olmaz bilakis mahsura müsevvera tümel olumlu olur. Birinci şekilde küçük öncülle büyük öncül arasında bulunması sebebiyle değil küçük terimle

büyük arasında bulunması sebebiyle orta (terim) olarak adlandırılır. Bununla beraber üç şekil, yukarıda zikredilen hulf, döndürme ve iftirazdan, üç burhandan biriyle birinci şekle döndürülür. İyi düşün.

[304] Matlubun konusu adlandırılır yani matlubun konusu **küçük terim** (olarak adlandırılır). Bu, matlub yüklemli olduğundadır. İktirani yüklemli kıyastaki gibi. Aynı şekilde matlub şartlı ise matlubun ön-bileşenine küçük terim adı verilir. İktirani şartlı kıyastaki gibi. "Matlubun konusu 'küçük terim' olarak adlandırılır." sözü, -bazısı bu sözün ikili yüklemli olduğunu söylese de- üçlü yüklemli önermedir. Bu, adlandırılır kelimesinin "Zeyd alim idi." sözümüzdeki "kane" kelimesi gibi zamani bağ olması nedeniyledir. Kutbuddin Razi'nin hükmi bağıntıya delalet eden lafız olan bağın iki kısım olduğunu söylediği gibi.

[305] Birincisi -bu bağ, isim kalıbında olsa da- zamani olmayan ismi bağıdır. Huve ve hiye gibi. İkincisi -bu bağ, fiil kalıbında olsa da- zamani bağıdır. "Zeyd alim idi." sözümüzdeki gibi. "Adlandırılır" kelimesi -bazısı *Sıhah*'tan alıntılanarak cer harfi olan be'nin, adlandırılır kelimesinin ikinci mefulünden hafzedildiğini söylese de- ef'al-i kulûba eklenen (katılan) fiiller kabilindedir.

[306] O halde "adlandırılır" kelimesi, mübtedanın başına dahil olur ve haberi aslında "kane" kelimesi gibidir. Dolayısıyla "adlandırılır" kelimesi "Zeyd alim idi." sözümüzdeki "kane" kelimesi gibi zamani bağ olur. Üçlü yüklemli, bağ kendisinde zikredilendir. İkili ise bağ kendisinde hafzedilendir. Böylece matlubun konusu küçük terim olarak adlandırılır sözünün üçlü yüklemli tümel olumlu bir önerme olduğu ortaya çıktı.

[307] Konunun izafeti istiğrak üzere hamledilirse tümel olumlunun suru olur. "Matlubun konusu" sözü, bu önermenin konusudur ve kendisinden kastedilenin izafi mana olması sebebiyle bilkuvve müfreddir. "Küçük terim" sözü, bu önermenin yüklemidir ve kendisinden kastedilenin vasfi mana olması sebebiyle bilkuvve müfreddir. Dolayısıyla bu önermenin iki tarafı bilkuvve iki müfred olur. Matlubun nihayeti olması sebebiyle terim olarak adlandırılmıştır. Matlubun konusunun yükleminden daha özel olması sebebiyle küçük olarak adlandırılmıştır. Bu genelde iktirani yüklemli kıyastadır. Ve matlubun ön-bileşeninin art-bileşeninden daha özel olması sebebiyle (küçük olarak adlandırılmıştır). Bu ise genelde iktirani şartlı kıyastadır.

[308] Özelin fertleri genelden daha azdır ve genel fertleri özelden daha çoktur. Daha az olanın küçük olarak isimlendirilmesi daha uygundur. Daha genel olanın büyük olarak

isimlendirilmesi daha uygundur. Bu nedenle matlubun konusu ve matlubun ön-bileşeninden her biri, "küçük terim" olarak adlandırılır. İktirani yüklemide matlubun yüklemi "büyük terim" olarak adlandırılır. Aynı şekilde iktirani şartlıda matlubun art-bileşeni "büyük terim" olarak adlandırılır. İktirani yüklemide "Her insan, (o) duyularıyla hisseden iradeyle hareket eden büyüyen cisimdir.", "Her duyularıyla hisseden iradeyle hareket eden büyüyen cisim, (o) hayevandır." ve "Öyleyse her insan, (o) hayevandır." sözümüz gibi.

[309] Zira bu matlubun konusu "O, insandır." ve yüklemi "O, hayevandır." Hayevanın insandan daha genel olmasıyla birlikte insan, hayevandan daha özeldir. Böylece bu örnekteki bu matlubun konusunun yükleminden daha özel ve yüklemının konusundan daha genel olduğu belirlendi.

[310] İktirani şartlıda "Her ne zaman bu karaltı insan ise o, hayevandır." ve "Her ne zaman hayevan ise o, cisimdir." sözümüz gibi. Dolayısıyla "Her ne zaman bu karaltı insan ise o, cisimdir." olarak sonuç verir. Bu matlubun ön-bileşeni bu karaltının insanlığıdır ve art-bileşeni bu karaltının cisimliliğidir. Bu karaltının insanlığı, bu şeyin cisimliliğinden daha özeldir. Böylece bu matlubun ön-bileşeninin art-bileşeninden daha özel olduğu ortaya çıktı.

[311] Matlubun konusu yüklemine eşit olursa ve aynı şekilde matlubun ön-bileşeni art-bileşene eşit olursa o zaman matlubun konusundan ve ön-bileşeninden her biri küçük terim olarak adlandırılır ve matlubun yüklemi ve art-bileşeninden her biri büyük terim olarak adlandırılır.

[312] İttirad için matlubun konusunun yüklemine eşit olmasının misali, "Her insan, gülerdir." ve "Her gülen, natıktır.", "Öyleyse her insan, natıktır." sözümüzdür. Zira insan, natika eşittir. Matlubun ön-bileşeninin art-bileşene eşit olmasının misali ise "Her ne zaman bu şey gülen ise o, natıktır." ve "Her ne zaman bu şey natık ise o, insandır." sözümüzdür. Dolayısıyla "Her ne zaman bu şey gülen ise o, insandır." sözümüzle sonuç verir. Çünkü bu şeyin gülenliği bu şeyin insanlığına eşittir.

[313] **Matlubun yüklemi adlandırılır** yani matlubun yüklemi **büyük terim** (olarak adlandırılır) ve matlub, sonuçtan ibarettir. Çünkü sonuç, matlub ve dava bizzat (özünde) müttehidtirler (birleşirler), gereken delil itibarıyla ise farklıdır. Sadece ondaki lüzumu itibarıyla sonuç olarak adlandırılır. Aynı şekilde ondan (kıyastan) elde edilmesinin istenmesi itibarıyla matlub olarak adlandırılır. "Büyük" olarak adlandırılması vechinden

onun önüne geçirilmesi itibarıyla "dava" olarak adlandırılır. Daha önce geçtiği gibi. Bunu anla.

[314] "Matlubun yüklemi 'büyük terim' olarak adlandırılır." sözü, mahsura müsevvera tümel olumlu muhassala üçlü yüklemli önermedir. Bağ, burada "adlandırılır" kelimesidir. Suru ise burada yüklem matluba izafetidir. Çünkü bu izafet, tümel olumlunun suru olan istiğrak üzere yüklemidir.

[315] Yükleminin suru, konunun fertlerine delalet eden lafızdır. Şartlının suru ise bir araya toplanması mümkün durumlar ve zamanların niceliğine delalet eden lafızdır. Bu lafız ister hakiki olsun ister hükmi olsun (böyledir). Hakiki lafız yüklemlide "her" ve "hiçbir" kelimesi gibidir, şartlıda ise "her ne zaman", "her ne" ve "ne zaman" kelimesi gibidir. Hükmi lafız izafetin istiğraka hamli gibidir. Bu nedenle izafet, hükmi lafızdır. Ancak -muzaf ve muzafun ileyh arasındaki bağılıktan ve bağıntıdan ibaret olmasına rağmen- izafet lafzı ile söylenir. O halde izafet, hükmi lafız olur. Bu izafet, istiğraka hamledilirse tümel olumlunun suru olur. İçinde bulunduğumuz konuda, tümel olumlunun suru olması gibi. Bunu anla.

[316] **Ve öncül ... olan** olandır **kendisinde** yani bu öncülde **küçük** yani küçük terim, **adlandırılır** yani bu öncül **küçük öncül** (olarak adlandırılır). Yani küçük terimi içeren her öncül, küçük öncüdür. Böylece "Kendisinde küçük terim olan öncüle 'küçük öncül' adı verilir." sözünün tümel olumlu yüklemli önerme olduğu belirli oldu. Çünkü bu söz tard-1 tarif kabilindedir. Bu sözün tard-1 tarif kabilinden olması sebebiyle tard-1 tarif, tümel olumludur. Zira ittiradi tarifte birinci şekilden büyük öncül olması sebebiyle tard-1 tarif, tümel olumludur. Birinci şeklin şartının nicelik hasebiyle büyük öncülün tümelliği olmasıyla beraber böyledir. (Ve) Tard-1 tarifte, mesela "Alem değişken olduğu için" sözümüzdeki "Alem değişken olduğu için" sözümüz gibi denilmesi yoluyla elde edilmesi kolay küçük öncülün (suğratü sehletül husul) geçmesi sebebiyledir. (Mesela "Alem değişken olduğu için" sözümüzdeki "Alem değişken olduğu için" sözümüz) kendisinde küçük (terim) bulunan "Her değişken sonradan meydana gelir." öncüdür ve kendisinde küçük (terim) bulunan öncül, "küçük öncül" olarak adlandırılır. Birinci şekilden olan düzenli kıyas, "Alem, düzenli olduğu için" sözümüzün bu kıyasta "küçük öncül" adı verilen olması ile sonuç verir. Böylece bu önermenin benzerinin tabiiyye olmadığı bilakis mahsura müsevvera tümel olumlu olduğu aşikâr oldu. Öncüldeki istiğrak lâmı, tümel olumlunun surudur.

[317] Bu önermenin benzerinin tabiiyye olduğu söylenildi. O, dayanağı olmayan bir sözdür. Buradaki öncül, küçük öncülün tarifinin zikri karinesiyle kıyasın öncülünden bir ibaredir. Kıyasın öncülü ise kıyasın veya hüccetin bir cüzü kılınmış bir önermedir. *Hüseyniye*'de delilin öncülünün, delilin sıhhatine şatr ya da limmi veya ilmi şart olarak dayanılan olduğunu söyledi.

[318] "Olan" sözü ism-i mevsuldür ve ancak sıla ve aid (zamiri) ile tamamlanan bir cüzdür. "Kendisinde" sözü, Basralılar'a göre mevsulün sılasının müstekar zarfıdır. Zira müstekar zarf, onlara göre fiille mukadderdir. Böylece onların görüşünde müstekar zarf, fiil cümlesidir ve sılanın haber cümlesi olması nedeniyle sılanın vuku bulması sahih olan haber cümlesidir.

[319] "Küçük" sözü mevsule itimad etme (dayanma) şartıyla müstekar zarfın failidir. Basralılar müstekar zarfın fiille mukadder olduğunu söylediler. Kûfeliler ise müstekar zarfın isimle mukadder olduğunu söylediler. İkisi arasındaki bu anlaşmazlığın neticesi ve ihtilafın kaynağı, Basralılar'a göre müstekar zarfın, onlara göre fiil cümlesi olması sebebiyle ism-i mevsulün sılasında bulunmasının sahih olmasıdır. Bu nedenle onlara göre fiille mukadderdir. Kufeliler'e göre ise müstekar zarfın ism-i mevsulün sılasında bulunmasının sahih olmamasıdır. Zira Kufeliler'e göre müstekar zarf, müfreddir. Çünkü onlara göre isimle mukadderdir ve müfred, sıla olmaz. "Kendisinde" sözünün müstekar zarf, mukaddem haber olması sahih olur. "Küçük (terim)" sözü ise muahher mübtedadır. O halde mevsulün sılası, isim cümlesi olur. Böylece bu takdir üzere "kendisinde" sözünde, Basralılar'ın görüşünde olduğu gibi fiil takdir edilmesi sahih olur ve Kufeliler'in görüşünde olduğu gibi isim takdir edilmesi sahih olur.

[320] **Ve kendisinde büyük (terim) olan öncül, büyük öncül olarak adlandırılır.** Yani kendisinde küçük (terim) olan her öncül, büyük terimi içermesi sebebiyle büyük öncüdür. "Ve kendisinde büyük (terim) olan öncül, büyük öncül olarak adlandırılır." sözündeki durum, "Kendisinde küçük (terim) olan öncül, küçük öncül olarak adlandırılır." sözündeki durum gibidir. Yani bu önerme, tümel olumlu muhassaladır. Çünkü öncülün lâmi, istiğrak üzere mahmuldür ve onda olumsuzluk harfi yoktur. Bunu anla.

[321] **Telif edilmiş biçim** elde edilmiş **-den** iktiranından **küçük öncülden** (küçük öncülün) büyük öncülle (olan iktiranından) **ve büyük öncülden** (ve büyük öncülün) küçük öncülle (olan iktiranından elde edilerek telif edilmiş biçim), **adlandırılır** yani telif edilmiş biçim **şekil olarak** (adlandırılır). Yani küçük öncülün büyük öncülle olan

iktiranından elde edilen her telif edilmiş biçim, şekildir. O halde bu önerme de tümel olumlu olur. Çünkü biçimin telife izafeti, tümel önermenin suru (olan) istiğrak üzere mahmuldür.

[322] Eğer "Şekil ve mod arasındaki fark nedir?" dersin "Mod, küçük öncülün büyük öncüle iktiranıdır. Şekil ise Mizaniyyun'a göre küçük öncülün büyük öncüle iktiranından elde edilen telif edilmiş biçimden ibarettir." derim. Şekil, görme ile algılananda kullanılır. Çünkü o, miktarla (ölçüyle) bir sınırın veya sınırların kuşatılmasından elde edilen biçimdir. Yani yüzeyle veya ta'limi (geometrik) cisimle. Ancak Mizaniyyun, küçük öncülün büyük öncüle iktiranından elde edilen telif edilmiş biçimi, görme ile algılanana benzettiler. Yani akledilen dört şekli, kesin bilmenin kemalinde (tam bir kesin bilmeyele) akledileni algılanana benzetme yoluyla görme ile algılanana benzettiler ve şekil lafzını dört şekilden ibaret olan bu manaya naklettiler. O halde dört şeklin ve telif edilmiş biçimin şekille isimlendirilmesi, benzeyenin benzetilenin ismiyle adlandırılması kabilindedir. Bunu derinlemesine düşün.

[323] **Ve şekiller** mizan ilminde kullanılan (şekiller) **dörttür**.²³⁹ Yani dört türle munhasıradır (hasredilmiştir/sınırlandırılmıştır). Yani mantıkta kullanılan her şekil, dört türle sınırlandırılmıştır. **Çünkü orta terim** ya küçük öncülde yüklem ve büyük öncülde konu olur ya (bunun) tersi olur ya küçük öncülde ve büyük öncülde konu olur ya da o ikisinde yüklem olur.

[324] Dolayısıyla bu ayrık şartlı küçük öncül, matvidir ve metinde gelecek dört bitişik şartlı büyük öncüllerde zikredilen bir karine ile burada hazfedilmiştir. Bu ayrık şartlı küçük öncül, şarihlerin bu matvilerin benzerinden gafil olmalarıyla birlikte sadece şerhe mahal kalması için, ihtisar için ve zekilerin onunla imtihan edilmesi için hazfedilmiştir.

[325] **Eğer olursa** yani orta terim **yüklem** küçük öncülde ve büyük öncülde konu (olursa) **böylece o**, yani orta terimin küçük öncülde yüklem ve büyük öncülde konu olması, **birinci şekildir** biçimidir. Örneğin "Her insan, duygulu iradeyle hareket eden büyüyen cisimdir." ve "Her duygulu iradeyle hareket eden büyüyen cisim, hayevandır." sözümüzün "Her insan, cisimdir." sözümüzle sonuç verir.

²³⁹ Yazarın notu (sayfada yer alan bu notun metin içerisindeki yeri belirli değildir): "Şekiller dörttür." sözü mahsura müsevvera tümel olumludur. Çünkü şekillerin lâmı, istiğrak üzere mahmuldür. Dolayısıyla "İstiğrak, şekillerin çoğulluğundan müstefaddir. Çünkü çoğul olması, istiğrak içindir. Böylece şekillerde lâm, zaid olur." dersin "Şekillerdeki lâm, sadece şekillerin çoğulundan müstefad olan istiğrakın tekidi içindir." derim. Bunu anla.

[326] **Ve eğer olursa** yani orta terim **bunun tersi** (olursa) yani dilsel döndürme ile ve orta terimin küçük öncülde konu ve büyük öncülde yüklem olması yolu ile birinci şeklin tersiyle (olursa) **böylece o**, yani orta terimin tersiyle olması yani orta terimin küçük öncülde konu ve büyük öncülde yüklem olması, **dördüncü şekil(dir)** biçimidir. Örneğin "Her natık, hayevandır." ve "Bazı beyazlar, natıktır." sözümüz, dördüncü şeklin ikinci modundan "Bazı hayevanlar, beyazdır." sözümüzle sonuç verir.

[327] **Ve eğer olursa** yani orta terim **ikisinde konu** (olursa) yani küçük öncülde ve büyük öncülde **böylece o**, biçimi **üçüncü şekildir**. Örneğin "Her kişneyen, hayevandır." ve "Her kişneyen, attır." sözümüzün üçüncü şeklin birinci modundan "Bazı hayevanlar, attır." sözümüzle sonuç verir.

[328] **Ve eğer olursa** orta terim **ikisinde yüklem** (olursa) yani küçük öncülde ve büyük öncülde **böylece o**, yani orta terimin küçük öncülde ve büyük öncülde yüklem olması (onun) biçimi **ikinci şekildir**. Örneğin "Her cisim, üç boyutlu kabul edilir." ve "Hiçbir araz, üç boyutlu kabul edilmez." Öyleyse "Hiçbir cisim, araz değildir." Bu, matlubtur.

[329] Bu kıyas "Çünkü orta terim yüklem olursa (ve kalanı)" sözünden "veya ikisinde yüklem (olursa) ikincidir (ikinci şekildedir)." sözüne kadar, ayrık şartlı matvi küçük öncülde ve zikredilen bitişik şartlı dört büyük öncülde oluşan iktiranidir ve "Mantıkta kullanılan şekil ya birinci şekildir ya dördüncü şekildir ya üçüncü şekildir ya da ikinci şekildir." sözümüzle sonuçlanır. Bu ayrık şartlı sonuca diğer bir yüklemli büyük öncül ilave ederiz ve "Durumu bu şekilde olan her şey, dört türdür." deriz. İktiraninin beşinci yoluyla elde edilen ikinci kıyas, "Mantıkta kullanılan şekil, dört türdür" sözümüzle sonuçlanır.

[330] Böylece birinci şekil, dördüncü şekil, üçüncü şekil ve ikinci şekilden her birinin, onların her birinden lafzın cüzüyle mananın cüzüne delaletin kastedilmemesi itibarıyla müfred olduğu ve lafzın cüzüyle mananın cüzüne delaletin kastedilmesi itibarıyla bileşik olduğu ortaya çıktı. Dolayısıyla bu dörtten her biri, vasfî bileşiktir. Bu dörtten her biri iktiraninin türü olur ve onlardan her biri sonuç veren modların cinsi olur.

[331] Burada zikredilen bu dört büyük öncül, "eğer" kelimesi kendi manasında olduğunda bitişik şartlı lüzumiyye mühmeledir. "Eğer" kelimesi burada "her ne zaman", "ne zaman", "her ne" anlamında olursa onlardan her biri bitişik şartlı tümel olumlu olur. Çünkü bu dört bitişik şartlıdan her biri, birinci şeklin büyük öncülün tümel olması ile şartlandırılmış olmasıyla beraber burada birinci şeklin büyük öncülüdür.

[332] Dört şeklin tariflerinin şeklin burada dört türe taksim edilmesi neticesinde elde edildiğini bil. Bu nedenle birinci şeklin mütearefinin tarifi "Orta terim, küçük öncülde yüklem ve büyük öncülde konu olur." sözümüzdür. Birinci şeklin mütearefi, Kur'an-ı Kerim'de çok sayıda bulunur. Allah Teala'nın "O, kulları üzerinde Kâhîr'dir."²⁴⁰ âyetindeki gibi. "Allah Teala tam bir kudretle nitelenmiştir. Çünkü Allah Teala, kullarının üzerinde Kâhîr'dir. Kullarının üzerinde her Kâhîr olan tam bir kudretle nitelenmiştir." denilmesi yoluyla "Allah Teala, tam bir kudretle nitelenmiştir." sonucunu verir.

[333] Ve Allah Teala'nın "Hamd, gökleri ve yeri yoktan var eden Allah içindir."²⁴¹ âyeti gibi. "Allah Teala, gökleri ve yeri yoktan var edendir. Yani o ikisini ve ikisinin içindekileri yaratandır. Gökleri ve yeri ve ikisinin içindekilerini yoktan var eden, hamde müstehaktır." denilmesi yoluyla "Allah Teala, hamde müstehaktır." sonucunu verir.

[334] Ve Allah Teala'nın âyetinde Hz. İbrahim aleyhisselamın hikâyesi yoluyla olduğu gibi. "Rabbim, hayat veren ve öldüren dir."²⁴² Çünkü "Allah Teala, hayat veren ve öldüren dir. Her hayat veren ve öldüren, Rabbimdir." denilmesi yoluyla Hz. İbrahim aleyhisselam "Allah Teala, Rabbimdir." dedi. Bu, matlubtur.

[335] Birinci şeklin meşhur gayr-ı mütearefinin tarifi, orta terimin küçük öncülün yüklemının müteallakı ve büyük öncüldeki konunun tamamı olmasıdır. "Zenci, hayevanın sınıfıdır. Çünkü zenci, insan sınıfıdır. Ve insan, hayevandır." sözümüz gibi. "Zenci, hayevan sınıfıdır." sözümüzle sonuç verir. Buradaki orta terim, "insan" lafzıdır. Dolayısıyla küçük öncülde yüklemın kaydıdır ve büyük öncülde konunun tamamıdır. Bu kıyas, birinci şeklin mütearefinin gayr-ı mütearefi olur.

[336] Birinci şeklin gayr-ı meşhur gayr-ı mütearefinin tarifi, orta terimin küçük öncülde yüklemın tamamı ve büyük öncülde konu için bir kayd olmasıdır veya birinci²⁴³ terimin konuda ve yüklemde bir kayd olmasıdır. Orta terimin küçük öncülde yüklemın tamamı ve konu için bir kayd olmasına gelince o, Allah Teala'nın En'am Suresi'ndeki "Veya domuz eti, o pistir."²⁴⁴ âyeti gibidir. "Domuz, eti haram olandır. Çünkü domuz, pistir. Yani necistir. Pisin eti, haramdır." denilmesi yoluyla. Birinci şeklin gayr-ı mütearefinin gayr-ı mütearefi, "Domuz, eti haram olandır." ile sonuçlanır. Bu, Allah Teala'nın

²⁴⁰ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, En'âm Sûresi 18. âyettir. Bk. *Kur'an Yolu Meâli*, haz. Hayrettin Karaman, vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-En'âm 6/18.

²⁴¹ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, Fâtır Sûresi 1. âyettir. bk. Fâtır 35/1.

²⁴² Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, Bakara Sûresi 258. âyettir. bk. el-Bakara 2/258.

²⁴³ Metinde yanlış yazılmış, "birinci" yerine "orta" olması gerekiyor.

²⁴⁴ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, En'âm Sûresi 145. âyettir. bk. el-En'âm 6/145.

âyetindeki zamir, geri dönerse olur ve o (dönme), âyetteki "domuz" lafzı olan muzafun ileyhedir (muzafun ileyhe döner). Eğer zamir yakın ve uzak arasında dönerse yakın olana dönmesi, uzak olana dönmesinden daha evladır. Eğer zamir, âyetteki "et" lafzı olan muzafa dönerse kıyas, "Domuz eti, haramdır. Çünkü domuz eti, pistir. Her pis, haramdır. Öyleyse domuz eti, haramdır." denilmesi yoluyla birinci şeklin mütearefinden olur.

[337] Ve (Hz. Muhammed) Aleyhisselam'ın "Dünya bir leştir ve talibi, köpeklerdir." sözü gibi. Birinci şeklin gayr-ı mütearefinin gayr-ı mütearefinden "Dünya, (onun) talibi köpeklerdir." ile sonuç verir.

[338] Ve "Simya, sahibi aziz olandır." sözümüz gibi. Çünkü simya, bir bilgidir ve bilgi sahibi, azizdir. Birinci şeklin gayr-ı mütearefinin gayr-ı mütearefinden "Simya, sahibi aziz olandır." sözümüzle sonuç verir.

[339] Orta terimin küçük öncülde ve büyük öncülde bir kayıt olmasına gelince o, "Her sayı ya çifttir ya tektir. Her çift, iki eşit parçaya bölünür ve her tek, iki eşit parçaya bölünmez. Birinci şeklin gayr-ı mütearefinin gayr-ı mütearefinden "Her sayı ya iki eşit parçaya bölünür ya da iki eşit parçaya bölünmez." ile sonuç verir.

[340] İkinci şeklin mütearefinin tarifi orta terimin küçük öncülde ve büyük öncülde yüklem tamamasıdır. İkinci şekilden mütearef kıyas, Kur'an-ı Azim'de bulunur. Örneğin Allah Teala'nın "De ki: Allah'tan başkasına, bize yararı olmayan ve zararı olmayan şeylere mi tapalım?"²⁴⁵ âyeti gibi. Kullar putları "Putlar, bize yarar ve zarar veremez. Her ibadeti hak eden, bize yarar ve zarar verendir." denilmesi yoluyla reddederler. İkinci şeklin mütearefinden olan kıyas, "Batıl putlar, ibadeti hak etmezler." ile sonuç verir.

[341] Ve Allah Teala'nın En'âm Sûresi'ndeki âyetlerinde geçen Hz. İbrahim aleyhisselamın hikayesi gibi. "Battığı zaman 'batanları sevmem.' dedi. Ay'ı doğarken gördüğü zaman 'Bu, Rabbimdir.' dedi. Battığı zaman 'Eğer Rabbim bana hidayet etmeseydi kesinlikle sapıtmış kavimden olurum.' dedi."²⁴⁶ "Yedi gezegen, Rab değildir. Çünkü yedi gezegen, batandır. Rab, batan değildir." denilmesi yoluyla. İkinci şeklin mütearefi, "Yedi gezegen, Rab değildir." ile sonuç verir. Bu matlubtur.

²⁴⁵ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, En'âm Sûresi 71. âyettir. Bk. el-En'âm 6/71.

²⁴⁶ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyetler, En'âm Sûresi 76. ve 77. âyetlerdir. Bk. el-En'âm 6/76-77.

[342] İkinci şeklin gayr-ı mütearefi, orta terimin küçük öncülün yüklemının muteallakı ve büyük öncülün yüklemının tamamı olmasıdır. Bu, ondaki meşhurun gayr-ı mütearefindedir.

[343] İkinci şeklin gayr-ı meşhurunun gayr-ı mütearefi, orta terimin küçük öncülde yüklem tamamı ve büyük öncülde yüklem kaydının olmasıdır veya ikisinde yüklem kaydının olmasıdır. İkinci şeklin meşhur mütearefinin²⁴⁷ misali, "Hiçbir cisim, arazın türü değildir." sözümüzdür. Çünkü cisim, cevherin türüdür ve hiçbir araz, cevher değildir. İkinci şeklin gayr-ı mütearifinden "Hiçbir cisim, arazın türü değildir." ile sonuç verir. Geri kalanların örneklerini kendin getir.

[344] Üçüncü şeklin tarifi, orta terimin küçük öncülde ve büyük öncülde konu olmasıdır. Üçüncü şekilden kıyas Kur'an-ı Kerim'de bulunur. Örneğin Allah Teala'nın Sebe' Sûresi'ndeki "Ve âyetlerimizi aciz bırakmak için çaba gösterenler, onlar azaba getirileceklerdir."²⁴⁸ âyeti gibi. "Bazı insanlar azaba getirilirler. Çünkü onlar âyetlerimizi aciz bırakmak için çaba gösterenlerdir. Onlar insanlardır ve âyetlerimizi aciz bırakmak için çaba gösterenlerdir, yani muhaliflerdir. Onlar azaba getirilirler." denilmesi yoluyla. Üçüncü şekilden "Bazı insanlar, azaba getirilirler." ile sonuç verir.

[345] Ve örneğin Allah Teala'nın Sebe' Suresi'ndeki âyeti "İnkâr edenler, "Kıyamet bize gelmez." dediler."²⁴⁹ gibi. "Bazı beşerler, inkâr edenlerdir. Çünkü kıyamet bize gelmez diyenler, beşerdir. Kıyamet bize gelmez diyenler, inkâr edenlerdir." denilmesi yoluyla. Üçüncü şekilden "Bazı beşerler, inkâr edenlerdir." ile sonuç verir.

[346] Taksim kapsamındaki dördüncü şeklin tarifi, orta terimin küçük öncülde konu ve büyük öncülde yüklem olmasıdır. Dördüncü şekilden kıyas, Kur'an-ı Kerim'de bulunur. Örneğin Allah Teala'nın Bakara Suresi'ndeki "Bazı insanlar inanmadıkları halde Allah'a ve ahiret gününe inandık derler."²⁵⁰ gibi. "Bazı insanlar, münafıktır. Çünkü Allah'a ve ahiret gününe inanmadıkları halde inandık diyen her insan, insandır. Her münafık, Allah'a ve ahiret gününe inanmadıkları halde inandık diyendir." denilmesi yoluyla. Dördüncü şeklin birinci modundan "Bazı insanlar, münafıktır." ile sonuç verir.

²⁴⁷ gayr-ı mütearefinin

²⁴⁸ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, Sebe' Sûresi 38. âyettir. Bk. Sebe' 34/38.

²⁴⁹ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, Sebe' Sûresi 3. âyettir. Bk. Sebe' 34/3.

²⁵⁰ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, Bakara Sûresi 8. âyettir. Bk. el-Bakara 2/8.

[347] Ve örneğin Allah Teala'nın Sebe' Sûresi'ndeki "De ki: Ona kattığınız ortakları bana gösterin."²⁵¹ âyeti gibi. "Bazı insanlar, müşriktir. Çünkü onlar batıl putları Allah Teala'ya ortaklar olarak katanlardır ve onlar insanlardır. Müşrikler, onlar batıl putları Allah Teala'ya ortaklar olarak katanlardır." denilmesi yoluyla. Dördüncü şeklin birinci modundan "Bazı insanlar müşriktir." ile sonuç verir. Üçüncü şeklin gayr-ı mütearefini ve dördüncü şeklin gayr-ı mütearefini, birinci şeklin gayr-ı mütearefiyle ve ikinci şeklin gayr-ı mütearefiyle kıyasla.

[348] (Musannif) metinde zikredilen kıyası bitirdiğinde fa-i fezleke ile neticeye işaret etti ve şöyle dedi: **Ve o** şekiller, **o** yani şekiller **zikredilen dört şekil** yani kullanılan **mantıkta** ve o, gözetilmesi halinde zihni, düşünmedeki hatadan koruyan kanun koyucu bir alettir. Fehazihi kelimesindeki fe, fezlekedir ve dehrace babından masdardır. Şöyle söylenir: Fezleke-yufezliku-fezleketün. Yani özetliyorum ve zikredilen bu kıyasın sonucunda şöyle diyorum: " Bu şekiller, mantıkta kullanılan dört şekildir." Besmeleyubesmilu-besmeletün, hamdele-yuhamdilu-hamdeletün ve salvele-yusalvilu-salveletün denilmesi gibi. Besmele Zeyd sözünün anlamı, "Zeyd 'Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla' dedi." demektir. "Hamdele Zeyd sözünün anlamı, "Zeyd 'Hamd, Allah'a mahsustur.' dedi." demektir. Salvele Zeyd sözünün anlamı, "Zeyd 'Allahümme salli ala Muhammedin ve ala ali Muhammed' dedi." demektir. O halde fehazihi (özetle) o, şekillerdir sözü, zikredilen kıyasın sonucu olur. Fezleke fe'si, sonuç ve bu önerme ise ismi-i işaret itibarıyla ve hazihinin müşarun ileyihi itibarıyla tümel olumlu olur. Bunun sebebi müşarun ileyhin burada, şekiller dörttür sözündeki şekiller olmasıdır ve şekillerin lâm'ı istiğrak üzere mahmul olmasıdır.

[349] "Özetle o, şekillerdir." sözü üçlü yüklemlidir. Çünkü o zamiri, Nahivcilere göre fasıl zamiri olmasına rağmen Mantıkçıya göre ismi bağıdır. Fasıl zamirinin faydası, haberin sıfatla karışmasını önlemektir.

[350] **Ve dördüncü şekil** mutlak şekilden (doğadaki mutlak formdan) ahdun nev'i ile nev-i ma'hûd olandır veya dördüncü şeklin fertlerinden her bir ferdi, **doğadan uzaktır** - ister bu insan sıradan zeki biri olsun ister ortalama isterse ahmak olsun- yani zekilerin sultanının akıllarından uzak olmasa da beşer akıllarından (uzaktır), **çok** yani çok uzaktır veya ciddi olarak uzaktır. Çünkü dördüncü şekil, küçük öncülünde ve büyük öncülünde doğal bir düzen olan birinci şekilden farklıdır. Çünkü birinci şekilde küçük öncüldeki

²⁵¹ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, Sebe' Sûresi 27. âyettir. Bk. Sebe' 34/27.

yüklem ve büyük öncüldeki konu, doğadan çok uzak olmasına rağmen orta terim, onun küçük öncülünde konudur ve büyük öncülünde yüklemidir.

[351] "Dördüncü şekil" sözü, lâm'ın istiğrak üzere mahmul olmasının takdirine göre tümel olumludur. Dördüncü şekil, mutlak şeklin türüdür ve onun sonuç veren modlarının cinsidir. "Dördüncü şekil" sözü olan bu önermenin konusu, bilkuvve müfreddir. Yüklemi ise bilfiil müfreddir. Çünkü dördüncü şekil, doğadan çok uzaktır ve sonuç vermesinde hulf veya döndürme ya da iftirazla birinci şekle döndürülmeye ihtiyaç duyar.

[352] Dördüncü şeklin birinci modunun birinci şekle döndürülmesi, kıyasın tertibinin döndürülmesi ile ve küçük öncülün büyük öncül ve büyük öncülün küçük öncül yapılmasıyla elde edilir. Sonra sonuç döndürülür. "Her natık, hayevandır ve her insan, natıktır." sözümüzde mesela şöyle söylenir: "Her insan, natıktır ve her natık, hayevandır." (Kıyas) "Her insan, hayevandır." ile sonuçlanır. Sonra sonuç döndürülür ve "Bazı hayevanlar, insandır." denilir ve bu, matlubtur.

[353] **Ve o** yani her insan **onun vardır** yani bu insan için **bir doğa** yani bir zihin **dosdoğru (olan) ve akl-ı selim** -Akıl, nefsin kendisiyle ilimlere ve idraklere hazırlandığı kuvvettir ve zihin, iktisabları, tasavvuratları ve tasdikatları hazırlayan bir kuvvettir- **ihtiyaç duymayan** yani bu insan **döndürmeye** şekli **ikinciye** şekle **birinciye** yani ikinci şeklin sonuç vermesinde birinci şekle döndürülmesi ihtiyacı yoktur. İnsan için bu bir gerçektir ve sabittir.

[354] O halde "Dosdoğru bir tabiat ve akl-ı selim sahibi, ikincinin birinciye döndürülmesine ihtiyacı olmayandır" sözü, tümel olumlu yüklemli yüklemi madule bir önerme olur. Çünkü lâ kelimesi olan olumsuzluk edatı, burada yüklemden bir cüzdür. Bu önermenin tümel olumsuz olması sahih olur. Çünkü olumsuz basita ve olumlu yüklemi madule, ikisindeki konu mevcut olduğunda o ikisi mütelazım (birbirinin gerektireni) olmalarından ziyade tahakkuk hasebiyle iki eşit olurlar. Ömer Kâtibî'nin *Şemsiyye*'de zikrettiği gibi. Dolayısıyla kendi varlığının takdiri üzerine bu önermenin sonucu, tümel olumsuzdur. "Akl-ı selimi ve dosdoğru tabiatı olan hiçbir insan ikinci şeklin birinci şekle hulf, döndürme ve iftirazla döndürülmesine ihtiyacı olmayandır." Çünkü -ikinci şekil, iki öncülün en alçağı olan büyük öncülde ona muhalif olsa da- ikinci şekil, iki öncülünden en şerefli olan küçük öncülde birinci şekle muvafıktır.

[355] İkinci şeklin birinci modunun birinci şekle döndürülmesi, büyük öncülün kendi misliyle tümel olumsuzla döndürülmesiyle elde edilir. Bunun örneği, sözümüzdeki "Her

insan, natıktır ve hiçbir taş, natık değildir.” denilmesi gibidir mesela. Her insan, natıktır ve hiçbir natık, taş değildir. O halde kıyas birinci şeklin ikinci moduna döner ve böylece matlubu, beyan edilmiş bedihi olarak sonuç verir. Üç şeklin zikredilen üç burhandan biriyle birinci şekle döndürülmesinin ayrıntısını isteyen kimse, *Reddiyetu'l-Mi'yar* adı verilmiş risalemize ve *Şemsiyye* hakkındaki *Mizânu'l-İntizâm* adlı şerhimize başvursun.

[356] Ve sadece sonuç verir şekil, **ikinci(si), iki öncülünün ihtilafında** yani küçük öncülü ve büyük öncülü farklı olduğunda **olumlulukta** yani gerçekleşmede ve **olumsuzlukta** yani gerçekleşmemede yani ikinci şeklin sonuç vermesinin ittihadının şartı, inşallah daha sonra üzerinde durulacağı gibi iki öncülünün olumluluk ve olumsuzlukta ihtilafı hasebiyledir. “Sadece” sözü, kâffe ma'sının başına gelmesiyle amelden (amel etmeden) iptaldir. “Sonuç verir” sözü, önermenin yüklemidir. “İkinci şekil” sözü, -konu, zikirde muahher (geri bırakılmış) ancak rütbede mukaddem (öne alınmış) olsa da- önermenin konusudur. Aynı şekilde yüklem burada zikirde mukaddem ancak rütbede muahher olsa da bundan dolayı ikisinin tarifinden çıkmazlar. Bu önerme, tümel olumlu yüklemlidir. İkinci şeklin lâm'ı, istiğrak üzere mahmul olduğu için ve istiğrak lâm'ının tümel olumlunun suru olması nedeniyle tümel olumlunun surudur. Burada iki öncülden kasıt, kıyasın öncülüdür. O, daha önce birkaç kez geçtiği gibi kıyasın bir cüzü olan önermedir.

[357] ... olan birinci şekil yani birinci şekil, **ölçüttür** yani bir mizan olarak **ilimler için**. İlimler için sözü, ilmin çoğuludur ve Mizaniyyun'a göre ilim, bir şeyin suretinin akılda husule gelmesidir. Aynı şekilde ilim, Ebu Mansur el-Maturidi'ye göre bulunduğu kimsede zikredilenin tecelli ettiği bir sıfattır. Eş'arî'ye göre ilim, çelişik ihtimali olan ayrımı gerektiren bir sıfattır. Hukema'dan bazısına göre ve Mütakellimun'dan bazısına göre ilim, alim ve malum arasındaki izafettir.

[358] Bu tarifler husuli ilim içindir. Çünkü husuli ilim, tarifi caiz olan nazaridir. Huduri ilim ise Allah Teala'nın ilmi gibi ve bizatihi şahsın ilmi gibi tarifi caiz olmayan bedihidir. Çünkü tarif edilseydi hudurinin bedihi olması nedeniyle hasıl olanın tahsili gerekli olurdu. Bunu derinlemesine düşün.

[359] “O” sözü, -nahivcilere göre fasıl zamiri olmasına rağmen- Mantıkçılara göre zamani olmayan ismi bağıdır. Nahivcilere göre onun faydası, haberin sıfatla karışmasının önlenmesidir. O halde “Birinci şekil, ilimlerin ölçütü kılınmıştır (ölçütüdür).” sözü, tümel olumlu üçlü yüklemliler bir önermedir. Çünkü birinci şeklin lâm'ı istiğrak üzere veya ahd-ı

nev'i üzere mahmuldür. Dolayısıyla ahd-ı nev'inin lâm'ı, Mantıkçılardan çoğuna göre tümel olumlunun surudur.

[360] Birinci şeklin ilimlerin ölçütü olduğunu bildiğinde **bu nedenle onu getiriyoruz** yani birinci şekil için sürekli sonuç veren dört modun tahsisinin **burada** zikredilmesiyle yani bu risalede.

[361] Fe'nin (harfinin) dikkate alınmamasıyla beraber "Onu getiririz" sözü, olumlu yüklemli, yüklemi mühmele fiil cümlesidir. "Onu getiririz" sözünün konusu, "Onu getiririz" sözümüzün altındaki müstetir (gizli) "biz" sözümüzdür. Fe ile birlikte bu sözün bitişik şartlı olması sahihtir. Çünkü burada fe, işaret ettiğimiz gibi mahzuf şartın cevabıdır.

[362] **Kılındığı için** yani sonuç vermede muttaride dört moduyla birlikte birinci şekil, **düstur** ilkinin (ilk harfinin) dammesiyle veya fethasıyla, yani bütün şekillerin sonuçlarına uygulanan kanun. Yani birinci şekil, döndürme ve iftiraz yoluyla birinci şekle döndürülmesi vasıtasıyla diğer üç şeklin sonuçlarını bizzat içerir. Hulf yoluyla red, üç şeklin sonuç vermesinin beyanı kabilinden olsaydı birinci şekil, döndürme yoluyla veya iftiraz yoluyla red nazarıyla üç şeklin mercisi olurdu. Birinci şekil hulf yoluyla redde nazarla olsaydı sonuçların çelişğinin yanlışlığının isbatı ile sonuçlarının beyanı kabilinden olurdu. Örneğin "Her insan, natıktır ve hiçbir taş, natık değildir." sözümüzün hulf yoluyla birinci şekle reddinde "O halde hiçbir insan, taş değildir." denilmesi gibi. "Hiçbir insan taş değildir." sözümüz olan bu sonuç, doğru olmasaydı iki çelişğinin irtifasının gerekli olmaması için onun çelişği doğru olurdu. Çünkü biz "Bazı insanlar, taştır." sözümüzün çelişği olan sonucun, doğruluğunun yokluğunu farz ederiz.

[363] Zikredilen çelişik doğru olsaydı zikredilen çelişği zikredilen kıyasın büyük öncülü için küçük öncül yapardık. Böyle yapmış olsaydık birinci şeklin dördüncü modundan bir muntazam hulfı kıyas meydana gelirdi. Dolayısıyla şöyle deriz: "Bazı insanlar, taştır ve hiçbir taş, natık değildir." Hulfı (kıyas) birinci şekilden جسز'den "Bazı insanlar, natık değildir." sözümüzle sonuç verir. Bu sonuç, zikredilen kıyasın "Her insan, natıktır." sözümüz olan küçük öncülünün çelişğidir. Bu tümel olumlunun çelişği, -bu küçük öncül, doğru farz edilmesine rağmen- sadece tikel olumsuzdur. Böylece iki çelişğinin bir araya toplanması gerekli olur ki bu muhaldir. Bu muhal, sadece sonucun çelişğinin farz edilmesinden kaynaklanmıştır. O halde sonucun çelişğinin yanlışlığı

ortaya çıktı. Bu nedenle zikredilen kıyas, "Hiçbir insan, taş değildir." sözümüzle sonuçlandı. İkinci şeklin birinci modunun tümel olumsuz sonuç verdiği sabit oldu.

[364] İkinci şeklin birinci modundan tertip edilen kıyasın, döndürme yoluyla birinci şekle döndürülmesine gelince döndürülen kıyas, birinci şeklin ikinci moduna döner. Bu döndürülen kıyas, birinci şekilden مسمى'den matlubun bizzat aynısını, "Hiçbir at, eşek değildir." sözümüzü sonuç verir. Böylece döndürme ve itiraz yoluyla üç şeklin döndürülmesi itibarıyla birinci şeklin, üç şeklin mercii olduğu belirlendi. Aynı şekilde birinci şeklin burada hulf yoluyla kendisine döndürülmesi itibarıyla burada birinci şeklin üç şekil için kâfi geldiği ortaya çıktı. Üç şeklin birinci şekle döndürülmesinin ayrıntısını isteyen kimse, *Reddiyetu'l-Mi'yar* adı verilmiş risalemize ve *Mîzânu'l-İntizâm* olarak adlandırılmış *Şemsiyye* şerhimize müracaat etsin.

[365] Ve olması sebebiyle **ondan sonuç verir** birinci şekilden tüm **matlublar**, bazı nüshada "matlub ondan çıkarılır" olarak yer alır. "Çıkarılır" sözü "sonuç verir" manasındadır. Bu risalede musannif sadece birinci şeklin sonuç vermede muttarid olan dört modunun zikriyle yetindi ve üç şeklin sonuç vermede muttarid olan modlarını zikretmedi. Çünkü birinci şekil, üç şeklin kanunudur ve döndürme ve itiraz yoluyla ona döndürülmeleri istenen mercileridir ve üç şeklin bütün matlubları ve neticeleri sadece birinci şekle döndürülme ile birinci şekilden elde edilmesi talep edilir.

[366] Müteahhirun'a göre bu döndürülme, üç şeklin sonuç vermesini tenbih içindir veya Kudema'ya göre bildiğin gibi üç şeklin sonuç vermesini istidlali içindir. Birinci şeklin sürekli sonuç veren dört modunun sürekli sonuç veren üç şekil olmaksızın burada zikredilmesiyle tahsisi, bildiğin şeyden dolayı hususileştirilmeksizin (tahsis edilmeden) tahsistir.

[367] Şarihlerin çoğu ve haşiyelerin çoğu, musannifin "Onu burada bir düstur yapmak ve matlubu ondan elde etmek için getiririz." sözüyle amaçladığı şeyin üzerinde durmadılar. Bu nedenle bu ibareyi sahibinin razı olmadığı vecihlere yönelttiler ve şerhlerinde ve haşiyelerinde itidalden ayrıldılar/saptılar. Ey mütalaa edenler! Bu fezleke aidlerinin farkında olun, bazı boş söz söyleyenlere meyletmeyin ve bazı inatçıların hurafelerine itibar etmeyin.

[368] **Sonuç vermesinin şartı**, yani Fârâbi'ye göre birinci şeklin sonuç vermede ittihadının şartı veya Şeyh Reis Ebu Ali İbn Sînâ'nın görüşüne göre birinci şeklin sonuç verme şartı. Daha sonra nitelik hasebiyle iki görüş üzerinde ve ikisi arasındaki uzlaştırma

üzerinde inşallah duracağı gibi. **Küçük öncülün olumlu olması** yani birinci şekilde küçük öncülün olumludur ve nicelik hasebiyle **büyük öncülün tümel olmasıdır**. Yani büyük öncül, tümeldir. Küçük öncül, küçük terimi içeren bir önermedir ve büyük öncül, büyük terimi içeren önermedir. Olumluluk gerçekleşmeden veya ikadan ibarettir. Tümel ise kendisinde bütün fertler üzerine hüküm verilen önermeden ibarettir. Hüküm, kendisinde ika ile olursa tümel olumludur. Hüküm, kendisinde intiza ile olursa tümel olumsuzdur. Şart, şeyin gerçekleşmesi için dışarıdan kabul edilendir ya da onun yokluğundan bir yokluğun gerekli olmasıdır veya onun varlığından bir varlığın ya da dışarıdaki mevkufun aleyhin gerekli olmamasıdır. Şartın sonuç vermeye izafeti ise istiğrak üzere mahmuldür.

[369] O zaman bu yüklemli, mahsura müsevvera tümel olumlu muhassala, konusu ve yüklemi bilkuvve iki müfred olur. Dolayısıyla konusu, "Sonuç vermesinin şartı" sözüdür ve yüklemi, "Küçük öncülünün olumlu olması" sözüdür. Burada bu ikisinden amaçlanan ise izafi manadır. Bu nedenle ikisi, bilkuvve iki müfred olurlar. Niteliği hasebiyle, niceliği hasebiyle ve ciheti hasebiyle kıyasın şartları, Fârâbi'ye göre sonuç vermede kıyasın ittihadının muteber olmasıdır. Konunun vasfı, "akd-i mevzu" adı verilen konunun zatını doğrularsa Fârâbi'ye göre o, bil-imbâdır/imbânladır. Bu şartlar Şeyh'e göre kıyasın sonuç vermesinde muteberdir. Konunun vasfı, zatını doğrularsa Şeyh'e göre o, bilfiildir.

[370] İki görüşün uzlaştırılması mümkündür. Şeyh'in bilfiilden kastı, faraziden ve tahkikten daha genel olandır. Çünkü Şeyh'in mahsuratların tahkikinde yüklemliyi hakikiyye ve hariciyye olarak taksimi, onun bilfiilden kastettiği şeyin farazi ve tahkiki fiilden daha genel olduğuna delalet eder. Fârâbi'nin bil-imbândan kastı ise fiil için isti'dadi imkân ve zati imkân değil mecami imkandır. Dolayısıyla "Her insan, hayevandır." sözümüz ittifakla doğru olur.

[371] İmkân ile kastedilen istidadi imkân olsaydı -hayevanın hariç olmasıyla beraber- nutkun insana isti'dadi için nutkun insana dahil olması sebebiyle "Her insan, hayevandır." sözümüzün doğru olmaması gerekirdi.

[372] İsam'ın *Haşiyet'üt Tasdikat*'ta dediği gibi fiil için mecami imkân ile farazi fiil arasında fark yoktur. O halde kıyasın şartları, iki görüşe göre dört şeklin sonuç vermesinde ittihad için muteber olur. Bu makamda ayrıntı isteyen kimse olan *Tenvir'ül İstidlal* adlı *İstidlaliyye* şerhimize müracaat etsin.

[373] Küçük öncülün nitelik olarak olumlu olması şartı, sadece birinci şekildedir. Çünkü küçük öncül olumsuz olsaydı sonuç verimsizliği için zorunlu ihtilaf lazım gelirdi. "Hiçbir insan, kişneyen değildir ve her kişneyen, attır." dediğimizde "Hiçbir insan, at değildir." sözümüzle sonuç vermesi gibi. Bu sonuç, olumsuzdur. Büyük öncülün yüklemine hayevan ile değiştirirsek ve "Hiçbir insan, kişneyen değildir ve her kişneyen, hayevandır." dersek sonuç "Her insan, hayevandır." sözümüz olur. Bu sonuç, olumludur. Birinci şekil, nitelik hasebiyle küçük öncülün olumluluğu ile koşullanmış olmasaydı birinci şekildeki küçük öncül, olumsuz olurdu.

[374] Birinci şekildeki küçük öncül olumsuz olursa birinci modun bazı örneklerden olumlu sonuç vermesi gerekir. Bu birinci mod, bazısından olumsuz sonuç verirse bu, -fendeki bahsin muttaridten olmasına rağmen- sonucun verimsizliği için zorunlu ihtilafır. Bu nedenle birinci şekil nitelik hasebiyle küçük öncülün olumlu olması ile koşullandırılmıştır.

[375] Aynı şekilde birinci şekil, nicelik hasebiyle büyük öncülün tümelliğiyle koşullandırılmış olmasaydı ondaki büyük öncül tikel olurdu. O zaman birinci mod, bazı örneklerden olumlu, bazılarında olumsuz sonuç verirdi. Birinci modun bazı örneklerden olumlu, bazılarında olumsuz sonuç vermesiyle birlikte sadece sonuç vermenin yokluğundaki zorunlu ihtilafır. "Her insan, hayevandır ve bazı hayevanlar, zencidir." dediğimizde olumlu sonuç vermesi gibi. Bu sonuç, "Bazı insanlar, zencidir." sözümüzdür. Büyük öncülün yüklemine at ile değiştirirsek ve "Her insan, hayevandır." ve "Bazı hayevanlar, attır." dersek sonuç, olumsuz olur ve o, "Hiçbir insan, at değildir." sözümüzdür.

[376] Bu, sadece sonucun verimsizliği için zorunlu ihtilaf değil midir? Bu nedenle birinci şekil, niteliği hasebiyle büyük öncülün olumlu olmasıyla koşullandırılmıştır.

[377] **Onun modları** yani birinci şeklin modları ve mod, küçük öncülün büyük öncüle iktiranıdır. **Sonuç veren** yani sonuç vermede muttarid olan, **dörttür**. Bil ki yüklemli iktirani kıyasın her bir şeklinde ihtimaller, yüze ulaşır. Çünkü yüklemli, on türdür: Tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumsuz, olumlu şahsiyye (tekil olumlu), olumsuz şahsiyye (tekil olumsuz), mühmele olumlu, mühmele olumsuz, tabiiyye olumlu ve tabiiyye olumsuz. On küçük öncülle on büyük öncülü çarparsak ihtimaller yüze ulaşır. Tabiiyye olumlunun ve olumsuzunun ilimlerde kullanılmamasıyla, mahsurat-ı erbaa'dan olumlu şahsiyyenin ve olumsuzunun tümel olumluya ve tümel olumsuza dönmesi

itibarıyla, mühmele olumlunun ve olumsuzunun tikel olumluya ve tikel olumsuza dönmesi itibarıyla seksen dört ihtimal düşer. Geriye mahsurat-1 erbaa küçük öncüllerin mahsurat-1 erbaa büyük öncüllerle çarpımından elde edilen on altı ihtimal kalır. Birinci şekilde küçük öncülün olumlu olması şartı, sonuç vermede muttarid olmayan verimsiz sekiz modu düşürdü. Bu düşen sekiz verimsiz, sadece birinci şekilde küçük öncül tikel olumsuz iken büyük öncül ya tümel olumlu ya tümel olumsuz ya tikel olumlu ya da tikel olumsuz olduğundadır. Aynı şekilde birinci şekilde küçük öncül tikel olumsuz iken büyük öncül ya tümel olumlu ya tümel olumsuz ya tikel olumlu ya da tikel olumsuzdur. Büyük öncülün tümel olması şartı, dört verimsiz modu düşürür. Bu düşen dört verimsiz, sadece büyük öncül tikel olumlu iken küçük olumlu ya tümel olumlu ya da tikel olumlu olduğundadır. Yine aynı şekilde büyük öncül tikel olumsuz iken küçük öncül ya tümel olumlu ya da tikel olumlu olduğundadır. Böylece geriye verimli dört mod kalır.

[378] Onlardan **birinci mod**, tümel olumlu küçük öncülden ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Tümel olumlu sonuç verir. **Şu sözümüz gibidir: Her cisim, müelleftir.** Ve o, "cisim" sözümüz olan küçük terimi içermesi sebebiyle tümel olumlu küçük öncüdür. Çünkü matlubun konusudur ve cisim ilki uzunluk, ikincisi genişlik üçüncüsü derinlik üç boyuta sahip olan şeydir ve **her müellef sonradan meydana gelendir** ve o, "sonradan meydana gelen" sözümüz olan büyük terimi içermesi sebebiyle tümel olumlu büyük öncüdür. Çünkü matlubun yüklemidir. **Öyleyse cisim, sonradan meydana gelendir** ve o, tümel olumlu sonuçtur. Bu kıyasın tasdikatin makasıdlarından tasdiki mürekkeb (bileşik), birinci şeklin birinci modundan iki yüklemliden oluşan yüklemli iktirani olan olduğu belirlendi. Çünkü burada "müellef" sözü olan orta terim, küçük öncülde yüklemidir ve büyük öncülde konudur.

[379] **Ve** mod(un) **ikincisi**, tümel olumlu küçük öncülden ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Tümel olumsuzla sonuç verir. **Şu sözümüz gibidir: Her cisim, müelleftir.** Ve o, burada "cisim" sözü olan küçük terimi içermesi sebebiyle tümel olumlu küçük öncüdür. Çünkü matlubun konusudur. **Ve hiçbir müellef, kadim değildir** ve o, burada "kadim" sözü olan büyük terimi içermesi sebebiyle tümel olumlu büyük öncüdür. Çünkü matlubun yüklemidir. **Öyleyse hiçbir cisim, kadim değildir** ve o, tümel olumsuz sonuçtur. Çünkü kıyastan gerekli/zorunlu olmuştur. Dolayısıyla bu kıyasın birinci şeklin ikinci modundan olduğu belirli oldu. Çünkü burada orta terim olan müellef, küçük öncülün yüklemidir ve büyük öncülün konusudur. Dolayısıyla kıyas birinci şekilden olur.

[380] **Ve** mod(un) **üçüncüsü** tikel olumlu küçük öncülden ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Tikel olumlu sonuç verir. **Şu sözümüz gibidir: Bazı cisimler, müelleftir.** Ve o, "cisim" sözü olan küçük terimi içermesi sebebiyle tikel olumlu küçük öncüdür. Bu nedenle matlubun konusudur. **Ve her müellef, sonradan meydana gelendir** ve o, "sonradan meydana gelen" sözü olan büyük terimi içermesi sebebiyle tümel olumlu büyük öncüdür. Çünkü matlubun yüklemidir. **Öyleyse bazı cisimler, sonradan meydana gelendir.** O, tikel olumlu sonuçtur. Çünkü kıyastan gerekli/zorunlu olmuştur. Bu söz, tasdiklerin maksadlarından tasdiki bileşik, birinci şekilden yüklemli iktiranidir. Çünkü burada "müellef" sözü olan orta terim, küçük öncülde yüklemidir ve büyük öncülde konudur. Dolayısıyla kıyas birinci şeklin üçüncü modundan olur.

[381] **Ve** mod(un) **dördüncüsü**, tikel olumlu küçük öncülden tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Tikel olumsuz sonuç verir. **Şu sözümüz gibidir: Bazı cisimler, müelleftir.** Ve o, burada "cisim" sözü olan küçük terimi içermesi sebebiyle tümel olumlu küçük öncüdür. Çünkü matlubun konusudur. **Ve hiçbir müellef, kadim değildir** ve o, burada "kadim" sözü olan büyük terimi içermesi sebebiyle tümel olumlu büyük öncüdür. Çünkü matlubun konusudur. **Öyleyse bazı cisimler, kadim değildir.** Ve o, tikel olumsuz sonuçtur. Çünkü onun varlığı, kıyasın gerekenidir. Bu kıyasın, birinci şeklin dördüncü modundan olduğu ortaya çıktı. Çünkü burada "müellef" sözü olan orta terim, küçük öncülde yüklemidir ve büyük öncülde konudur. Böylece kıyas, birinci şekilden olur.

[382] Müteahhirun, sonuç veren muttaride modlarda tümel olumluyu mim'le, tümel olumsuzu sin'le, tikel olumluyu cim'le ve tikel olumsuzu zay'le gösterdi. Dolayısıyla birinci şeklin birinci modu, ممم ile sembolize edilmiştir. Ondaki birinci mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki ikinci mim, tümel olumlu büyük öncülü gösterir. Ondaki üçüncü mim ise tümel olumlu sonucu gösterir.

[383] Birinci şeklin ikinci modu, مسس ile sembolize edilmiştir. Çünkü ondaki mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir; ondaki birinci sin, tümel olumsuz büyük öncülü gösterir ve ondaki ikinci sin, tümel olumsuz sonucu gösterir.

[384] Birinci şeklin üçüncü modu, جمج ile sembolize edilmiştir. Çünkü ondaki birinci cim, tikel olumlu küçük öncülü gösterir; ondaki mim, tümel olumlu büyük öncülü gösterir ve ondaki ikinci cim, tikel olumlu sonucu gösterir.

[385] Birinci şeklin dördüncü modü, جسر ile sembolize edilmiştir. Dolayısıyla ondaki cim, tikel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki sin, tümel olumsuz büyük öncülü gösterir. Ondaki zay, tikel olumsuz sonucu gösterir. Örnekler metinde geçti.

[386] Sonuç vermede ikinci şeklin ittihadının şartı, nitelik hasebiyle iki öncülün olumluluk ve olumsuzlukta ihtilafıdır ve nicelik hasebiyle büyük öncülün tümel olmasıdır. Kendisinde nitelikte iki öncülün ihtilafı ile şart koşulmasına gelince bunun sebebi, ikinci şekildeki iki öncülün ikisi olumlulukta veya olumsuzlukta ittifak etmiş olsalardı sonucun verimsizliği için zorunlu ihtilaf gerekli olurdu.

[387] Olumlulukta uyumlu iki öncül hakkında örnek, şu sözümdür: "Her insan, cisimdir." ve "Her hayevan, cisimdir." Sonuçta sahih olan, olumludur ve "Her insan, hayevandır." sözümdür. Büyük öncülün konusunu at ile değiştirseydik ve "Her insan, cisimdir." ve "Her at, cisimdir." deseydik sonuçta sahih, olumsuz olurdu. Çünkü ikinci kıyasın sonucu "Hiçbir insan, at değildir." sözümdür. Bu zorunlu ihtilaf, sonucun yokluğu nedeniyle.

[388] Olumsuzlukta uyumlu iki öncül hakkında örnek, şu sözümdür: "Hiçbir insan, cemad değildir." ve "Hiçbir at, cemad değildir." Dolayısıyla "Hiçbir insan, at değildir." sözümlerle sonuç verir. Bu sonuç, olumsuzdur. Büyük öncülün konusunu hayevan ile değiştirseydik ve "Hiçbir insan, cemad değildir." ve "Hiçbir hayevan, cemad değildir." deseydik "Her insan, hayevandır." sözümlerle sonuç verirdi. Bu sonuç, olumludur. Dolayısıyla birinci modun bazı örneklerde olumlu ve bazısında olumsuz sonuç vermesi gerekir. Bu, sadece sonucun verimsizliği için zorunlu ihtilafıdır. Bu nedenle ikinci şekil, nitelikte iki öncülün ihtilafıyla koşullandırılmıştır.

[389] İkinci şeklin büyük öncülün tümel olmasıyla şartlandırılmasına gelince ise bunun sebebi, ondaki büyük öncül tikel olsaydı sonuç vermenin yokluğu için ihtilafın zorunluluğu gerekli olurdu. Örneğin "Her insan, hayevandır." ve "Bazı beyazlar, hayevan değildir." sözümler gibi. Bu kıyas, "Bazı insanlar, beyaz değildir." sözümlerle sonuçlanır ve bu sonuç, olumsuzdur.

[390] Büyük öncülün konusunu cisim ile değiştirseydik ve bu kıyasta "Her insan, hayevandır." ve "Bazı cisimler, hayevan değildir." deseydik bu kıyas "Her insan, cisimdir." sözümlerle sonuçlanırdı ve bu sonuç, olumludur. O halde birinci modun bazı maddelerde (içeriklerde) olumsuz, diğer bazısında ise olumlu sonuçlanması gerekli olur.

Bu, sonucun verimsizliği için zorunlu ihtilafıdır. Böylece ikinci şekil, sonuç vermede ittiradında büyük öncülün tümel olması ile koşullandırılmıştır.

[391] Nitelikte iki öncülün ihtilafı olan birinci şart, sadece verimsiz (sonuç vermeyen, akim, kısır) sekiz modu düşürür. Küçük öncülün ve büyük öncülün, iki tümel olumlu veya iki tikel olumlu olması; küçük öncülün tikel olumlu, büyük öncülün tümel olumlu olması; küçük öncülün tümel olumlu, büyük öncülün tikel olumlu olması; küçük öncülün ve büyük öncülün iki tümel olumsuz veya iki tikel olumsuz olması; küçük öncül tikel olumsuz ve büyük öncül tümel olumsuz olması ve küçük öncül tümel olumsuz ve büyük öncül tikel olumsuz olmasıdır.

[392] Burada büyük öncülün tümel olması olan ikinci şart, sadece verimsiz dört modu düşürür. Onlar, büyük öncül tikel olumlu olduğunda küçük öncülün ya tümel olumsuz ya da tikel olumsuz olması; büyük öncül tikel olumsuz olduğunda küçük öncülün ya tümel olumlu ya da tikel olumlu olmasıdır.

[393] Böylece on iki modun zikredilen iki şartla düşen verimsiz oldukları ortaya çıktı. Geriye ikinci şekilde sonuç vermede muttarid olan verimli dört mod kaldı. Onlardan birinci mod, tümel olumlu küçük öncülden ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Tümel olumsuz ile sonuç verir. "Her insan, natıktır." ve "Hiçbir taş, natık değildir." sözümüzün "Hiçbir insan, taş değildir." sözümüzle sonuç vermesi gibi.

[394] Onlardan ikinci mod, tümel olumsuz küçük öncülden ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Tümel olumsuz sonuç verir. "Hiçbir insan, kişneyen değildir." ve "Her at, kişneyendir." sözümüzün "Hiçbir insan, at değildir." sözümüzle sonuç vermesi gibi.

[395] Bu iki modun sonuç vermesi, tümel olumsuzdur. Sadece hulf yoluyla veya döndürme yoluyla açıklanır. İkinci şekildeki hulf, sonucun çelişğinin büyük öncüle küçük öncül olarak ilave edilmesi yoluyla elde edilir. Böylece birinci şeklin dördüncü modundan muntazam bir hulfî kıyas elde edilir. Bu hulfî kıyas, küçük öncülün doğruluğunun farz edilmesiyle birlikte küçük öncülün çelişğini sonuç verir. Bundan dolayı iki çelişğın bir araya toplanması gerekli olur ve bu muhaldir. Bu nedenle bu iki mod, tümel olumlu ile sonuç verir. Birinci moddan zikredilen kıyasta "Bazı insanlar, taştır." ve "Hiçbir taş, natık değildir." denilmesi gibi. Bu kıyas, sonucun çelişğinden ve büyük öncülden oluşan hulfîdir.

[396] Birinci misal, bu sonucun, doğruluğu farz edilen "Her insan, natıktır." sözümüz olan kıyasın küçük öncülünün çelişğı olmasına rağmen "Bazı insanlar, natık değildir."

sözümüzle sonuçlanır. Böylece iki çelişğin bir araya toplanması gerekli olur ve bu, muhaldir. Bu nedenle ikinci şeklin birinci modundan zikredilen kıyas, "Hiçbir insan, taş değildir." sözümüzle sonuçlanır. Bu sonuç, tümel olumsuzdur. Böylece ikinci şeklin birinci modunun hulf yoluyla tümel olumsuz sonuç verdiği ortaya çıktı. İkinci moddan zikredilen kıyasta "Bazı insanlar, attır." ve "Her at, kişneyendir." denilmesi gibi. Bu kıyas, ikinci kıyasın sonucunun çelişğinden ve "Her at, kişneyendir." olan büyük öncülünden oluşan hulfidir. Birinci şeklin üçüncü modundan "Bazı insanlar, kişneyendir." sözümüzle sonuç verir. Bu sonuç, bu küçük öncülün doğru farz edilmesiyle birlikte "Hiçbir insan, kişneyen değildir." sözümüz olan ikincinin küçük öncülünün çelişği ve tikel olumludur. Bu nedenle iki çelişğin bir araya toplanması gerekli olur ve bu, muhaldir. Böylece ikinci şeklin ikinci modu, tümel olumlu sonuç verir.

[397] İkinci şeklin birinci modunun döndürme yoluyla birinci şekle döndürülmesi, sadece büyük öncülün döndürmesiyle elde edilir ve döndürülmüş kıyas, birinci şeklin ikinci moduna döner. Sözümüzde "Her insan, natıktır." ve "Hiçbir taş, natık değildir." denildiği gibi. "Her insan, natıktır." ve "Hiçbir natık, taş değildir." Öyleyse "Hiçbir insan, taş değildir." Özetle ikinci şeklin birinci modu, muttarid tümel olumsuz sonuç verir.

[398] İkinci şeklin ikinci modunun birinci şekle döndürme yoluyla döndürülmesi, sadece küçük öncülün döndürmesinin büyük öncül yapılmasıyla ve kıyasın büyük öncülünün küçük öncül yapılmasıyla elde edilir. Sonra döndürülmüş kıyastan elde edilen sonuç döndürülür ve matlub elde edilir. Örneğin "Hiçbir insan, kişneyen değildir ve her at, kişneyendir." sözümüzde "Hiçbir kişneyen, insan değildir." denilmesi gibi. Birinci şeklin ikinci modundan tertib edilen döndürülmüş kıyas, "Hiçbir at, insan değildir." sözümüzle sonuçlanır. Sonra döndürülmüş kıyastan elde edilen bu sonuç, "Hiçbir insan, at değildir." sözümüze döndürülür ve bu, bizzat matlubtur. Bu nedenle ikinci şeklin ikinci modu, muttarid olarak tümel olumsuz sonuç verir.

[399] İftiraz sadece tikelle sonuç verende cereyan eder (gerçekleşir). Bu iki mod, tikelle sonuç vermez. Dolayısıyla iftiraz, bu iki modda gerçekleşmez. Bunu anla.

[400] Onlardan üçüncü mod, tikel olumlu küçük öncülünden ve tümel olumsuz büyük öncülünden oluşur. Dolayısıyla tikel olumsuz sonuç verir. "Bazı hayvanlar, natıktır." ve "Hiçbir at, natık değildir." Öyleyse "Bazı hayvanlar, at değildir." sözümüzdeki gibi. Bu modun tikel olumsuz sonuç vermesinin beyanı, sadece hulf, döndürme ve iftirazdan üç burhanın biriyle elde edilir.

[401] Onlardan dördüncü mod, tikel olumsuz küçük öncülde ve tümel olumlu büyük öncülde oluşur. Dolayısıyla tikel olumsuz sonuç verir. "Bazı hayevanlar, natık değildir." ve "Her insan, natıktır." Öyleyse "Bazı hayevanlar, insan değildir." sözümüzde olduğu gibi. Bu modun tikel olumsuz sonuç vermesinin beyanı, sadece sadece hulf ile veya olumsuzun (olumsuz önermenin) konusu mevcut ise tikel olumsuz küçük öncülde iftiraz ile elde edilir.

[402] Üç şeklin birinci moda döndürülmesinde gerçekleşen iftiraz, iki kıyasla elde edilir. Onlardan ikinci kıyas, birinci şekle döner. Bu nedenle matlubun aynısını sonuç verir. Bu modun küçük öncülünde iftirazın gerçekleşmesi, sadece "Kıyası bu moddan tertib ettiğimizde tikel olumsuz sonuç verir." denilmesi yoluyla elde edilir. Çünkü kıyası bu moddan tertib ettiğimizde mesela şöyle deriz: "Bazı hayevanlar, kişneyen değildir." ve "Her at, kişneyendir." Böyle dediğimizde küçük öncülün konusunun zatını, hayevanla nitelenmiş belirli bir şahıs olarak ve kişnemeyi ondan olumsuzlanmış olarak farz ederiz. Böylece zikredilen farz etmeden, onlardan biri "Zeyd, hayevandır." diğeri "Zeyd, kişneyen değildir." olan iki şahsiyye önerme elde edilir. Zikredilen iki şahsiyyeyi tümel olma ile tevil ederiz. Tümel olma ile tevilden sonra ikinci şahsiyyeyi kıyasın büyük öncülü için küçük öncül yaparız. Böylece bu ikinci şeklin ikinci modundan düzenlenen iftirazi kıyas elde edilir.

[403] Bunun üzerine şöyle deriz: "Her Zeyd adı verilen, kişneyen değildir." ve "Her at, kişneyendir." Bu kıyas, "Her Zeyd adı verilen, at değildir." sözümüzle sonuçlanır. Sonra birinci şahsiyyenin döndürmesini küçük öncül yaparız ve ilk iftirazi kıyastan elde edilen sonucu, büyük öncül yaparız. Böylece birinci şeklin dördüncü modundan düzenlenmiş ikinci iftirazi kıyas elde edilir. Bu nedenle şöyle deriz: "Bazı hayevanlar, Zeyd adı verilmeyendir." ve "Her Zeyd adı verilen, at değildir." İkinci iftirazi kıyas birinci şekilden جسر'den "Bazı hayevanlar, at değildir." sözümüzle sonuçlanır. Bu sonuç, tikel olumsuzdur. Bu nedenle bu mod, tikel olumsuz sonuç verir.

[404] İftirazi öncüllerin kıyas olmadığı aksine ayrıık öncüller kabilinden olduğu söylenildi. Bu, dayanağı olmayan bir sözdür.

[405] İkinci şeklin birinci modu, مسس ile sembolize edilir. Çünkü ondaki mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki birinci sin, tümel olumsuz büyük öncülü gösterir. Ondaki ikinci sin, tümel olumsuz sonucu gösterir.

[406] İkinci şeklin ikinci modu, سمس symbolize edilir. Dolayısıyla ondaki birinci sin, tümel olumsuz küçük öncülü gösterir. Ondaki mim, tümel olumlu büyük öncülü gösterir. Ondaki ikinci sin, tümel olumsuz sonucu gösterir.

[407] İkinci şeklin üçüncü modu, جسز ile symbolize edilir. Dolayısıyla ondaki cim, tikel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki sin, tümel olumsuz büyük öncülü gösterir. Ondaki zay, tikel olumsuz sonucu gösterir.

[408] İkinci şeklin dördüncü modu, زمز ile symbolize edilir. Dolayısıyla ondaki birinci zay, tikel olumsuz küçük öncülü gösterir. Ondaki mim, tümel olumlu büyük öncülü gösterir. Ondaki ikinci zay, tikel olumsuz sonucu gösterir.

[409] Üçüncü şeklin nitelik hasebiyle şartı, küçük öncülün olumlu olmasıdır. Nicelik hasebiyle şartı, büyük öncülün tümel olmasıdır. Küçük öncülün olumlu olmasıyla ona şart koşulması, üçüncü şeklin küçük öncülü olumsuz olsaydı sonucun verimsizliği için zorunlu ihtilafın gerekli olması sebebiyledir. "Hiçbir natık, at değildir." ve "Her natık, insandır." sözümüzde olduğu gibi. Sonuçta sahih olan, olumsuz olmasıdır ve o, "Hiçbir at, insan değildir." sözümüzdür. Büyük öncülün yüklemine hayevan ile değiştirseydik ve "Hiçbir natık, at değildir." ve "Her natık, hayevandır." deseydik bu ikinci kıyas, olumludur ve "Her at, hayevandır." sözümüzdür. O halde birinci modun bazı maddelerde olumsuz, bazısında olumlu sonuç vermesi gerekir. Bu, sonucun yokluğu için zorunlu ihtilafıdır.

[410] İki öncülden birinin tümel olması ile üçüncü şekle şart koşulması, iki öncül tikel olsaydı (olduğunda) sonucun yokluğu için zorunlu ihtilafın gerekli olması sebebiyledir. "Bazı hayevanlar, insandır." ve "Bazı hayevanlar, beyazdır." sözümüzün "Bazı insanlar, beyazdır." sözümüzle sonuç vermesi gibi. Dolayısıyla bu sonuç, olumludur. Büyük öncülün yüklemine at ile değiştirseydik ve "Bazı hayevanlar, insandır." ve "Bazı hayevanlar, attır." deseydik "Hiçbir insan, at değildir." ile sonuçlanırdı. Bu sonuç ise olumsuzdur. O halde birinci modun, bazı örneklerde olumlu, bazı örneklerde olumsuz sonuç vermesi gerekir. Bu, sonucun verimsizliği için zorunlu ihtilafıdır.

[411] Bu nedenle üçüncü şekilde nitelik hasebiyle küçük öncülün olumlu olmasına ve nicelik hasebiyle büyük öncülün tümel olmasına itibar edilir. Birinci şart, verimsiz sekiz modu düşürdü. Onlar ya tümel olumlu büyük öncülle birlikte veya tümel olumsuz büyük öncülle birlikte ya da tikel olumlu büyük öncülle birlikte veyahut tikel olumsuz büyük öncülle birlikte tümel olumsuz küçük öncüldür ya da tümel olumlu büyük öncülle birlikte

veya tümel olumsuz büyük öncülle birlikte ya da tikel olumlu büyük öncülle birlikte veyahut tikel olumsuz büyük öncülle birlikte tikel olumsuz küçük öncüdür.

[412] İkinci şart, verimsiz iki modu düşürdü. Onlar tikel olumlu büyük öncülle birlikte veya tikel olumsuz büyük öncülle birlikte tikel olumlu küçük öncüdür. Böylece verimsiz on modun sonuç vermede ittirad/mutterid olmadığı ortaya çıktı. Bu nedenle bu on moda sanatta itibar edilmez. Geriye sonuç vermede muttarid olan, sanatta muteber verimli altı mod kaldı.

[413] Onlardan birinci mod, ممج ile sembolize edilir. Zira ondaki birinci mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki ikinci mim, tümel olumlu büyük öncülü gösterir. Ondaki cim, tikel olumlu sonucu gösterir. Örneğin "Her at, hayevandır." ve "Her at, kişneyendir." dediğimizde, o halde "Bazı hayevanlar, kişneyendir."

[414] Onlardan ikinci mod, مسز ile sembolize edilir. Zira ondaki mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki sin, tümel olumsuz büyük öncülü gösterir. Ondaki zay, tikel olumsuz sonucu gösterir. "Her natık, hayevandır." ve "Hiçbir natık, at değildir." Öyleyse "Bazı hayevanlar, at değildir." sözümüzdeki gibi.

[415] Onlardan üçüncü mod, جمج ile sembolize edilir. Zira ondaki birinci cim, tikel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki mim, tümel olumlu büyük öncülü gösterir. Ondaki ikinci cim, tikel olumlu sonucu gösterir. Örneğin "Bazı natıklar, beyazdır." ve "Her natık, hayevandır." dediğimizde, öyleyse bazı beyazlar, hayevandır."

[416] Onlardan dördüncü mod, جسز ile sembolize edilir. Zira ondaki cim, tikel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki sin, tümel olumsuz büyük öncülü gösterir. Ondaki zay, tikel olumsuz sonucu gösterir. Örneğin "Bazı natıklar, beyazdır." ve "Hiçbir natık at değildir." dediğimizde, o halde "Bazı beyazlar, at değildir."

[417] Onlardan beşinci mod, ممج ile sembolize edilir. Çünkü ondaki mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki birinci cim, tikel olumlu büyük öncülü gösterir. Ondaki ikinci cim, tikel olumlu sonucu gösterir. "Her natık, hayevandır." ve "Bazı natıklar, beyazdır." Öyleyse "Bazı hayevanlar, beyazdır." sözümüzdeki gibi.

[418] Onlardan altıncı mod, مزز ile sembolize edilmiştir. Zira ondaki mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki birinci zay, tikel olumsuz büyük öncülü gösterir. Ondaki ikinci zay, tikel olumsuz sonucu gösterir. "Her natık, hayevandır." ve "Bazı natıklar, beyaz değildir." sözümüz gibi. Dolayısıyla "Bazı hayevanlar, beyaz değildir." ile sonuç verir.

[419] Üçüncü şeklin birinci modu, tümel olumlu küçük öncülünden ve tümel olumlu büyük öncülünden oluşur. Hulf, döndürme veya iftiraz yoluyla tikel olumlu sonuç verir.

[420] İkinci modu, tümel olumlu küçük öncülünden ve tümel olumsuz büyük öncülünden oluşur. Zikredilen üç burhandan biriyle tikel olumsuz sonuç verir.

[421] Üçüncü modu, tikel olumlu küçük öncülünden ve tümel olumlu büyük öncülünden oluşur. Hulf, döndürme veya iftiraz yoluyla tikel olumlu sonuç verir.

[422] Dördüncüsü, tikel olumlu küçük öncülünden ve tümel olumsuz büyük öncülünden oluşur. Zikredilen üç burhandan biriyle tikel olumsuz sonuç verir.

[423] Üçüncü şeklin beşinci modu, tümel olumlu küçük öncülünden ve tikel olumlu büyük öncülünden oluşur. Hulf, iftiraz veya döndürme yoluyla tikel olumlu sonuç verir.

[424] Üçüncü şeklin altıncı modu, tümel olumlu küçük öncülünden ve tikel olumsuz büyük öncülünden oluşur. Hulf, iftiraz veya döndürme yoluyla tikel olumsuz sonuç verir. Muttaride, verimli altı modun örnekleri, yukarıda geçti. İyi kavra.

[425] * Dördüncü şeklin nitelik hasebiyle şartı ya küçük öncülün olumlu olmasıdır ya da iki öncülün olumlulukta ve olumsuzlukta farklı olmasıdır. Nicelik hasebiyle şartı ya küçük öncülün olumlu olmasıyla birlikte küçük öncülün tümel olmasıdır. Tikel olumlu ile sonuç veren ilk iki modda olduğu gibi. Ya da iki öncülün farklı olmasıyla birlikte iki öncülünden birinin tümel olmasıdır. Olumsuzla sonuç veren son altı modda olduğu gibi. Çünkü bu şartlar dördüncü şekilde muteber olmasaydı sonucun verimsizliği için zorunlu ihtilaf gerekirdi. "Hiçbir natık, taş değildir." ve "Hiçbir cemad, natık değildir." sözümüz gibi. İki olumsuz küçük öncül ve büyük öncülünden (oluşan) dördüncü şekilden "Her taş, cemaddir." sözümüzle sonuçlanır. Bu sonuç, olumludur. Küçük öncülün yüklemine at ile değiştirseydik ve "Hiçbir natık, at değildir." ve "Hiçbir cemad, natık değildir." deseyle o zaman "Hiçbir at, cemad değildir." ile sonuçlanır. Bu sonuç, olumsuzdur.

[426] Tikel olumlu küçük öncüldeki sözümüz gibi "Bazı hayevanlar, insandır." ve "Her zenci, hayevandır." Dolayısıyla "Bazı insanlar, zencidir." sözümüzle sonuç verir. Bu sonuç, olumludur. Büyük öncülün yüklemine at ile değiştirseydik ve "Bazı hayevanlar, insandır." ve "Her at, hayevandır." deseyle o zaman "Hiçbir insan, at değildir." ile sonuç verir. Bu sonuç, olumsuzdur. O halde dördüncü şekilde bu şartlar muteber olmasaydı birinci modun örneklerin bazısından olumlu ve maddelerin bazısından olumsuz sonuç vermesi gerekirdi. Bu, sonuç vermenin yokluğu için zorunlu ihtilaftır. Bu nedenle dördüncü şekil, bu zikredilen şartlarla koşullandırılır.

[427] Küçük öncülün tümelliğiyle birlikte iki öncülün olumlu olmasıyla dördüncü şeklin koşullandırılması, sonuç vermede muttarid olmayan verimsiz altı modu düşürdü. Onlar tümel olumsuz büyük öncülle birlikte tümel olumsuz küçük öncül veya tikel olumsuz büyük öncülle birlikte tikel olumsuz küçük öncül veya tikel olumsuz büyük öncülle birlikte tümel olumsuz küçük öncül veya tümel olumsuz büyük öncülle birlikte tikel olumsuz küçük öncül veya tikel olumsuz büyük öncülle birlikte tikel olumlu küçük öncül veya tikel olumlu büyük öncülle birlikte tikel olumsuz küçük öncüdür.

[428] İki öncülden birinin tümel olmasıyla birlikte olumlulukta veya olumsuzlukta iki öncülün farklı olması ile dördüncü şeklin koşullandırılması, sonuç vermede muttarid olmayan verimsiz iki modu düşürdü. Onlardan biri tümel olumlu büyük öncülle birlikte tikel olumlu küçük öncüdür. Diğeri ise tikel olumlu büyük öncülle birlikte tikel olumlu küçük öncüdür. Böylece zikredilen şartlarla birlikte verimsiz sekiz modun düştüğü ortaya çıktı. Dolayısıyla geriye sonuç vermede muttarid olan verimli sekiz mod kaldı.

[429] Onlardan birinci mod, مم ile sembolize edilmiştir. Zira ondaki birinci mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki ikinci mim, tümel olumlu büyük öncülü gösterir. Bu modların sonucu, ileride gelecek olan محج konusundaki ikinci cim ile sembolize edilmiştir. Bu mod hulf, döndürme veya iftiraz ile muttarid olan tikel olumlu sonuç verir. Bunu anla. "Her natık, hayevandır." ve "Bazı insanlar, natıktır." Öyleyse "Bazı hayevanlar, insandır." sözümüz gibi.

[430] Onlardan ikinci mod, محج ile sembolize edilir. Zira ondaki mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki birinci cim, tikel olumlu büyük öncülü gösterir. Ondaki ikinci cim, birinci modun ve ikinci modun sonucunu gösterir. O ikisi, iki tikel olumludur. "Her hayevan, insandır." ve "Bazı beyazlar, hayevandır." sözümüz gibi. "Bazı insanlar, beyazdır." sözümüzü hulf, döndürme veya iftiraz ile sonuç verir.

[431] Onlardan üçüncü mod, سمسما ile sembolize edilir. Zira ondaki birinci sin, tümel olumsuz küçük öncülü gösterir. Ondaki mim, tümel olumlu büyük öncülü gösterir. Ondaki ikinci sin, tümel olumsuz sonucu gösterir. Bu mod, tümel olumsuz sonuç verir. "Hiçbir insan, kişneyen değildir." ve "Her natık, insandır." sözümüz gibi. "Hiçbir kişneyen, natık değildir." sözümüzü hulf veya döndürme ile sonuç verir. İftiraz, bu modda cereyan etmez. Çünkü iftiraz, sadece tikel sonuç verende cereyan eder ve bu mod, tikel sonuç vermez. Bu nedenle iftiraz, onda cereyan etmez.

[432] Onlardan dördüncü mod, مس ile sembolize edilir. Çünkü ondaki mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki sin, tümel olumsuz büyük öncülü gösterir. Böylece hulf, döndürme veya iftirazla muttarid olan tikel olumsuz sonuç verir. Bunu anla. "Her natık, hayevandır." ve "Hiçbir at, natık değildir." Öyleyse "Bazı hayevanlar, at değildir." sözümüzle sonuç verir.

[433] Onlardan beşinci mod, جس ile sembolize edilir. Zira ondaki cim, tikel olumlu küçük öncülü gösterir. Sin, tümel olumsuz büyük öncülü gösterir. Bu mod, hulf, döndürme veya iftirazla muttarid olan tikel olumsuz sonuç verir. "Bazı beyazlar, hayevandır." ve "Hiçbir zenci, beyaz değildir." sözümüzdeki gibi. "Bazı hayevanlar, zenci değildir." sözümüzle sonuç verir.

[434] Onlardan altıncı mod, زم ile sembolize edilir. Zira ondaki zay, tikel olumsuz küçük öncülü gösterir. Ondaki mim, tümel olumlu büyük öncülü gösterir. Bu mod, döndürme (aks) ile ikinci şeklin dördüncü moduna döndürülmesi (reddi) yoluyla tikel olumsuz sonuç verir. Bu mod, döndürme yoluyla, hulf yoluyla ve iftiraz yoluyla birinci şekle döndürülmeyi (reddi) kabul etmez. Bunu derinlemesine düşün. "Bazı hayevanlar, insan değildir." ve "Her zenci, hayevandır." sözümüz gibi. "Bazı insanlar, zenci değildir." ile sonuç verir.

[435] Onlardan yedinci mod, مز ile sembolize edilir. Zira ondaki mim, tümel olumlu küçük öncülü gösterir. Ondaki zay, tikel olumsuz büyük öncülü gösterir. Dolayısıyla hulf yoluyla ve iftiraz yoluyla değil döndürme yoluyla üçüncü şekle döndürülmesiyle tikel olumsuz sonuç verir. Bu mod, birinci şekle ve ikinci şekle döndürülmeyi kabul etmez. "Her natık, hayevandır." ve "Bazı beyazlar, natık değildir." sözümüz gibi. "Bazı hayevanlar, beyaz değildir." sözümüzle sonuç verir.

[436] Onlardan sekizinci mod, سجر ile sembolize edilir. Zira ondaki sin, tümel olumsuz küçük öncülü gösterir. Ondaki cim, tikel olumlu büyük öncülü gösterir. Bu mod, döndürme yoluyla birinci şeklin dördüncü moduna döndürülmesiyle tikel olumsuz sonuç verir. Bu mod, dilsel hulf ve iftirazı kabul etmesine rağmen mantıki hulf ve iftirazı kabul etmez. Bunu derinlemesine düşün ve kazan. "Hiçbir kişneyen, insan değildir." ve "Bazı beyazlar, kişneyendir." sözümüz gibi. Dolayısıyla "Bazı insanlar, beyaz değildir." ile sonuç verir.

[437] Özetle dördüncü şeklin birinci modu, tümel olumlu küçük öncülünden ve tümel olumlu büyük öncülünden oluşur ve daha önce geçtiği gibi tikel olumlu sonuç verir. İkinci

modu, tümel olumlu küçük öncülünden ve tikel olumlu büyük öncülünden oluşur ve daha önce geçtiği gibi tikel olumlu sonuç verir. Üçüncü modu, tümel olumsuz küçük öncülünden ve tümel olumlu büyük öncülünden oluşur ve daha önce geçtiği gibi tümel olumsuz sonuç verir. Dördüncü modu, tümel olumlu küçük öncülünden ve tümel olumsuz büyük öncülünden oluşur ve daha önce geçtiği gibi tikel olumsuz sonuç verir.

[438] Beşinci modu, tikel olumlu küçük öncülünden ve tümel olumsuz büyük öncülünden oluşur ve bildiğin gibi tikel olumsuz sonuç verir. Altıncı modu, tikel olumsuz küçük öncülünden ve tümel olumlu büyük öncülünden oluşur ve daha önce geçtiği gibi tikel olumsuz sonuç verir. Yedinci modu, tümel olumlu küçük öncülünden ve tikel olumsuz büyük öncülünden oluşur ve yukarıdaki gibi tikel olumsuz sonuç verir. Sekizinci modu ise tümel olumsuz küçük öncülünden ve tikel olumlu büyük öncülünden oluşur ve tikel olumsuz sonuç verir.

[439] Kudema'ya göre dördüncü şekilden sonuç vermede muttaride olan modlar, beştir. Zira onlara göre son üç mod, yüklemli birleşmelide muteber değildir. Şartlı birleşmelide ittifakla itibar edilmemeleri gibi. Çünkü bu son üç mod, sonucun verimsizliği için zorunlu ihtilafı gerektirir. Bu makamda daha fazla ayrıntı isteyen kimse, *Mîzânu'l-İntizâm* olarak adlandırılmış *Şemsiyye* şerhimize ve *Reddiyyetu'l-Mi'yar* olarak nitelendirilmiş risalemize müracaat etsin.

[440] (Musannif) form itibarıyla iktiraninin dört şekle ve sonuç veren modlara taksimini bitirdiğinde terkibi (oluşumu) itibarıyla değil tarikleri itibarıyla taksimine başlamayı istedi ve şöyle dedi: **Birleşmeli kıyas**, yani muhakkik Teftâzânî'nin görüşüne göre birleşmeli kıyasın fertlerinden her bir ferdi veya muhakkik Şerif'in görüşüne göre terkibi itibarıyla değil altı kısım olan tarihi itibarıyla birleşmeli kıyasın cinsi ve mahiyeti **ya iki yüklemli oluşandır**. İkisinden biri küçük öncül diğeri büyük öncül olan (iki yüklemlidir). **Daha önce geçtiği gibi**. Birden fazla (geçtiği gibi). Altı tarikten bu birinci tarik, "yüklemli birleşmeli" olarak adlandırılır. Çünkü yüklemli küçük öncülünden ve yüklemli büyük öncülünden oluşmuştur.

[441] Geri kalan gelecek beş yoldan her biri, ileride geleceği gibi bazısının iki şartlıdan oluşması sebebiyle, bazısının bir şartlı ve bir yüklemli oluşması sebebiyle "şartlı birleşmeli" olarak adlandırılır. **Ya da oluşandır şunlardan**, iki şartlıdan **iki bitişik şartlıdan (oluşandır)**. Onlardan biri küçük öncül olan, diğeri büyük öncül olan (iki bitişik şartlıdan oluşandır). **Şu sözümüz gibidir: "Güneş doğmuş ise gündüz**

mevcuttur.” O, bitişik şartlı lüzumiyye küçük öncüdür. Çünkü burada “Eğer güneş doğmuş ise” sözü olan küçük terimi içerir. Zira bu söz, matlubun ön-bileşenidir. Matlubun ön-bileşeni, “küçük terim” olarak adlandırılır. Öğrendiğin şeyden ötürü matlubun art-bileşenin “büyük terim” olarak adlandırılması gibi.

[442] **Ve “Her ne zaman gündüz mevcut ise yeryüzü aydınlıktır.”** ve o, tümel olumlu bitişik şartlı lüzumiyye büyük öncüdür. Çünkü “Yeryüzü aydınlıktır.” sözü olan büyük terimi içerir. Dolayısıyla matlubun art-bileşenidir ve yukarıda geçen nedeniyle (sebebi daha önce geçmişti) büyük terim olarak adlandırılır. Bu söz, bitişik şartlı küçük öncülde ve bitişik şartlı büyük öncülde oluşan şartlı birleşmeli kıyastır.

[443] **Sonuçlanır** yani bu bitişik şartlı ve o **“Güneş doğmuş ise yeryüzü aydınlıktır.”** sözüdür. “Gündüz mevcuttur.” sözü olan orta terim, burada küçük öncülde art-bileşendir ve büyük öncülde ön-bileşendir. Dolayısıyla kıyas, birinci şekilden olur. Çünkü orta terim, küçük öncülde art-bileşen ve büyük öncülde ön-bileşen olursa kıyas, birinci şekilden olur. Eğer küçük öncülde ve büyük öncülde art-bileşen olursa kıyas, ikinci şekilden olur. Eğer orta terim, küçük öncülde ve büyük öncülde ön-bileşen olursa kıyas, üçüncü şekilden olur. Eğer küçük öncülde ön-bileşen ve büyük öncülde art-bileşen olursa kıyas, dördüncü şekilden olur.

[444] Bu ikinci tarikten matbu, müteareften kıyastır ve bu tarikte dört şekilden kurulur.

[445] **Ya da oluşur şunlardan** iki şartlıdan, **iki ayrık şartlıdan (oluşur)**. Onlardan biri küçük öncül olan, diğeri büyük öncül olan(dır). **Şu sözüümüzdeki gibidir: “Her sayı ya çifttir ya da tektir.”** O, ayrık şartlı küçük öncüdür. Çünkü “sayı” sözü olan orta terimi içerir. **Ve “Her çift ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir.”** O, ayrık şartlı büyük öncüdür. Çünkü büyük terimi içerir. **Şöyle sonuçlanır:** Yani bu söz, **“Her sayı ya tektir ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir.”** Dört şekil, bu tarikte kurulur ve bu tarikten matbu, gayr-ı meşhurun gayr-ı mütearefinden kıyas olur.

[446] **Ya da oluşur bir yüklemliden** ve bir şartlıdan **bir bitişik şartlıdan (oluşur)**. Onlardan biri küçük öncül olan, diğeri büyük öncül olan(dır). Ancak bu tarikten matbu, bitişik şartlının küçük öncül olması, yüklemlinin büyük öncül olması ve meşhurun gayr-ı mütearefinden kıyas olmasıdır. Bunu anla.

[447] **Şu sözüümüz gibidir: “Her ne zaman bu şey insan ise o, hayevandır.”** ve o, tümel olumlu bitişik şartlı lüzumiyye küçük öncüdür. Çünkü burada bitişik şartlının ön-

bileşeni olan küçük terimi içerir. **Ve "Her hayevan, cisimdir."** O, tümel olumlu yüklemli büyük öncüdür. Çünkü burada yüklemnin yüklemi olan büyük terimi içerir.

[448] **Sonuçlanır** bitişik şartlı küçük öncülde ve yüklemli büyük öncülde oluşan bu kıyas **"Her ne zaman bu şey insan ise o, cisimdir."** sözümüzle (sonuçlanır). Yüklemli küçük öncülde ve bitişik şartlı büyük öncülde olan bu yolda kıyasın oluşturulması, doğaya uygun olmaz. Sanatta en küçük bir bilgisi olandan gizli olmadığı gibi.

[449] **Ya da oluşur bir yüklemli ve bir şartlıdan bir ayrık şartlıdan (oluşur).** Onlardan biri küçük öncül olan, diğeri büyük öncül olan(dır). Ayrık şartlının küçük öncül ve yüklemnin büyük öncül olmasına gelince o, **şu sözümüz gibidir: "Her sayı ya çifttir ya da tektir."** ve o, ayrık şartlı küçük öncüdür. Çünkü "sayı" sözü olan küçük terimi içerir. **Ve "Her çift, iki eşite bölünendir."** ve o, yüklemli büyük öncüdür. Çünkü "iki eşite bölünendir" olan büyük terimi içerir. Bu söz, ayrık şartlı küçük öncülde ve yüklemli büyük öncülde oluşan şartlı birleşmeli kıyastır.

[450] **Sonuçlanır** bu kıyas, sözümüzle (sonuçlanır) **"Her sayı ya tektir veya iki eşite bölünendir."** Bu kıyas, zahirde üçüncü şekilden olsaydı burada "çift" sözü olan orta terimin küçük öncülde ön-bileşenin bir cüzü olması, büyük öncülde konunun tamamı olurdu. Ancak gerçekte birinci şekildedir. Çünkü ayrık şartlının ön-bileşenin, art-bileşeninden ayırt edilmesi doğada yoktur. Bunu iyice düşün.

[451] Küçük öncülün yüklemli, büyük öncülün ayrık şartlı olmasına gelince o, şu sözümüz gibidir: "Bu karaltı insandır." ve "Her insan ya beyazdır ya da siyahtır." Öyleyse "Bu karaltı ya beyazdır ya da siyahtır." ile sonuçlanır.

[452] Bu tarihteki kıyas, istikrai (tümevarım) olabilir ve "sonucu birleşmiş mukassem kıyas" olarak isimlendirilmekten ziyade büyük öncülün yüklemnin ittihadı sebebiyle ona "yüklemi birleşmiş" denir. Bu nedenle ondaki istikra ya tamdır ve mantıki kıyastır. "Unsur ya topraktır ya sudur ya havadır ya da ateştir." sözümüz gibi. Toprak cevherdir, su cevherdir, hava cevherdir ve ateş cevherdir. O halde "Unsur, cevherdir." sözümüzle sonuçlanır ve bu, matlubtur.

[453] (Ondaki tümevarım) ya da eksiktir. Eksik tümevarım, maddelerin (içeriklerin) bazısında farklılık arz etmesi sebebiyle mantıki kıyas değildir. "Hayevan ya insandır ya attır ya yırtıcıdır ya da dört ayaklı hayvandır." ve "Her insan, çiğnerken alt çenesini hareket ettirir." ve "Her at, çiğnerken alt çenesini hareket ettirir." ve "Her dört ayaklı hayvan, çiğnerken alt çenesini hareket ettirir." ve "Her yırtıcı hayvan, çiğnerken alt

çenesini hareket ettirir.” sözümüz gibi. Öyleyse “Her hayevan, çiğnerken alt çenesini hareket ettirir.” ile sonuçlanır. Bu kıyas, mantıki kıyas değildir. Çünkü timsah hakkında farklılık arz eder. Zira o, çiğnerken üst çenesini hareket ettirir. Dört şekil bu tarihte kurulur.

[454] **Ya da** oluşur **şunlardan** bir şartlıdan **bir bitişik şartlıdan** ve bir şartlıdan **bir ayrık şartlıdan** (oluşur). Onlardan biri küçük öncül olan, diğeri büyük öncül olan(dır). Bitişik şartlının küçük öncül, ayrık şartlının büyük öncül olmasına gelince o, **şu sözümüz gibidir: “Her ne zaman bu şey insan ise o, yani bu şey, hayevandır.”** Bu söz, bitişik şartlı küçük öncüdür. Çünkü “Her ne zaman bu şey insan ise o” sözü olan küçük terimi içerir. Zira bu söz, matlubun ön-bileşenidir. Matlubun ön-bileşenine “küçük terim” adı verilir. Daha önce birden fazla geçtiği gibi matlubun konusunun “küçük terim” olarak adlandırılması gibi.

[455] **Ve “Her hayevan ya beyazdır ya da siyahtır.”** Bu söz, ayrık şartlı büyük öncüdür. Çünkü burada “ya beyazdır ya da siyahtır” olan büyük terimi içerir. Zira bu söz, matlubun art-bileşenidir ve “büyük terim” olarak adlandırılır. Matlubun yüklemine “büyük terim” olarak adlandırılması gibi. Bu söz, bitişik şartlı küçük öncülünden ve ayrık şartlı büyük öncülünden oluşur. **Sonuçlanır** birleşmeli şartlıdan bitişik şartlı (ile sonuçlanır) ve o, **“Her ne zaman bu şey insan ise o, ya beyazdır ya da siyahtır.”** sözümüzdür.

[456] Ayrık şartlı küçük öncül ve bitişik şartlı büyük öncül olmasına gelince o, “Her ne zaman bu şey insan ise o, ya beyazdır ya da siyahtır.” ve “Her ne zaman beyaz ise o, rumidir.” ve “Her ne zaman siyah ise o, zencidir.” sözümüz gibidir. Öyleyse mefzulün netaicten “Her ne zaman bu şey insan ise ya rumidir ya da zencidir.” sözümüzle sonuç verir ve bu matlubtur.

[457] Bu tarihte kıyas, art-bileşeni birleşmiş mukassem kıyas olabilir. Örneğin “Her ne zaman bu şey büyüyen ise o, ya hayevandır ya ağaçtır ya da nebattır.” ve “Her ne zaman hayevan ise o, cisimdir.” ve “Her ne zaman ağaç ise o, cisimdir.” ve “Her ne zaman nebat ise o, cisimdir.” Art-bileşeni birleşmişten “Her ne zaman bu şey büyüyen ise o, cisimdir.” sözümüzle sonuçlanır. Dört şekil, bu tarihte kurulur.

[458] Bu tarikten matbu olanın bitişik şartlı küçük öncülün ve ayrık şartlı büyük öncülün öğrendiğin şey sebebiyle yasak olması olduğu söylendi. Bu makamdaki fezleke/özet, birleşmeli kıyasın terkiib itibarıyla olmaktan ziyade tarikler itibarıyla ya iki yüklemli den oluşması ya iki bitişik şartlıdan oluşması ya iki ayrık şartlıdan oluşması ya bir

yüklemliden ve bir bitişik şartlıdan oluşması ya bir yüklemliden ve bir ayrık şartlıdan oluşması ya bir yüklemli ve bir ayrık şartlıdan oluşması ya da bitişik şartlıdan ve ayrık şartlıdan oluşmasıdır. Durumu bu şekilde olan her şey, altı kısımdır. Öyleyse terkiib itibarıyla ve tarikler itibarıyla birleşmeli kıyas, altı kısımdır. Son üçünden her biri, iki kısma ayrılır. O halde birleşmeli kıyasın tariki, -ister bu dokuzdan her biri matbu olsun ister matbu olmasın- dokuza ulaşır.

[459] **İstisnai kıyasa gelince** ki o, sonucun aynısı veya çelişigi bilfiil kendisinde zikredilendir **vazedilmiş şartlı** yani zikredilmiş **kendisinde** yani istisnai kıyastaki, ya bitişik şartlı olur ya da ayrık şartlı olur. Ve **eğer olursa** yani kendisindeki vazedilmiş şartlı **bitişik şartlı (olursa) ön-bileşenin aynısının istisnası, sonuç verir** yani ön-bileşenin aynısının istisnası, **art-bileşenin aynısını (nı sonuç verir)** ve o, istisnai kıyasın birinci tarikidir. **Şu sözümüzdeki gibidir:** Yani birinci tarike örnek veriyorum. Şu sözümüz gibi: **Eğer bu şey, insansa o,** yani bu şey **hayevandır.** Bu söz, istisnai kıyasın birinci tarikinden birinci cüz olan bitişik şartlıdır. **Ancak o** yani bu şey, **insandır** ve bu söz, istisnai kıyasın birinci tarikinden ikinci cüz olarak vazedilmiş istisnai ön-bileşendir. **O halde o** bu şey, **hayevandır.** Yani "Bu şey, hayevandır." ile sonuçlanır.

[460] **Ve art-bileşenin çelişiginin istisnası, sonuçlanır** art-bileşenin çelişiginin istisnası, **ön-bileşenin çelişigiyle (sonuçlanır)** ve o, istisnai kıyasın ikinci tarikidir. **Şu sözümüz gibidir:** Yani istisnai kıyasın ikinci tarikiyle en güzel temsil örneği, şu sözümüzdür "**Eğer bu şey, insan ise o** yani bu şey, **hayevandır.**" Bu söz, bitişik şartlı lüzumiyyedir ve istisnai kıyasın ikinci tarikinin birinci cüzüdür. Ancak o, hayevan değildir. **(Şöyle) sonuçlanır:** Yani bu söz, "**O** yani bu şey, **hayevan değildir.**" Bu sonuç, istisnai kıyasta zikredilen şartlının ön-bileşeninin çelişigidir.

[461] **Ve eğer olursa** yani istisnai kıyasta vazedilen şartlı **ayrık şartlı (olursa) o zaman istisna iki cüzden birinin aynısıdır.** O ikisi, "munfasıla" sözünün karinesiyle ön-bileşen ve art-bileşenden ibarettir. **(Şöyle) sonuçlanır:** Yani iki cüzden birinin aynısının istisnası, **diğerin çelişigiyle (sonuçlanır).** O, istisnai kıyasın üçüncü tarikidir. Bunu anla. **Şu sözümüz gibidir:** Yani istisnai kıyasın üçüncü tarikini şu sözümüzdeki gibi tam temsille örneklendiriyorum: **Bu sayı,** iki haşiyenin toplamının yarısı anlamındadır, **ya (olur)** bu sayı, **çifttir** ve o iki eşite bölünür **ya da tektir.** Ve o, iki eşite bölünemez. Bu söz, istisnai kıyasın üçüncü tarikinden birinci cüz olan ayrık şartlı öncüdür. **Ancak o** yani ancak bu şey, **tektir** ve bu söz, istisnai kıyasın üçüncü tarikinden ikinci cüz olan vaz eden istisnai

öncüdür. O halde bu kıyas, istisnai kıyasın üçüncü tarikinden olur. **Öyleyse o** yani bu sayı, **çift değildir**. Yani istisnai kıyasın üçüncü tarikinden olan bu kıyas, "Bu sayı, çift değildir." sözümüzle sonuçlanır ve bu matlubtur.

[462] **Ve o ikisinden birinin çelişğinin istisnası** yani iki cüzden, ön-bileşen ve art-bileşenden birinin çelişğı, **sonuçlanır** yani zikredilen istisna, **aynısıyla cüzün diğerrinin (aynısıyla sonuçlanır)**. "Bu şey ya taş olmayandır ya da ağaç olmayandır. Ancak bu şey, ağaçtır. Öyleyse bu şey, taş olmayandır." sözümüz gibi.

[463] Sonuç olarak istisnai kıyas, dört tariktir. Çünkü ya ön-bileşenin aynısının istisnasıdır ve art-bileşenin aynısını sonuç verir ya art-bileşenin çelişğinin istisnasıdır ve ön-bileşenin çelişğini sonuç verir ya iki cüzden birinin aynısının istisnasıdır ve diğerrinin çelişğini sonuç verir ya da iki cüzden birinin çelişğinin istisnasıdır ve diğerrinin aynısını sonuç verir.

[464] Ön-bileşenin aynısının istisnası ve art-bileşenin aynısının sonuç verilmesi, birinci tariktir. Art-bileşenin çelişğinin istisnası ve ön-bileşenin çelişğinin sonuç verilmesi, ikinci tariktir. İki cüzden birinin aynısının istisnası ve diğerrinin çelişğinin sonuç verilmesi, üçüncü tariktir. İki cüzden birinin çelişğinin istisnası ve diğerrinin aynısının sonuç verilmesi, dördüncü tariktir.

[465] Durumu bu şekilde olan her şey, altı tariktir. Dolayısıyla istisnai kıyas, altı tariktir. İstisnai kıyasta akli ihtimaller, sekize ulaşır. Onlardan dördü sonuç vermede muttarid olan verimli tariklerdir. Daha önce geçtiğı gibi. Onlardan (diğerr) dördü ise verimsizdir. Onlardan ilki art-bileşenin aynısının istisnasıdır ve ön-bileşenin aynısını sonuç verir. İkincisi, ön-bileşenin çelişğinin istisnasıdır ve art-bileşenin çelişğini sonuç verir. Art-bileşen, ön-bileşenden daha genel olduğunda bu, iki tarikin sonuç vermemesidir (vermemesi demektir). Çünkü daha genel olmaksızın daha özelin varlığına cevaz verilmemesi sebebiyle daha genelin aynısı, daha özelin aynısını gerektirmez. Aynı şekilde daha özelin bulunmaması, daha genelin bulunmamasını gerektirmez. Çünkü daha özel olmaksızın daha genelin varlığına cevaz verilir. "Her ne zaman bu şey insan ise o, hayevandır. Ancak bu şey, hayevandır." dediğimizdeki gibi. Bu kıyas, (onun) hayvanlığının takdiri üzerine bu şeyin atlığına cevaz verilmesi sebebiyle "Bu şey, insandır." olarak sonuçlanmaz. Yine aynı şekilde "Her ne zaman bu şey at ise o, hayevandır. Ancak o, at değildir." dediğimizde "Bu şey, hayevan değildir." sözümüzle

sonuçlanmaz. Çünkü at olmaksızın hayevanın varlığına cevaz verilir. Eşekte atlık olmaksızın hayvanlığın bulunması gibi.

[466] Ancak art-bileşen, ön-bileşene eşit olursa o zaman bu iki tarik, iki eşitten birinin diğerini gerektirdiği için ve iki eşitten birinin bulunmamasının diğer eşitin bulunmamasını gerektirdiği için sonuç üretirler. "Her ne zaman bu karaltı insan ise o, natıktır. Ancak bu karaltı, natıktır." dediğimizde "Bu karaltı, insandır." sözümüzle sonuçlanması gibi. Çünkü bu karaltının natıklığını, insanlığı gerektirir. Zira ikisi eşittir. "Her ne zaman bu şey at ise o, kişneyendir. Ancak o şey, at değildir." dediğimizde "Bu şey, kişneyen değildir." sözümüzle sonuçlanır. Çünkü atlığın bulunmaması, iki eşit olmaları nedeniyle kişneyiciliğin bulunmamasını gerektirir.

[467] Onlardan üçüncüsü ve dördüncüsü, iki verimsizdir. Çünkü tabiat hasebiyle şartlının ön-bileşeninin art-bileşeninden ayrıcalığı yoktur. Eğer ayrık şartlı, hakikiyye olursa istisnai kıyasın üçüncü tarikten ve dördüncü tarikten sonuç vermesi sahih olur. O halde hakikiyyenin sonucu dörde ulaşır. "Bu sayı ya çifttir ya da tektir." sözümüz gibi. "Ancak bu sayı, tektir." Dolayısıyla "Bu sayı çift değildir." olarak sonuçlanır veya "Ancak bu sayı, çift değildir." Dolayısıyla "Bu sayı tektir." sözümüzle sonuçlanır veya "Ancak bu sayı, tek değildir." Dolayısıyla "Bu sayı çifttir." sözümüzle sonuçlanır veya "Ancak bu sayı, çifttir." Dolayısıyla "Bu sayı, tek değildir." sözümüzle sonuçlanır. Böylece ayrık şartlı hakikiyyenin sonucunun dört olduğu ortaya çıktı.

[468] Aynı şekilde maniatül cem'in sonucu ikiye ulaşır. "Bu şey ya taştır ya da ağaçtır." sözümüz gibi. "Ancak bu şey, ağaçtır." Dolayısıyla "Bu şey, taş değildir." sözümüzle sonuçlanır veya "Ancak bu şey, taştır." Dolayısıyla "Bu şey, ağaç değildir." sözümüzle sonuçlanır. Böylece maniatül cem'in iki olduğu belirlendi.

[469] Aynı şekilde maniatül hulüv'ün sonucu ikiye ulaşır. "Bu şey ya taş olmayandır ya da ağaç olmayandır." sözümüz gibi. "Ancak o şey, ağaçtır." Dolayısıyla "Bu şey, taş olmayandır." sözümüzle sonuçlanır veya "Bu şey, taştır." Dolayısıyla bu şey, ağaç olmayandır." Böylece maniatül hulüv'ün sonucunun iki olduğu belirlendi.

[470] İstisnai kıyasın şartı, şartlının olumlu olması, bitişik şartlının lüzumiyye olması, ayrık şartlının inadiyye olması ve tümel olması veya ref'in tümel olmasıdır. Bunu iyi düşün. İstisnai tariklerden birinci tarik, doğaya uygun olması nedeniyle "müstakim istisnai kıyas" olarak adlandırılır. Onlardan ikinci tarik, üçüncü tarik ve dördüncü tarikten

her biri, bu son üç tarikten her birinin doğaya uygun olmaması sebebiyle "gayr-ı müstakim" olarak adlandırılır.

[471] Kıyas, hulfî olabilir ve o, şartlı birleşmeliden ve istisnai kıyasın ikinci tarikinden oluşan bir kıyastır. Bu şartlı birleşmeliden elde edilen sonuç, bu ikinci istisnai için şartlı bir öncülüdür. "Yeryüzü, aydınlık değildir." sözümüz gibi. Çünkü yeryüzü aydınlık olsaydı güneş doğmuş olurdu. Her ne zaman Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur. Birleşmelinin ikincisinden elde edilen kıyas, "Yeryüzü aydınlık olsaydı gündüz mevcut olurdu." sözümüzle sonuçlanır. Sonra art-bileşenin çelişğini istisna ederiz. Böylece istisnainin ikinci tarikinden bir kıyas elde ederiz ve "Ancak gündüz mevcut değildir." denir. Böylece "Yeryüzü aydınlık değildir." ile sonuçlanır ve bu matlubtur.

[472] Kıyas, hakki olabilir ve o, şartlı iktiraniden ve istisnai kıyasın ikinci tarikinden oluşan bir kıyastır. Bu şartlı iktiraniden elde edilen sonuç, bu birinci istisnai kıyas için şartlı bir öncüdür. "Yeryüzü aydınlıktır. Çünkü her ne zaman Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur ve her ne zaman gündüz mevcutsa yeryüzü aydınlıktır." dediğimiz zaman şartlı birleşmeliden ve onun ikinci tarikinden elde edilen kıyasın "Her ne zaman Güneş doğmuş ise yeryüzü aydınlıktır." sözümüzle sonuçlanması gibi. Sonra bu sonucun ön-bileşeninin aynısı, "Ancak Güneş doğmuştur." denilmesi yoluyla istisna yapılır. Dolayısıyla istisnai kıyasın birinci tarikinden elde edilen kıyas, "Yeryüzü aydınlıktır." sözümüzle sonuçlanır ve bu matlubtur. Bu nedenle hakkıyla derinlemesine düşün ki Allah Teala bu makamı sana açsın.

[473] (Musannif) formu itibarıyla kıyasın taksimini ve onu birleşmeli ve istisnai olarak türlere ayırmayı bitirdikten sonra maddesi (içeriği) itibarıyla sanatlara taksim etmeye ve türlerine ayırmaya başlamayı istedi. Bu nedenle mantığın bablarından beşinci bab, "**burhanın delilleri**" dedi.

[474] "Burhan, sanatların cümlesindedir (bütünündendir)." denilmesi yoluyla "burhan" sözünün muahher mübteda ve haberinin mahzup olduğu söylendi. Bu, burada uzak bir ihtimal olmaktan ziyade itidalden sapmadır. Bunu anla.

[475] **Ve o**, yani burhanın cinsi, mahiyeti ve tabiatı, **öncüllerden müellef bir kıyastır** yani basit burhanı içermesi için iki öncülde telif edilmiştir veya ikisinden daha fazlasından telif edilmiştir. Dolayısıyla tarif, mürekkebe burhanı içerir. Öncül, **yakını (öncüllerden telif edilen bir kıyastır)** kıyasın cüzü kılınan bir önermedir. Yakın,

gerçekle mutabık kesin sabit inançtır. **(Burhan,) yakın sonuç vermesi için (yakını öncüllerden müellef bir kıyastır).**

[476] "Kıyas" sözü (demesi), müellefin onu nitelemesi (onun sıfatı olması) nedeniyledir. Zira her sıfatın bir mevsufu olması gerekir. "Müellef" sözü, "min" kelimesinin onunla ilintili olmasındandır. "Öncüller" sözü, birleşmelideki küçük öncülden ve büyük öncülden ve istisnai kıyastaki vaz eden veya ref eden şartlı öncülden ve istisnai öncülden ibarettir. "Yakîni" sözü cedel, hatâbe, şiir ve mugâlatadan sakınmadır. O halde kıyas sözü, burhanın yakın cinsidir. Yakını sözü, onun yakın ayrımıdır. Dolayısıyla bu tarif, yakın cinsten ve yakın ayırmadan oluşur. Durumu böyle olan her tarif, tam özsel tanımdır. "Öncüllerden müelleftir." sözü, onun durumuna olan ihtimamın kemali nedeniyle bilinen şeyin açıklığa kavuşturulması kabilindedir. Bu söz, kıyasın tarifinde zikredilmiştir. "Yakîni sonuç vermesi için" sözü, gâi illete delalet etmesi sebebiyledir. Bu, dört illeti içeren tarifin latifelerindedir (inceliklerindedir).

[477] Onlardan ilki, illet-i failiyyedir ve şeye tesir eden (etkileyen) şeydir. Onlardan ikincisi, illet-i suriyyedir ve kendisiyle şeyin bilfiil elde edildiği şeydir. Onlardan üçüncüsü, illet-i maddiyyedir ve kendisiyle şeyin bilkuvve elde edildiği şeydir. Dördüncüsü, illet-i gâiyyedir ve o fikrin evvelidir, amelin sonudur. Daha önce birkaç kez geçtiği gibi.

[478] Kıyasın illet-i failiyyesi, akledilen kıyasta akıl eden kuvvettir ve telaffuz edilen kıyasta kıyasın söyleyenidir. Kıyastaki illet-i suriyye, birleşmeli kıyasta küçük öncülün büyük öncüle iktiranından ve istisnai kıyasta istisnai kıyasın iktiranından elde edilerek telif edilmiş şekildir. Kıyasın illet-i maddiyyesi, birleşmelide küçük öncül ve büyük öncül olan, istisnaide şartlı ve istisnai öncül olan kıyasın öncülleridir. Kıyasın illet-i gâiyyesi, matlubu sonuç vermesidir.

[479] "Müellef" sözü, illet-i failiyyeye iltizami olarak delalet eder. Çünkü lâm'ın fethalı olmasıyla her müellefin lâm'ın kesralı olmasıyla bir müellifi olması gerekir ve o, kıyasın illet-i failiyyesidir. "Müellef" sözü, illet-i suriyyeye mutabakat ile delalet eder. "Öncüllerden" sözü, kıyasın illet-i maddiyyesine mutabakat ile delalet eder. Çünkü kıyasın maddesi, küçük öncül ve büyük öncül olan öncüllerdir. "Yakini sonuç vermesi için" sözü, illet-i gâiyyeye mutabakat yoluyla delalet eder. Bunu tedebbür et.

[480] **Yakiniyyat, altıdır** çünkü **onlardan** yani yakiniyyatlardan bazıları, **evveliyyattır** ve onlar, iki taraflarının tasavvurunun ikisi arasındaki bağıntının kesinliğine kâfi geldiği

önermelerdir. **Şu sözümüz gibi** bu şey birdir ve **bir, ikinin yarısıdır**. Matvi küçük öncülden ve zikredilen büyük öncülden olan bu kıyas, bu şeyin **ikinin** yarısı olmasıyla sonuçlanır. **Ve** şu sözümüz gibidir: Bu şey bütündür, **bütün, cüzden daha büyüktür**. Birinci şekilden "Öyleyse bu şey, cüzden daha büyüktür." sözümüzle sonuç verir. Sadece bu iki örneğin getirilmesi, "Bir, ikinin yarısıdır." sözünün, evveliyyatlardan apaçık bedihi örneği olması ve "Bütün, cüzden daha büyüktür." sözünün, gizliliği gidermek için ona bir kıyasla tenbih edilen onlardan (evveliyattan) gizli bedihinin örneği olması sebebiyledir.

[481] Türk lisanıyla "çifte suğralı" adı verilen bir kıyasla burada "Bütün, cüzlerden oluşandır ve cüz, şeyden ve diğerlerinden (diğer şeylerden) oluşandır. Cüzlerden oluşan her şey, (bir) şeyden ve başkasından (başka şeylerden) oluşandan daha büyüktür. Dolayısıyla 'Bütün, cüzden daha büyüktür.' ile sonuçlanır." denilmesi yoluyla "Bütün, cüz(ün)den daha büyüktür." sözüne tenbih edilir.

[482] **Ve** yakiniyyattan bazısı **müşahedattır** ve onlar, kendisinde dış kuvvetler ve iç kuvvetlerle hüküm verilen önermelerdir. Dış kuvvetlerle hüküm verme **şu sözümüz gibidir**: Bu şey, Güneş'tir ve **Güneş, doğmuştur**. "Bu şey, doğmuştur." sözümüzle sonuçlanır ve bu söz, görme ile iki müşahedattan küçük öncülden ve büyük öncülden telif edilmiş burhandır. Böylece "Ve Güneş, doğmuştur." sözümüzün görmeyle müşahedin örneği olduğu ortaya çıktı. **Ve** şu sözümüz gibi: Bu cemre, ateştir ve **ateş, yakıcıdır**. Matvi küçük öncülden ve zikredilen büyük öncülden oluşmasından ziyade görme ile müşahede küçük öncülden ve dokunma ile müşahede büyük öncülden oluşan kıyas, "Bu cemre, yakıcıdır." sözümüzle sonuç verir. Böylece "Ateş, yakıcıdır." sözünün dokunma ile müşahede olduğu ortaya çıktı. İç kuvvetlerle hüküm verme, şu sözümüzdür: Biz açız, susuzuz ve öfkeliyiz.

[483] **Ve** yakiniyyattan bazısı **mücerrebatır** ve onlar, kendisinde Aklın, yakîni ifade etmesi için tekrarlanan müşahedatla hüküm verdiği önermelerdir. **Şu sözümüz gibi**: Bu tedavi, sakamonya içmektir ve **sakamonya içmek, safranın müshilidir**. Bu, görme ile müşahede küçük öncülden ve mücerrebat büyük öncülden oluşan burhan içindir. Dolayısıyla "Bu tedavi, safranın müshilidir." sözümüzle sonuç verir ve o matlubtur.

[484] **Ve** yakiniyyattan bazısı **hadsiyattır** ve onlar, kendisinde aklın ilkelerden matlublara (elde edilmek istenen sonuçlara) süratli intikali yoluyla hüküm verdiği önermelerdir. Dolayısıyla hads, zihnin süratle ilkelerden matlublara intikalidir. Hads ve kıyas arasındaki fark, hadsin kendisinde hareket olmaksızın defî olmasıdır. Kıyas ise

kendisinde iki hareket bulunan tedricidir. Birinci şekilde (bu hareketler şöyledir:) onlardan ilki, zihnin küçük terimden orta terime intikal etmesidir ve onlardan ikincisi ise zihnin orta terimden büyük terime intikalidir. (Diğer) üç şekilde gerçekleşen iki hareketi, birinci şekilde gerçekleşen iki hareketle kıyasla. **Şu sözümüz gibi:** Bu ışık, Ay'ın nurudur ve **Ay'ın nuru, Güneş'ten istifade eder.** Bu burhan, görme ile müşahede küçük öncülde ve hadsi büyük öncülde oluşur. "Bu ışık, Güneş'ten istifade eder." sözümüzle sonuçlanır. Zira Ay'ın nurunun teşekküllerinin artması ve onun noksanlığı, Güneş'e yakınlığı ve Güneş'ten uzaklığı hasebiyledir. Bu ikisi akılda hasıl olursa zihin, Ay'ın nurunun Güneş'ten istifade etmesine intikal eder. Hadsiyatta vakit darlığı nedeniyle kıyasların tertibine vaktin hiçbir yardımı olmaz. El-Fadıl (el-Fazıl) el-Gelenbevi -Bari olan Allah Teala'nın rahmeti onun üzerine olsun- *Haşiyet'ül Celâl*'de hadste (sezgide) gizli bir kıyas olduğunu söylemişse de biz bu gizli kıyası bilmiyoruz. Ancak Gelenbevi'nin sözü, muteber olmamasından ziyade dayanağı olmayan bir sözdür.

[485] **Ve yakiniyyattan bazısı, mütevatirattır.** Bunlar, aklın onlarda yalan üzerinde bir araya gelmelerinin tasavvur edilmediği bir kavmin ittifakından hasıl olan emniyet sebebiyle onların imkansızlıklarının olmadığı bilgisinden sonra şahadetin (şahitliğin) kesretiyle sebebiyle hüküm verdiği önermelerdir. Şahitliklerin meblağı, sayı konusunda hasredilmemiş (sınırlandırılmamış) olmasından ziyade yakın, sayının kemaliyle hâkim olandır. Tecrübeden, hadsten ve tevatürden elde edilen ilim, başkası için bir delil değildir.

[486] **Şu sözümüz gibi: Muhammed aleyhisselam ki o, nübüvvet iddiasında bulundu ve eliyle mucize gösterdi.** Her nübüvvet iddiasında bulunan ve eliyle mucize gösteren kimse, sadık nebidir. Zira bu kıyas, zikredilen küçük öncülde ve matvi büyük öncülde oluşmuştur. Öyleyse "Muhammed aleyhisselam, sadık nebidir." sözümüzle sonuçlanır ve bu matlubtur.

[487] **Ve yakiniyyattan bazısı, kıyasları kendileriyle birlikte olan önermelerdir.** Yani önermelerle birlikte önermelerin kıyaslarıdır ve onlar aklın, kendilerinde bu önermelerin mahkumun aleyh ve mahkumun bihten oluşan terimlerinin tasavvuru esnasında zihinden ayrılmayan bir vasıta ile hüküm verdiği önermelerdir. **Şu sözümüz gibi:** Bu sayı, dörttür ve **dört, çifttir.** Dolayısıyla bu burhan, matvi küçük öncülde ve zikredilen büyük öncülde oluşur. Öyleyse kıyas "Bu sayı çifttir." sözümüzle sonuçlanır. Bu zikredilen büyük öncülde dört üzerine çift olma ile verilen hüküm, **zihinde hazır olan bir orta (vasat) sebebiyle** sabittir. Zihin, tasavvuratları ve tasdikatları iktisab etmek için

hazırlanmış bir kuvvettir. **Ve o**, yani zihinde hazır bulunan vasattır yani zihinde hazır bulunan orta terimdir, **iki eşite bölünmedir** ve zihindeki kıyasın tasviri, kıyasın zihinde şu şekilde düzenlenmesi yoluyla elde edilir: Dört, çifttir. Çünkü dört, iki eşite bölünendir. Her iki eşite bölünen çifttir. Öyleyse zihinde "Dört, çifttir." sözümüzle sonuçlanır.

[488] Bu kıyas örneği için zihinde kıyasın tertibi itibarıyla, kıyası kendisiyle birlikte olan bir önerme olduğu söylenildi. Aynı şekilde bu kıyas örneği için dışarıda tertibi itibarıyla tedkik olduğu söylenildi. Çünkü tedkik, delilin isbatıdır ve tahkik, iddianın delille isbatıdır. Tahkikin örneği, Allah Teala'nın şu âyetidir: "O, gökten suyu indirendir."²⁵² Bu âyetin tasviri, Allah Teala'nın tam (mükemmel) kudretle nitelenmiş olmasıdır. Çünkü Allah Teala, gökten suyu indirendir. Her gökten suyu indiren, tam (mükemmel) kudretle nitelenmiştir. Öyleyse "Allah Teala, tam (mükemmel) kudretle nitelenmiştir." sözümüzle sonuçlanır. Tedkikin örneği, şu sözümüzdür: Alem, hâdistir. Çünkü alem, değişkendir. Her değişken, hâdistir. Öyleyse alem, hâdistir. Bu kıyastaki küçük öncül, isbata muhtaç olan nazarıdır. Bu nazari küçük öncül, iddiayla dikkate alınır ve "Alem, değişkendir. Çünkü alem, hareket ve sükundan hâli olmayandır. Her hareket ve sükundan hali olmayan şey, değişkendir." denilmesi yoluyla ondan çıkarım yapar (sonuç çıkarır/onu delillendirir). Dolayısıyla "Alem, değişkendir." sözümüzle sonuçlanır.

[489] Aynı şekilde ikinci kıyasın küçük öncülü, beyana ve isbata muhtaç olan nazarıdır. Bu ikinci küçük öncül, itibari iddia yapılıdır. "Alem, hareket ve sükundan hâli olmayandır. Çünkü alem, mütehayyizdir (yer kaplayandır). Her mütehayyiz, hareket ve sükundan hâli olmayandır." denilmesi yoluyla ondan sonuç çıkarılır. Böylece "Alem, hareket ve sükundan hâli olmayandır." sözümüzle sonuçlanır. Bu delilin burhani olması için, kesbinde ve düşüncende bedahati elde edene kadar benzer şekilde devam eder.

[490] Bu tertibin emsalleri, zihin itibarıyla "kıyasları kendileriyle beraber olan önermeler" olarak adlandırılır ve hariç itibarıyla "tedkik" olarak adlandırılır. Tedkik ya mevsulün netaic yoluyla ya da mefsulün netaic yoluyla bileşik bir kıyas olabilir. Zira mefsulün netaic yoluyla bileşik tedkik, şu sözümüz gibidir: "Alemin bir ilahı vardır. Çünkü alem, Allah'ın zatı ve sıfatlarının dışındaki her şeydir. Allah'ın zatı ve sıfatlarının dışındaki her şey ya cevherdir ya da arazdır. Her cevher, mütehayyizdir. Her mütehayyiz, hareket ve sükundan hâli olmayandır. Hareket ve sükundan hâli olmayan her şey, değişkendir. Her değişken, hâdistir. Her hâdisin bir yaratana vardır. Yaratana, ilahtır."

²⁵² Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, Nahl Sûresi 10. âyettir. Bk. en-Nahl 16/10.

Dolayısıyla bu kıyas, sekiz iktirani kıyastan oluşur. Böylece "Alemin bir ilahı vardır." sözümüzle sonuçlanır. Bu kıyas örneği, "mefsulün netaic" olarak adlandırılır. Çünkü kıyas, sonuçlarından ayrılmıştır. Bunu anla.

[491] Mevsulün netaic yoluyla bileşik tedkik, şu sözümüz gibidir: "Alem, mütehayyizdir. Her mütehayyiz, hareket ve sükundan hâli olmayandır." Öyleyse "Alem hareket ve sükundan hâli olmayandır." sözümüzle sonuçlanır. Bu sonucu küçük öncül farz ederiz ve "Hareket ve sükundan hâli olmayan her şey, değişkendir." denilmesi yoluyla başka bir büyük öncülü ona ilave ederiz. Böylece "Alem, değişkendir." sözümüzle sonuçlanır. Bu sonuç, küçük öncül farz edilir ve "Her değişken, hâdistir." denilmesi yoluyla başka bir büyük öncül, ona ilave edilir. Bizzat matluba ulaşmıncaya kadar bu şekilde devam eder. Bu kıyasın benzeri, kıyasın sonuçlarına bitişik olması nedeniyle "mefsulün netaic" olarak adlandırılır.

[492] Bu tevcihler sadece kıyasları kendileriyle birlikte olan önermelerden, mevsulün netaicin ve mefsulün netaicin takriratlarından ve yüklemli birleşmeli kıyastan olan tedkikten oluşan burhanın tasviratlarındadır. Kıyaslarıyla beraber olan önermelerden oluşan ve istisnai kıyasta şartlının mülazemetinin isbat edilmesi ve ayrıık şartlının ön-bileşeni ve art-bileşeni arasında inadi infisalın isbat edilmesiyle yoluyla ve istisnai öncülün vaz edilmesi veya ref edilmesiyle isbat edilmesi yoluyla tedkikten oluşan burhan takrirleri ile kıyasla.

[493] "Her ne zaman bu şey, insansa o, hayevandır. Ancak o şey, insandır." denilmesi gibi. "Bu şey, hayevandır." ile sonuçlanır. İstisnai öncülün mülazemetinden her biri, isbata ihtiyaç duyan nazaridir. Şartlının mülazemetinin isbatına gelince o, "Her ne zaman bu şey insansa o, hayevandır. Çünkü her ne zaman bu şey insansa, bu şey duyularıyla hisseden iradeyle hareket eden büyüyen cisim olur. Her ne zaman bu şey duyularıyla hisseden iradeyle hareket eden büyüyen cisim olursa o, hayevandır." denilmesi yoluyla elde edilir. İki bitişik şartlı olan küçük öncülden ve büyük öncülden oluşan şartlı birleşmeliden "Her ne zaman bu şey insan ise o, hayevandır." sözümüzle sonuçlanır. Bu söz, zihin itibarıyla kıyası kendisiyle birlikte olan önermedir. Hariç itibarıyla ise tedkiktir.

[494] Burada vaz edilen istisnai öncülün isbatına gelince o, "Bu şey insandır. Çünkü bu şey, natıktır. Her natık, insandır." denilmesi yoluyla çözülür. "Bu şey, insandır." ile sonuçlanır. Bu tasvir, zihin itibarıyla kıyası kendisiyle birlikte olan önermedir ve hariç itibarıyla tedkiktir.

[495] İstisnai kıyasta mevsulün netaic ve mefsulün netaic gerçekleşmez. Çünkü istisnai kıyastın -bir birleşmeliden ve bir istisnaiden oluşması sahih olsa da- iki istisnai kıyastan oluşması sahih değildir. Hulfi kıyasta ve hakki kıyasta olduğu gibi. Bunu anla.

[496] **Ve** mantığın dokuz babından altıncısı, (cedel) delilleridir **cedeldir ve o**, yani cedel, **öncüllerden müellef bir kıyastır**. Yani birleşmeli kıyasta küçük öncülde ve büyük öncülde (oluşur) ve istisnai kıyasta şartlı öncülde ve vaz edilen veya ref edilen istisnai öncülde telif edilir, zamanı (belli) olmayan bir zamanda ve مکانı (belli) olmayan bir mekânda (meşhur olmuş) **meşhurat (öncüllerden müellef bir kıyastır)**. Her kavmin gelenekleri ve görenekleri hasebiyle meşhuratı vardır. Sanatları hasebiyle her sanat ehlinin de meşhuratı vardır.

[497] Meşhurat, altıncının (altıncı babın) tamamının (herkesçe) bilindiği/tanıdığı önermelerdir. Onlar arasındaki şöhretinin sebebi umumun maslahatını (kamu yararını) içermelerindedir. "Bu fiil, adalettir ve adalet iyidir." sözümüz gibi. Dolayısıyla "Bu fiil, iyidir." sözümüzle sonuçlanır. Ve örneğin "Bu fiil, zulümdür ve zulüm, çirkindir." gibi. Zira "Bu fiil, çirkindir." sözümüzle sonuçlanır. Aynı şekilde şöhretinin sebebi, insanlar arasındaki hamiyettendir. Örneğin "Bu fiil, kınanmıştır. Çünkü bu fiil, avreti açmaktır ve avreti açmak, kınanmıştır." sözümüz gibi. Dolayısıyla "Bu fiil, kınanmıştır." sözümüzle sonuçlanır. Veya şöhretin sebebi insanların tabiatlarındaki nezakettendir. Örneğin "Bu fiil, zayıfların gözetilmesidir ve zayıfların gözetilmesi, övülmüştür ve methedilmiştir." sözümüz gibi. Dolayısıyla "Bu fiil, övülmüş hatta methedilmiştir." sözümüzle sonuçlanır. Veya şöhretin sebebi, onların infialleridir. Mecusilere göre, Çin halkına göre ve Hint halkına göre hayvan kurban etmenin çirkin olması ve onlardan başkasına göre çirkin olmaması gibi. Veya kanunlardan ve adablardandır (kurallardandır). Kanuni emirler ve diğerleri gibi.

[498] Şöhret (meşhur olma), belki evveliyatlarla karıştırılma noktasına ulaşabilir. İkisinin arası şöyle ayırım yapılır: İnsan eğer kendi nefsinin ve kendi aklını, aklına mugayir bütün işlerden hâli olarak farz etseydi meşhurat olmaksızın evveliyatla hükmederdi. Bununla birlikte meşhurat bazen doğru olabilir. Hak ehlinin dediği gibi "Eti yenilen hayvanların besmeleyle kurban edilmesi, caizdir." Bazen de yanlış olabilir. Mecusi'nin evveliyata hilafen dediğine göre "Hayvanların kurban edilmesi, çirkindir." Çünkü onlar (evveliyatlar) kesinlikle doğrudur.

[499] "Kıyas" sözü, cedelin yakın cinsidir ve meşhur(at) sözü, onun yakın ayrımıdır. Bu nedenle bu tarif, yakın cinsten ve yakın ayırmadan oluşur. Durumu bu şekilde olan her tarif, tam özsel tanımdır. Bu sebeple bu tanım, tam özsel tanımdır. "O, meşhurattan olan öncüllerden müellef bir kıyastır." sözü, zamir itibarıyla yüklemli şahsiyye önermedir ve zamirin mercii itibarıyla tabiiyedir. Çünkü tarif edilen mübteda ve tarif haber olduğunda tarif ittiradi olur. Her ne zaman tarif edilen ve tariften elde edilen önerme ittiradi olsa önerme, tabiiyye olur. Daha önce birkaç kez geçtiği gibi.

[500] Musannif cedelin müsellemtan oluşturulmasına iltifat etmemiş olsa da cedelin müsellemtan da oluşabileceğini bil. Onlar, hasımdan kabul edilen önermelerdir. Müsellemler ister insanlar arasında genel olsun ve isterse müsellemler, fukahanın fıkıh usulü meselelerindeki kabulü gibi ilim ehli arasında özel olsun- savunulması için kelam, onlar üzerine bina edilmiştir.

[501] Hasım, "Kadın zinetinde zekât var mı yoksa onda zekât yok mu?" dediğinde fukaha şöyle der: "Kadın zinetinde zekât vaciptir. Çünkü kadın zinet eşyasındaki zekât, (Hz. Muhammed) aleyhisselamın zinetteki zekât hakkındaki hadisiyle haber verilmiştir ve bu hadisle haber verilen, vaciptir. Böylece (kıyas,) kadın zinetinde zekât olması ile sonuçlanır yani kadın çeyizinde zekât, vaciptir ve bu matlubtur. Aynı şekilde bazı fıkıh usulü kitaplarında yazılıdır.

[502] Mücadele, ya insanları geçim ve ahiret işlerinde menfaat sağlayan şeylere teşvik içindir ya da husumet içindir. İnsanları geçim ve ahiret işlerinde menfaat sağlayan şeylere teşvik için olan mücadele caizdir, hasenedir, menduptur hatta Allah Teala'nın şu âyeti nedeniyle vaciptir: "Ve onlarla en güzel şekilde mücadele et."²⁵³ Vaizlerin yaptığı gibi. Allah Teala'nın "Onlarla mücadele et." âyeti, nedbi emirdir. O halde insanları geçim ve ahiret işlerinde menfaat sağlayan şeylere teşvik için mücadele, menduptur.

[503] Mücadele, husumet için caiz değildir. Boş lakırdı edenlerin ve avamın halk önünde üstünlük göstermek için yaptığı gibi. Zira maharetlilere göre avam, haşerat gibidir ve istidlal kuralları hakkında tam olarak bilinçli olmamaları nedeniyle meramın istidlali esnasında bu boş lakırdı kelamı kabul edilmez.

[504] **Ve** mantık bablarından yedincisi, (hatâbe) delilleridir **hatâbedir ve o**, yani hatâbe, **bir kıyastır** (kıyas) hatâbenin yakın cinsidir, **öncüllerden telif edilmiş (bir kıyastır)** yani birleşmelide küçük öncülden ve büyük öncülden, istisnai kıyasta şartlı öncülden ve

²⁵³ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, Nahl Sûresi 125. âyettir. Bk. en-Nahl 16/125.

istisnai öncülünden (telif edilmiş), **bir şahıstan makbul olan** yani bir zattan, **kendisine itikad edilen** (bir zattan) yani kendisine güvenilen ya Enbiya aleyhimüsselam ve evliya gibi mucizattan ve keramattan semavi bir durum nedeniyle ya da ilim ve zühd ehli gibi akıl ve dinde daha üst seviyede uzmanlaşması nedeniyle (kendisine güvenilen bir zattan doğru olarak kabul edilen önermelerden telif edilmiş bir kıyastır). O, Allah Teala'nın emrini ta'zimde ve mahlukata şefkat göstermede oldukça faydalıdır. **Veya** öncüllerden telif edilmiş **maznun(at)**. "Zeyd, gece dolaşandır ve gece dolaşan herkes, hırsızdır" sözümüzdeki gibi. "Zeyd, hırsızdır." sözümüzle sonuçlanır. Ve "Bu avlu duvarı, toprak yayılan (dökülen) bir duvardır ve kendisinden toprak yayılan her duvar, yıkılır (çöker)." sözümüz gibi. "Bu avlu duvarı, yıkılır." sözümüzle sonuçlanır.

[505] Hatâbenin amacı, insanları geçim ve ahiret işlerinde menfaat sağlayan şeylere heveslendirmektir. Allah Teala'nın şu âyeti nedeniyle hatiplerin yaptığı gibi: "Rabbinin yoluna, hikmetle ve güzel öğütle davet et (çağır)."²⁵⁴

[506] Makbul(at) veya maznun(at) sözü cedel, burhan, şiir ve mugâlatadan sakınmak içindir. Bu iki söz, hatâbenin yakın ayrımıdır. Dolayısıyla bu tarif, yakın cinsten ve yakın ayırmadan oluşur. Durumu bu şekilde olan her tarif, tam özsel tanımdır. Bu nedenle bu tarif, tam özsel tanımdır.

[507] **Ve** mantığın bablarından sekizincisi, (şiir) delilleridir, **şiiirdir ve o**, yani şiir **öncüllerden telif edilmiş bir kıyastır**. Bu öncül, birleşmelide küçük öncülünden ve büyük öncülünden ibarettir ve istisnai kıyasta şartlı öncülünden ve istisnai öncülünden ibarettir, **Nefsin kendisinden memnun olduğu** yani nefis, bu öncüllerden hoşnut olur.

[508] Hukemaya (bilgelere) göre nefis, bedene bağlı, tedbirin ve tasarrufun taalluku bir cevherden ibarettir. Kadim filozoflardan Calinus'a göre ve Mütetekellimun'un (kelamcılarının) bazısına göre nefis, özel yapıdan ibarettir veya bedende dört unsurun karışımlarından ibarettir. Örneğin şu sözümüz gibi: Hamr, nefsi memnun eder. Çünkü hamr, akıcı bir yakuttur. Her akıcı yakut, nefsi memnun eder. Dolayısıyla "Hamr, nefsi hoşnut eder." sözümüzle sonuçlanır.

[509] **Veya sıkıntı (rahatsızlık) duyduğu** yani nefsin ondan (sıkıntı duyduğudur). "Bu bal, nefsi rahatsız eder. Çünkü bu bal, kasmaya sebep olan acıdır. Her kasmaya sebep olan acı, nefsi rahatsız eder." sözümüz gibi. "Bu bal, nefsi rahatsız eder." sözümüzle sonuçlanır.

²⁵⁴ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, Nahl Sûresi 125. âyettir. Bk. en-Nahl 16/125.

[510] Onun (şiiirin) amacı, nefsi hoşnut eden şeylere heveslendirilmesiyle ve nefsin rahatsızlık duyduğu şeylerle korkutulmasıyla nefsin infialidir. Şiirsel kıyas, Vezinle ve güzel sesle süslenmiştir. Bu nedenle şairler, vezinle şiirsel kıyası düzenlerler ve felsefecilerden bazıları, şiirsel kıyası süslemek için onu güzel sesle söylerler.

[511] Kıyas sözü, yakın cinstir. Memnun eder ve rahatsız eder sözlerinden her biri, şiirsel kıyasın yakın ayrımıdır. O halde bu tarif, yakın cinsten ve yakın ayırmadan oluşur. Durumu bu şekilde olan her tarif, tam özsel tanımdır. Öyleyse bu tarif, tam özsel tanımdır.

[512] Ve mantığın bablarından dokuzuncusu, (mugâlata) delilleridir, **mugâlatadır ve o**, yani mugâlata, haber itibarıyla mübtedanın hatırlatılmasıdır ve bunun sebebi habere mutabakatı kastedilmesidir, **öncüllerden telif edilmiş bir kıyastır**. Buradaki öncüller, birleşmeli kıyasta yüklemli veya şartlı olarak küçük öncülden ve büyük öncülden (ibarettir) veya istisnai kıyasta -ister vaz eden öncül olsun ister ref eden öncül olsun- şartlı öncülden ve istisnai öncülden ibarettir.

[513] Zira kıyasın öncülü, kıyasın veya hüccetin bir cüzü kılınmış bir önermeden ibarettir. Daha önce birkaç kez geçtiği gibi. *Hüseyniye fi risalet'il Adab*'ın sahibi, delilin öncülünün delilin sıhhatine ilmi veya limmi şatr olarak veya şart olarak dayandığı şey olduğunu söyledi. Bu nedenle *Muğni't Tullâb*'ın müellifi, kıyasın öncülünü "Kıyasın öncülü, delilin sıhhatinin dayandığı şeydir." olarak tarif etti. O halde ey öğrenci! Bu iki tarife teveccüh et ve sınav ve deneme vaktinde soru soranlar tarafından sana gelecek (sorulacak) soruları cevaplarken o ikisinden en değerli olanını seç.

[514] **Yanlıştır** (öncüllerden müellef) ve yanlış, hükmün gerçeğe mutabakatının olmamasından ibarettir ve onun çelişği, doğruluktur. Zira doğruluk, hükmün gerçeğe mutabakatıdır. **Hakka benzeyen** ve hak (doğru) değildir hatta "safсата" olarak adlandırılır. Hak da hükmün gerçeğe mutabakatından ibarettir ve onun çelişği batıldır. Zira batıl, hükmün gerçeğe mutabakatının olmamasından ibarettir. Örneğin yanlış gibi. O halde, o ikisi kavramda ve doğruladıkları şeyde birbirleriyle uyumlu oldukları için doğruluk ve hak, eş anlamlı lafızlar kabilindedir. Aynı şekilde o ikisi kavramda ve doğruladıkları şeyde birbirleriyle uyumlu oldukları için yanlış ve butlan (batıl olma), eş anlamlı lafızlar kabilindedir. Bu lafızlar arasındaki fark sadece kullanım hasebiyledir. "Bu söz, doğrudur ve bu söz, yanlıştır." denilmesi yoluyla doğruluk ve yanlışlığın sözlerdeki kullanımını yaygındır. "Bu mezhep, haktır ve bu mezhep, batıldır.", "Bu din,

haktır ve bu din, batıldır.” ve “Bu itikad, haktır ve bu itikad, batıldır.” denilmesi yoluyla hak ve batılın dinlerde, mezheplerde ve akâidde kullanımını yaygındır.

[515] “Burada doğrulara benzeyen yanlış öncüllerden (müellef) olduğunun söylenmesinin daha evla olduğu söylendi. Zira yanlış doğrunun zıttıdır. “Peki neden hakka benzeyen yanlış öncüllerden olduğunu söyledi?” denilirse “Hakkın doğru ile eş anlamlı olmasına karşı ve yanlışın batıl ile eş anlamlı olmasına karşı bir tenbih olarak 'hakka benzeyen yanlış öncüllerden' dedi. O, meşhur alimlere göre muteber olandır.” deriz.

[516] İsmail Hakkî (Allah rahmet eylesin, onun aziz sırrını mübarek kılsın), *Furuk Hakkî* adlı mecmuasında doğru ve hak arasındaki ve yanlış ve batıl arasındaki farkın hakkın çelişği olan batılın, -doğru ve batılın her biri, kavram hasebiyle karşıt (mütebayin) olsa da- bazı önermelerde doğru ile birlikte tahakkuk edebilmesi olduğunu zikretti. Doğru kavramı, hükmün gerçekte mutabakatıdır. Bu nedenle vücudidir (varlıksaldır). Batıl kavramı, hükmün gerçekte mutabakatının yokluğudur. Bu nedenle ademidir (yokluğa aittir). Vücudi, ademinin karşıtıdır. Böylece bu ikisinin kavram hasebiyle iki karşıt oldukları ortaya çıktı. Ancak bazı önermelerde tahakkuk itibarıyla bir araya toplanabilirler. Allah Teala'nın varlığını inkâr edenin kâfir olduğunu söylemen gibi. Bu önermenin içeriği, sadece Allah Teala'nın varlığını inkâr edenin küfrüdür ve Allah Teala'nın varlığını inkâr edenin küfrü, gerçekte mutabaktır. Doğruluğun tarifi, onu doğrular. Bununla birlikte her küfür, batıldır. Doğru ve batılın bu önermede iki tahakkuk eden ve bir araya gelen olduğu belirlendi.

[517] Doğrunun çelişği olan yanlış, asla hakla birlikte tahakkuk etmez. Bu nedenle doğru ve hak arasındaki ve yanlış ve batıl arasındaki fark, hakkın çelişği olan batılın, daha önce geçtiği gibi bazı maddelerde doğru ile birlikte tahakkuk edebilmesi ve bir araya gelebilmesidir ve doğrunun çelişği olan yanlışın, asla hakla birlikte tahakkuk edememesi ve bir araya gelememesidir. Zikrettiği şey/alıntı sona erdi.

[518] “Doğru, hükmün gerçekte mutabakatıdır ve yanlış, hükmün gerçekte mutabakatının yokluğudur.” denilmesi yoluyla mutabakatın doğrudaki ve yanlıştaki hüküm tarafından itibar edildiği (değerlendirildiği) ve “Hak, gerçeğin hükümle mutabakatıdır ve batıl, gerçeğin hükümle mutabakatının olmamasıdır.” denilmesi yoluyla mutabakatın hak ve batıldaki gerçek tarafından itibar edildiği (değerlendirildiği) söylendi.

Bu tevcihlere vakıf ol ve ikisinden en vecih (uygun) olanına itibar et. Vecihlerin hilafına yönelme ve en güzel olanını seç.

[519] Hakka benzeyen yanlış öncül misali, "Bu resim, attır ve her at, kişneyendir. O halde bu resim, kişneyendir." sözümüzdür.

[520] Veya benzeyen şuna öncüllere **meşhur(at)a (meşhurata benzeyen öncüllerden telif edilmiş bir kıyastır)** ve "müşagabe" olarak adlandırılır veya şundan telif edilmiştir **yanlış vehmiyat olan öncüllerden**. "Ölü, kendisinden korkulandır." denilmesi gibi. Vehm, "Bu şahıs ölüdür ve her ölü, kendisinden korkulandır." der. Bu mugâlata, "Ölü, kendisinden korkulandır." sözümüzle sonuçlanır. Sonra vehm, akla yardım eder ve aklın vehmin iddiasının çelişliğini tesbit etmesiyle akıl, vehme karşı çıkar. "Ölü, kendisinden korkulmayandır." denilmesi gibi. Zira ölü, cemaddır (cansızdır) ve her cemad, kendisinden korkulmayandır. "Ölü, kendisinden korkulmayandır." sözümüzle sonuçlanır. Vehm, aklın kıyasından elde edilen bu sonucu inkâr eder ve "Ölü, kendisinden korkulandır." iddiasında ısrarcı olur ve yanlış olan bu iddiasını asla bırakmaz.

[521] Mugâlatanın faydası, hasmın yanıtılması ve susmasının sağlanmasıdır. En büyük faydası ise ona düşülmesinden korunmaktır. Belagat sahiplerinden bazısının dediği gibi: "Şerri şer için değil ancak ondan kaçınmak için öğrendim." * Hak ve batıl ayırt edilmezse şerlere ve batıla düşülür.

[522] **Ve umde** yani mantıki meselelerin istidlalinde kendisine itimad edilen, **o burhandır**. Bu önerme, yüklemlidir. Çünkü o sözü, bağdır ve tümel olumlu muhassaladır. Sur, "ve umde" sözündeki istiğrak lâm'ıdır. "Ve umde, o burhandır." sözü, şairin

Ayrılmadan önce dur ey Dübaa

Bana karşı tutumun olmasın elveda

sözündeki gibi kalbtir.

[523] Tefâtâni, *Mutavvel*'de kalbin temsili konusunda lafza nispetle (lafızla karşılaştırıldığında) şairin "mekif" sözünün "la yekü"nün ismi olduğunu "vedaa" sözünün onun haberi olduğunu söyledi. Zahirde ve hakikatte "mekif" sözü, onun haberidir ve "vedaa" sözü onun ismidir. Dolayısıyla "Bana karşı tutumun olmasın elveda" lafza nispetle kalbtir ve "dur" sözünün aslı "وقفى" dir. Zira durmaktan emr-i hâzırdır. "Sonra" yan ve taraf anlamındadır. "Ayrıлма" sözü, iki şahıstan birinin diğerinden ayrılması anlamındadır ve öyle ki ikisinden birinin diğerini görmeyeceği şekilde ikisinden birinin

diğerinden uzaklaşması anlamındadır. "Ya" kelimesi, nida harfidir. "Dübaa" lafzı, şairin sevdiğinin ismidir. Beytin birinci mısrası, "Dübaa" ismi verilmiş sevdiğine hitabıdır. "La yekü" sözünün aslı, kevn'den (olmak masdarından) nehy-i gaib olan la yekündür. Zaruret-i şiiriyye (şiirsel zaruret) nedeniyle nun hazfedilmiştir. Bu nedenle bu beyit,

Temenniler arttı ve sen, yaş hurma hasat ettin

örneği gibi bahr-i vâfirdendir. *

[524] Nun hazfedilmeseydi beyit, sair bahirlerden olan gibi bahr-ı vâfir beyti olmazdı. Bu nedenle belîğ olmazdı. Ancak bu beyit, belîğdir. Bu nedenle "ve la yekü" sözünde nun hazfedildi. Mevkif sözü, masdar-ı mîmidir. "Vedaa" sözü, iftirak anlamındadır. "Vedaa" ve "ya Dübaa" sözündeki sanatlar, kafiyyeye riayet için fethadan işbâ olarak fethalıdır. Bu mısra, şairin sevdiğinden ayrılığı nedeniyle hasret çekmesidir.

[525] Böylece bu beytin lafız yönünden kalb olduğu ortaya çıktı. Musannifin buradaki "Umde, o burhandır." sözünde mana canibinde kalb vardır. Yani burhan, ancak kendisine itimat edilendir. Çünkü burhan, İslami itikadi meselelerde yakîn ifade eden şeydir. İslami itikadi meselelerde yakîn ifade eden her şey, kendisine itimad edilendir. Zira -amel babında zan, kâfi olsa da- itikadda zannın kifayeti (yeterliliği) yoktur. Mahallinde beyan edildiği gibi. Böylece burhanın kendisine itimad edilen olduğu ortaya çıktı. Aynı şekilde burhan, batıl akâidi izale etmesi (gidermesi) nedeniyle kendisine itimad edilendir. Batıl akâidi izale eden her şey, kendisine itimad edilendir. Öyleyse "Burhan, kendisine itimad edilendir." ile sonuçlanır ve bu matlubtur.

[526] Bazısı, Allah Teala'nın "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et ve onlarla en güzel şekilde mücadele et."²⁵⁵ âyetindeki hikmetin, burhana işaret ettiğini, güzel öğütün hatâbeye işaret ettiğini ve en güzel şekilde mücadelenin cedele işaret ettiğini söyledi. Dolayısıyla bu üçünden her biri, hak yoluna davette itimat edilen olur. Ancak aynı delillendirme, umdenin şüphe olmaksızın (tartışmasız) sadece burhan olmasıdır. Çünkü o, cedel ve hatâbenin aksine hiçbir şüphe olmadan yakîni ifade eder. Bu nedenle musannif, umdeyi burhanla hasretmiştir (sınırlandırmıştır). Bazısının sözü/alıntı sona erdi. Bunu derinlemesine düşün.

[527] **Ve bu, olsun** yani İslami akâid meselelerindeki istidlallerde ve İslami akâide muhalefet edenlere ve muanidlere cevap vermede burhan, kendisine itimad edilendir.

²⁵⁵ Ahmet Sıdkı'nın bahsettiği âyet, En'âm suresi 99. âyettir. Bk. el-En'âm 6/99.

[528] Risalenin sonu yani Esiri'ye ait risalenin neticesi, şudur: Mi'yâri (ölçütsel) meselelerin tahsilinin amacı, İslami dini akâidlerinin istidlalidir. Aynı şekilde akledilen ilmin tahsilinin amacı, itikadda hak ehline muhalefet edenlere ve muanid olanlara, onların bozuk görüşlerini nakz etmek (çürütmek) yoluyla ve onların kesat usullerini engelleme yoluyla ve tevhid ehlini onların fâcir dinlerine düşmekten muhafaza etmek için muaraza (tartışma) yoluyla cevap vermektir. (Onlar) bu nedenle ölçüt olan mantık hakkında bütün zamanlarda beş sanattan burhana itimad ettiler.

[529] Zeriatu'l-İmtihan'ın telifini, el-Melik el-Mennan olan Allah'ın yardımıyla tamamladım. Ya Hannan, senden onun haliller (dostlar) indinde rağbet gören kılınmasını diliyorum. Ya Deyyan, senden ceza ve terazi gününde bizi süeda topluluğuna katmanı istiyorum.

SONUÇ

Tanzimat sonrasında Osmanlı mantık alanında telif edilen eserlerde gelenekselin yanı sıra Osmanlı'da yapılan reformların ve Avrupa'daki gelişmelerin etkisiyle yeni bir yazım tarzı ortaya çıkmıştır. Ayrıca geleneksel yazım dili Arapçanın yanı sıra Türkçe mantık eserleri telif edilmeye başlanmıştır. "Tasdikat" bölümü bu çalışmanın konusu olan *Zeriatu'l-İmtihan*, bu dönemde yazılan eserlerden biridir. Yazarı Ahmed Sıdkı Bursevi, *İsâgûcî* şerhi olan *Zeriatu'l-İmtihan*'ı medrese talebelerinin askerlikten muaf olmaları amacıyla yapılan Kur'a sınavlarında başarılı olmalarına yönelik olarak yazmıştır.

Ahmet Sıdkı'nın, *Zeriatu'l-İmtihan*'ı yaşamış olduğu dönemdeki iki farklı tarzdan İbn Sînâ geleneğine uygun bir tarzda ve Arapça olarak yazmış olduğu görülmüştür. Ahmet Sıdkı, tasdikat konularını kapsamlı bir şekilde incelemiş ve örnekler üzerinden açıklamıştır. Bununla birlikte bazı mantık problemlerine yer vermiş ve bu problemler hakkında farklı görüşlere yer vererek tartışmıştır. Ayrıca kitabın sınava yönelik olma vasfına uygun olarak "tasdikat" bölümünde yer alan konularla birlikte tasavvurat konularının tekrarını yaparak sınav sorularından örnekler vermiştir. Öğrencilerin karıştırmaları muhtemel konulara vurgular yapmış ve bu konulara dikkat çekmiştir. Kitapta farklı mantık eserlerinden alıntılar yapmış ve *Zeriatu'l-İmtihan*'ın mantığa giriş konularını içermesi nedeniyle mantık konuları hakkında daha geniş bilgi edinilmesi için farklı kaynaklar göstermiştir.

Kitapta İbn Sînâ geleneğinden farklı olarak bir sembolleştirme sistemi bulunmaktadır. Çalışma sürecinde incelenmiş olan mantık eserlerinde, Ahmet Sıdkı'nın kıyasların şekilleri ve modlarına dair Müteahhirun mantıkçılarının kullandıklarını ifade ettiği bu sembollerin kullanımına, yazarın kendi eserleri haricinde rastlanılmamıştır. Bu sembolleştirme, Batı mantıkçılarının kullandığı sembolleştirme kadar gelişmiş değildir. Ahmet Sıdkı'nın kullanmış olduğu sembolleştirme, kıyasta yer alan önermelerin nicelik ve niteliklerini belirten harfler kullanılması vasıtasıyla o kıyasa ait form ve modunu ifade etmektedir. Kıyas formlarını ve modlarını sembollerle ifade etmeyi sağlayan bu sistemde, mahsurat-ı erbaa adı verilen niceliği belirli dört kategorik önermenin her birine karşılık gelen dört harf kullanılmış olduğu görülmektedir. Dördüncü şeklin bazı modları haricinde

her bir kıyas şekli ve modu için üç harften oluşan semboller kullanılmaktadır. Bitişik olarak yazılan bu üç harften birincisi, kıyasın küçük öncülüne karşılık gelmektedir ve bu öncülde yer alan önermenin nicelik ve niteliğini göstermektedir. İkinci harf, kıyasın büyük öncülünün nicelik ve niteliğini ifade etmektedir. Üçüncü harf ise kıyasın sonuç önermesinin nicelik ve niteliğini belirtir.

Ahmet Sıdkı'nın *Zeriatu'l-İmtihan*'da kıyas şekil ve formlarını ifade etmek için kullanmış olduğu bu sembolleştirme ile geleneksel yazım tarzında bir farklılık oluşturduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah Enverî. *Usûl-i Cedîde Zübdesi*. haz. İbrahim Çapak vd., ed. İbrahim Çapak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Abdünnâfi İffet Efendi. *Tercüme-i Burhan-ı Gelenbevî Burhân-ı Gelenbevî Tercüme ve Şerhi*. haz. İbrahim Çapak, vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Mi'yâr-ı Sedât -Klasik Mantık- (Tasavvurât ve Tasdikât)*. sad. ve not. Hasan Tahsin Feyizli. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım., 2018.
- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Medreseleri -XIX Asır-*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım., 2012.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "İsâgücî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/isaguci>
- Bingöl, Abdulkuddüs. "Osmanlı'da Mantıkî Düşünce (veya Osmanlı'da Mantık Bilimine Bakış)". *Felsefe Dünyası* 44 (2/2006), 22-45. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/felsefedunyasi/issue/58313/843731>
- Bolay, M. Naci. "Beş Külli". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bes-kulli>
- Bolay, M. Naci. "Beş Sanat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bes-sanat>
- Bursalı Mehmed Tâhir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınları, 1972.
- Bursevi, Ahmet Sıdkı. *Zeriatu'l-İmtihan*. Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniye, 1303.
- Bursevi, Ahmet Sıdkı. *Zeriatu'l-İmtihan*. Dersaadet (İstanbul): Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1325.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed Seyyid Şerif. *Mücemu't-Târîfât*. nşr. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l Fazîle, 2004.
- Çapak, İbrahim. *Ana Hatlarıyla Mantık*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım., 2013.
- Çağıl, Necdet. "Kur'an Nazmında Müşahede Edilen Eşsiz Mantık Örgüsüne Dair Bir Örneklendirme: Bazı Kıyas Formlarının Kur'an'a Uygulanması". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (7/2014), 1-46. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2758/36820>
- Çifçi, Mehmet Faruk. *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2013.
- Ebherî. *İsâgücî Mantığa Giriş*. ed. Ali Durusoy. çev. Hüseyin Sarıoğlu. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Ebherî, Esirüddin. "İsâgücî Tahkikli Neşir ve Çeviri". *Ebherî İsâgücî ve Şerhi*. thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Basım, 2021.
- Ebherî, Esirüddin. "İsâgücî ve Şerhi". *Ebherî İsâgücî ve Şerhi*. şrh. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Basım, 2021.
- Emiroğlu, İbrahim - Altunya, Hülya. *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, Aralık 2018.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Mi'yâru'l-İlm İlmin Ölçütü*. çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

- Harputlu Hoca İshak Efendi. “Sûâl-i İsâgûcî”. *Mantık Risaleleri*. ed. İbrahim Çapak. haz. İbrahim Çapak, vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- İbn Sînâ. *El-İşârât ve't-Tenbîhât İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy - Ekrem Demirli. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- İbn Sînâ. *Yorum Üzerine İbâre*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İmamoğlugil, Halil. “Akıl Yürütme (İstidlâl)”. *Mantık El Kitabı*. ed. İsmail Köz - Ali Çetin. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- İmamoğlugil, Halil. “Kilisli Abdullah Efendi’de Kıyasın İşlenişi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 11/2 (6/2011), 111-148. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4181/54949>
- İsmail Hakkî. *Furuk Hakkî*. Dersaadet (İstanbul): Sahafıyye-i Osmaniyye Şirketi, 1310.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Mi'yâru'l-Ulûm -İsâgûcî Terceme ve Şerhi-*. haz. Ahmet Yasin Comoğlu. Çizgi Kitabevi, 2020.
- Kahraman, Alim. “Eşref Paşa, Mustafa”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1995. Erişim 20 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esref-pasa-mustafa>
- Kaplanoğlu, Raif. *Bursalı Şair Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi*. İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 1998.
- Kaya, Mahmut. “Hitâbet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hitabet>
- Kazvinî, Necmüddîn Ali b. Ömer el-Kâtibî. “Şemsiyye Risâlesi Tahkikli Neşir ve Çeviri”. *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*. thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Kazvinî, Necmüddîn Ali b. Ömer el-Kâtibî. “Şemsiyye Risâlesi ve Şerhi”. *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*. şrh. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Koca, Ferhat. “Mendup”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mendup>
- Kömürcü, Kamil. “Mantık Tarihinde İsağoci Geleneği”. *Bilimname* 36 (2018), 45-62. <https://doi.org/10.28949/bilimname.435356>
- Kömürcü, Kamil. “Tasdik Türleri ve Beş Sanat”. *Mantık El Kitabı*. ed. İsmail Köz - Ali Çetin. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Kur'an Yolu Meâli*. haz. Hayrettin Karaman, vd.. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Kutluer, İlhan. “İlliyyet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/illiyyet>
- Muzaffer, Muhammed Rıza. *Mantık*. çev. Necmettin Pehlivan vd. Bilay Bilimsel Araştırma Yayınları, 2021.
- Öner, Necati. *Felsefe Yolunda Düşünceler*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. İstanbul: Divan Kitap, 12. Basım., 2013.
- Öner, Necati. *Tanzimattan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı (1850-1950)*. İstanbul: Divan Kitap, 2. Basım., 2012.
- Özel, Aytekin. *Tasdik Mantığı: Önergeler ve Mantıkî (Dedüktif) Kıyaslar Geleneksel Mantığa Giriş -II-*. Bursa: Bursa Akademi, 2020.
- Pehlivan, Necmettin. *Klasik Mantıkta Ma'dûle Önergelerle Yapılan Çıkarımlar*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2016.
- Pehlivan, Necmettin - Çelik, Muhammet. “Kıyâsın tarifi bağlamında Gayru Mute'âraf Kıyâs: 'Oşmân b. Muştafâ et-Ṭarsûsi'nin Risâle-i İstidlâliyye'si örneği”.

- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 59/1 (4/2018), 1-46.
https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001481
- Râzî, Kutbüddin Muhammed b. Muhammed. *Tahrîrü'l-kavâ'idi'l-mantıkiyye fi şerhi'r-Risâleti'ş-şemsiyye*. Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1424.
- Samur, Uğur. *Seyyit Ahmet Sıdkı b. Ali El-Bursevi'nin Zeriati'l-İmtihan Adlı Kitabının Tasavvurat Kısmının Tercümesi ve Değerlendirilmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.
- Semerkindî, Şemsüddîn Muhammed b. Eşref. *Kıstâsu'l-Efkâr Düşüncenin Kıstası*. ed. Ferruh Özpilavcı. çev. Necmettin Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Şensoy, Sedat. “Şerh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Haziran 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/serh>
- TO-KAT, Ulusal Toplu Katalog. “İsbatu mulazame mine'l-mantık”. Erişim 20 Haziran 2023.
https://www.toplukatalog.gov.tr/?cwid=2&keyword=%C4%B0sbatu+mulazame+mine%27l-mant%C4%B1k&tokat_search_field=2&order=5
- TO-KAT, Ulusal Toplu Katalog. “Şerhu risale-i istidlaliyye”. Erişim 20 Haziran 2023.
https://www.toplukatalog.gov.tr/?cwid=2&keyword=%C5%9Eerhu+risale-i+istidlaliyye&tokat_search_field=2&order=5
- TO-KAT, Ulusal Toplu Katalog. “Tasviratu'l enzar ala tahrirati'l enzar”. Erişim 20 Haziran 2023.
https://www.toplukatalog.gov.tr/?cwid=2&keyword=Tasviratu%27l+enzar+ala+tahrirati%27l+enzar&tokat_search_field=2&order=5
- TO-KAT, Ulusal Toplu Katalog. “Zeriatü'l-İmtihan”. Erişim 8 Ekim 2021.
http://www.toplukatalog.gov.tr/?f=1&the_page=1&cwid=2&keyword=Zeriat%C3%BC%E2%80%99l-%C4%B0mtihan&tokat_search_field=1&order=5&command=Tara#alt
- Türker, Ömer. “Nefis”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Haziran 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/nefis>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Hatâbe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Haziran 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hatabe>
- Yıldırım, Firdevs Seyna. *Osmanlı Mantıkçısı Ahmed Sıdkı Bursevi'nin “Reddiyetu'l-Mi'yar” Adlı Eserinin İncelemesi ve Tahkiki*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.